

ՄԻՐԶԱ
ՅՈՒՍՈՒՑ ՆԵՐՍԵՍՈՎ

ՃՇՄԱՐՏԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ, 2000

*Մեկնաստիճանք Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան
Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

*This Publication was made possible by Armen and
Bersabe Jerejian Foundation Inc. USA*

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

MIRZA YUSUF NERSESOV

**A TRUTHFUL
HISTORY**

Translation,
introduction and commentaries by
K. P. Kostikian

YEREVAN-2000.

ՄԻՐԶԱ ՅՈՒՍՈՒՋ ԼԵՐՍԵՍՈՎ

**ՃՇՄԱՐՏԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

Թարգմանությունը բնագրից,
ներածությունը և ծանոթագրությունները
Բ. Պ. Կոստիկյանի

A II
26147

ԵՐԵՎԱՆ 2000 թ.

Խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Կ. Ջուրայան

պ.գ.թ. Պ. Ա. Չոբանյան

ԴՅԴ 841 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Գ) 43

Ե 631

Երեսնամյակ Մ.

Ե 631 Դճմարտացի պատմություն. - Եր.: Զանգակ-97, 2000. - 360 էջ:

Ե $\frac{0503020913}{0003(01)2000}$ 2000 թ.

ԳՄԴ 63.3 (2Գ) 43

ISBN 99930-2-137-7

© «Զանգակ-97»

© Ք. Կասովկյան

Հրատարակչության տեղանք՝ ՄՈՒՐԱՏ ՄԿՐՏՕՅԱՆ
Հրատարակչության խմբագիր՝ ՄԱՇԱ ՄԱՆՁԵԿԵՆՅԱՆ

Եկամուտի հարկի վճարող՝ ԱՐԸ ԲԱՆԴԱՍԱՐՅԱՆ
Համակարգչային մատչելի՝ ՆՈՒՆ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օխտեր, բուրբ օխտեր, չափող՝ 66x84/16, ծանցը՝ 22.5 տպ. մանր.
տպագրմանը՝ 300, գինը՝ պայմանագրային

«ԶԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն
Երևան, «կարդանանց փակուղի» 8: 54-89-32

E-mail: zangak@arminfo.com

*Մեկնաստեղծարար Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան
Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

*This Publication was made possible by Armen and
Bersabe Jerejian Foundation Inc. USA*

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Գիտական
Խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Կ. Զախալյան
պ. գ. ր. Պ. Ա. Չոբանյան

ԴՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Դ) 43
Լ 631

Ներքնառվ Մ.

Լ 631 Եղնարուացի պատմություն. - եր.: Ձանգակ-97, 2000. - 360 էջ:

Լ $\frac{0503020913}{0003(01)2000}$ 2000 թ.

ԳՄԴ 63.3 (2Դ) 43

ISBN 99930-2-137-7

© «Ձանգակ -97»

© Զ. Կռտիկյան

Հրատարակչության տնօրեն՝ ՍՈՒՐԱՏ ՄԵՐՏՉՅԱՆ,
Հրատարակչության խմբագիր՝ ՄԱՇԱ ՄԱՆՅԱԿՄԱՅԱՆ

Նկարիչ՝ ԱՐԱ ԲԱԳՂԱՍՄԻՐՅԱՆ,
Համակարգչային ձևավորող՝ ՆՈՒՆ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օխտը, քուրը՝ օխտը, չափը՝ 60x84/16, ծախսը՝ 22.5 տպ. մամուլ,
տպագրմանը՝ 300, գինը՝ սրբախնայողի

«ՉԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Վարդանանց փանդոկի Ց. 54-89-32

E-mail: zangak@arminco.com

فرهنگستان علوم جمهوری ارمنستان

انستیتوی خاورشناسی

میرزا یوسف نرسسوف

تاریخ صافی

ترجمه متن فارسی، مقدمه و حواشی به اهتمام

گریستینه کستیکیان

ایروان ۲۰۰۰

ՐՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	11
ԱՌԱՋԱԲԱՆ	34
ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԳ	
ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼԻ, ՆԱՄՍԱՅԻ ԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԱՅՆՏԵՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՈՒ ՆԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՍԵՐՆԴԱԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
ԳԱՆՉԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ: ԱՅՆՏԵՂԻ ՆԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ	38
ԴԱՐԱՐԱՂԻ ՆԱՄՍԱՅԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ	39
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂԻ ՈՐՈՇ ԻՐԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	44
ԴԱՐԱՐԱՂԻ ՆԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՀՁՈՐԱԾՈՒՄԸ	46
ՓԱՆԱՀ ՆԱՆԻ ԿՈՒՂԱՆԵՐԸ ՆԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԳԵՄ	50
ՓԱՆԱՀ ՆԱՆԻ ՀՁՈՐԱԾՈՒՄԸ: ՆՐԱ ՄՎԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳԵՐԻՇՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏԱՍԱՐ	53
ՇՈՒՇԻ ԲԵՐԳԻ ՀՈՒՆԱԳՐՄԱՆ, ՍՈՒՀԱՄՄԱԳ ՀԱՍԱՆ ՆԱՆ ԴԱՋԱՐԻ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ԶԵՆՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԳԱՐՉԻ ՄԱՍԻՆ	54
ՓԱՆԱՀ ՆԱՆԻ ՈՒ ՄՅՈՒՄ ՆԱՆԵՐԻ ԿԱԼԱՆՎՈՐՈՒՄԸ ՀԵՐԱԿԸ ՎԱԼԻԻ ԿՈՂԱՄԻՑ	57
ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՖԱԹՎԱԼԻ ՆԱՆ ԱՃՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԱՐԱՐԱՂ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆ ՈՒ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻՐԱԿՈՄՆԱԼԻՒ ԵՂԱՅԻ (ՊԱՏԱՆԳ) ՏԱՆԵԼԸ ԻՐ ՀԵՏ	59

ԻՐԱՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԱՐԱԲԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅԼՈՒՐ: ՀԱՐԵՎԱՆ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ՆՐԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	63
ԻՐԱՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՐԸԱՎԱՆՔԸ ՆԱԽԻՁԵՎԱՆ.....	64
ԻՐԱՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՐԸԱՎԱՆՔԸ ԽՈՅԻ ԿՈՂԱՄԵՐԸ.....	64
ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՍՏԱՆԳ ԽԱՆԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԸՈՒՇԻ ԱՄՐՈՑԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԶԵՆՆՈՒՆԱԾՆ ՎԵՐԱԴԱՐՉԸ.....	66
ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՍՏԱՆԳ ԽԱՆԻ ԵՐԸԱՎԱՆՔԸ ԹԻՅԼԻՄ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԵՐԱԿԸ ՎԱՍԻԻ ԴԵՄ, ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԹԻՅԼԻՄԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ.....	69
ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՍՄ ՎԱՆԵՐՈՒՆ ԶՈՒՐՈՎԻ ԵՐԸԱՎԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆԱԱՏՈՒՄԸ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՔԱԶԿԻ ՈՒԺՈՎ.....	71
ԻՐԱՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԱՍԻԻ ՀԵՏ ԳԱՆՉԱԿԻ ՎՐԱ ՈՒ ՄԵԼԻՔ ՄԵՋՆՈՒՆԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ.....	73
ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՍՏԱՆԳ ԽԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՐԸԱՎԱՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՆՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	73
ՎԱԴԻՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	76
ՀԵՐԱԿԸ ԽԱՆԻ ՄԱՃԸ ԵՎ ԳԵՈՐԳԻ ԽԱՆԻ ՎԱՍԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՅԼԻՄՈՒՄ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ.....	77
ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԳ ՈՒՈՒՄՆԵՐԻ ՍՈՒՏՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ: ԴՋԼՔԱՇՆԵՐԻ ԴԵՄՆՐԱՆՑ ՄԱՍՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՈՒ ԱՅԼ [ԴԵՊՁԵՐԻ] ՄԱՍԻՆ.....	78
ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ԼԱԶԱՐԵՎԻ ԱՄՐՏԵՐԸ ԱՎԱՐԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՕՍՄԻՐ ԽԱՆԻ ԴԵՄ ՈՒ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻ ՔԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	79
ԴԱՎԻԳ ՍԻՐՉԱՅԻ ՎԱՍԻՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԹԻՅԼԻՄՈՒՄ [ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ] ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	83
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐՉԱՆԸ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐՉԱՆՈՒՄ.....	84

ԻՇԽԱՆ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԶԱՌ ՈՒ ԲԱՅԼԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻՆ, ՊԱՏԺԵԼԸ.....	85
ՈՌԻԱՍԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԳԱՆՉԱԿԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱՎՈՒՄԸ.....	86
ԻՇԽԱՆ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՐԵՎԱՆ, ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԴԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՄ ՈՒ ՉԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԳԱՐՉԸ.....	87
ԻՇԽԱՆ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԳԱՆՉԱԿ, ԻՐԲԱՀՈՄ ՈՒ ՍԵԼԻՄ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ, ՂԱՐԱԲԱԴԻ ՈՒ ՆՈՒԽԻ ՀՊԱՏԱԿԵՑՈՒՄԸ ՈՌԻԱՍԱՏԱՆԻ.....	91
ԻՐԲԱՀՈՄ ԽԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	92
ԴԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ԶՈՐԶԻ ՆԵՐԵՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱԴ: ԳՆԴԱՊԵՏ ԿԱՐՅԱԳՈՆԻ ՄԱՐՏԵՐԸ.....	93
ԻՇԽԱՆ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԲԱՔՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	94
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐԱՆՈՒՄ ՀԵՏԵՎԱԿԱՅՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՄՍ ԳՈՒԴՈՎԻՉԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	96
ՀԵՏԵՎԱՅՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ՏՈՐՄԱՍՈՎԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ, ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.....	98
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՄԱՐԿԻՉ ՊԱՌԼՈՒՉԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	100
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐԱՆՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ- ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՈՏԻՇՉԵՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԴԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՆՔԱՅ ՎԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	102
ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ԵՐՄԼՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԴԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽԱՂԱՂ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.....	104
ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐՉԱՅԻ ՀԵՏ.....	106

ԴՋԼԲԱԸՆՆԵՐԻ ՈՒ ՈՒՌՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՆԱԿԱԿՄԱՌԹՅԱՆ ՆԱԹԱՐՈՒՄԸ: ԱՐԱՍ ՄԻՐՁԱՅԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԴԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ	107
[ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ] ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԴԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԻՐԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	110
ՄԿՁԲԱԿԱՆ ՀԱՁՈՂՄԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԴԹԱՆԱԿՆԵՐԸ	116
ԴՋԼԲԱԸՆՆԵՐԻ ԶՈՐՔԻ ԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՉԱԿԱՄԱ ՄԱՀԱՁՈՂ ՓՈՐՉԸ	117
ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱԴԹԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՓԱՌՔԸ	119
ՊԱԸԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՁՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԻՐԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	121
ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐՁԱՅԻ ԴԵՄ ԳԱՆՉԱԿՈՒՄ: ԱՐԱՍ ՄԻՐՁԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	131
ԴՋԼԲԱԸՆՆԵՐԻ ՓԱՆՈՒՄՏԻՑ ՀԵՏՈ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶԱՆԱՁԱՆ ԻՐԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	134
ԻՇԽԱՆ ՊԱՍԿԵՎԻՉԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ ԻՐԱՆ, ԿՈՒՎԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐՁԱՅԻ ԴԵՄ: ԱՐԱՍԱՐԱԴԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԵՐԴԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄՆ ՈՒ ՄՅՈՒՍ ԻՐԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	138
ՔԵԶԱՐԻ ՈՒ ԶԵՎԱՆՐՈՒԼԱԴԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԸ, ԱՐԱՍ ՄԻՐՁԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԴՐՈՇՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՄՏԸ	139
ԱՐԱՍ ՄԻՐՁԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՊԱՐԱՆԻ ՈՒՌՄՆԵՐԻ ԴԵՄ	141
ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱԴԹԱՆԱԿՆԵՐԸ	145
ԻՇԽԱՆ ԼՐԻՍԹՈՎԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԹԱՎՐԻՁԻ ՎՐԱ	145
ԲԱՌԱՐԱՆ	150
ԳՐԱԿՈՒՄԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	156
ՄՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐ	162
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ	169

Ղարաբաղի պատմության ուսումնասիրությանը պատմագիտության աղյի խնդիրներից է և կոչված է օգնելու նրա շուրջ ծագած ներկայիս հարցերի ճիշտ ըմբռնմանն ու լուսարամմանը: Հայագիտության մեջ այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարվել, որի ընթացքում հայագետները ստիպված էին պայքարել սուլթանների «պատմաբանների» կեղծարարությունների դեմ: Վերջիններս ջանում են ամեն կերպ սեփականացնել հայոց արևելյան մահաճգնների պատմական ժառանգությունը¹: Ղարաբաղի պատմության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք են ներկայացնում պատմական սկզբնաղբյուրները:

Ղարաբաղի XVIII-XIX դարերի պատմությունն աչքի է ընկնում իր սկզբնաղբյուրների առատությամբ, որոնց մեջ մեծ խտնք են կազմում տեղի հայ ու մահմեդական պատմագիրների երկերը: Այդ երկերի որս է մասը դեռևս հրատարակված չէ: Հայերեն աշխատությունների մեջ կիշատակության են արժանի Առ. Կաստանեանցի երկհատոր «Պատմություն Արցախի»², Յակոբ Չարարեանցի «Պատմություն գաղտին Արցախու»³, Բախթի «Ժամանայի մեկլություններ»⁴ և Վարդան Օձնեցու «Պատմություն հայոց»⁵ պատմագրական երկերը:

Ղարաբաղի XIX դարի պատմության մահմեդական հեղինակների աշխատություններն են Միրզա Աղիգյուզալ-բեկի «Ղարաբաղնամեն» (գր. 1845թ)⁶, Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի «Թարիխ-ե Ղարաբաղը» (գր. 1847թ)⁷, Միր Մեհդի Խազանիի «Քերար-ե Թարիխ-ե Ղարաբաղը»⁸, Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրի «Ղարաբաղի 1747-1805թթ. քաղաքական կացության մասին» գիրքը⁹, Ռզազուլի-բեկ Միրզա Ջամալովիի¹⁰ և Հասան Ալի խան

¹ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении т. 1, Ереван 1991; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի եղարմանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան 1999, և այլն:

² Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. 7822, 7823:

³ ՄՄ, ձեռ. 2734:

⁴ Բախթի, երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան 1964, էջ 161-383:

⁵ ՄՄ, ձեռ. 4331:

⁶ Мирза Аджгезали-бек, Карабаг-наме, Баку 1950: Նրա թարգմանությունը, տե՛ս Միրզա Աղիգյուզալ-բեկ, Որսնաբերիներ խանայն Գանձակայ, ՄՄ, ձեռ. 4463:

⁷ Мирза Джамаль Джемшир Карабаги, История Карабага, Баку 1959; также: Газета "Кавказ", Тифлис 1855, № 61, 62, 65, 67, 68, 69.

⁸ Միր Մեհդի Խազանի, Քերար-ե Թարիխ-ե Ղարաբաղ, Աղբ. Համբ. ԳԱ ձեռ. ֆոնդ, 5-518/11602:

⁹ Ахмед-бек Джемшир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку 1961.

Ղարաբաղի¹¹ «Ղարաբաղման» խորագիրը կտող ձևազրեք և Արզու-Սամեղ-րեկ Բահման Միրզայի «Շուրյուրման»¹²:

XIX դարի կեսերից նկատվող պատմագրության վերելքին նախատու է են ինչպես նրկարատե խաղաղությունը, որը հաստատվել էր Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո, այնպես էլ ուս թարծրատիճան պաշտոնյաների ցուցաբերում հետաքրքրությունը իրենց ենթակա տարածքների պատմական անցյալի նկատմամբ, որի իմացությունը կօգներ նրանց տարածաշրջանում կառավարման ձևերի քննարկության հարցում: Պատմագրական երկերի մի մասը գրվել են հենց Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովի ու այլ թարծրատիճան պաշտոնյաների պատվերով¹³:

Սակայն փորը չէր մահ Ղարաբաղում մեկ այլ գործոնի դերը տեղի պատմագրության զարգացման հարցում: Այդ գործոնը երկու հակամարտ կողմերի (քրիստոնյա հայերի և բյուրջական ու քրդական ցեղերի) սովխարյունն էր Ղարաբաղում և նրանց միջև շղայարող սրայբարը երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում գերիշխող դիրքեր գրավելու համար¹⁴:

XIX դարի 40-ականների կեսերից է, որ Ղարաբաղի մահմեդական բնկերը սկսում են գրել պատմական աշխատություններ: Մինչ այդ չի գրվել որևէ պատմագրական երկ մահմեդական որևէ հեղինակի կողմից նվիրված Ղարաբաղի պատմությանը: Համեմատության համար նշենք, որ հայ մի շարք պատմագիրներ (Մ. Կաղանկատվացի, Կ. Գանձակեցի,

¹¹ Ռեզուլուցի-րեկ Միրզա Ջանալովիչ, «Ղարաբաղ», Աղքր. Հան. ԳԱ ձև. ֆոն. ֆոնդ, 4701/5224:

¹² Հասան Ալի խան Ղարաբաղի, «Ղարաբաղ», Աղքր. Հան. ԳԱ ֆ. 1949/11844:

¹³ Արզու Սամեղ-րեկ Բահման Միրզա, «Շուրյուրման», Աղքր. Հան. ՊՄ, գետ. արխիվ, ֆ. 3212 (A. X. Azimesco, Essai sur le mouvement "Шыкыр-ном-նո աստատու", Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. наук, Ташкент 1972): Այս աշխատությունների մասին տե՛ս նաև Դ. Ածղաևա, Ազերբայճան և XVIII ս. և աստատուության և Ռոսսեյ, Եսկ 1965, с. 41-42:

¹⁴ 1844թ. Վրացա-Իմերեթական նահանգի նահանգապետին է ներկայացվում Ա. Բակիխանովի «Գյուլիստան-Իրան» աշխատությունը (տե՛ս А. Бакиханов, Союзомет. Записки. Писема, Есկ 1983, с. 320):

Ղարաբաղի գափախապետ փոխգնդ. Կուլեբյակինի պատվերով գրվել ու Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովին է ներկայացվել Միրզա Աղիոյլուզ-րեկի Ղարաբաղմանն, տե՛ս Мирза Ахмедов-бек, уч. соч., с. 43:

Նույն փոխարքային է ներկայացվել նաև Շահամիր-խան Բեկյարովի պատվերով գրված Միրզա Ջանալ Ջանալի «Ղարաբաղի պատմությունը», (տե՛ս Мирза Джамал, уч. соч., с. 61):

¹⁵ Այս մասին աղյի մամրամասն տե՛ս Զ. Կասիկյան, Ղարաբաղի պատմության յուսարանությունը XIX դարի պատմագրության էլեբում, Սիրձավոր և Միջին Արևելյի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան 1998, էջ 73-75:

Եսայի Հասան-Չաղալյան) գրել են պատմական աշխատություններ՝ նվիրված այդ տարածաշրջանի միջնադարյան և ուշ միջնադարյան պատմությանը:

Տեղի մահմեդականները, ցանկանալով պահպանել խանական շրջանի իրենց արտոնությունները և գերիշխող դերը տեղի հայության նկատմամբ, մյուս կողմից էլ հաշիբը, ջանալով սրաշտախանե իրենց իրավունքները և ռուսական կառավարությանը զույգ տալ իրենց դերն ու մասնակցությունը երկրի նախորդ դարի քաղաքական կյանքում, XIX դարում ստեղծում են մի շարք պատմագրական երկեր՝ նվիրված Ղարաբաղի XVIII-XIX դարերի պատմությանը: Համապատասխանաբար սրտմագրական աշխատությունների այս երկու խմբերը Ղարաբաղի XVIII-XIX դարերի պատմությունը արտացոլում են հիմնականում տարբեր տեսանկյուններից և կարող են պատմա-կանոնադրական վերլուծության: Ղարաբաղի XIX դարի պատմագրության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Մ. Յ. Ներսեսյանի «Թարքիս-ն Սաֆի» («Նշմարտագի պատմություն») պարսկերեն պատմագրական երկը:

ՄԻՐՉԱ ՅՈՒՍՈՒՅ ՆԵՐՍԵՍՈՎԱ (ՀՈՎՍԵՓ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆՑ) ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՂՇՈՒՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հովսեփ Ներսեսյանցը¹⁵ («Յուսուֆ»-ը նույն անվամբ արաբա-պարսկական տարբերակն է, իսկ Միրզան նրա արաբոնի անվանումը) ծնվել է 1798թ. Ղարաբաղի Հաղյուք գյուղում, Ահաբից գաղթած հայի ընտանիքում: 8-9 տարեկան հասակում գերվում է պարսիկ ավարտունների կողմից և տարվում Իրան: Այստեղ նա ներկայացվում է շահին, մահմեդականացվում ու կրթություն ստանում¹⁶: Արագս պատմագիրը սովորում է պարսկերեն, քուրբերեն և արաբերեն լեզուները, որից հետո որպես գլուխ (միրզա) աշխատանքի է անցնում բազաժառանգ Աբաս Միրզայի բեռի՝ պաղատական բարձրաստիճան պաշտոնյա Ամիր խան ասրղարի գրասրահում: Այստեղ իր պաշտոնավարության 18 տարիների ընթացքում, ինչպես ինքը՝ հեղինակն է նշում. «Լատարելչապես տիրապետեցի նրանց լեզվին [պարսկերենին] և ճանաչարևարդությունների ժամանակ ժանոքացա տարբեր գեղերի ու ժողովուրդների հետ»¹⁷: Իրանում գտնվելու ժամանակ Ներսեսյանը ուսումնասիրում է նաև պարսկալեզու պատմագրությունը:

1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին շարունակելով վարել իր պաշտոնը և գտնվելով Ղարաբաղ ներխուժած Ամիր

¹⁵ Այդպես է նրան անվանում Բաֆֆին (տե՛ս, Բաֆֆի, Խամսայի մեթոդությունները, Երկերի ժողովածու, Խ. X, էջ 349):

¹⁶ Կենսագրական տեղեկություններ կան «Թարքիս-ն Սաֆի»-ի արաբաբանում և Սեիդ-Վազեի նոգիճումում, (տե՛ս *تاریخ ترمسوف* - Մ. Յ. Ներսեսյանի, Թարքիս-ն Սաֆի, էջ 1ա-3բ, 30a-3a2, *Мирза Юсуф Нерсесян, Историк Азерб. Фил. АН СССР*, 1942, № 9, cc. 16-17):

¹⁷ Մ. Յ. Ներսեսյանի, նշվ. հեռ., էջ 2բ:

խան սարդարի զորաբանակում Ներսեսովը ակամատես է լինում այն-
տեղ ծավալված ռազմական գործողություններին¹⁸: Վարում է նաև իր
վերադասի նամակազտությունը բազմառանգի ու այլ խաների հետ¹⁹:

1828թ. Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո
Միրզա Յուսուֆը վերադառնում է հայրենի Գարաբաղ: Բաղդասար ար-
քեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը նրան նկրտում է²⁰: Միրզա Յուսուֆի
ատազին կինը, որ Թավրիզի քրքուի էր, չի գանկանում քրիստոնեություն
ընդունել և բաժանվում է: Երկրորդ կինը՝ Եղալարը, հայուհի էր և նրա
բոլոր 5 զավակների՝ Ալեքսանդրի, Եկատերինայի, Նիկոլայի, Ներսեսի²¹
ու Աննայի մայրը:

Հայրենիքում Ներսեսովը որոշ ժամանակ մանկավարժությամբ է
զբաղվում: 1847-1848թթ. նա ազերի քույրերին ու պարսկերեն է դասա-
վանդում Եուշիի Հաջոց Թեմական դպրոցում²²: Հետագայում նա, ըստ
երևույթին, սեփական մախաձեռնությամբ, բացում է մասնավոր արա-
կան դպրոց, որը 1853թ. ինչ-ինչ պատճառներով փակվում է²³:

Իր մասնավոր դպրոցի փակումից հետո Միրզա Յուսուֆը տեղա-
փոխվում է Դաղստան և ծառայության անցնում հյուսիսային Դաղստա-
նի գորբերի հրամանատար Գ. Օրբելիանու մոտ որպես բարձրասիլը²⁴:

Իր կյանքի այս շրջանում է Ներսեսովը գրում «Թարիխ-ե Մաֆի»-ն՝
Օրբելիանու պատվերով ու իշխան Գ. Ջարթաձեի օգնությամբ²⁵: Դաղս-
տանի Դեմիր-խան-Եուրա ըստաբում հեղինակը 1855թ. վիճառելի եղա-
նակով հրատարակում է XVIII-XIX դարերի քույրերազգու պոեզիայի իր
հավաքածուն՝ «Վաղլիֆի ու նրա մյուս ժամանակակիցների բանաստեղ-
ծությունների ժողովածու» վերնագրով, որը նա սկսել էր կազմել 1828
թվականից²⁶:

Ներսեսովը իր ժամանակի պարսկերեն ձեռագրերի լավագույն ընդ-
դիմակող-մատենագիրներից (պարսկ. - خوشنویس) էր: Մ. Մաշուցի ան-
վան Մատենադարանում պահպանվում են նրա ընդօրինակած երկու

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 134ա:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 124բ, 129ա, 133ա, 134ա:

²⁰ Сента-Заяз, ук. соч., с. 13.

²¹ Մ. Յ. Ներսեսովի Ներսես որդին (1848-1894թթ) Մոսկվայի Համալսարանի քա-
ղաքացիական իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսորներից է եղել (Энциклопедический
словарь, издание Ф. А. Брокгауза, Н. А. Ефрон, т. XX⁵, СПб. 1897, с. 909):

²² Առ. Պատմություն Գարաբաղի հայոց բնակչան դպրոցի, Թիֆլիս 1914, էջ 204:

²³ Акты Кавказской Археологической Комиссии (АКАК), т. 11, с. 739.

²⁴ Сента-Заяз, там же.

²⁵ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 3բ:

²⁶ میرزا یوسف نرسوف، ولف و دیگر معاصرین، دمبرخاننورا ۱۳۷۲ - ՄՄ, պարսկ.
ուս. գրքերի ֆոնդ, 158:

պարսկերեն ձեռագրեր²⁷։ Ներսեսով Վարդիխ-ն Մաֆիո-յի վերջում նշում է, որ մտադիր է մի առանձին գիրք նվիրել Ղադստանի XIX դարի կոթլիների պատմությանը²⁸, սակայն հայտնի չէ քն աղյուցը նրան հաջողվե՞լ է իրականացնել իր այդ մտադրությունը²⁹։

Ներսեսովի մահվան ստույգ ժամանակը հայտնի չէ։ Որոշ տվյալների համաձայն Մ. Յ. Ներսեսովը մահացել է 1864թ. Ղարաբաղում³⁰։

«ԹԱՐԻԻՒ-Ն ՄԱՖԻՈ» ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻ ՄԿՁԲՆԱԳՐՅՈՒՐ-ՆԵՐԸ։ «Վարդիխ-ն Մաֆիո»-յի մեզ հայտնի միակ ձեռագիրը գտնվում է Վրաստանի Հանրապետության ԳԱ, Կ. Կեկելեժձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի, Արևելյան լեզուների բաժնում, P- 195 համարի տակ, այն չի հրատարակվել։ Չեռագրի ֆոտոարտճենը մեզ էր տրամադրել պրոֆ. Հ. Դ. Փափազյանը։ Ներսեսովի պատմագրական աշխատությունը բաղկացած է հետևյալ մասերից. առաջարան (մոդադյանի), 9 գլուխներ (մադալե) և վերջաբան (խարեն)։ Պատմագիտական արժեք են ներկայացնում աշխատության միայն VIII և IX գլուխները, որոնց քննադիրը, հայերեն և անգլերեն թարգմանությունները ներկայացվում են առ այն զբոսով։

Իր օգտագործած սկզբնաղբյուրներից հեղինակը հիշատակում է Մ. Չանյանի «Հայոց պատմությունը»³¹։

Միջոց Աղիզյուզալ-թեկի «Ղարաբաղ-մամե»-յի հետ համեմատությունից պարզ է դառնում, որ «Վարդիխ-ն Մաֆիո»-յի 8-րդ և 9-րդ գլուխների որոշ հատվածներ հեղինակը գրել է՝ հիմնվելով այդ աշխատության հարողոմների վրա։ Երկու պատմական աշխատություններն էլ ունեն համանման կառուցվածք³²։

Ներսեսովը խմբագրում է իր սկզբնաղբյուրների համապատասխան մասերը՝ գրի առնելով զուտ պատմական տեղեկություններ և համելով

²⁷ Առաջինը «Թուրքոս-ն Թեյմուրի» ձեռագիրն է՝ ընդօրինակված 1827-1828թթ. Թեհրանի Գոյհակ ամասնոցում, քրիստոնեական դեսպան Մանի պատվերով (Մ. Մալաուզի անվան մատենադարան, ձեռ. 579)։ Երկրորդը «Վերջինգ-մամե» նոր խմբագրությունն է՝ կատարված 1856թ. Դեմիր-Ֆահ-Շուրայում Հ. Լազարյանցի պատվերով (ՄՄ, ձեռ. 239)։

²⁸ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 119թ, 149ա։

²⁹ Հնարավոր է, որ «Վերջինգ-մամե»-ի վերծծչյալ խմբագրությունը, ուր շարադրված է Դերբենդի միջնադարյան համառոտ պատմությունը, եղած լինի նրա այդ գրքի առաջին մասը (ՄՄ, ձեռ. 239)։

³⁰ Сент-Зава, ук. соч., с. 17.

³¹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ. 81ա։

³² Թե Միջոց Աղիզյուզալ-թեկը և քն Միջոց Յեսուֆը խառն են Ղարաբաղի խաների ծագման ու հզորացման, Հարիի Հայի Չեկերի 1749թ. Ուրմիայի Զարեայի խանի 1761-1762թթ., Իրանի շահի Նադիրյանի Մոհամմադ Հասան խան Ղազաի 1757թ ու շահ Աղա Մոհամմադ խանի 1795թ. և 1797թ. Ղարաբաղ կատարած արշավանքների մասին (խանձնատիր Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 77թ-105թ և Мирза Ахмедхан-бека, ук. соч., с. 57-96)։

ավելորդ նկարագրությունները ու քնարական գեղեցկությունները: Առանձին դեպքերում նա գրեթե առանց փոփոխելու վերաշարադրում է քյարքալեզու հեղինակի հաղորդումները:

«Յարիխ-ե Մաֆի»-ում շարադրված է Ղարաբաղի հայկական մելիքությունների, մահմեդական խանության և XIX դարի ռուս-պարսկական պատերազմների մանրամասն ու հավաստի պատմությունը: Անտեսված չեն տեղի հայ և քյարք քնակչության եկյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևոր դեպքերը: Հեղինակը չի ջանացել խեղաթյուրել իրեն հայտնի փաստերը և չի սրաշտպանել հակամարտ կողմերից (Իրան և Ռուսաստան) որևէ մեկին: Նյութ երկում չի զգացվում ոչ քյարքալեզու հեղինակներին քնորոշ ռուսամետ կողմնորոշումը³³, ոչ էլ պարսկական պալատական պատմագրությանը հատուկ իրադարձությունների կողմնակալ լուսաբանումը: Ինչպես իր երկի առաջաբանում է գրում. «Քանի որ պատմական զրբերից մի ջանիսում սուտ ճոռմարանությունների հանդիպեցի, որոշ ընկերներին ցանկությամբ ու խղճությամբ որոշեցի մի ճշմարիտ պատմություն գրել, որը զերծ կլինեի ավելորդ նկարագրություններից ու ստից»³⁴:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ XVIII-XIX ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՄԻՐԱՎԱ ՅՈՒՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎԻ «ՅԱՐԻՒ-Ե ՄԱՖԻ»-Ի: Հայկական քարձրափանդակի Կուր և Արաքս գետերով սահմանափակված հյուսիսարևելյան հատվածը սկսած XIII դարից կոչվում էր Ղարաբաղ: Այն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի նահանգներից Արցախն ու Ռուտիքը ամբողջությամբ, իսկ Սյունիքի ու Փայտակարանի միայն որոշ շրջանները:

Ներսեսովին, որպես հայազգի պատմագրի, խիստ մտահոգում էր իր հայրենի Ղարաբաղում մահմեդական տարրի հաստատման և ուժեղացման հանգամանքները: Ռուտի նա հարկ է համարում Հայաստանի (Արմենիայի) հողերի բլին Ղարաբաղի արտկանակչության փաստը արձանագրելուց հետո նշել, որ «սուրբ քանակները» տարիներ շարունակ ավերել են իր հայրենիքը. «Արաղի և Ատրպատականի մահմեդական քնակչության մի մասը զալիս քնակչություն է հաստատում մինչև Արազան գետն ընկած տարածքներում Ղարաբաղում, Շաքիում ու Շիրվանում»³⁵:

Ներսեսովի միտքը հաստատում են միջնադարյան սկզբնաղբյուրները, որոնցում արտացոլված այս իրողության ուսումնասիրությանն է նվիրված Հ. Դ. Փափազյանի աշխատությունը³⁶. Հայոց երկկողմ XI դարից հետո շարունակաբար ենթարկվում էր արևելյան քոչվոր քյարքական և մոնղոլ-թարքարական ցեղերի արշավանքներին, որոնց համար

³³ Г. Иманов, Вопросы историографии Азербайджана, Труды Азербайджанского филиата АН, т. 30, Баку 1936, с. 156.

³⁴ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. հեռ., էջ 3ա:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 76բ:

³⁶ А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении, Ереван, 1972, с. 57.

հայկական արևելյան մահանգների հայրավայրային շրջանները ծառայում էին որպես իջևանատեղի³⁷։ Իրենց քաղվոր կենսակերպի և մարտական քսածոր պատրաստվածության չնորսիվ նրանք հետզհետե նեղում ու իրենց մշտական բնակավայրերից դուրս են քշում մատակցաց հայ հույազորմունքին։ Այդ գործընթացը հատկապես զգալի մասշտաբների է հասնում Արարատյան դաշտի ստորին հատվածներում, Շարուրում, Նախիջևանում, ինչպես նաև Մակվի, Խոյի, Սալմաստի ու Ղարաբաղի Արարսիս հարակից շրջաններում³⁸։

Նույն պատմական իրադրությունն է արձանագրում Նեյսեստվի վկայությունն այն մասին, որ Արցախի հայրավայրային շրջանները ևս անցյալում բնակեցված են եղել հայերով, որոնք քյանական քանակների ու քաղվոր ցեղերի արշավանքների նեոտանքով հայազրկվել են։ Հեղինակը ցավով է խոսում այն մասին, որ զրկվելով իրենց նախկին բնակիչներից, Ղարաբաղի բնակավայրերի ու գյուղերի մի մասը իր ժամանակներում «ամայի ու անմշակ մնալով՝ ավերակների են վերածվել» և դարձել քաղվոր ցեղերի ժամանակավոր կացարանները³⁹։

Ամայացած բնակավայրերի բլում, որոնցից իր ժամանակներում պատմական հուշարձաններ ու հնություններ էին պահպանվել, Ներսեսովը հիշատակում է Չառուզիրից, «Մներ կամ Մյլ», Պարուավ և Բարի քաղաքները⁴⁰։

Չառուզիրի տեղամուկը ծագել է Մար գավառի և նրա Տալի բնակավայրի աղավաղված Ձիրի տարբերակի կցումից։ Տալիք հիշատակվում է XII-XVIII դարերի հայկական աղբյուրներում, որպես Թարթուսի վտակ Թուրխառի ևսվտում գտնվող տարածքի անվանում, որը հետագայում տեղայնացվում է գավառի գյուղերից մեկի վրա⁴¹։ «Չառուզիրի» անվանումը գործածական էր XVII դարից և տարածվում էր Մար գավառի վրա⁴²։ Չառուզիրի գավառի հայության հիմնական զարթը տեղի է ունեցել 1725թ., և հետագա 2-3 տարիների ընթացքում այն գրեթե ամբողջովին դատարկվել է։ Այնպես որ 1760-ական թթ. նրա տարածքը, իրար, գրեթե

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 170, 188, 207։ Այս հարցերը իր աշխատության մեջ քննում է նուս նշանավոր արևելագետ Պետրոսյանին (Ռ. Ռ. Петросьянц, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16-м начале 19в.в., Ленинград, 1949, с. 66)։

³⁸ Ա. Դ. Սարգսյան, Կ. Կ. Կ. 64։

³⁹ Մ. Յ. Ներսեսով, Եջվ. ձեռ., էջ 76թ։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 76ա-բ։

⁴¹ Ա. Ա. Հակոբյան, Ա. Հ., Սիմոնյան, Գաղթականի նորոտայտ արձանագրությունը և Տալի տեղադրության հարցը, «Պատմա-քանակագրական հանդես» (ՊԲՀ), Երևան, 1998, № 1-2, էջ 231։

⁴² ՄՄ, Մեջիք-Շահնազարյանների խոնգ, քրթ. 241, գրք 1, վավ. 26; Ա. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 13։

լիովին հայազրկվել էր, քաջատրթյանը խորապես գլուխից և քննական կենտրոն Դադի վանքից⁴⁵։

Հեղինակը նշում է, որ «Մի» քաղաքի անվան հնագույն մեջ «Մեղր»-ն է և այդպիսով Մի քաղաքը նույնացնում է Մ. Կաղանկատվացու ինչպեսակամ Միերական քաղաքի հետ⁴⁶։ Ըստ Ս. Ջալալյանցի, Միը գտնվում էր Ռուսիքի դաշտում, Կուր և Արաքս գետերի միախառնման վայրի մոտակայքում⁴⁷։

Բարդյան կամ Պարոտավը Պատմական Հայաստանի հնագույն խոշոր քաղաքներից է, որը գտնվում է Թարթուս գետի ափին։

Բարի կամ Պապի քաղաքը ըստ XIX դարի ուսումնասիրողների գտնվում էր Արաքսի հյուսիսային ափին՝ Դիզակ գավառի հարավային հարթավայրային հատվածում և կրում էր իր հիմնադրողի անունը⁴⁸։

Օտարներիցյա նվաճողները և քոչվոր վերնախավը XIV-XVII դարերում աստիճանաբար ոչնչացնում են իսկ նշանավոր իշխանական տները և տիրում նրանց ֆեոդալական կալվածքներին։ Պարսկալեզու հրովարտակներում ու կալվածագրերում հստակ արտացոլված են մահմեդական ֆեոդալների կողմից իսկ իշխանավորների հողատիրույթներից տեր դառնալու զանազան եղանակները⁴⁹։ Պատմական իսկույց մահաճգների քնիկ իսկ քնակալությունը կենտրոնանում է հիմնականում Արցախի լեռնային շրջաններում, Դիզակի, Կարանդայի, Ջրարտերի, Խաչենի ու Գյուլիստանի, ինչպես նաև հարևան Միտիանի, Կասպանի, Քաչարաղի և Գանձակի իսկ մելիքների իշխանության տակ⁵⁰։ Իրանի Սեֆյանների ժամանակ մելիքներ էին կոչվում հիմնականում գավառի կառավարիչները, իշխանները, իսկ առանձին դեպքերում նույնիսկ մեկ կամ մի քանի գյուղերի կառավարիչները։ XVII-XVIII դարերում Դարաբաղի մելիքներից յոթաբանյուղը իշխում էր մի ամբողջ գավառի վրա⁵¹։ Հայ մելիքների ուժեղացումն ու մելիքությունների ամրապնդումը Հայաստանի XVII-XVIII դարերի կարևոր իրադրություններից է։

⁴⁵ Եսայն տեղում, էջ 12։

⁴⁶ Մազեսե Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969, էջ 133։

⁴⁷ Ս. Ջալալյան, Դանապարտությունն ի Սեծն Հայաստան, Տփլիս, 1842, հ. 2, էջ 364։

⁴⁸ Առ. Կոստանեանց, նշվ. մեռ., հ. 1, էջ 36; Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 263; Դ. Ավչյան, Արցախ, Երևան 1993, էջ 121)։

⁴⁹ А. И. Панакин, ук. соч., с. 76, 64, 65.

⁵⁰ Ելված իսկ մելիքությունների մասին տես Ս. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18-ого века, Москва 1954, с. 47-86։

⁵¹ Զ. Պողոսյան, Իրանայի մելիքների իրավունքների ու ստորադասությունների մասին, «Թամբեր Հայաստանի արխիվներ», 1966, № 1, էջ 198։

Արժեքավոր է Ներսեսովի վկայությունն այն մասին, որ իր ժամանակ Տաթև գյուղում էին բնակվում Սյունիքի Օրբելյանների սերնդից Մելիք Մուսի, Մելիք Մանուչևի և Ռուստամ-բեկ Օրբելյանովները⁵⁰։ Մելիք Մանուչար և Ռուստամ բեկ Օրբելյանովների մասին հիշատակում է մահ Դ Ալիշանը⁵¹։ Մելիք Մանուչար Օրբելյանը XIX դարի կեսերին եղել է Տաթևի հոգևոր կառավարության անդամներից⁵²։

Երևանի Մատենադարանում պահվում է մի *թաղից* տրված 1813/1814թ. Ֆարհալի շահի կողմից Պետրոս Օրբելյանին, որով հաստատվում են վերջինիս ժառանգական իրավունքները Ամաղու գյուղի և Նորավանքի նկատմամբ⁵³։

Ներսեսովի հիշատակությունը Գորիսի, Խնձորակի, Տեղի, ինչպես նաև Միսիանի որոշ բնակավայրերի նշանավոր մելիքական տների գոյության մասին⁵⁴ հաստատում են XIX դարի հետագա ուսումնասիրողները⁵⁵։ Ե. Լալայանի հավաքած տվյալների համաձայն Գորիսում իշխում էին Մելիք-Հուսեյնյանները, Տեղում՝ Մելիք-Բարխուդարյանները⁵⁶, իսկ Միսիանի նշանավոր մելիքներից էին Անգեղակորում իշխող Մելիք-Սաֆրազյանները և Բոհակորի Մելիք-Թանգյանները⁵⁷։

Ղաչարաղը, դեռ վաղնջական ժամանակներից լինելով հայաբնակ, XVIII-XIX դարերում ևս (հատկապես Արցախի լեռնային շրջաններում) բնակեցված էր գերակշիռ հայ բնակչությամբ։ XVIII դարում Ղաչարաղը դառնում է հայոց ազգային ազատագրական պայքարի կենտրոններից մեկը⁵⁸։

Ներսեսովը անդրադառնում է XVIII դարի 20-ական թթ. Դավիթ Թեկի ու Ավան յուզբաշու գլխավորությամբ Սյունիքի ու Արցախի հայության մղած ազատագրական կռիվներին։ Նա արժեքավոր տեղեկություն է հա-

⁵⁰ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 79թ։

⁵¹ Դ. Ալիշան, Միսիան, Վեներիկ 1893, էջ 18։

⁵² Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ереван, 1993 с. 218

⁵³ ՄԱ, Կարող դիվան, քրթ. 1գ, վավ. 1006։

⁵⁴ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 80 ա։

⁵⁵ Մ. Չամչյանից հիշատակում է միսիանցի Մելիք Ղազարին, որը Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար Ղուլի իսանի դեմ եղած պայքարում տրանզիտ է (Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան 1985, էջ 843)։

⁵⁶ Ե. Լալայան, Չանգեզուր, Ազգագրական հանդես, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1898, էջ 8։

⁵⁷ Ե. Լալայան, Միսիան, Ազգագրական հանդես, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 116-117։

⁵⁸ Г. А. Эзов, Сказания Петра Великого с армянским народом. Документы, СПб. 1898, с. С.

դոյրում Ավան յուզրաչու և նրա քաղերի Չավնդուրում օսմանյան զորքերի դեմ մղած հաղթական կռիվ մասին⁶⁰։

1724-1725թթ. օսմանյան զորքերի Անդրկովկասյան աշխարհամասերը ընթանում են երկու ուղղություներով՝ Թիֆլիս-Ղանձակ-Ղարաբաղ և Երևան-Խոյ-Քրավրիկ⁶¹։ XVIII դարի 20-ական թվականների Սյունիքի և Արցախի ազատագրական պայքարի պատմությանը վերաբերող փաստագրական նյութերում հիշատակություն կա այն մասին, որ 1724թ. գարնանը Ղարաբաղի *սթմախնեկը* Ավան Յուզրաչու և Իվան Կարապետի զվարճությունը 2000 մայրականով օգնության էին գնացել դախանցիներին՝ նրանց իսկ խնդրանքով⁶²։ Ըստ երևույթին, հենց այս շրջանում են տեղի ունեցել Ներսեսովի նկարագրած դեպքերը։

Թե Ղարաբաղում և թե Կարաբնում ազատագրական պայքարի մասնակիցները զենքի ու զինամթերքի պակասություն էին զգում, քանի որ չբացարժեպ էին քչեամիներով⁶³։

Հետաքրքրական է այս առումով Ներսեսովի վկայությունը Ղարաբաղի Միար քաղաքի հայության կոտորածի պատճառների մասին։ Հայ ոսկոր քնակչությանը նախանձեղով՝ այնտեղի մահմեդականները շահի մոտ զրպագուում են, թե՛ «Հայերը այնքան են հարստացել, որ չեն ցանկանում Իրանին հարատակել։ Ավան Յուզրաչուն փառոջ ու զնդակ են ուղարկում, որպեսզի գա իրենց էլ ազատի»⁶⁴։

Ինչպես վերջ արդեն նշել ենք, հեղինակի հայրը Միար քաղաքից էր, ուստի ամենայն հավանականությամբ Ներսեսովի այս վկայության աղբյուրը նրա հոր հիշողություններն էին։

Տեղեկություններ կան Քրավրիկում տեղի ունեցած նմանատիպ մի իրադարձության մասին⁶⁵։ Ու թեև Ներսեսովը ժխտում է Միարի հայության իրական օժանդակությունը Սյունիքի ու Արցախի ազատագրական կռիվներին և այդ մասին պատմական սկզբնաղբյուրներում որևէ վկայություն չկա, չի բացառվում, որ Միարի հայ բնակիչները իսկապես օգնած լինեին ազատագրական պայքարի մասնակիցներին, քանի որ այդ շրջանում պայքարը օտար բռնակալների դեմ առաջել էր համաժողովրդական բնույթ։

1738թ. Նազիր շահի հրամանով Ղարաբաղի էինգ հայրական մեկնությունները՝ Գյուլիստանը, Ջյաբիրդը, Խաչենը, Կարանդան և Դիզա-

⁶⁰ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 80 ք։

⁶¹ Ռ. Կ. Ագյուրում, ԿԿ. ԿՄ., Ե. 167, 168.

⁶² Ա. Գ. Արքատյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ուսմական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան 1953, էջ 82։

⁶³ Դ. Ա. Յուզ, ԿԿ. ԿՄ., Ե. 367.

⁶⁴ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 79 ք։

⁶⁵ Հ. Ա. Կենյազյան, Ազատագրական պայքարը Ղարաբնի զվարճությունը, Երևան, 1963, էջ 66։

կը միավորվում են մեկ վարչական միավորի՝ «Մանաղ-ձ Խամսայի» մեջ դրվելով Խրանի շահի անմիջական ենթակայության տակ⁶⁵։

Խամսայի *մանագանդի* տարածքային բաժանման հարցերը են-տարբերել են հայ ուսումնասիրողներից Բաֆթուն, Լեոյին և այլոց, ո-րոնք ընդհանուր գծերով են նշում հայ մեկիբությունների սահմանները։ Եվլուտ է, այդ սահմանները երբեմն փոխելով են, սակայն XVIII դարում, ըստ երևույթին, գոյություն են ունեցել սրոչակի սահմանագծեր, որոնցում ժողովուրդը առանձնացնում էր մեկիբություններից յուրաքանչյուրը։ Ներ-սևառլի «Մարիխ-և Սաֆի» աշխատության շնորհիվ ենթադրել է դառ-նում ճշգրտել XVIII դարի Ղարաբաղի Խամսայի հայ մեկիբությունների սահմանները։ Հիմնականում համընկնելով Բաֆթու տվյալների հետ⁶⁶ դրանք սրոչակիբություն են մտցնում Ղարաբաղի հայկական տարածք-ների հարցում, որը անտեսվել էր XIX դարի Արևելյան Անդրկովկասի վարչական բաժանումների ժամանակ։ Համեմատությունը ցույց է տալիս նաև, որ Խորեզմային իշխանության հաստատման տարիներին Աջրե-ջանի ենթակայության տակ դրված ԼՊՄ-ը չէր ընդգրկում Ղարաբաղի հայկական տարածքները ամբողջությամբ։ Նրա սահմաններից դուրս էին մնում բավականին ընդարձակ հայկական շրջաններ, որոնք ինչպես երևում է Ներսեսովի վկայությունից, XVIII դարում սրտովանում էին Խամսայի մեկիբությունների հայաբնակ տարածքների թվին։

Ներսեսովի վկայությամբ Դիզակի *մանաղք* ձգվում էր արևմուտքից դեպի արևելք Հազարի (Աղավնու) գետից (Մալ-բազին) մինչև Քյոնդաղա-նը գետը (Գյուլ-բաֆի), իսրազվում Արաքս գետից մինչև Քիլիսի լեռնաշղ-թան (Խորհատ լեռ)։ Ղարաբաղայի հարավային և արևմտյան սահմանն էր կազմում Քիրոսի լեռնաշղթան, արևելյանը՝ Ալի Բալի հովիտը⁶⁷, հյուսի-սայիցը՝ Գարգառի հարավային վտակները։ Խաչենի *մանաղք* «Մարիխ-և Սաֆիում» ներկայացված է հետևյալ սահմաններում. հյուսիսային և հարավային սահմաններն էին կազմում Գարգառ և Ղարաբաղ⁶⁸ գետե-րը։ Արևմտյան սահմանը ձգվում էր Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի (Միլս-բոբյան և Դըջխղղզ) երկայնքով, իսկ արևելքում այն եզրիտ էր Բայա-թի նախկինում անտառային, իսկ այժմ ետսոնտառային մարզագետնա-յին գոտին⁶⁹։ Ջրաբերդի արևելյան ու արևմտյան սահմաններն էին կազ-մում նորից Ղարաբաղյան լեռնաշղթան ու Բայաթի անտառը, այս ան-գամ իրենց հյուսիսային հատվածներով, իսկ հյուսիսային ու հարավա-

⁶⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 186։

⁶⁶ Համեմատիչ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., 77բ-79ա, Բաֆթի, նշվ. աշխ., էջ 162։

⁶⁷ Копра J-38-11-6, (Մարտունի) քալ. 1973։

⁶⁸ Ղարաբաղ (կամ Կապարտ) գետակը հոսում է Խաչենուգետի ու Թարբաթի միջև ընկած տարածքով (Копра Закавказского края, см. р. Кабары. Դ. Աջրան, Արցախ, էջ 73)։

⁶⁹ Советской Азербайджан, Баку, 1958, с. 38։

յին տահմաններն էին թաղարտ և Ղարաբբու գետերը: Խամսայի 5-րդ թաղիչի *ժահաղի* տահմաններն են կազմում Մուսլ ու Գյուլխտան լեռները և Կուր, Գեղան ու թաղարտ գետերը:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ի 8-րդ գլխի «Չանգեզուրի *ժահաղների* ու այնտեղի դեպքերի մասին»⁷⁰ ենթավերնագրի տակ հեղինակը անդրադառնում է Մյունիքի վարչա-քաղաքական բաժանումների հարցին և խոսում այնտեղի նախկին իշխանական տոհմերի մասին: Չանգեզուրի շրջանը Ղարաբաղին էր միացվել դեռևս Փանահ խանի օրոք և մնում նրա կազմի մեջ մինչև XIX դարի կեսերը: Այստեղ հեղինակը հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում, թե՛ անցյալի և թե՛ իր ժամանակի Մյունիքի վարչա-քաղաքական դրության փոփոխության, ինչպես նաև հավաստի տվյալներ է տալիս նրա բնակչության կազմի մասին:

Պարսկական պետության քուրացման ու նրա զանից հավակնողների միջև երկարատև գահակալական կռիվների հետևանքով, Անդրկովկասի ու Ատրաբատականի տարածքներում 1747 թվականից հետո անկախություն են ստանում և ստեղծվում հետևյալ պետական կազմավորումները՝ Վրաստանի թագավորությունը, Ղարաբաղի, Երևանի, Նախիջևանի, Մակվի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղարայի, Բարվի, Շիրվանի, Շարիի, Թալիշի, Արզերիլի, Մաքադայի, Սովուզ-Թուլաի խանությունները⁷¹: Այդ խանությունների հիմքը մեծ մասամբ կազմում էին քոչվոր ցեղերի ժառանգական տիրույթները՝ *օջրաններ* ինչպես օրինակ Նախիջևանի, Խոյի, Արզերիլի և այլու խանությունների դեպքում:

Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում Ղարաբաղում քացի հայ մեկիքների տիրույթներից, կային քոչվոր ցեղերի մի քանի *օջրաններ*, որոնց բվում էր նաև օրուզիքի ցեղային միության ժառանգական *օջրան*, որը ընդգրկում էր Պարստավից դեպի հարավ տարածվող Ղարաբաղի հարթավայրային շրջանը⁷²: Վերջինս էլ հիմք է ծառայում Ղարաբաղում նաև խանական իշխանության հաստատման համար: XVIII դարի 40-ական թթ. վերջին Իրանի Աղեղ շահի կողմից Ղարաբաղում խանության լիազորակիր ստացած Փանահը և նրան հաջորդած Իրրահիմ խանը համառ պայքար են սկսում Խամսայի մեկիքությունները իրենց ենթարկելու համար:

Պատմա-քաղաքական կարևոր արժեք ունի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի այն վերալույստվան, ըստ որի Խամսայի մեկիքությունների ամբողջ բնակչությունը քրիստոնյա է եղել⁷³: Այստեղ, ինքնակ, հեղինակը չսփազանցում է պատմական իրականությունը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, բացարձակ միատարր բնակչություն ունեցող մեծ տարածքներ չկան: Սա-

⁷⁰ Մ. Յ. Ափսխանով, նշվ. ձեռ., էջ 79բ:

⁷¹ Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 86.

⁷² Там же, с. 136.

⁷³ Մ. Յ. Ափսխանով, նշվ. ձեռ., 77բ:

կայն այն, որ Ղարաբաղյան լեռնաշխարհի XIX դարում ունեցել է 95% հայ բնակչություն, հաստատում են Անդրկովկասի այդ ժամանակաշրջանի պատմության այլ հետազոտողներ⁷⁴։

XVIII դարի սկզբի տվյալներով Ղարաբաղում հայության թիվը հասնում էր չորս 100000 տան⁷⁵։ Նույն դարի երկրորդ կեսին այդ թիվը նվազում է մինչև 60000⁷⁶։ Ղարաբաղի քոչվոր բնակիչները թիվը նույն շրջանում նշվում էր 20000 վյան⁷⁷։ Ընդ որում Ղարաբաղում էր բնակվում Անդրկովկասի բնիկ հայության հիմնական մասը⁷⁸։ Ղարաբաղի հայության նվազեցման պատճառը մահմեդական խաների այդ ուղղությամբ նախաձեռնած քաղերն էին, որոնց մասին կարևոր տեղեկություններ է տալիս Ներսեսուղի։

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ում հավաստի տվյալներ կան Փանահ խանի օրոք հարևան խանությունների հաշվին Ղարաբաղի տարածքային ընդարձակման⁷⁹ և այդ խանություններից որոշ քոչվոր ցեղերի մասնավորապես Երևանի խանությանը հարստակ քոչանիների, Վրաստանին հպատակ ցինչի ու դեմիրչի-հասանլու ցեղերի և Նախիջևանի քեմզերլու ցեղերի այստեղ գաղթեցնելու վերաբերյալ⁸⁰։ Ներսեսուղի վկայությունը քոչանի ցեղի Երևանի խանությունում բնակվելու վերաբերյալ հաստատվում է այլ սկզբնաղբյուրների տվյալներով⁸¹։ Հովսեփ Էմինը քոչական այդ ցեղի Ղարաբաղ գաղթելու և այնտեղի խանին հպատակվելու ակամատեսն էր⁸²։ Քեմզերլու⁸³, դեմիրչի-հասանլու⁸⁴, քոչանի և մյուս ցեղերի

⁷⁴ В. Н. Хушиов, Закавказье (Историко-экономический очерк), Москва-Ленинград, 1926, с. 62.

⁷⁵ Г. А. Эюв, ук. соч. л. 252, с. 388.

⁷⁶ АКАК, т. 2, Тифлис 1866, с. 623

⁷⁷ Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 136.

⁷⁸ С. П. Зелинский, Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказья, т. 2, Тифлис, 1887, с. 13.

⁷⁹ Պատմական աղբյուրները հաստատում են «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի տվյալները այն մասին, որ 50-ական թվականներին Փանահ խանը նվաճում է Սյունիքի Մեղրիի, Տարիի, Սրոխանի, Չանգվզուրի ու Կապանի «նախայները», որոնք նախքան այդ մտնում էին Նախիջևանի, Ղարաբաղի ու Երևանի խանությունների մեջ (М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений. кн. 1, Ереван, 1956, с. 265; А. Басиханов, Голестан-иран, Баку, 1926, с. 128; Армяно-русские отношения в 18-м веке. Сборник документов. т. 4, Ереван, 1990, с. 213; Ա. Չամչյան նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 848)։

⁸⁰ Ա. Յ. Ներսեսուղի, նշվ. մեղ., էջ 84 ք։

⁸¹ Симеон Ереванши, Джамбр, Москва, 1958, с. 106; И. Шюсен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб. 1852, с. 318.

⁸² The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. London 1792, Vol. 2, p. 309-310.

ներկայությունը XVIII դարում Անդրկովկասի այլ գավառներում, իսկ Ղարաբաղում XIX դարի բնակչության կազմում⁶³ հաստատում է հեղինակի վկայությունը հարևան խամուրյուններից նրանց բերված լինելու մասին:

Ներսեսովի նշված վկայությունը լրացնում է Անոն-բեկ Ջևանշիրը, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի խամները իրենց երկիրն են գաղթեցնում մահիտայան, սաֆի-քյուրդ, դրզլ-հաջիլի, քոչ-ահմեդլի, սաարլի և մյուս ցեղերը⁶⁴:

Ներսեսովի ու մյուս հեղինակների այս կարևոր վկայությունները ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղի մահմեդական բնակչությանը բխլը զգալիորեն ավելանում է միայն սկսած XVIII դարի կեսերից: Խամները այդ կերպ բանում էին ամբարցնել իրենց սոցիալ-քաղաքական դիրքերը Ղարաբաղում:

«Մարիխ-ե Մաֆի»-ի պատմագիտական արժեք ներկայացնող մասերից է Շուշի քերդի (կամ Փամահարաղի) կառուցմանն ու քաղաքական պատմության հարցերին նվիրված հատվածները⁶⁵: Հեղինակը քյուրդմացության մեջ է, քանի որ Շուշի քերդը կար մահախորդ դարերում⁶⁶:

Կարևոր է հեղինակի արձանագրած այն փաստը, որ Շուշիի բնակչության կազմի վերաբերյալ, որի համաձայն «1855թ. քաղաքի բնակչության 2/3 մասը կազմում էին հայերը, իսկ 1/3-ը՝ չիա մահմեդականները»⁶⁷:

Անդրկովկասի ու Ատրաբատականի մանր իշխանությունները XVIII դարում անվերջ պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ, որոնց մի մասին անդրադառնում է նաև Ներսեսովը՝ լրացնելով ու ճշգրտելով ժամանակի մյուս սկզբնաղբյուրների տվյալները:

⁶³ Հենգերյու ցեղը, որ պատկանում էր դրքաչ ցեղերի թվին, հիմնականում բնակվում էին Նախիչևանում, որը այդ ցեղի ցեղապետների ժառանգական օջառ էր (И. П. Петрушевский, *указ. соч.*, с. 127):

⁶⁴ Դեմիրչի-հատանլու ցեղը ինչպես ավելում է XVIII դարում Վրաստանին հարատակ ցեղերի թվում, որոնք, բնակվելով Ղազախում, հաճախ զինվորներ էին մատակարարում վրացական բանակին (Լ. Մ. Մելիքսեր-բեկ, *Վրաց արքայորենը հայերի ու Հայաստանի մասին*, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 132, 140):

⁶⁵ Описание Карабагской провинции, сост. полк. Ермоловым и Моклевским в 1823г., Тифлис 1866, владения Мехди Кули хана; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886, Тифлис, 1893, Елизаветпольская губерния.

⁶⁶ Ахмед-бек Джеваншир, *указ. соч.*, с. 71.

⁶⁷ Մ. Յ. Ներսեսով, *նշվ. ձեռ.*, էջ 85ա-86բ:

⁶⁸ Sh'u Armaniо-русские отношения в XVIII веке, т. 2, ч. 1, Ерван 1964, с. ХLI: Պ. Ա. Շիրանյան, *Շուշ և Քարազղուխ սղնախների նույնացման հարցի շուրջ*, ՊԹՀ, 1994, № 1-2, էջ 183-187:

⁶⁹ Մ. Յ. Ներսեսով, *նշվ. ձեռ.*, էջ 86 բ:

Ներսեսովի պատմագրական երկում կա եզակի մի հիշատակություն 1203 թ. ք. (1788/1789թ.)՝ Վարաքաղի Իրրահիմ խանի կողմից դեպի Խոյի խանություն ձեռնարկված արշավանքի մասին⁹⁰, որի վերաբերյալ այլ աղբյուրներում որևէ վկայության չենք հանդիպել: Ներսեսովի զրի առած այդ իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը որևէ հավաստյուն չի պարունակում, որը թույլ կտար պնդել նրա տեղեկությունների սխալ լինելու մասին:

1780-ական թվականների սկզբից Վարաքաղի Իրրահիմ խանի հավակնությունների առարկան էր Նախիջևանի խանությունը, որի համար նա բազմիցս պատերազմներ է մղում և արշավանքներ ձեռնարկում դեպի այնտեղ: Այդ արշավանքներից մեկը տեղի է ունենում 1791թ., որի վերաբերյալ մանրամասն ու հավաստի տեղեկություններ կան «Թարիխ-ե Մաֆի»-ում: Ներսեսովի նկարագրությունից ակնհայտ է դառնում նաև Վարաքաղի խանին հարատակված հայ մելիքների մասնակցությունը իրենց ջոկատներով այդ կռիվներին⁹¹:

90-ական թվականներին Խամսայի մելիքներն էին՝ Վարանդայի Մելիք Ջուշուղ Շահնազարյանը, Դիզակի Մելիք Արսա Եզանյանը, Խաչենի Մելիք Ալլահվերդին՝ Միրզախանի որդին, Ջրաբերդի Մելիք Ռուսուանը՝ յուզբաշի Ալլահվերդիի որդին և Գյուլիստանի Մելիք Յրիդոն Բեգլարյանը⁹²: Այն, որ Վարաքաղի քե Փանահ, և քե Իրրահիմ խաները իրենց ռազմական արշավանքների ժամանակ օգտագործում էին հայ մելիքների ռազմական ուժերը, հաստատվում է նաև այլ աղբյուրների վկայություններով⁹³:

Վրաստանի Հերակլ Կազակոյի կողմից ուսական կառավարությանը եղված մի նամակում նշվում է Վարաքաղում յոթ հայկական իշխանությունների գոյության մասին: Ամենայն հավանականությամբ այդտեղ հայվի են առնված նաև Վարաքաղի խանության մեծ մասը Սյունիքի շրջանների իշխանավորները: Ընդ որում, այդ փաստաթղթում մատնանշվում է այն փաստը, որ «ժայերի ռազմական ուժերը հասնում են 4500-ի, իսկ ջազանշիրցիներինը՝ 2500-ի: Բայց քանի որ հայերի միջև միասնություն չկա, ուստի ջազանշիրցիները նրանց իրենց իշխանությանն են ենթարկել»⁹⁴: Փանահ խանը իրեն ենթարկելով Նախիջևանի, Սյուխանի ու Կապանի կողմերի մի շարք բնակավայրեր՝ անկախությունը դնալով այն փայտերից ստանում էր 1000-ական զինվոր⁹⁵:

⁹⁰ Նույն տեղում, 91թ:

⁹¹ Նույն տեղում, 91ա:

⁹² Кавказская старина, Тифлис, 1872, № 2, с. 35.

⁹³ Армяно-русские отношения, т. 4, с. 213.

⁹⁴ Грамоты и другие исторические документы относящиеся до Грузии, ч. 1, СПб. 1891, с. 434, նույն տե՛ս նաև Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, Ելվ. աշխ., էջ 154:

⁹⁵ М. Персиков, ук. соч., с. 265:

Ներսեսովը հավաստի արտացոլում է Իրանի տիրակալ Աղա Մուհամմադ խանի Ղարաբաղյան արչավանքը և նրա գորքերի կողմից Շուշիի սպառառունը: Ներսեսովը վկայում է Ղարաբաղի բնակչության կողմից պարսկական գորքերին ցույց տված համառ դիմադրության մասին, որը հաստատվում է այլ աղբյուրների դրան վերաբերող ավելի ընդարձակ նկարագրություններով⁹⁶:

Ըստ «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, Ղարաբաղ ներխուժած Աղա Մուհամմադ խանի բանակը կանգ էր առել Շուշիի մոտակայքում Զանախլիի ու Շուշիքենդի միջև գտնվող Ղարաթ-խան կամ Շահ-յուրտ կոչված վայրում: Այստեղ Իրանի ապագա շահը, իր բանակատեղիի շուրջը «ամրություններ է կառուցում, որոնց հետքերը այժմ էլ կան»⁹⁷: Դրանց անհրաժեշտությունը ծագել էր հավանաբար դարաբաղցիների (հատկապես հայերի) անընդմեջ հարձակումների հետևանքով, որոնց մասին վկայում է ինչպես ինքը՝ Ներսեսովը, այնպես էլ այլ շրջանի մյուս քե՛ հայ և քե՛ այլազգի պատմագիրները: Ներսեսովը շեշտում է արցախահայության մեծ դերը Աղա Մուհամմադ խանի գորքերի դեմ պայքարում⁹⁸:

Հեղինակը կարևոր վկայություններ է տալիս Աղա Մուհամմադ խանի գորքի ու սպառազինության մասին, որից ակնհայտ է դառնում պարսից բանակի զենքերի հնացածությունը:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ում իրենց ճշմարտացի արտացոլումն են գտել 1796թ. տեղի ունեցած Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի ու Վրաստանի Հերակլ քագավորի համատեղ հարձակումը Գանձակի Ջավադ խանի վրա, Վ. Ջուրովի գլխավորությամբ ռուսական գորքերի արչավանքը Անդրկովկաս, ինչպես նաև 1797թ. Աղա Մուհամմադ շահի երկրորդ արչավանքը Ղարաբաղ և նրա սպանությունը⁹⁹:

Ներսեսովի երկում հակիրճ շարադրված է Ռուսաստանի Անդրկովկաս ներքափանցման պատմությունը: XIX դարի սկզբից Ռուսաստանը ակտիվ քաղաքականություն է վարում Անդրկովկասյան երկրները իր գերիշխանության տակ առնելու նպատակով: 1801թ. Վրաստանն անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ, որին հաջորդում է հարևան Ջառ ու Բաղլականի, Գանձակի խանության հպտտակեցումը: Պարսկաստանը չէր հաշտվում նախկինում իրեն ենթակա անդրկովկասյան տարածքների կորստի հետ: Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև տեղի են ունենում երկու պատերազմներ (1804-1813թթ, 1826-1828թթ.), ո-

⁹⁶ Грамоты и другие исторические документы, т. 2, вып. 2, СПб. с. 93; Мирза Джамаля, ук. соч., с. 80. В. Н. Левашова, Очерки из истории Азербайджана в 18-ом веке. Баку 1948, с. 168.

⁹⁷ Մ. Յ. Ներսեսով, Եջվ. ճեռ., էջ 93 ա:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 94 ա:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 97բ-99ա:

յոնց ընթացքում ռազմական գործողությունների մի մասը տեղի է ունենում Ղարաբաղի տարածքում:

XIX դարի սկզբին Ղարաբաղում ու նրա հարակից շրջաններում տեղի ունեցած այս դեպքերի պատմությունը առավել ճշգրիտ ու մանրամասլը լուսարանված է ռուսական սկզբնաղբյուրներում:

Ղարաբաղի տվյալ շրջանի պատմության առանձին հարցերին անդրադառնում են նաև Իրանի պարսեական պատմագիրները, որոնց հաղորդումներին, ինչպես արդեն նշել ենք, անհրաժեշտ է զգույշ վերաբերվել¹⁰⁰:

Հավաստի տեղեկություններ ունենալով 1804-1828թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ՝ Ներսեսովը շարադրել է այդ ժամանակաշրջանի հանգամանակից ու իրական պատմությունը: Նրա հաղորդած պատմական տեղեկությունները մեծ մասամբ հավաստի են ու անկողմնակալ, հաճախ նաև եզակի, քանի որ սրբաբանակում են այլ աղբյուրներում բացակայող փաստեր:

Ներսեսովի վկայությունները մոլ տվյալներ են պարունակում 1805թ. Դիզակում, 1812թ. փետրվարին Սուլթանբուղում և 1812թ. հոկտեմբերին Ալաանդուզում մղվող կռիվների մասին:

Ներսեսովը պաշտպանում է այն տեսակետը, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի ու նրա մերձավորների սպանությունը 1806թ. մայիսին մայրը Լիսանկիչի ռուսական զորազնդի կողմից, նրա դավաճանական քայլերի հետևանքն էր¹⁰¹: Պարսկական արքունիքի հետ Իբրահիմ խանի իսատատած նամակագրական կապի և նրա դավաճանական մտադրությունների փաստը արձանագրում են այդ ժամանակաշրջանի աղբյուրների մեծ մասը¹⁰²:

Ներսեսովը տեղյակ լինելով XIX դարի սկզբի անդրկովկասյան իրադարձություններին՝ հիշատակում է այդ տարածաշրջանում ռուսական կառավարության կողմից նշանակված կառավարչապետներին յուրա-

¹⁰⁰ Այս մասին տե՛ս Զ. Կոտիկյան, Արդ-առ-Ուարսկ իբն Նաթաֆզուդի Դոմբուլի «Մասանթ-և Սուլթանիե» պատմական աշխատությունը Արևելյան Հայաստանի XIX դարի սկզբի բաղաբանական իրադարձությունների մասին, Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XX գիտական նստաշրջան, Ձեկնությունների թեզեր, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության Ինստիտուտ, Երևան 1999, էջ 15:

¹⁰¹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. մեռ., էջ 112թ:

¹⁰² Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, Тифлис, 1901, с. 241; АКАК, т. 2, № 1480, с. 722; В. А. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1, вып. 3, СПб. 1887, с. 340; Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ե, Թիֆլիս 1902, էջ 494-495; رشادالکلیخان هدایت. تاریخ روسیه

: تصانیف ناصرى جلد نهم تهران، ۱۳۳۶، ص ۴۷۱

քանչյուրի թիֆլիս գալու ու իր պաշտոնը ստանձնելու նշանակալից:

«Թարիխ-ե Մաֆի»-ում քաջակալում է 1807-1811թթ. պարսկական ջոկատների կողմից Ղարաբաղում գործած ասպատակությունների պատմությունը, որոնց մասին մանրամասն տեղեկություններ կան Արդաա-Ռազակ Ղուրբուլիի պատմագրական երկում¹⁰³:

Ներսեսովը XIX դարի Ղարաբաղի պատմագիրներից միակն է, որ շարադրել է 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ամբողջ ընթացքը, անդրադարձել Ղարաբաղում ու հարևան շրջաններում տեղի ունեցած զրեթ թուրք խուրդ իրադարձություններին՝ փորձելով լուսաբանել այդ պատերազմի բունկման պատճառները, պարսից կրամամատարության ռազմական ծրագրերը և դրանց իրագործման ճանապարհին ծագած դժվարությունները: Գտնվելով Ամիր խան սարդարի գլխավորությամբ Ղարաբաղ ներխուժած քանակում՝ հեղինակը ակամատես է լինում այնտեղ ծավալվող իրադարձություններին: Պաշտոնի ընթացում Ներսեսովը ծանոթ էր նաև Ամիր խանի նամակագրությանը՝ քարծրաստիճան սրաշտոնյաների ու թագածառանգի հետ և մեջ է բերում դրանցից մի քանիսի պատճենները:

Վերոհիշյալ հանգամանքների շնորհիվ նրա «Թարիխ-ե Մաֆի»-ն հաջուստ է այդ պատերազմի պատմությանը փյուրեղալ եզակի աթենք ունեցող հավաստի տեղեկություններով:

Պատերազմի զրդասպատճանների շարքում հեղինակի աչքից չեն վրիպել ինչպես Եվրոպական երկրների ռազմական օգնությունն ու ստորանքները¹⁰⁴, այնպես էլ Պարսկաստանի շահագրգռվածությունն այդ հարցում և Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն իրադարձությունը:

Մյուզա Յուսուֆի իրավացի կերպով մատնանշում է նաև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած տարածքների նախկին տիրակազների և հավակնորդների դերը պատերազմի բունկման հարցում¹⁰⁵: Վերջիններս պետք է գլխավորեին ռուսական կառավարումից դժգոհ տարրերի արևոտամբությունը և անցումը պարսիկների կողմը, որը, ինչպես հայտնի է, վճռական դեր է ունենում պարսկական կողմի սկզբնական հաջողություններում¹⁰⁶:

Պարսիկ իշխանավորների ու պաշտոնյաների մեջ կային այնպիսիները, որոնք հավանություն չէին տալիս Ռուսաստանի հետ խաղաղ հա-

¹⁰³ «عبدالرزاق منلی، مأسر سلطنتیه، تهران ۱۳۲۱، صص. ۱۷۰-۱۷۵»
¹⁰⁴ Цунь дашань տե՛ս Н. А. Кузнецова, Иран в первой половине 19-ого века. Москва 1983, с. 55; АКАК, т. 6, часть 2, а. 341, с. 178.
¹⁰⁵ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ծեռ., էջ 121թ:
¹⁰⁶ Н. Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 6, с. 625-626.

խաբէրութեանն ի յազմանց և նրա ղեմ պատերազմ սկսելուն: Այդ անձինք որքան էլ սակաւաթիվ էին, այնուամենայնիվ հնարավորութեան ղեւծութիւն ջանում էին շահին ու թագաժառանգին ետ պահել այդ վտանգալիոր ճանապարհով: Այդ պաշտոնյանն էր ճեղք՝ Արաս Միրզայի տանջողոր Հեյրաթ Ալի խանի այդ ուղղութեամբ կատարած համարձակ քայլերի մասին նշանակալի վկայութեամբ և տալիս Ներսեսովը¹⁹⁷:

Ներսեսովը արժեքավոր տեղեկութեաններ է հաղորդում պարսկական բանակի կազմի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Հաքիի, Գանձակի ու Յրախի տարածքները ներխուժած նրա առանձին զորամիավորումների թվաքանակի, երանանատարների և շարժման ուղղութեանների մասին:

Ներսեսովի մեջ թերւո՛ւմ Արաս Միրզայի նամակների պատճենները կարևոր փաստեր են պարսկական պարսից երանանատարութեան թագաժառանգ ծրագրերի վերաբերյալ: Հայտնի է դառնում, որ թագաժառանգը նաեւ իր էր շնչտակի գրումով Ղարաբաղը նվաճել, որի համար Ամիր խան սարքարն ու Մեհլի Ղուլի խանը պետք է կազմակերպէին և ղեկավարէին տեղի մահմեդականների ապստամբութիւնը, իսկ ինքը՝ Արաս Միրզան, պետք է մարտի էլմեջ այնտեղի ռուսական զորքերի ղեմ: Արագընթաց ծարձակումով պետք է նվաճվէին Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ գտնվող Անդրկովկասյան գավառները:

Պարսկական երանանատարութեան ծրագրերը իրափանկում են գնդ Ռեուտի խելամիտ ու սրտի գործելակերպի շնորհիվ: Պարսից զորքերի մեջխուժման մասին յարեք առանալում պէս նա շտապում է ռուսական զորագնդերը տանել Եռլի: Իրենց ծրագրին խտարեն հետևելու դեպքում Արաս Միրզան թերևս կարողանար հասնել Ավետարանից (Չախալի) մայրցամ ռուսների այնտեղից հեռանալը: Սակայն Նազիմկալի գլխավորած Գորիսի ռուսական կայազորի ղեմ տարված հաղթանակը արքեցնդ ազդեցութեամբ է ունենում Ղարաբաղ ներխուժած պարսկական բանակի ու թագաժառանգի վրա՝ դանդաղեցնում է նրանց ընթացքը: Արաս Միրզան հարկ է համարում իր զորքի շարժման ուղղութեանը փոխել դեպի Կոտեիծոր գյուղը՝ տեսնելու ռուս զերիներին, հանդիպելու պարսիկների կողմն անցած մահմեդական թեկերից Հաքի Աղալարին և փայլելու առաջին խաբողութեան թերկուսները¹⁹⁸:

Ներսեսովը պատկերում է պարսկական բանակին բնորոշ անկարգապահութիւնը ի ղեմն Մուհամմադ Չաման խանի, որը «կոխից մի կողմ դրած» կանգ է առնում Ենիք գյուղի մոտաւայրում և զինարքայ կազմակերպում»¹⁹⁹: Ամիր խան սարքարը ետ անհնազանդութեամբ է ցույց տալիս զինավոր երանանատար Արաս Միրզայի նկատմամբ ու հրաժարվում

¹⁹⁷ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. հոտ., էջ 122թ-123ա:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 125թ:

¹⁹⁹ Նույն տեղում:

պաշտպանվել Գանձակի բերդում¹¹⁰։ Պարսկական իսկախական զորքերի պարտությունը քաջատրվում է վերջիններին անկարգապահությամբ ու անկազմակերպվածությամբ¹¹¹։

Շուշի ամրոցի պաշտպանությունը ռուսական փոքրաթիվ կայազորի ու տեղի հայերի կողմից 1826թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Ղարաբաղի պատմության հերոսական էջերից է։

Շուշիի պաշարման ընթացքում պարսկական կողմի զործողությունների ու պահվածքի վերաբերյալ համզամանալից տեղեկություններ կան «Ժարիխ-ե Սաֆի»-ում գրված ակամատեսի ձևերով։

Շուշիի պաշտպանությունը բուլացնելու նպատակով Արաս Միրզան փորձում էր իր կողմը գրավել տեղի հայ պաշտպաններին։ Այդ նպատակով նա քերդի պարիսպների տակ է ուղարկում պարսից բանակում զտնվող հայերին, որպեսզի նրանց համոզեն այնտեղի հայ պաշտպաններին դավաճանել ռուսներին։ Արաս Միրզայի պահանջով Շուշիի հայ պաշտպաններին ուղղված հորդորական մամակներ են գրում Գանձասարի Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Մեհդի Ղուլի խանը և այլք, սակայն ասպարդյուն¹¹²։ Այս կարգի մի քանի դեպք է նկարագրում նաև Ներսեսուլը, որտեղ երևում է հայերի միահամուռ աջակցությունը ռուսական զորքերին։

Ներսեսուլը շնչում է Ղարաբաղի և հատկապես Շուշիի հայության անձնագոհ աջակցությունը տեղի ռուսական կայազորին։ Այդ պայքարին մասնակցում էր նաև հարևան Շուշիքենը և Քարինոսկ գյուղերի բնակչությունը¹¹³։ Այդ փաստը իր արտացոլումն է գտել նաև ռուսական աղբյուրներում¹¹⁴։

Ռուսներին ցուցաբերած աջակցության հետևանքն է լինում Ղարաբաղի ավերումը, հայության նկատմամբ դաժան վերաբերմունքը և Արաս Միրզայի հրամանով բազմաթիվ խաղաղ բնակիչների սպանությունը։ Այս փաստերը արձանագրված են ինչպես «Ժարիխ-ե Սաֆի»-ում¹¹⁵, այնպես էլ այդ շրջանի Ղարաբաղի պատմությանը վերաբերյալ այլ սկզբնաղբյուրներում¹¹⁶։

Պարսիկ զինվորականները շատ ցածր ոռնիլ էին ստանում և տխրափած էին իրենց փարձատրությունը հայրայիկ կողոպուտի ու ավարա-

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 133բ-134ա։

¹¹¹ Статистическое обозрение Персии составленное подполковником И. Ф. Бутрашбергом в 1841 году, СПб. 1853, с. 53.

¹¹² Кавказский сборник, т. 24, с. 71, 74, 79.

¹¹³ Մ. Զ. Ներսեսուլ, նշվ. ձև, 128 ք, 131ա-բ։

¹¹⁴ Утверждение, т. 4, ч. 1, с. 107; Кавказский сборник, т. 24, с. 88, 93.

¹¹⁵ Մ. Զ. Ներսեսուլ, նշվ. ձև, էջ 131բ։

¹¹⁶ Առ. Կոտտանեանց, նշվ. ձև, էջ 74։

ոտրյունների միջոցով¹¹⁷։ Հայազգի հեղինակը վկայում է պարսկական քանակի Ղարաբաղում կատարած ավարատրյունների, ալան-բալանի մասին։ Անգամ այն, որ Արսա Միրզան ջանում էր խաղաղ ճանապարհով հասնել ամրոցի գրավմանը, իսկ մյուսները, մասնավորապես, Ամիր խան սարդարը և զինվորները կոչմ էին նրա ուժով նվաճելու տարբերակին, հեղինակը բացատրում է քաղաքի հարստություններին տիրելու ձգտումներով։ Եուշի խաղաղ անձնատուր լինելու դեպքում բերքի ողջ հարստությունը ընկնելու էր քաղաքատանգի ձեռքը, իսկ հակառակ դեպքում կողոպուտը կատարվելու էր նրա զինվորների ու ենթակաների կողմից և բաժանվելու էր նրանց միջև¹¹⁸։

«Թարթիս-ե Մաֆի»-ն ճշգրիտ տեղեկություններ է տալիս Գանձակի խանությունում գտնվող պարսկական զորագնդի ձեռնարկումների ու նրա կրամանատուր Ամիր խան սարդարի տակտիկական քայլերի մասին։ «Թարթիս-ե Մաֆի»-ում նկարագրվում է պարսիկներին ցույց տրված ջերմ ընդունելությունը Գանձակի մահմեդականների կողմից, ինչպես նաև Բիլխարենի քաղաքմասի հայերի խոհեմարար հնազանդությունն հայտնելը¹¹⁹։

Ռուսական աղբյուրների վկայությամբ մինչև պարսկական զորքերի գալը Գանձակի մահմեդականները ապստամբել էին՝ մասամբ կոտորելով, մասամբ էլ քաղաքից փախելով տեղի ռուսական կայազորը։ Այնպես որ պարսկական զորքը առանց որևէ դժվարության կարողանում է մտնել քաղաք¹²⁰։

Հայազգի հեղինակը որոշ մանրամասներ է ավելացնում 1826թ. սեպտեմբերի 3-ին Եամխոր գետի ափին, նույն ամսվա 13-ին Գանձակի Չազալու վայրում¹²¹ և 1827թ. հուլիսի 5-ին Ջևանբուլաղում¹²² տեղի ունեցած ճակատամարտերի վերաբերյալ։ Հեղինակը հավատի փաստեր է հաղորդում այդ ճակատամարտերին մասնակցած պարսկական ուժերի, նրանց կրամանատարության ծրագրերի, ռազմական գործողությունների և պարտություններին հաջորդած խոճապահար փախուստի վերաբերյալ։

Միրզա Յուսուֆը նկարագրում է զենեղալ Մաղաթովի մուտքը Եուշի, նրա հոգատարությունը իրեն ենթակա տարածքների քնակության նկատմամբ¹²³, որով էլ Ներսեսովը բացատրում է 1826թ. դեկտեմբերի 28-ին սկսած արշավանքը դեպի Ղարաղալ։

¹¹⁷ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, с. 28-29, 30

¹¹⁸ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 128բ։

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 132 ա։

¹²⁰ Н. Н. Дубровин, т. 6, с. 655-656.

¹²¹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 135բ-137բ։

¹²² Նույն տեղում, էջ 142բ-143բ։

¹²³ Кавказский сборник, т. 26, с. 51, 102.

Պարսկաստանի պարտությունները Շամխորի ու Գանձակի կոնվենյուն անկումային տրամադրություններ են ստաք բերում պարսկական բանակում¹²⁴, որոնք վառ գոյննրով արտացոլված են Ներսեսովի երկում¹²⁵:

Առավել հետաքրքրական է «Թարիխ-ե Սաֆի»-ում նկարագրված պատերազմական դեպքերի ընթացքը Նախիջևանում, իրոյում ու Թավրիզում, որոնք պատկերում են բազմաժառանգ Արաս Միլրզայի աննուսալի դյաթյունը¹²⁶:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ն գերմ չէ նաև որոշ թերություններից: Դրանց մեջ ստաջին հերթին պետք է նշել XVIII դարի դեպքերի հաճախ ոչ ճշգրտ բվագրումը: Այսպես, Ավարիայի Օճաք խանի 1785թ. արշավանքը նկարագրելիս Ներսեսովը հիշատակում է 1205 հ. թ., (1790/1791թ.)¹²⁷: 1805թ. գնդ. Կարյազկնի ջոկատի կոնվենտը Ղարաբաղում պարսկական զորքի դեմ հեղինակը բվագրում է 1806թ.¹²⁸:

Առանձին դեպքերում նկատվում են որոշ իրադարձությունների հաջորդականության խախտումներ, որոնց պատճառը, թերևս, նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած համանման սխալներն են: 1752թ. Վրաստանի բազազոր Հերակլի կողմից Ղարաբաղի, Գանձակի ու Ղարսղաղի խաների դավադրական կալանավորման հետ կապված դեպքերը նկարագրվում են 1757թ. տեղի ունեցած Մուհամմադ Հասան խան Ղազարի դարաբաղյան արշավանքից հետո, իսկ Ավարիայի Օճաք խանի 1785թ. դեպի Վրաստան ու Երևանի խանություն և Իբրահիմ խանի 1789թ. դեպի Խոյի խանություն կատարած արշավանքները՝ 1791թ. Իբրահիմ խանի զորքերի Նախիջևան ներխուժելուն վերաբերող դեպքերից հետո:

Հաճախ չեն համապատասխանում հեղինակի նշած նույն իրադարձությունների հիջրերի լուսնային ու եվրոպական օրագրայինների բվականները: Այսպես, Բայաթի ամրոցը, ըստ Ներսեսովի, հիմնադրվել է 1162/1752թ.¹²⁹, մինչդեռ 1162 հ. թ. համապատասխանում է 1748/1749 բվականին¹³⁰:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ի լնգուն գեղեցիկ է ու պարզ՝ համեմված բազմաթիվ ասագվածքներով ու բանաստեղծական տողերով: Թեև հեղինակը խուսափում է ճոռոմ արտահայտություններից, սակայն նրան հատուկ է սքաբսից պատմագրությանը բնորոշ պերճախոս սոը: Կարծում ենք, որ

¹²⁴ B. A. Floro, *յк сои*, т. 3, мат. 2, с. 249; АКАК, т. 6, в. 2, а. 704, с. 388; а. 705, с. 389:

¹²⁵ Լ. Յ. Ներսեսով, *նշվ. ձեռ. էջ 140 ա*:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 147թ:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 92 ա:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 113 ա:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 82 ա:

¹³⁰ Մնացած ամհամապատասխանությունները նշվում են բնագրի բարձնամոթյան մեջ:

պատմագրական երկը որպէ շահով ծանրաբեռնում են ճակատամարտերի երկարաշունչ գեղարվեստական նկարագրությունները: Ներսեսովը հարկ է համարում տալ մահ նշանավոր անձանց՝ գորավարների, ճեղքների ու շաների խառնվածքի ու բնավարւթյան բնութագրական գծերը:

Հեղինակը հարկ էր անցնում մեծ է բերում թյուրքերին ասացվածքներ, զիարկ խտրեր և արտահայտություններ, չի խորշում մահ թյուրքերին բաների համախառն գործածելուց («շնկիք»- բբբ. քազմոթյուն: «թ քաքրիքար»- բուրբ. մի կերպ, մի հնարով): Հեղինակի խտրում տեղ են գտել մահ բազմաթիվ ոտասական բաներ և տերմիններ, ինչպիսիք են «սաղար» («саят»), «սլոլի» («слок») «վարս» («верста»), «րլանչի» («рланч») բառի բարբաբայված տարբերակը, «եներպալ» («енерпал») և այլն: Ներսեսովը գրի է առել մահ ոտս նշանավոր անձանց տրված իրանական մականունները, ինչպիսիք են «իշրախար» (Տիգրանուշի մականունը, որը «սուսեոթոթ» բառի աղավաղված ձևն է), «ղլղղ-այաղ» (բուրբ. «կարքառոտ», Վ. Չուրուի մականունը, որ տրվել էր նրան արհեստական ոտք ունենալու պատճառով):

Ներսեսովի պատմական երկում զրսևորվել են հեղինակի բանաստեղծական հակումները: Այստեղ առատ են բնայական մեջբերումները պարսկալեզու և թյուրքալեզու սրեզնայից:

Թարգմանության մեջ տրված է «Թարքիս-ն Մախի»-ի առաջաբանում հազորդվող տեղեկությունները հեղինակի կենսագրության վերաբերյալ, VIII և IX գլուխների թարգմանությունները, որոնցում տեղ չեն գտել միայն պատմագիտական կարևորություն չունեցող մինչև XVIII դարն ընկած ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող համատու ալմարկը, քանաստեղծական մեջբերումները, շատ երկար ու ալկերող նկարագրությունները:

[] փակագծերում ալկերող ենք տեքստում շնչված այն բաները, որոնց առկայությունը սակայն ալկի հասկանալի է դարձնում հեղինակի միտքը:

Թարգմանության մեջ նշել ենք ներկայումս գործածվող տեղանունները, անձնանունների ճիշտ ձևերը, իսկ () փակագծեցում տալիս ենք հեղինակի նշած, մեծ մասամբ նրանց իրանական տարբերակները:

Հիմնականում շեղազիր տառերով գրված պարսկական տերմինների բացատրությունը տրվում է թարգմանությանը հաջորդող բառարանում:

Հեղինակը խորին երախտագիտություն է հայտնում «Արմեն և Բերսաբն Անրենեան» իմնադրումի իարգելի մախսգահ Արսեն Անրենեանին սույն գրքի ծախսերը հոգալու ճախին:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

(2ր) Այսպես է ասում որևէ կողմնակալությունից ու [իրականության] ազավաղումից զերծ այս գոզելի պատմության հեղինակ, ձեռ խոնարի ծառս Միրզա Յուսուֆ Ղարաբաղցին: Թանի որ նվաստս մանուկ հասակում Ղարաբաղից տարվելով ղզլաչաների երկիրը¹³⁴ 18 տարի մնացի Ամիր խան տարջարի մոտ, կատարելապես տիրապետեցի նրանց լեզվին: Որոշ ժամանակ լինելով [Ամիր խանի] դիվանի գրագիրը և վարելով [նրա] նամակագրությունը, գրադվում էի նաև «պատմությունների» և ուղեգրությունների ուսումնասիրությանը: Եփվելով ամեն տեսակ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ՝ ծանոթացա նրանց իսկատալիքներին ու քաղերին:

1828թ. երբ Ռուսաստանի (Ռուսիա) և Ղզլաչաների միջև կրկին հաշտություն է կնքվում, նվաստս վերադառնում է իր հայրենի ծննդավայրը՝ Ղարաբաղ: Ռուսաստանի փառապանձ կայսր Նիկոլայ Պավլովիչ I-ի օրոք, որը մեծահոգաբար (Յա) հավատքի ու գաղափարների համար որևէ մեկի չէր նեղում ու անհանդուրժողականություն չէր ցուցաբերում, նվաստս որոշ ժամանակ գրադվեցի անտիկ շրջանի սրբերի վարքի ու տարբեր բնագավառների նոր գրքերի ուսումնասիրությանը: Լիակատար պատկերացում կազմելով նրանց մասին՝ քանի որ պատմագրական գրքերում որոշ կողմնակալ ու կեղծ փաստերի հանդիպեցի, մի քանի ընկերներիս խորհրդով ու առաջարկով որոշեցի մի իրական, ճշգրիտ ու ճշմարտացի պատմություն գրել, որ զերծ կլիներ ստից ու ավելորդ նկարագրություններից:

Ամեն կողմից [նյութը] հետազոտելուց հետո տեսնելով, որ յուրաքանչյուր հարցի շուրջ արդեն զիրք և պատմություն կա ստեղծված, ջանացի գրել Ասիայի խաների ու Կովկասյան տարածքների իշխանավորների կյանքի ու գործերի, ինչպես նաև նրանց երկրների Ռուսաստանի հզոր պետության զերիշխանության տակ անցնելու պատմությունը: Այդ գեղեցիկ մեծ մասին ինքս ակամատես եմ եղել, մի քանիսի մասին լսել եմ վկաներից, մի մասի վերաբերյալ էլ նյութեր եմ քաղել հայերեն և այլ հայտնի գրքերից:

Համատու շարադրեցի նաև հեռու անցյալի ու ժամանակակից զեպերի մասին, որպեսզի պատմությունը հաջորդական և միտքը կապակցված լինի: Այն գրեցի հաճելի ոճով ու զեղեցիկ արտահայտություններով, որպեսզի ընթերցելը հաճելի լինի...

¹³⁴ Ղզլաչ գեղերը կազմում էին Իրանի Սեֆյան և Ղաթարական բազալդերական տների ռազմական ուժերի էթնոնական մասը, ուստի այդ երկիրը պարսկալեզու սկզբնաղբյուրներում հաճախ անվանվում էր նրանց անունով:

(3բ) Այնուամենայնիվ երկուր ժամանակ կարծիքի ու մեղադրյալն պատմա-
տով շնի կարողանում նպատակս իրագործել, և ցանկությունս անկատար
մնաց: Որոշ ժամանակ այս պատճառով մտախոյ էի: Մականյան անդուլ աշ-
խատանքից հետո բախտը նորից ժպտաց և եկավ բարենպաստ մի ժամա-
նակ, երբ 1854/1201թ. Կասալիական գործերի գլխավոր հրամանատար և
Հյուսիսային Դադատանի կատավարիչ ռոդամիտ իշխան Գ. Օրբելյանի՝
բարյացակամ հրավերով նրան ներկայացա և ստացա նրա գրազրի պաշ-
տոնը: Նրա խնդրանքով էլ ձեռնամուխ եղա գրքիս շարադրանքին և ճ. գ. իշ-
խան, Գ. Դ. Ջորբաձեի բարեհաճ օգնությամբ այն իր ավարտին հասցրի:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

(74ա) ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՆՑՅԱԼԻ, ԽԱՄՍԱՅԻ¹²² և ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ¹²³

ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԱՅՆՏԵՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՈՒ
ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՍԵՐՆԳԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայտնի է, որ Ղարաբաղի¹²⁴ իողը հայկական տարածքներից է և այն ...
երկրամասի մեջ է մտել:

Հին ժամանակներում բաղկացած էր չորս մասերից.

Առաջինը, որ կոչվում էր Մոսնեսրան, Միսական, Միսիան և «Լեռներից
այն կողմ»¹²⁵, Սևանա (Գյոքչա) լճից երկայնությամբ ձգվում էր մինչև Խո-

¹²² «Խամասյի մահալներ»-ը (օխամաս) արաբ. նշանակում է «ծիճագ») XVIII դա-
րում Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող վարչական միավորներից էր, որը կազմ-
ված էր Ղարաբաղի երեք հայ մեջլիսություններից, (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատ-
մություն, հ. 4, էջ 186):

¹²³ Մյունիքի հիմնական մասը, որ ուսանկան իշխանությունների օրոք մտնում էր
Ելիտավանազդի նահանգի մեջ, Ջանգեզուր էր կոչվում (Ղ. Ալիջան, Միսական, էջ
9):

¹²⁴ Ղարաբաղ տեղանունը, որն ընդգրկում էր Կողբ և Արարս գետերով սահմանա-
փակված Հայկական բարձրալանդակի հյուսիս-արևելյան մասը, պատմական
սկզբնաղբյուրներում կվատակվում է սկսած XIII դարից (محمدانہ مستوفی)

¹²⁵ (مستوفی، نزاعه القلوب، تهران، ۱۳۳۶، ص. ۶):

¹²⁶ Հայկական Մյունիք գավառի պատմական տարրեր անվանումներն են, (տե՛ս
Ղ. Ալիջան, Միսական, էջ 6):

դա-Ալեքսիանի կամուրջը, իսկ լայնությանը՝ Արարս (Արաս) գետից մինչև Մեռավ ու Գանձակի Այրում¹³⁶ լեռները: Այժմ այս վայրերը «Լեռներից այն կողմ», Չանգեզուր են անվանում:

Երկրորդը՝ Արցախից, որ ճեղքայուն Դարսարազ են անվանում, հարթավայրային կողմում է, երկայնությանը ձգվում է Ջիրս (Ջիրս) լեռից մինչև Ջաֆադի մահալը, որ Կուր ու Արարս գետերի միախառնվելու վայրն է, իսկ լայնությանը՝ Խոդա-Ալեքսիանի կամրջից մինչև Խաչեն գետը:

Երրորդը Ուտիքը (Ուրի, Ուդի) երկայնությանը ձգվում է Մեռավ սարից մինչև Կուրի ափն, իսկ լայնությանը Խաչեն գետից մինչև Գանձակի Բյուրակ գետը: Նրա խոշոր քաղաքը՝ Պարտազն (Քարդասն)¹³⁷ է եղել:

Չորրորդը Փայտակարանն է: Այդ շրջանը գտնվում է Կուրի ու Արարսի միջև և տարածվում մինչև Կասալից ծով:

Գանձակի հողը ևս Առանի¹³⁸ տարածքներից է...

(74թ) Այս տարածքները Արժենիա են անվանում, որովհետև կարվում են Հաթերի որդիներից Նոյի հինգերորդ որդի Արամի անվան հետ...

Ներկայումս Ջիրս լեռան արևմտյան կողմը Չանգեզուր ու Կասրան (Դափանար)¹³⁹ են անվանում, իսկ հյուսիսային կողմը՝ Դարսարազ: Նրա կիման քիչ խոնավ է, և այնտեղի ճարդիկ թեև վոթր-ինչ հառատկող են, սակայն քո-

¹³⁶ XVIII-XIX դարերում այդպես էր կոչվում Գանձակի խամրյան հարավային լեռնակողմը, (տե՛ս Ա. Կարսազեյան, Այրումներ, լր. «Վարդաներ», 1996, № 3):

¹³⁷ Պարտազն միջնադարյան Անդրկովկասի խոշորագույն քաղաքներից էր, որը կիսնվելով VI դարի սկզբին Սասանյան Կասթո 1-ի (ճ. թ. 488-531թթ.) կողմից մտարքառի ափին, շուտով դառնում է Արշակունյի նարզարանության մայրաքաղաքը (A. A. Ахоев, Архан-Арханк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 122): Գտնվելով առևտրական ճանապարհների համան վայրում, այն արարների տիրապետության շրջանում ևս շարունակում է մնալ տարածաշրջանի գլխավոր քաղաքը (B. B. Борцова, Commenta, т. 7, Москва 1971, с. 213):

¹³⁸ «Առան» տեղանունը թե՛ հայ և թե՛ հատկապես արարս-գյարսեզական միջնադարյան պատմագրության մեջ կիչատակվում է «Արվանք» տեղանունի փոխարին: Հռոմ-Նաոմեական անտիկ պատմագիրների և հայ վաղ շրջանի պատմագիրների տվյալներով «Արվանքը ձգվում է հարավում մինչև Կուր գետը, արևմուտքում մինչև Ալազան գետի արևմտյան ափը, հյուսիսում են Կովկասյան լեռները, իսկ արևելքում Կասալից ծովը: Մ. ք. V դարում Արվանքին են միացվում հայաց Ուտիք և Արցախ նահանգները, որի հետևանքով էլ այդ շրջանների վրա ևս տարածվում է «Արվանք» անվանումը» (A. Ахоев, ур. соч., с. 36, 110). XIV դարից նույն տարածքը նշկու համար զուգահեռաբար զոդածվում էր Առան և Դարսարազ տեղանունները՝ «Առանի Դարսարազ» մեով (Չարտ Օռն Բեռ, Азербейжан и Арран, Ереван 1993, с. 38):

¹³⁹ Դափանարի շրջանը Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում ընդգրկում էր Չանգեզուրի ու Կասրանի լեռների միջև ընկած խոնաշխարհից (տե՛ս Ա. Դ. Панаян, ур. соч., с. 51):

յոր արհեստներում հմուտ ու քաջությամբ նշանավոր են: Նրանք ամեն մի երկրում իրենց նմանների ու հասակակիցների մեջ առաջնության են ձգտում: Հին ժամանակներում առանձին իշխանություն են ունեցել, քայքայ երբեմն էլ Իրանին են հարատակվել...

(76ա) Ղարաբաղում մի քանի մեծ քաղաքներ են եղել: Նրանցից են Մեծը¹⁴⁰ քաղաքը, որը ներկայումս Միլ անվամբ է հայտնի, Բաքի¹⁴¹ քաղաքը, Պարտակը և այլն: Բոլորը օտար բանակների արշավանքների հետևանքով ավերվել են, իսկ նրանց բնակիչները իրենց կյանքն ու պատիվը պաշտպանելու նպատակով լեռնային շրջաններում են բնակություն հաստատել...

(76բ) Հին ժամանակներում Արաղի և Ատրպատականի¹⁴² (Ազերբայջանի) մանձեղակաև բնակչության մի մասը գաղս, բնակություն է հաստատում մինչև Արագան գետը ձգվող [տարածքներում] Ղարաբաղում, Շամախիում և Շաքիում: Մեկյան ժամանակաշրջանում Ջուղայի հայ բնակչության մի մասը գաղթելով է Սպահան, այնպես որ այնտեղ այժմ Նոր Ջուղա անունով մի բնակավայր կա: Ղարաբաղի լեռնային շրջանների գյուղերի ներկայիս բնակիչները մեծ մասամբ քաղաքաբնակներ են եղել, որոնք չզիմանալով դաժան կատաղարիների բռնություններին, ցրվել և լեռների անմատչելի վայրերում են ապաստանել: Այնպես որ Ղարաբաղի գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը Մեծ քաղաքից է, որն այժմ հայտնի է Միլ անվամբ, ինչպես նաև Ղարաղաղի¹⁴³ Ախար¹⁴⁴ քաղաքից: Ասում են, Ախարում հայերի մեծ քաղամաս է եղել, որի քոլոր բնակիչները ունեոր էին: Մեկյան շահերի ժամանակաշրջանում քաղաքի մուսուլման բնակչությունը նրանց դավաճանության մեջ է կասկածում և շահին դիմում հղում, քե. «Հախթն այնքան են հարստացել, որ չեն ցանկանում Իրանի պետությանը ծառայել: Ավան Յուզբաչուն վատող ու գնդակ են ուղարկում, որպեսզի նա ուժեղանալով զս իրենց ազատի»:

¹⁴⁰ Միլ անվանակ քաղաքի մասին եղջատություններ կան XIX դարի հայ ուսումնասիրողների մոտ (Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բազու, 1895, էջ 68, 69; Ս. Տալալյան, Նշվ աշխ., հ. 2, էջ 364):

¹⁴¹ Բաքի անվանակ բնակավայրը նշվում է Դիզակի տարածում Արարի գետի հյուսիսային ափին (տե՛ս Առ. Կասումյանց, Աշվ. մեռ., էջ 36; նաև Ս. Տալալյան, Նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 263: Ղ. Ալիլյան, Արցախ, էջ 121; նաև Կարո Արսենուս և ուրբապուստ Երան, X. Փ. Տ. Առես և Փ. Օսթրուս):

¹⁴² Ատրպատականը և Արաղը Իրանի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան սահմանակից շրջաններն են:

¹⁴³ Ղարաղաղի լեռնաշղթան ձգվում է Ատրպատականի հյուսիսային մասով Արարատ լեռից մինչև Ծաղիչի լեռները:

¹⁴⁴ Ախարը Ղարաղաղի կենտրոնական քաղաքն է, որ գտնվում է Ապսլան լեռան հյուսիս-արևմտյան կողմում, Ջուլեի Դաղից, Աղ Դաղից և Ալքի Դաղից դեպի արևելք, Թավրիզից 117 կմ, իսկ Մեղքից 75 կմ հեռավորության վրա: Նրա պատմությանը սկզբում է նախախարամական շրջանից:

Դրանից հետո Սեֆյան արքունիքից քաղաքի հայ բնակչությանը կտորելու կամ մահմեդականացնելու հրաման է արձակվում: Մեծ մասին կտորում են, ոմանք մահմեդականացվում են, մի մասն էլ՝ ցարուցքիվ է լինում:

Թաղերն Ղափուռի¹⁴⁵ բնակչության մի մասը հարթավայրային տարածքներից հեռանալով լեռներում է ապաստանել, մի մասն էլ ցրվել, գնացել է Ղլլաքի, Աստրախանի (Հաշտարխանի) և Ռուսաստանի կողմերը: Այնպես որ այժմ բնակավայրերի ու գյուղերի մի մասը ամառի ու անձրևակ են: Դրանց թվում է Չառուզիքի բնակավայրը, որ Ղարաբաղի ու Գանձակի միջև է գտնվում¹⁴⁶, ինչպես նաև գյուղերի մի մասը, որոնց հետքերը պահպանվել են: Մի խոսքով, արգավանդ վայրերը անբնակ ու դատարկ են և հաճախ՝ բնակեցված քոչվորներով:

Սեֆյան շահերի ժամանակաշրջանում Ղարաբաղը ենթարկվում էր Գանձակի կառավարիչներին ու *թեղյալքեթեթի*ն, որոնք էլ գանձում էին այնտեղի *դիվանի մալիկներ*:

ԳԱՆՉԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: ԱՅՆՏԵՂԻ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

(77ա) Չնայած, որ հնում, թե՛ մոնղոլական նվաճման շրջանում, թե՛ սելջուկյան սուլթանների ու բուրքենե խանների օրոք Գանձակում միշտ էլ պատվարման խաներ ու *թեղյալքեթեթի* էին նստում, սակայն Սեֆյանների օրոք, երբ շահ Աբասը վերանորոգում է Գանձակ քաղաքը, այնտեղ մեծամասամբ *դաջարական գիսադոլի*¹⁴⁷ ցեղի խաներն են սկսում իշխել: Նրանց էր ենթարկվում նաև Ղարաբաղը:

Չիսադոլի խաները մշտապես հավատարիմ են եղել Սեֆյան պետությանը: Այնպես որ շահական հրովարտակներում ու այլ գրություններում նրանց «*Ամիր-ալ-ումարա*, Գանձակի ու Ղարաբաղի *թեղյալքեթեթի* Ղաջար Չիսադոլի» տիտղոսով էին մեծարում: Այդ խաների ենթակայության տակ էր

¹⁴⁵ Թախթ-ե Ղափու - Ղարաբաղի թե՛ հայ մեկնությունների և թե՛ քոչվոր ցեղերի մասին խոսելիս հնդիմակը կիշատակում է «Թախթե Ղափու» տեղանունը: Այս տեղանվանը, բացի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ից որևէ այլ պատմական աշխատության մեջ չենք հանդիպել: Հավանական է, որ այն լինի հնդիմակի կողմից կատարված «Թայտակարան»-ի թարգմանությունը:

¹⁴⁶ XIX դարում Չառուզիքից նշվում էր Երևանի նահանգի Գյոքչա գավառի մահմեդական գյուղերի թվում (H. Moseu, yk. coe., c. 599; Գ. Ամբաստեան, Նկարագիր ժովազարդ գառաին Գեղարքունու, Վազարչապատ, 1895, էջ 630):

¹⁴⁷ Ղաջարական ցեղերը ըստ Արդ-առ-Ռազակ Դամբուլեթի կազմվել էին բյուրջական սուլթոզ, ցեղախոր և բանգոլոթ ցեղերի միավորումից (տե՛ս عبدالرزاق (دنبلی) مؤسس سلطنته، تهران ۱۳۵۱، ص ۱):

գտնվում Մընչը¹⁴⁸ կողմերից, որը Թիֆլիսի ու Գանձակի սահմանագծին է մինչև Խոդա-Աֆերիսի կամուրջը և Արաքսն [ընկած տարածքը] ու երբեմն անգամ Թիֆլիսը:

Նազիր շահի օրոք 1148¹⁴⁹ Մուղանի դաշտում անցկացված ավազանու ժողովում, որի ժամանակ Խրանի շահ ընտրելու համար Նազիրի եղբանունով քոյր Վեյաթթեղից մարդիկ էին հավաքվել, Գանձակի խաները դեռ են ջնում Նազիրի զանակալելուն և անգամ մյուսներին երանքում, որ բացի Սեֆյանների ժառանգներից, այլ շահ չընտրեն: Նազիր շահը, լինելով ինչպես ու անողորմ, գահ բարձրանալուց և ինքնուրույնություն ձեռք բերելուց հետո բանում է ոչնչացնել Գանձակի խաներին և աստիճանաբար բուլացնում է նրանց իշխանությունը:

Ղազախ¹⁵⁰ ու բորչալու¹⁵¹ (բուչալու) ցեղերին իրենց ստացնողների հետ նրանց [Գանձակի խաների] ենթակայության տակից հանում ու հանձնում է Վրաստանի վաչին՝ Ղարաբաղի շևանշիր, օրոզիթի ու ըյաթթբու ցեղերին¹⁵² հրամայում է քոչել Խորասան: (77թ) Իսկ Ղարաբաղի Խամսայի Ջրաբերդ (Չեթրերդ)¹⁵³, Խաչնն (Խաչին), Թալիչ, Վարանդա և Դիզակ մահալաները յուրաքանչյուրում հայերից մեկը է նշանակում ու հրամայում, որպեսզի երբեք որևէ այլ անձի չենթարկվեն և իրենց խնդրագրերը ուղիղ շահական արքունիք հղեն: Այս պատճառով Գանձակի խաների իշխանությունը հետզհետե բուլացնում է:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ղարաբաղի Թախթե Ղախոսի հինգ մահալաները, որոնց բնակչությունը ամբողջովին քրիստոնյա է, հայտնի են Խամսա անունով, քանի որ 5 թիվը արաբերեն խամսա բառն է: Դրանք են.

¹⁴⁸ Մընչը (ըյաթիթ) - սղթք. կտրված կամուրջ, այդպես էր կոչվում Խրան գետի վրայով անցկացված կամուրջը:

¹⁴⁹ 1148h. թ. համապատասխանում է 1735/1736թթ.: Նազիր շահը իջնել է 1735-1747թթ.:

¹⁵⁰ Ղազախ ցեղը համարվում է բյուրբուսյան մոնղոլական ուրելական ցեղի ճյուղից (տե՛ս B. B. Сагсина, Советник, т. 5, Москва 1968, с. 212); Այլ ցեղի մի մասը գաղթում է Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Այն պատկանում էր զգալի 15 ցեղերի թվին (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 92, 134):

¹⁵¹ Թուրքալու քոչվոր ցեղը, ինչպես նաև նրա հարձան շանշաղինը և դազախ ցեղերը բնակվելով Երևանի խամսայան հյուսիսային շրջաններում, XVIII դարի կեսերին ընդունում են Վրաստանի նախապետությունը և զինվորներ մատակարարում վրացական բանակի համար, (տե՛ս Լ. Մ Մելքոն-թեկ, Աշվ աշխ., հ. 9, էջ 124, 132):

¹⁵² Օթուկթին 32 քրդական ու բյուրբուսական մար ցեղերի արևմտական միավորում էր, որի մեջ էր մտնում նաև վաչիթ ցեղը, (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 96, 136):

¹⁵³ Ջրաբերդի հնագույն անվանումներն են Ծաղաբերդը, Թաղաբերդը, Ծրբերդը, Ծրբերդը, Տրբերդը և Ջեթուկը (Ղ. Ալիյան, Արցախ, էջ 40): Հեղինակը Ջրաբերդի մահալը անվանում է Չեթրերդ, իսկ Ջեթուկ անվանը՝ Ծաղաբերդ:

Առաջինը Դիզակի մածայժ է: Այն Հազարի գետից ու Մալ-բափնից¹⁵⁴ ձգվում է մինչև Գյուլ-բափն¹⁵⁵ և լայնությամբ տարածվում Արաքս գետից մինչև Խորհատ լեռ¹⁵⁶: Եկամտաբեր շրջան է, այտեղ մշակվում են բամբակ, բրինձ, մետաքս, գործն և այլ հացահատիկային յուղեր: Մի քանի խոչոր քաղաքներ է ունեցել Արաքսի ափին, որոնցից այժմ միայն ավերակներն են մնացել: Այժմեղի մեկըները հնում Թուրքիայից (Ռում) են եկել¹⁵⁷: Նաղիր շահի օրոք Մեկիր Եզանը մեծ հարգանքի տեր անձնավորություն էր, և Նաղիր շահը նրա հետ հատուկ բարեհամբույրամբ էր վարվում: Նրան շահի «բարալլը»¹⁵⁸ էին անվանում:

Մի անգամ, երբ Նաղիր շահի բանակը գտնվում էր Մուղանում, Մեկիր Եզանը շահին է ներկայացնում: «Վերջինս նրան փորձելու նպատակով ստնկ է պահանջում: Նա [Եզանը], - Լումս նմ, - ասելով դուրս է գալիս:

Գյուղական ակազմներն ու տանուտները նրան ասում են. «Ինչու՞ հանձն առար այդ դժվար հրամանը կատարել, չէ՞ որ տարփա այս եղանակին ստնկ չի լինում»:

Նա պատասխանում. «Չեր գործը չէ, ես նմ պատասխան տալու»:

¹⁵⁴ Գյուլ-բափան գտնվում է Քյոնդուզյան գետից քիչ հարավ, նրա գետաբերանի մոտակայքում (Карта Кавказского края с показанием местот населения, Баку, 1908; Дорожная карта Кавказского края, составлена в типографии штаба в военно-топографическом отделе Кавказского военного округа, Тифлис 1870, см. п. Гюльбафани):

¹⁵⁵ Մալ-բափան գտնվում է Հազարի (Աղսլմո) գետի միջին հոսանքի աջ ափին (Карта Закавказского края до 1917г. - см. к. Мам-тума.)

¹⁵⁶ Խորհատը Մեծ Բիրսից դեպի հարավ-արևելք ձգվող լեռնաշղթայի լեռներից մեկն է, որը գտնվում է Դիզակաշտ (կամ Զիարեղ) լեռից քիչ դեպի արևելք (Карта Закавказского края, см. г. Курган):

¹⁵⁷ Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները Դիզակի Մեկիր-Եզանյանների ծագման վերաբերյալ տարբերվում են: Մեր կարծիքով, դա պատճառը նախնական սկզբնաղբյուրի՝ Միրզա Աղիզյուզալ րեկի «Նարարաղ-Ֆանի» տվյալ մասի անցմանը է: Ըստ այդ աշխատության ռուսական հրատարակության, Դիզակի Մեկիր-Եզանյանները Լոռիից էին (Мирза Аветисян-бек, ук. соч., с. 57): Նրա XIX դարի իսլամական թարգմանության մեջ նշվում է, որ Մեկիր-Եզանյանները Պարսկաստանի Ուրմիա քաղաքից էին (ՄԱ, մե. 4463, էջ 6): Միրզա Աղիզյուզալ-րեկի աշխատությունը գրված է եղել արաբատառ թուրքերենով, որի դեպքում նշված տեղանունների գրությունը նման է (اورب اورمی: Քանի, որ ըստ Առ. Կաստանյանցի Դիզակի մեկիրները ծագումով վրաստանից էին («Նխորեք հայ մեկիրեան մասին», պր. Ա, էջ 12-13), և Լոռին այդ շրջանում մտնում էր վրաց բազմաթիվություն կազմի մեջ, ուստի աստվել հավանական է, որ Մեկիր-Եզանյանները՝ Նարարաղ են եկել Լոռուց:

¹⁵⁸ «Բարալլը»- բարբ. «խայրացու»:

Մի քանի օր անց շահին ներկայանալով՝ (78ա) [Մեկի Եզանը] զնկուցում է. քն. «Չեր հրամանի համաձայն մարդ ուղարկեցի լեռները: Այն վայրերը, ուր ստնկն աճում է, դեռ ձյունով են ծածկված»:

Նաղիբ շահին շատ է դուր գալիս նրա խոնարհությունն ու իր հրամանը կատարելու նրա պատրաստակամությունը: Նա ասում է. «Հայր ին, ես ինքս էլ զիտեի, որ այս եղանակին ստնկ չի լինում, բայց Չեր հնազանդության ու խելամտության աստիճանն էի փորձում»:

Դրանից հետո նրան «շահի բարաջող» էին անվանում: Նա Նաղիբ շահի ժամանակաշրջանում Դարաբաղի մեկերնների ավագն ու ամենապատվարժանն էր: Որոշ դեպքերում իր ազնվության ու արդարասիրտության շնորհիվ նա էր դառնում բոլոր *մահազմերի* լիազոր ներկայացուցիչ¹⁷⁹:

Պատում են, մի օր Նաղիբ շահի հարեհի կանայք Մեկիբ Եզանի կնոջը հյուր են կանչում, որպեսզի վերջինիս պատվին իրենց հյուրասիրությանը: Երբ Մեկիբ Եզանի կինը շահի կանանցն է մտնում, շահական խոնարհից տանտիրոջ կողմից նման հյուրին վայել զանազան խորտիկներ ու կերակուրներ են բերվում նրան հյուրասիրելու համար: Նա հրաժարվում է՝ ասելով. «Այսօր պառ է, և ոտեղ չեմ կարող»:

Նաղիբ շահին շատ է դուր գալիս նրա բարեպաշտությունը և հրամայում է նրան նվերներ ընծայել:

Երկրորդ Կարանդայի *մահազմ* է: Այն ձգվում է Քիլոս լեռից մինչև Ալի Բալի հովիտը¹⁸⁰ երկայնությամբ ու ձորոտա լեռից մինչև Շուշիքենդ ու Խալ-Ջալու գետերը¹⁸¹ լայնությամբ: Նույնպես նկատաբեր *մահազմ* է: Հասցանա-տիկային և այլ մշակույթի բույսերից աստվել թավ ցորենն է [այստեղ] աճում: Տեղի մեկերները Գեղարքունիքի (Գյուրչայի) ազնվականներից են եղել և Չեյ-վա գյուղից նկել¹⁸², Ավետարանոց գյուղում են բնակություն հաստատել: Թեև երբեմն (78բ) նրանց ժառանգների միջև երկզատակություններ են ծա-

¹⁷⁹ 1735թ. Մեկիբ Եզանը Նաղիբ շահի կողմից նշանակվել էր Արցախի հայկական մահազմերի ընդհանուր կատավարի կամ, ինչպես նրա ընդունարանի մուտքի փմուզիք արձանագրությունում է նշված «ժառն և բեկաբբեկի» (Հ. Գ. Փափազյան, Մեկիբ Եզանի ընդունարանի մուտքի փմուզիք արձանագրությունը. «Հյուզիք հասարակական գիտությունների», Երևան 1985, № 5, էջ 76):

¹⁸⁰ Ալի Բալի (կամ Ալարալի) Արցախի Մարտունու շրջանի հարավ-արևելյան մասում գտնվող հաջահատիկի դաշտերից է (Կարա J-38-11-6, (Մարտունի) առ. 1973):

¹⁸¹ ԽալՋալուն (կամ Դայրալի) ու Շուշիքենդը (կամ Քարինուակ) Գարզառի վտակներն են, որոնցից աստվինց հոսում է Շուշի քաղաքի արևմուտք, իսկ երկրորդը՝ արևելյան կողմով (Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 110-111):

¹⁸² Հստ Կ. Տեր-Աղոլոյանի նրանց տոնից ուն Միքազարեկ 1603թ. Գեղարքունիքի տեղափոխվում է Կարանդա և այստեղ հիմնում Մեկիբ-Հաննազարյանների մեկերությունը (Կ. Տեր-Աղոլոյան, Դեփնանք և Մեկիբ-Հաննազարյանը, «Նխրեր հայ մեկերոնան մասին», սրակ Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 134):

գել, և նրանք միմյանց դեմ պայքար են մղել հանուն մեղիքական պաշտոնի, այնուամենայնիվ հիմնականում նրանք են վարել Վարսնդայի մելիքների պաշտոնը և հայտնի են որպես Մելիք-Շահնազարյաններ (Շահնազարովներ): Նաղդիր շահը նրանցից ոմն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարսնով խեղդամահ է անում և ասում. «Սա Շիրույեների¹⁶³ ցեղից է»:

[Դրանից հետո] որոշ ժամանակ [Վարսնդայի] մելիքի պաշտոնը վարում են այլ անձինք, բայց չուտով նորից այն անցնում է Մելիք Շահնազարի ժառանգներին: Մելիք Շահնազարը լինելով շատ հարուստ՝ Ասրաբադի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր գգում, Մելիք Շահնազարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարարում: Իր որդի Ջուճուդի (Ջանճիդ) հետ մշտապես խաներին ծառայելով [նրանց] հարգանքն էին վայելում:

Վերջում Մելիք Շահնազարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Հուրզադ խանուհին, կնության է տալիս Իրգահին խանին, և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում: Ասում են, մի անգամ, դեռ Փանահ խանի իշխանության սկզբում Մելիք Շահնազարը նրան ասում է. «Ի՞նչու՞ ես մտախոզվում, յոթ տարի է, քո բանակը ընտիր աշորայով են պահում»:

Այժմ ևս Մելիք Շահնազարի հետնորդներից մի քանիսը կենդանի են և Ռուսաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում պատվավոր անձինք են:

Երբորդը իսպանի մահացել է: Այն լայնությանը Գարզար գետից տարածվում է մինչև Ասրաբոտ¹⁶⁴, իսկ երկայնությանը՝ Արիսողը¹⁶⁵ և Միխրության լեռներից¹⁶⁶ մինչև Բայաթի անտառը: Այնտեղ ևս ցորեն ու զանազան այլ բույսեր են մշակվում, բայց ոչ Վարսնդայի նման ատառ ու բարձրորակ: Որոշ տեղերում մշակվում է նաև բրինձ, իսկ տարածքները մեծամասամբ ծածկված են անտառներով ու այգիներով: (79ա) Ասում են իսպանի մելի-

¹⁶³ Շիրույեն կամ Կախառ II-ը Սասանյան շահերից է եղել, որը 628թ. զան է բարձրանում իր ինքը՝ Խոսրով Փարվիզին, գահընկեց անելով:

¹⁶⁴ Ասրաբոտ (կամ Կախարտ) գետակը հոսում է Խաչենագետի ու Թարբաթի միջև ընկած տարածքով (Карта Закавказского края, см. р. Кабарты):

¹⁶⁵ XIX դարում նույն անունով է կոչվել Ասրաբադյան լեռնաշղթայի Արզ-դարս գյուղից դեպի հյուսիս-արևմուտք մինչև Խաչենագետի ակունքները ձգվող հատվածը (А. К. Артамонов, ух. соч., с. 105. Карта Закавказского края, Карта Кавказского края.):

¹⁶⁶ Միխրության լեռնաշղթան կազմում է Թարբաթ և Հազարի գետերի ջրբաժանը և լեռների գծով միանում Ասրաբաթի լեռնաշղթային: Միխրության լեռնաշղթային է պատկանում Միխրությանի լեռը, որն ունի 3411 մ բարձրություն:

քոչյունում Հաբերք անունով մի փոքր անրոց է եղել, որը այժմ ընդամենը մի գյուղ է: Այնտեղի մեկրները սերուն են Հասան-Ջալալյանների (Հասան-Ջալալովների) տոհմից:

Փանահ խանի որդի, նրանց ոչնչացումից հետո, ի հայտ է գալիս ոմմ Մելիք Միրզախան խնձիրստան (Սնեքստան) գյուղից¹⁶⁷, որը վերոնիշյալ խանին մատուցած ծառայությունների ու նվիրվածության համար մելիք է դառնում: Նրա զավակները ևս ստանձնում ու վարում են տեղի մելիքի պաշտոնը մինչև Ռուսաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանը: Նրանցից վերջինը Մելիք Գահրամանն է:

Չորրորդը Ջրաբերդի (Ծեղերբոլ) *մահալ*ն է: Այն երկայնությամբ տարածվում է Դըրլս-ըզզի սահմաններից մինչև Բայաթի անտառի¹⁶⁸ մի հատվածից և Պարտավ, իսկ լայնությամբ՝ Խաչենագետից ու Դարարուտի հովտից մինչև Թարբառ գետը: Այնտեղ ևս բարձրորակ ցորեն ու այլ հացահատիկային բույսեր են մշակվում: Այնտեղի մեկրները Մադալուզից¹⁶⁹ են եկել: Այնտեղի բնակիչները հայտնի են իրենց խիզախությամբ ու քաջասրտությամբ: Ըստ են անտառային ու անմատչելի վայրերը: Սի անրոց կա Ջերմուկ (Չարմիխ) անունով, որը բավական անառիկ ու անուր մի վայր է: Մելիքները միշտ նրանում են քնակվել և գործել խիզախ արարքներ: Բանի որ իր քաջությամբ նշանավոր Մելիք Ալլահդուլիս զորավար Արդալան Քյոզրուլուօղլի վաշայի դեմ Նազիր շահի մղած կռիվում վերջինիս ծառայելով մեծ արիություն է ցուցաբերում, Նազիր շահը հրամայում է, որ նրան այսուհետև մելիք չկոչեն, այլ Ալլահդուլի *սուլթան* հորջորջեն: Նրա տոհմը Հայաստանի նշանավոր տոհմերից է:

Հինգերորդը Թալիշի *մահալ*ն է: Այն ձգվում է Մուավ լեռից ու այգեշահ Գյուլիստանից մինչև Կուրը երկայնությամբ, և Թարբառ գետից մինչև Գեբրան (Գուրան) լայնությամբ: (79ք) Այնտեղ մշակվում են ամեն տեսակի բարձրորակ հացահատիկային և այլ բույսեր: Մելիքները Երզրանից են եկել ու Թալիշ գյուղում հաստատվել: Հայտնի են որպես Մելիք-Թեղաբայաններ (Թեղաբույներ): Նրանց տոհմից մի քանիսը վարում են [այնտեղի] մելիքությունը, որից հետո Մելիք Հովսեփ (Ուսուր) Մեծը գրավում է Գյուլիստանի

¹⁶⁷ Խնձիրստան գյուղը գտնվում է Խաչեն մահալում, Հիլիթի հյուսիս-արևմտյան կողմում (Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 160):

¹⁶⁸ Ներկայումս Բայաթում անտառներ չկան, սակայն անցյալում եղել են, որովհետև նրա հողերը նուստանառային մարզագետնային են (Соборковъ Азербайджан, с. 38):

¹⁶⁹ Մադալուզը Սյունիքի Աղսեհներ, հետագայում մաշարաղ կոչված գավառի XVI-XVIII դարերում գործածական անվանումն է (Մ. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 127): Այլ աղբյուրներում ևս վկայություններ կան այն մասին, որ Ջրաբերդի մելիքները հանդիսանում են մաշարաղի Մելիք Հայկազի հետնորդները (Մ. Բարխուդարյան, Պատմություն Աղտանից, հ. Բ, Թիֆլիս 1907, էջ 51):

քերզը և այնտեղ ամրանում: Ներկայումս նրա ժառանգմանը Ռուսաստանի պետությանը ժառանգելով՝ մեծ հարգանք են վայելում:

ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂԻ ՈՐՈՇ ԻՐԱ- ԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Լեռան այն կողմում», ուր Ջանգեզուրն ու Կասպանն են և կարաչուրու, հաջի-սամլու¹⁷⁰, քեչրաջար¹⁷¹ ու մյուս բրդական ցեղերը, կան մի քանի միջ-բաշխություն Կարաչուրու, Հաջի-սամլու, Խնճորակ (Խանգիթար)¹⁷², Գորիս (Գորես)¹⁷³, Տաթև¹⁷⁴, Միսիան, Մեղրի Գունեյ, Կասպան և Չավնդուր (Չուչ-դուր)¹⁷⁵: Նրանցից յուրաքանչյուրը կառավարվում է առանձին անձի կողմից: Անցյալում Կասպանը¹⁷⁶ Մեղրի - Գունեյի¹⁷⁷ մի քանի *ճառայնեթի* ու Աջանա-նի¹⁷⁸ հետ ենթարկվում էր Ազատ-Ջիրանին, Օրդուբադը¹⁷⁹ և Միսիանը¹⁸⁰

¹⁷⁰ XIX դարում Դարաբազյազի շրջանում էր բնակվում իսլամի շիա ուղղությանը պատկանող բրդական կիսաբուլգո կարաչուրու ցեղը, որի մյուսներից էր հաջի-սամլու ցեղը, (տե՛ս Ս. Մերս, *Историческое об иранских кыргак и их преемках*, *Северная Азия*, т. 1, СПб., 1856, с. 89):

¹⁷¹ Քեչրաջար ցեղի մասին պատմական աղբյուրներում որևէ էջչատակության չենք հանդիպել: Եթե Մ. Յ. Ներսեսյանը չի սխալվում, և այդպեսի ցեղ իբրև եզել է ազգա այն իր անունը ստացել է բնակության վայրից՝ Ծար գավառում գտնվող Զարվանաթի աշակաղումից (այդ տեղանվան մասին, տե՛ս Ա. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 51):

¹⁷² Խնճորակ բնակավայրը XIX դարում նշվում է Մյունիքի Հախալումիք գավառում, Բջնառից քիչ դեպի հյուսիս (Ղ. Ալիջան, Միսիական, էջ 486):

¹⁷³ XIX դարում Գորիսը Ջանգեզուրի մարդաչառ բնակավայրերից էր (Ղ. Ալիջան, Միսիական, էջ 261):

¹⁷⁴ Մյունիքի հոգևոր կենտրոն Տաթևը XIX դարում մտնում էր նույնանուն *ճառայնեթ* մեջ, Բարգաչառ գետի հարավային փոսակի ափին (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, էջ 15):

¹⁷⁵ Չավնդուրը ընդգրկում էր Արսարի հյուսիսային նույնանուն փոսակի ափի երկայնքով ձգվող Մյունիքի նախկին Կովսական գավառի տարածքը: Հեղինակը այդ տեղանունը նշում է «Չուղդուր» ձևով, որը լայնոր է շփոթել Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան հատվածների սամանագծին գտնվող Չղղրը լեռների և նույնանուն լճի հետ:

¹⁷⁶ Ըստ Ղ. Ալիջանի, Կասպանի շրջանը ընդգրկում էր Մյունիքի իրար սահմանակից Չոթը և Բաղը գավառները (Ղ. Ալիջան, Միսիական, էջ 8-9):

¹⁷⁷ Մեղրին և Գյունեյը Մյունիքի Արևիք գավառի թուրքական և պարսկական բարգվանական տարբերակներն են (Լույն տեղում):

¹⁷⁸ Աջանանը Մյունիքի Բաղը գավառի արևմտյան մասն էր (Լույն տեղում, էջ 315-344):

¹⁷⁹ Ազատ-Ջիրանն ու Օրդուբադը Մյունիքի Գորին գավառի շրջաններն են:

նրանց շինությունների ու վանքերի ավերակները: Դրանց մի մասը պահպանվել են Մինքբնդ¹⁹⁷ ու Բազարդուզ¹⁹⁸ գյուղերում, որոնք շատ զեղեցիկ ու ամառանոցային վայրեր են: Այժմ այդ ավերակներում քրդական ցեղեր ու մահմեդականներ են բնակվում:

Հավատքի համար բշնամինների դեմ համառ պայքար մղած նշանավոր անձանցից է Ավան Յուզբաշին¹⁹⁹, որը Ղարաբաղում անբաժնու է Շուշիի Խազինեղարասի²⁰⁰ կոչվող վայրում և խիզախ արարքներ գործում: Ասում են, որ էրք ... բվականին օսմանյան բանակը գալով՝ երևանը, Թիֆլիսը և Գանձակը գրավում է, նույն Ավանը թիչ մարդկանցով զիջերախն գրոհի է դիմում Կապանի Ծավնդարի (Օտրդուր) շրջակայքում կանգ առած օսմանյան 7000-անոց բանակի վրա, պարտության մատնում և նրա մեծ մասին կոտորում: Մյուսը Դավիթ զորավարն էր, որը ... բվականին փոքրաթիվ հետևորդներով ու օգնականներով բազական գորք է ջարդում և մի քանի անբոցներ գրավում...

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ

Նրանք ծագումով ջհանշիր ցեղի սարիջալու²⁰¹ ցեղախմբից են: Ոմանք ասում են, որ նրանք բարբարական ցեղից են սերում: Իբրև թե վերոհիշյալ ցեղի ազգեցիկ իշխանավորներից մեկը ինչ-ինչ պատճառներով հեռանում է

¹⁹⁷ Մատենադարանի պարտիքերն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ 2, Երևան, 1959, զավ. 15, 9, 32, էջ 67, 89, 99:

¹⁹⁸ Մինքբնդը գտնվում էր Ադահենք գավառում, Հազարի գետի երեմևս փռակի ափին, (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 101, 243):

¹⁹⁹ Բազարդուզ վայրի վերաբերյալ Ղ. Ալիշանը գրում է, որ այն գտնվում էր Արսիենք գավառի Հազարի գետի Ղարշի-յալ գետակի հովտում, «որ գոյ և ընդարձակ միջոց ինրանց Պազարտիլիզ կոչեցեալ», (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 270):

²⁰⁰ Ավան Յուզբաշին XVIII դարի սկզբի Արցախի սղնախների մյսսն ազատագրական պայքարի ղեկավարներից է:

²⁰¹ Խազինեղարասի (բուրք. - գանձերի ձոր), Շուշիի հարավ-արևմուտքում մարինտակ գետի խոր ձորի անվանումն է: Ըստ Հ. Չարսարյանցի, Ադա Մոմանձազ խանի արշավների ժամանակ Ղարաբաղի հայ բնակիչներից շատերը ազատանում են Շուշիի հարավում գտնվող ձորի մի բարանձախում, որը այնքան անմատչելի էր, որ Իբրահիմ խանը այնտեղ է տեղափոխում իր զանձերը (ՄՄ, ձեռ. 2734, էջ 6): Ըստ երևույթին, այս պատճառով է ձորը հետագայում անվանվում Խազինեղարասի:

²⁰² Թշուրբալիզու սարիջալու ցեղի բնակավայրերը նշվում են XIX դարի ռուսական պաշտոնյաների կազմած վերակարտական տվյալներում, (տե՛ս Описаніе Карабагской провинціи сост. полк. Ермоловым и Могилевским в 1823г.):

հայրենիքից և գալով Վրաստան՝ բնակություն է հաստատում Լոսի անդր-
ցում: Գանձակի խաների եզրուրյան շրջանում նա գալիս, նրանց մոտ ծա-
ռայության է անցնում: Ի վերջո այնտեղից էլ գալիս է Ղարաբաղ, ջևանչիք
ցեղին միանում և այնտեղ էլ ամռանանում: Նա մի որդի է ունենում, որի անունը Ալի է դնում: Որովհետև այդ Ալին դժգույն էր, նրան Մարիթն¹⁹⁰ Ալի էին կոչում: Հարստության շնորհիվ նրա չորրորդ ժառանգների և վարձու գործակա-
րների մեծ քաղճություն է հավաքվում, ու այդ խմբավորումը նայանի է դառ-
նում Մարիթն-ալիլու անվամբ: Հետագայում Մարիթն Ալիի այդ ունեցվածքն
ու հարստությունը նրա որդուն՝ Իբրահիմ Աղային են անցնում¹⁹¹: Նա իր
հարստությամբ էլ ավելի մեծ ճանաչում է ստանում: Նրան են պատկանել
Աղղամի¹⁹² այգին և Արաքսի օփին ու Արասարում¹⁹³ գտնվող հանդերը, ա-
րտավայրերն ու շորքոտանիների հոտերը: Իբրահիմ Խալիլի անունը նշված
է Ղազաղ կոչվող ամառանոցային վայրում¹⁹⁴:

Երբ Նաղիր շահը ջևանչիք ցեղից զորք էր հավաքագրում, նույն Իբրա-
հիմ Խալիլի ավագ որդուն, որի անունն էր Զեզլ Ալի Բեկ, տանում է իր ինտ և
դարձնում *իլիքադասիի բարիներեից* մեկը: Երբ նա (81ր) ռազմի դաշտում
սպանվում է, Նաղիրը կանչում է նրա փոքր եղբորը, որի անունը Փանահ Ալի
էր, և մեծ եղբոր փոխարեն նրան հանձնում ժամանակի պաշտոնը: Ծառա-
յության անցնելուց որոշ ժամանակ անց Փանահ Ալին ինչ-որ կերպ Նաղիր
շահի մոտից փախչում, գալիս է Ղարաբաղ և սկսում մեկուսի կյանք վարել:
Որքան էլ Նաղիր շահը Ատրպատականի իշխանավորներին, *թեկադրծկծ-
րիմ* և Եիրվանի ու այլ տեղերի խաներին խստորեն հրամայում է բռնել նրան
ու ետ ուղարկել, չեն կարողանում: Մինչև որ 1161 հ.թ.-ին¹⁹⁵ տարածվում է
Նաղիր շահի սպանության լուրը և Փանահ Ալի քեկը իր գաղտնի ապաստա-
րանից դուրս գալով իր չորրորդն է հանախճբում ցեղերի մի քաղճություն և
սկսում բռնություններ ու ինքնազուխ արարքներ գործել: Ջևանչիք, օրուզի-
քի, քյաբիրլու ցեղերին, որ Ղարաբաղի խոշորագույն ցեղերից էին և Վրաս-
տանի ցեղերի ինտ Խորասանից ետ էին վերադարձել, իր հովանավորության

¹⁹⁰ «Մարիթե» - բուրբ. «ղեղնավուն»:

¹⁹¹ Ղարաբաղի խաների սերնդաբանությունը տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, ռ. 1415, ց. 695:

¹⁹² Աղղամ- Գարզաթի ժայռ կոչված գտնվող այս բնակավայրը հիմնվել է XVII երկրորդ կեսին: Փանահ խանն ու նրա իսթորդները Աղղամը դարձնում են իրենց ձմեռային կացարանը (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 222):

¹⁹³ XIX դարում Արասարալի միմարչությունը գտնվում էր Արաքսի հյուսիսային օփին՝ Ջեբրայիլի հովտում (տե՛ս Օբոբրենե Россійских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, Կ. 3, СПБ. 1836, ց. 262):

¹⁹⁴ Հեղինակն անձնայն հավանականությամբ ի նկատի ունի Բայաթի մուտակա-
յրում գտնվող Ղազաղ-թափա դամբարանաբլուրը (Ս. Կարապետյան, Հայ մշա-
կույթի, էջ 213):

ներքո, բնակության վայր է տրամադրում: Նրանց քույրին սիրաշահում է, իսկ անվանի երիտասարդներից իր շուրջը մի խումբ կազմելով, սկսում է երկրում հանդուգն արարքներ կատարել: Սրա-ճրա հետ կոխվ է տալիս, բշնամուրյուն անում:

Այդ ընթացքում, Նազիր շահի սպանությունից հետո [Իրանում], գահ էր բարձրացել նրա եղբորորդի Ալի Դուլի խանը, որ հայանի էր Ալի շահ անվամբ¹⁹⁶: Ամիր Ասլան Դղղուն¹⁹⁷ նրա կողմից նշանակվում է Ատրպատականի երկրների կառավարիչ և զորքերի գլխավոր հրամանատար: Լսելով Փանահ Ալի բեկի զորքերի մասին ցանկանում է նրա հետ տեսակցել: Նրան հանդիպելով՝ պահանջում է իսկատակել Ալի շահին: Փանահ Ալի բեկը այդ ժամանակ նպատակահարմար է գտնում հնազանդվել: Ամիր Ասլան խանը այդ մասին տեղեկացնում է Ն. Մ. Ալի շահին ու Փանահ խանի համար խաչ ար, սոր և խանության օտարմ բերում:

Այնուհետև, քանի որ նոր էր իշխանության գլուխ անցել, Փանահ խանը մտառոգվում է (82ա) ընդհարումների ժամանակ սպանով ապատարան ունենալու խնդրով: 1752/1162¹⁹⁸ թ. Բաշարում¹⁹⁹ անրոց է հիմնում, պարիսպներ կառուցում և այնտեղ բնակություն հաստատում: Այդ ժամանակ օրուղիքի և քնանշիր ցեղերը Դարբարալի Խամալի մելիքների հետ մախաննից դղղված խնդրագիր են գրում Հաջի Չելեբիին²⁰⁰, որը Շիրվանշահերի տոհմից էր և այն ժամանակ Շիրվանի ու հարևան այլ շրջանների ինքնիշխան տերը: Նրան հասկացնում են, որ Փանահ խանը Դարբարալին տիրելով, անրոց է կառուցել և քանում է ձգորանալ: Սկսում են խարդավանքներ նյութել և Հաջի Չելեբիին պատերազմի հրահրել: Գրում են, որ կրն այս հարցում անկուրություն քույլ տրվի, հետագայում նրա դեմ պայքարելը դժվար կլինի...

¹⁹⁶ 1161 թ. համապատասխանում է 1748թ.-ին: Նազիր շահը սպանվել է 1747թ.:

¹⁹⁷ Ալի կամ Աղի շահը իշխել է 1747-1748թթ.:

¹⁹⁸ Դղղուն գեղախումբը բուրքնեհական աֆշար ցեղի ճյուղերից էր, որը Թուրքստանից գաղթել էր Ատրպատական: Նազիր շահը 1151 թ. (1738թ.) Ամիր Ասլան խան Դղղունից նշանակվում է Ատրպատականի կառավարիչ: Հետագայում Իրանում գահ բարձրացած Ալի Դուլին հաստատում է նրան իր պաշտոնում (سیرت ۱۷۰-۱۷۱ محمدی خان استرآبادی، تاریخ عالم‌آرای نادرى، ص ۲۳۰): Թուրքուլի վկայությամբ Ամիր Ասլան խանը զալիս, պաշարում է Փանահ խանի քերոց և վերջինս հարկադրված է փնտնում հնազանդություն հայտնել, (տե՛ս Ռ. Գ. Бухтоа, Материалы для истории истории Кавказа с 1722 по 1803гг., т. 1, СПб. 1869, с. 236):

¹⁹⁹ 1162 թ. թ. համապատասխանում է 1748թ., ըստ Սիբգա Ալիյուրայի Բաշարը կառուցվել է 1161 թ., (տե՛ս Միրզա Ահմեդա-ճոս, ԿԿ. ԿՕՎ., с. 53):

²⁰⁰ Բաշար ավերակ անրոցը գտնվում է Գարգառի մախ կողմում, Աղջաբեզոց 26 էմ դեպի արևմուտք:

²⁰¹ Շաքիի Հաջի Չելեբի խանը 1745թ. սպանվածում է Պարսկաստանի Նազիր շահի դեմ և անկախություն մնոց քերում: Նա մահացել է 1755թ. (տե՛ս В. Н. Лемуатов, ԿԿ. ԿՕՎ., с. 125):

Հաջի Չելերին նրանց խնդրանքի համաձայն մեծ զորք է Ջառ ու Բալլա-կանից²⁶¹, Շիլվանից և այլ տեղերից հավաքազրույց ու զալխս ոչնչացնելու Փանահ խանին²⁶²: Փանահ խանն էլ իր մարդկանց ժողովում է Բալլաք ան-բույուն և սկսում պաշտպանվել: Հաջի Չելերին երկար պատերազմում է, բայց չկարողանալով որևէ արդյունքի հասնել, ձեռնունայն էս է վերադա-նում: Ահմադաբադին ասում է. «Փանահ խանը մինչև այժմ մի ոսկի էր ա-ռանց դրամի դրոշմի, մենք եկանք այն դրամ դարձրինք ու վերադարձանք»: Եվ այս խոսքը մարդկանց մեջ առածի է վերածվում:

Դրանից հետո Փանահ խանը ավելի անուր մի վայր փնտրելով 1755/1165²⁶³ թվականին զալխս է Քասնակյուտ, որ հայանի է Շահբուլաղ անվանք²⁶⁴, և սարի ստորոտում ամրոց կիմնում: Կասուցում է սկզբներ և տներ, կիմնում շուկա ու բաղնիքներ և այն դարձնում մի ապստոլ ապաս-տարան: [Այնուհետև] սկսում է պայքարել Ջրաբեքի ու Քալիչի մեկերների դեմ, վնասել նրանց:

(82բ) Այս դեպքերի ընթացքում Ղարաբաղի մեկերների միջև անհամա-ձայնություններ են ծագում ավագ ընտրելու հարցի շուրջ, որը պետք է լինեց նրանց գլխավորը, և բոլորը պետք է նրան ենթարկվեին: Վարանդաշի Մելիք Շահնազարը իր հորեղբայր Մելիք Հուսեյնին սպանելով՝ ինքնազուխ կեր-պով մեկը է դառնում: Խամսալի մեկերների այս վրդովեցուցիչ լուրը լսելով՝ գալլաքսած, ցանկանում են պատժել նրան: Համաձայնության գալով՝ շորա-բանչուրը իր զորքն առած հարձակվում է Մելիք Շահնազարի վրա: Մելիք Շահնազարն էլ Ավետարանոց գյուղում մի փոքր ամրություն է շինում, շուր-ջը պարսպապատում և սկսում պաշտպանվել: Ի վերջո մեկերները, չկարողանալով Ավետարանոցը գրավել, Վարանդաշի մածալը կողոպտում են և էս

²⁶¹ Ջառի զալխան «ցնկած է Կախախան և Ջարաբաղի արևմտեան գետակների, Ղարաանդեան պարսաղի շարունակութեան և Բաղասական Բալլաքան հարավա-յին դաշտաբերանի շարունակութեան վրա», (տե՛ս Մ. Բարխուդարեանց, Աղտա-նից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս 1893, էջ 271): Ջարաբաղայում գտնվող Բալլաքա-նի շրջանը չպետք է շփոթել Ղարաբաղի կամ Մլիխ հարթավայրում գտնվող հին Բալլաքան քաղաքի հետ (Յ. Փ. Մուսրեան, Исторический очерк Армянского Ил-Дербенд, Москва 1963, с. 33): XIX դարում միասնական վարչական միավոր էին կազմում Ջառի, Բալլաքանի, Քալիչի ու Ջինիլիի համայնքները (տե՛ս Историческая география и этнография Дагестана 18-19-ого веков, Архивные материалы, Москва, 1958, с. 254):

²⁶² Հաջի Չելերի խանի դարաբաղյան արչապետի մանրամասների մասին տե՛ս Զ. Կետտիկյան, Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միքայիլ Յուսուֆի Մ. Յ. Արսլանլի «Ճարիխ-ն Սաֆիի», ՊՈՂ, 1999, № 2-3, էջ 343-349:

²⁶³ 1165 թ. ք. նամակառատախոսում է 1751/1752թթ:

²⁶⁴ Քասնակյուտ կամ Շահբուլաղ ամրոցը գտնվում է Աղզամի շրջանում, Վան-բասաթի հարավ-արևելյան ստորոտում, «Շահբուլաղ» անվանք նայանի աղբյու-րից քիչ հարավ (Մ. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 226):

վերադառնում՝ այն մտադրությամբ, որ հաջորդ տարին կրկին զորք ու բազմությունով հարձակվեն Ավետարանոցի վրա, զբաղեն այն և պատժեն Մելիք Ծախնազարին: Մելիք Ծախնազարը զգալով իր տկարությունը մելիքների հանդեպ՝ անհամբաւացած սկսում է ելք որոնել: Ծարսահատյալ դիմում է Փանահի խանի օգնությանը, նրան հաշտակվում և հաճատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մելիքների պատժից:

ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԴԵՄ

Փանահի խանության սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք Եսային (Սայի) որը հայտնի էր իր քաջությամբ, նրա դեմ բազում կոխվելներ է մղում: Ռորոշ ժամանակ նրանց միջև թե՛ մարտեր էին տեղի ունենում²⁰⁵: Եվ մի անգամ Մելիք Եսային Փանահ խանի զորքը այնպես է քախչախտում ու ցարուցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չիամարմակվելով այնտեղից դուրս գալ: (ՃԿ) Այդուհանդերձ Հաջի Ծելեքիի օգնությամբ իր զորքը նորից կարգի է բերում ու մարտի դուրս գալիս Մելիք Եսայու դեմ: [Շուտով] հաշտարարների միջնորդությամբ որոշվում է հաշտություն կնքել: Մելիք Եսային, լինելով պարզափրոտ ու հպարտ մի մարդ, իր տանուտերիից ու ազազներից մի քանիսի հետ Փանահ խանի մոտ է գնում: Վերջինս նրան նենգորեն կաշմանավորում է և սպանում²⁰⁶: Նրա բոլոր զավակներին տանգանքների է ենթարկում և ունեցվածքը լուծազրացնում: Ոմանք փախչում են, ոմանք էլ հարկադրված են լինում մահմեդականություն ընդունելով, իրենց կյանքը վրկել: Այժմ ևս նրանց հետնորդների մի մասը մահմեդական է, մի մասն էլ՝ քրիստոնյա²⁰⁷:

Խաչնեմի *մահալում* Ուլուքաթի բողո²⁰⁸ ընթուստանալով՝ տարրեր գյուղերից մարդ է հաճացում ու ամբանալով Բայուղայա բերդում²⁰⁹ սկսում կովել

²⁰⁵ Հաս Առ. Կոստանեանցի Փանահ խանի ու Մելիք Եսայու միջև կոխվելը տևում են 7 տարի (Նիսբեթ հայ մելիքության մասին, պրակ Ա, Ս. Վաղարշապատ, 1913, էջ 44):

²⁰⁶ Մելիք Եսային սպանվել է 1781թ. Իբրսեմի խանի հրամանով (Ս. Գ. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիճազության, պրակ 5, Արցախ, Երևան 1982, էջ 179, M. Hercucan, յկ. ԿՕԿ., Կ. 295, 306):

²⁰⁷ Այս մասին տե՛ս «Նիսբեթ հայ մելիքության մասին», պրակ Ա, էջ 81:

²⁰⁸ Խոսքը Մելիք Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանի մասին է (Բախի, Երկերի ժողովածու, հ. 10-րդ, Երևան 1964, էջ 201), որը Խաչնեմի մելիք էր նշանակվել 1728թ. Ղարաբաղը նվաճած Մուսաֆա փաշայի հրամանով (ՄՄ, Կաթող. դիվան, քրդ. 2թ, վազ. 169):

Փանահ խանի դեմ: Փանահ խանը մեծ բազմությամբ շարժվում է դեպի նրա ամրությունը: Ուժգին կռից հետո նրանց ամրոցը գրավում է, շատերին կոտորում և սպանվածների գլուխներից աչտարակ է կատարում: Դրանից հետո տեղի ժողովուրդը Փանահ խանին հնազանդվում է և ընդունում նրա գերիշխանությունը:

Ջրարերդի *ճառագից* Մելիք Ալլահդուլին (այսինքն Ալլահդուլի *սուլթանը*) Փանահ խանի խանության սկզբում, նրա հետ հանդիպելու և իր դրությունը պարզելու նպատակով Ամարաս (Աղ Օղլան) է գնում: Այդ ժամանակ Նախիջևանի կատավարիչ Հեյդար Դուլի խանը ինքուր էր Փանահ խանի մոտ: Երբ Ալլահդուլի *սուլթանի* փաստանկարյունն ու հաստատակամությունը տեսնում է, Փանահ խանին ասում է. «Այդպիսի փաստավոր անձը քեզ չի ծառայի, և երկու իշխան մեկ երկիրը չի ունենա: (83ր) Ելքն այն է, որ դաշտյանից ապրը նրա կոկորդը խրեա և Ամարասի սև հողը նրա արյամբ փայտազույն ներկես: Չէ՞ որ բակարզն ընկած որսը ձեռքից րաց բողնելը ինաստուններին վայել չէ»:

Փանահ խանը Հեյդար Դուլի խանի կարծիքն ու խորհուրդն ընդունում է և Ալլահդուլի *սուլթանին* սպանել տալիս²¹⁹: Այս պատճառով [սուլթանի] որդիների ու խանի միջև բշնամություն ու հակասակություն է սկսվում: Ալլահդուլի *սուլթանի* սպանությունից հետո նրա եղբայր Մելիք Աբահ (Հաբան) որոշում է վերադառնալ իրեն և անմիջապես խտրություն է բարձրացնում: Թալիշի *ճառագից* Մելիք Հովսեփի հետ, որը նրա օգնությամբ իր հորեղբայր Մելիք Աբահին սպանելով, մելիք էր դարձել, Փանահ խանի դեմ կռիվներ է սկսում մղել: Զերմուկ ամրոցը, որն անառիկ մի վայր էր, իրենց ապաստարանը դարձնելով՝ երկար ժամանակ պայքարում և մարտեր են մղում: Փանահ խանը բազմիցս նրանց վրա գրոհելով տեղանքի անառիկության սբառնառով ձեռնամայն ետ է վերադառնում: Սակայն նրանց արտոնքն ու բերքը, որ լեռների ստորոտում ու հալքավալդային մասում էին, արշավող զորազնդերի երիվարների սմրակների տակ ոտնակոխ էին լինում: Այսպես, 4-5 տարի [մելիքները] Փանահ խանի դեմ կռվում ու բշնամություն են անում²¹¹: Նրա բշնամիների հետ դաշնակցելով՝ համատորեն պայքարում են նրա դեմ:

²¹⁹ Թալիշուլայա կամ Բալլուդայա քերզը գտնվում է Խաչենսկի իլայատային ափին, Առաջանդից քիչ դեպի արևելք (Ղ Ալիշան, Արցախ, էջ 74):

²¹⁰ Հայկական տարեգրություններում պահպանված մի վկայության համաձայն Ալլահդուլի *սուլթանը* սպանվում է 1749թ. Փանահ խանի ձեռնաձեռն (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 396):

²¹¹ Այս մասին տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեր-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 107, 109:

Պատմում են, Արզուման անունով մեկը²¹² այդ ժամանակ իր չորրորդ հաճախմբելով մի խումբ քաջերի, այն վայրերում խիզախ արարքներ էր գործում: (84ա) Փանահ խանի դեմ քչնամուրթյուն էր անում և նրա ստորագրայ-ների վնասները հասցնում: Մի անգամ Փանահ խանը Արզումանի հորն ա-սում է. «Ինչու՞ որդուդ չես խրատում, որ իր շարագործություններին վերջ տա ու այս կոիվներինք ձեռք բաշխ»:

Մա պատասխանում է. «Արզումանը իմ որդին չէ, քանի որ, եթե իմ որդին լիներ, ոչ մեկի չէր բողմի, որ Եռչի բերդից դուրս գա»:

Մի անգամ էլ Փանահ խանը Չերազ քեկ անունով մեկին հեծյալների մի խմբով ուղարկում է, որ զննե, Արզումանին մի հնարով բռնեն: Արզումանը այդ լսելով՝ գալիս է, նրա հեծյալների խումբը ցարուցրիվ անում, իսկ իրեն՝ Չերազ քեկին՝ զերում: Հաջորդ օրը նրա վրա նշան բռնելով՝ ասում է. «Կամ ընդունի՛ր, որ Հխուսն է Աստվածը, կամ էլ կրակում եմ»:

Չերազն ընդունում է, որ Հխուսն է Աստված, որից հետո Արզումանը նրան ազատ է արձակում: Երբ նա Փանահ խանին է մեղքայաճում, նրան [խանը] այսպես է դիմում. «Չամաչեցի՞ր, որ մի կաթիլ արյան համար Հխուսին Աստված անվանեցիր»:

Չերազն քայտադրում է. «Ո՛վ խան, եթե Արզումանին այնքան վճռակամ ու անեղ, որ ես տեսա ու Հխուսին Աստված կոչեցի, դու տեսնիր, իրեն՝ Արզումանին, Աստված կկոչեիր»²¹³:

Մի խոսքով, հայերը, ասանց միաբանվելու երկար ժամանակ պայքարում են, մինչև որ Փանահ խանն ու նրա որդի Իրքահիմ խանը օրեցօր ուժեղանալով՝ նրանց [մեկիքներին] դժվարին կացության մեջ են դնում: Արքիվները Մեյիք Աբամն (Հարամ) ու Մեյիք Հովսեփը, ստիպված են լինում, իրենց հայրենիքից վախչել Գանձակի կողմերը և յոր տարի մնալ Շամխորում: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը աղչավում է Ղարաբաղ, Մեյիք Աբամի որդի Մեյիք Մեջնունը նրա մոտ ծառայության է անցնում և ջանք չի խնայում Իրքահիմ խանի դեմ նրա [Աղա Մուհամմադ խանի] ճգած կոիվներում:

²¹² Արցախահայության նյութաւ ավանդութուննէրը Թյուրի-Արզումանի, Ղաթի-Մահ-խասայի ու Չարսղան-Յուքարչու մասին, որոնք սրայաջում էին այնուեղի մահմեդական խաների դեմ, զորի է ամեղ Բախիին (Բախիի, Ելվ, ալխ, էջ 206-207):

²¹³ Արզուման Յուքարչին եղև է իրական անձնաւորութեան, որը մահացել է 1796: Երա գերեզմանը գտնվում է Գանձակում (Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 98):

ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ՀՁՈՐԱՑՈՒՄԸ: ՆՐԱ ԱՎԱԳՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵ- ՐԻ ՆԿԱՏԱՄԸ

Նազիր շաիյի հետ, նրա Իրանում եզր միապետ չլաք. (84ր) յարա-
բանչյուր շրջանում ու երկրամասում որևէ մեկը (գանձի) հավակնություննե-
րով զորք էր հավաքել և կռիվներ էր մղում: Ինչպես որ վերջ մշկ ենք, Ազատ
խանը աշխատների²¹⁴ ցեղախմբով մի կողմում էր իշխում: Քերիմ խանը զոր-
քով Զարսի, Լորիստանի ու Արաղի կողմերն էր գրավել: Մոհամմադ Հա-
սան խան Ղազարը ճակնել էր Աստարաբադի ու Մազանդարանի շրջաննե-
րը: Նմանապես Զարիայի խանը Ուրմիայի ու աֆղարների²¹⁵ ցեղախմբի
տերն էր դարձել: Եվ ոչ մեկը մյուսին չէր ենթարկվում:

Փանահ խանն էլ 'Աստարադի կողմերում ուժեղանալով՝ հայերի միջև հա-
մերաշխության քաջակայության հետևանքով հրամայի մեջքներին ենա-
զանդեցնում է, իսկ ընդոտսներին՝ սրտածում: Մեղքի-Գյումադի մահալանդը
մինչև Բարզուշատ խլում է 'Աստարադի կառավարչից, Տաբևի ու Միսիանի
մահալանդը՝ Նախիջևանի կառավարչից, Չանգեզուրի ու Կասրանի մահալ-
անդը հանում Թավրիզի թճկադրեկն ենթակայության տակից, իսկ Թարթուսի
և Ուշաբուդի²¹⁶ վերին մասից մինչև Սևանի (Գյոթրայի) սահմանը, որ քղանի-
ների²¹⁷ քնակավայրն է, խլում Երևանի կառավարչից: Խոզա-Ալեքիին

²¹⁴ Աֆղանները ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում բնակվող ցեղերն են, որ-
ոնք XVIII դարի սկզբին արշավում են 'Պարսկաստան, նվաճում նրա մեծ մասը:
Նրանց դեմ սրբաբոց զինակազմում է Նազիր Ղաչի խանը, որին հաջողվում է բո-
րաբեկ աֆղանների տիրապետությունը և 1737թ. հաստատվել 'Պարսկաստանի
գահին: Չնայած իրենց տիրապետության կարճատևությանը (1721-1730թթ.), ս-
րբ աֆղանական ցեղեր զարթում են Ատրաքսանի և 1747թ. Նազիր շաի մա-
հից հետո նրանց առաջնորդ Ազատ խանը հանդես է գալիս գանձի հախվնու-
թյուններով: Աֆղանական ցեղերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Encyclopedie
de L'Islam, Tome 1, p. 223:

²¹⁵ Աֆղարների բյուրջական ցեղերից էին, որոնք Մ. Կաշգարիի և Ուալիդդիին
կողմից հիշատակվում են 24 օտարական ցեղերի թվում (տե՛ս H. H. H.
Peters, *Das Iranische Reich*, S. 122): Աֆղանների օրոք այդ ցեղը բնակվում էր 'Պարս-
կաստանի գանազան շրջաններում: Ըստ Աբու 1-ի օրոք նրանք հաստատվում
են Ուրմիայի շրջանում ու կարևոր դեր խաղում պարսկական բանակում (տե՛ս
Encyclopedie de L'Islam, Tome 1, p. 247-248):

²¹⁶ Հասանջիսից վերև հյուսիս-արևմտյան կողմում Թարթուսի գետակներից մեկին
է միանում Ուշաբուդ (կամ Ուշաբուդ) գետակը ('Ն. Ալիյան, Արցախ, էջ 43):

²¹⁷ Քոչվանների շխա քրդական ցեղը XVIII-XIX դարերում հիշատակվում է
Երևանի խանությանում բնակվող քաղվոր ցեղերի թվում (տե՛ս Crocoen Ercanout,
յւ. Կ. Կ., c. 106, H. W. H. W. H., յւ. Կ. Կ., c. 318, 528): Հովսեփ Եմինը իր ճանապարհոր-
դության ընթացքում հանդիպում է այդ ցեղին, որը բնորոշ էր 'Աստարադի խանի

կանթրից մինչև Բյուրակ (գետն) ընկած տարածքը, որը [անցյալում] ենթարկվում էր Գանձակի *Բնկարքնօնքին*, 1755-1757թթ. 2-3 տարիների ընթացքում, նրանց իշխանության տակից դուրս բերելով՝ ինքն է դառնում նրա տերը: Բացի դրանից, Ղարաբաղ է բերում և այնտեղ բնակեցնում մեկական *մեմբրաչիների* ենթակայության տակ գտնվող բնօգնելու²¹⁸ ցեղի մի ցեղախումբ, որը Նախիջևանում բնակվող ցեղերից էր, դեմիրչի-հասանլու²¹⁹ և ջինի²²⁰ ցեղախմբերը, որոնք Վրաստանի ցեղերից էին: [Նրանք] միշտ մվիրփածությանը էին ծառայում Փանահ խանին և երբե՛ նրա դեմ խռովություն չեն բարձրացրել:

(85ա) Բացի Թախթե Ղափուլից Ղարաբաղում բնիկ էին քանչիք, օրուզիքի և քյաքիլու ցեղերը, որոնք բոլորը խանին էին ծառայում, քայց երբե՛ն մահ [նրա նկատմամբ] դավաճանական արարքներ էին գործում: Կարճ ժամանակամիջոցում [Փանահ խանը] Գանձակի, Ղարաբաղի (սկսած է լինի Ղարաղաղի), Արդեբիլի ու Նախիջևանի խաներին իրեն հնազանդեցնելով՝ որոշ շրջաններում իր կողմից կառավարիչներ ու փոխանորդներ է նշանակում: [Իրեն ենթակա] բոլոր շրջանների իշխանավորների ժառանգներից ու կանանցից [ոմանց] բերում է Թառնակույտ ամրոցը և այնտեղ որպես պատանդ պահում:

ՇՈՒՇԻ ԲԵՐԴԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ, ՍՈՒՀԱՄԱԴ ՀԱՍԱՆ ԽԱՆ ՂԱԶԱՐԻ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ՉԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԳԱՐՉԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Մուհամմադ Հասան խան Ղազարի Արաղում, Ատրպատականում ու Մազանդարանի կողմերում ինքնիշխան տեր դառնալու լուրը տարածվում է,

նպատակությունը և ծառայում էր նրան (The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, Vol. 2, p. 309-310):

²¹⁸ Քննվելու ցեղը դարձաւ ցեղերի բլին պատկանող արաբլու ցեղի ճյուղերից էր, և նրա առաջնորդների ժառանգական *օջառ* էր Նախիջևանի *վիլայեթը* (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 94, 127):

²¹⁹ Դեմիրչի-հասանլու ցեղը XVIII դարում բնակվում էր Ղազախի ու Շամշադինի տարածքներում և լինելով Վրաստանին նպաստակ ցեղերից, զինվորներ էր մատակարարում վրացական բանակին, (տե՛ս Լ. Մ. Մեխրեբ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 132, 140): Դեմիրչիլուք անունը կրող ցեղի բնակավայրերը հիշատակվում են XIX դարի Երևանի ու Ղարաբաղի խանությունների վիճակագրական տվյալներում (Н. Шонен, ук. соч., с. 318. Описание Карабагской провинции, владения Мелли Кули хана; Свод статистических данных, Елисаветпольская губерния):

²²⁰ Ջինի ցեղը հիշատակվում է XIX դարի ռուս պաշտոնյաների հավաքած Ղարաբաղի վիճակագրական տվյալներում, (տե՛ս Свод статистических данных о населении Закавказского края, Джеванширский уезд, участок 1):

Փանահ խանը մտահուզվում է. նա Նադիր շահից հետո նրա եղբորդի Ալի շահի ու Ամիր Ալթան խան *տաջտաշի* հետ ամուր բարեկամական կապեր էր հաստատել, և հնարավոր է, որ նրանց ծակատակ գործերով Մուհամմադ Հասան խանը իր դեմ բշտամուրթյուն սկսեց: Հարևան խաները նույնպես հուսալի չէին, քանի որ շատերը նրա տոհմական բշտամիներն էին, և կարող էին [Մուհամմադ Հասան խանին] գրգռել Ղարաբաղի դեմ: Արդյունքում նրա ցեղերն ու նպատակներն էին տուժելու բշտամական զորքերի անցողաբարից:

Պալատական պաշտոնյաների ու բանիմաց իշխանավորների հետ խորհուրդ է անց կացնում, որ պետք է մի ամուր, գեղեցիկ ու ատուղաբար վաք գտնել ամբողջ կառուցելու համար, որպեսզի կեղվների դեպքում հանգիստ ու ապահով լինեն: Որոնումներից հետո Մեկիբ Շահնազարի օգնությամբ ու խորհրդով ընտրում են Շուշի բերդի վայրը, ուր ներկայումս մի մարդաչատ քաղաք է: Փանահ խանը՝ ինքը, գնում, իր այրով գնում է և շատ է հավանում այն ամեն տեսակներից: Քանի որ այդ տեղով հստող չուր չէր անցնում, հրամայում է մի քանի տեղ ջրերներ փորել, և դրանցից բավականին ջուր է դուրս գալիս:

1765/1171 թ. (85թ) ասաղ ամսին²²¹ հիմնում է Շուշի քաղաքը: Հարավային, արևմտյան և հյուսիս-արևելյան երեք կողմերից այն շրջապատված է բնական քարապատմեղով և ձորերով: Այդ տեղերով անցնելը թե՛ ուղբով, թե՛ որևէ այլ կերպ անհնար է: Հյուսիսային կողմում, որը քաղաքի ստորին մասն է, մասամբ նաև արևելյան կողմում շափումներ է կատարում պարիսպ կառուցելու համար: Գյուղերի բնակիչների, *մահալների* մեկիցների ու ցեղավանների օգնությամբ կառուցապատում է այն քարեկիր հինգ *գայ* բարձրություն և երկուս ու կես *գայ* լայնություն ունեցող պարսպով, որը բնդանրի արկն ու այլ գեները չէին կարող վնասել: Նրա վրա չորս դարպասներ է տեղադրում՝ երկուսը հյուսիսային ու արևելյան կողմերից, որոնց անուններն են Շուշիբենդի ու Մոխրաբ դարպասներ: Երկուսն էլ արևմտյան ու հյուսիս-արևմտյան, որոնցից մեկը կոչվում էր Երևանի, մյուսն՝ Գանձակի կամ Չելիբերդի դարպասներ²²²: Չորրորդ դարպասը քամոված լինելով, այժմ նրա փոխարեն պարիսպ է քաշված, և մնացել են երեք դարպասները:

Շուշին կառուցելուց հետո Փանահ խանը Քրատնակչուտ ամրոցի, այսինքն Շահրուբադի բնակչությանը, Ղարաբաղի և այլ տարածաշրջանների որոշ գյուղերի բնակիչների հետ գաղթեցնում է՝ քերում, Շուշի քաղաքում բնակեցնում: Եվ այնտեղ դրամահատարան հիմնելով՝ սկսում է «Փանահաբար» անունով դրամ²²³ հատել: Այն կշռում էր մեկ *մնաղալից* թիչ ավելի՝ ար-

²²¹ 1171 թ. ասաղ ամսից համապատասխանում է 1757թ. հուլիսին:

²²² Համեմատի Ռ. Հ. Տեր-Գառաբաղյան, Շուշի, Երևան 1993, էջ 13:

²²³ «Փանահաբար»-ը Անդրկովկասի ասալի կալուն արժեք ունեցող դրամներից էր և նրա շրջանառությունը մեծ չափով դուրս էր գալիս Ղարաբաղի խանության

ծաբով: Դրանի մի կողմում փորագրված էր [أحمد], իսկ մյուսում [أحمد رسول الله] ²²⁴: Նրա վեց հասոց մեկ ուսական դրանի արժեք ունեւր, իսկ 8 հասոց անվանում էին Ղարաբաղի թուճան:

Շուշիի կառուցումը ավարտելուց մեկ տարի անց հանկարծ լուր է ստացվում, թե անա Մուհամմադ Հասան խանը Ղազարը Արաղից, Արարատումվանից ու այլ տեղերից մեծաքանակ զորք ու քաղմարտուն հավաքած (Տնա) գալիս է Ղարաբաղ՝ Շուշի անթողը գրավելու ²²⁵: Ուստի Փանահ խանը հուպտակ ցեղերից ու Թախթե Ղափուի այլ գյուղերից երիտասարդներ ու կովոզ աչբեր հավաքելով Շուշի բերդում՝ կովի ու պաշտպանության է նախապատրաստվում: Մուհամմադ Հասան խանը մեծ քանակով գալիս է ու կանգ առնում Խարուն-Արիս ²²⁶ վայրում, որը գտնվում է Շուշիի շրջակայքում: Ավելի վեր չի համարձակվում քարձրանալ: Չնայած, որ երկար քանակություններ է վարում, խորամանկությունների դիմում, որպեսզի Փանահ խանին իր խարդավամքների թակարդը նետի, այդ նրան չի հաջողվում: Ղարաբաղի հեծյալ գնդերն ու քնակիչներն էլ ամեն օր նրա զորքի վրա հարձակվելով՝ վնասներ են պատճառում, տանում բեռնակիր անասուններից, կողոպտում գումակը և փակում մրերը հասցնողների ճանապարհը: Այդ ընթացքում Մուհամմադ Հասան խանը լուրեր է ստանում Քերիմ խանի ուժեղացման ու նրա՝ դեպի Արաղ շարժվելու մասին և այդ պատճառով նա է դառնում, ինտանում դեպի Արաղ: Թեևրանից բերած երկու քնդանորմնուր, որ հայտնի էին ինսարթուփի ²²⁷ անունով, մնում են Խարուն Արիսում և նրա զնալուց հետո տարվում Շուշի բերդը: Դրանք այնտեղ են մնում մինչև 1826/1242թ. Շուշիի արշալուծը ղզրաշների կողմից. երբ ուսական պետության պաշտոնյաները անհրաժեշտության դեպքում դրանք զործի էին դնում:

Քանի որ Շուշի բերդի քնակչությունը օրեցօր անում էր, Փանահ խանի օրոք կառուցված էին պարիսպը 1789/1204թ. Իբրահիմ խանի օրոք, Ռուսաս-

տանաններից: Այդ դրանը շրջանառության մեջ էր գտվում մինչև XIX դարի կեսերը, թեև քաղախան արժեգրվիվ էր: XIX դարում այն համարժեք էր 10 շահիբ (1 շահի = 50 դիմաք) կամ 1 ուսական մանձրի, (տե՛ս تاريخ معاني روضاتليخان تاسرى من 1797 ; Статистическое обозрение Персии, с. 60):

²²⁴ Արար. «Չկա աստիճան քաջի Ալլաից, Մուհամմադն է նրա մարգարեն»:

²²⁵ Մուհամմադ Հասան խանի արշավանքը Ղարաբաղ տեղի է առնել 1757/1758թ. (տե՛ս تاريخ روضاتليخان تاسرى من 1757 ; Ան Կոստանանց, նշվ. մեռ. էջ 101, Ս. Գ. Бутков, ук. соч., т. 1, с. 243-244):

²²⁶ Խարուն-Արիս - Մ. Բարխուդարյանը հիշատակում է Մաթ Խարուն քնակավայրի մասին, որը գտնվում է Վարանդայի զավառում (տե՛ս, Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 87), խոսքը բերև այդտեղով անցնող ջրանցքի մասին է, քանի «արիս» բուրբ. նշանակում է «առու, ջրանցք»:

²²⁷ حصارشوی պարսկ. «պարսպարձաններ»:

տանի [Անդրկովկաս] ներքախանցման ժամանակաշրջանում, քանդում են: Հնուտ վարպետների զեղեցիկ մախազով պարիսպների հիմքը մեկ վաղա հեռագվում է և ավելի անոթ ու բարեշեն մի նոր պարիսպ է կառուցվում:

Այնուեղի բնակիչները մեծամասամբ հայեր են, որոնց մի մասին Փանահ խանը Մեղրիից, Ագուլիսից, Օրդուբադից, Ղազանիից, մի մասին էլ Ջրաբերդից ու [Ղարաբադի] այլ վաչրերից է քերել, այնուեղ բնակեցրել: Ոնանց էլ (ՏՅԲ) Իրրահիմ խանն է իր իշխանության տարիներին զանազան տեղերից հավաքել, աչյտել քերել: Չնայած որ Փանահ խանի օրոք, երբ [Շուշին] նոր էր հիմնադրվել, ավելի շատ էին բաղարի մահմեդական բնակիչները, որոնց [Փանահ խանը] հիմնականում թավրիզից, Նախիջևանից ու Ղարաբադի ցեղերից էր հավաքել-քերել: Սակայն [Շուշիի] անտիկության շնորհիվ աստիճանաբար հայերը շատանում են, այնպես որ ներկայումս՝ 1855/1271թ., Ռուսաստանի հզոր տերության տիրապետության ժամանակաշրջանում, հայերը կազմում են [բաղարի բնակչության] 2/3-ը, իսկ չիս մահմեդականները՝ 1/3-ը²²⁸: Քաղաքի շինությունները սկսում քիչ էին, իսկ այժմ շատացել են և օրեցօր ավելի ու ավելի են բազմանում և զեղեցիկացնում [բաղարը]:

Շուշի բաղարի բաղամասերի անուններն են, հայկական բաղամասերից՝ Մեղրի, Ղազանի, Ագուլիս, Չելեքերը, Գարեղաբաղան: Մահմեդական են ստորին և մեկուսի բաղամասերը. Ղոթրբարը, Ջուլիան, Ղուլլուղը, Չոխուրը, Հաջի Յուսեֆուն, Մարդիմլուն, Ջուղլարը, Մաարլուն, Մամահին, Խոջե մարջանլուն²²⁹:

ՓՆԱՀ ԽԱՆԻ ՈՒ ՄՅՈՒՍ ԽԱՆԵՐԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԵՐԱՎԷ ԿԱԼԻ ԿՈՂՄԻՅ

Մտածմաղ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո Փանահ խանը ինքնավստահությամբ է ձեռք քերում: Ղարաղաղի Քազեմ խանի, Նախիջևանի Հեյդար Ղուլի խանի ու Գանձակի Եահվերդի խանի հետ խորհրդակցելով որոշում է. «Քանի որ Հաջի Չելեքին Շիրվանի ու Գաղստանի լիքավ տները դառնալով մեզ հետ հաշվի չի նստում ու համաձայնության չի գալիս, ուստի պետք է ջանանք նրան պատժել, անտեղյակության քննից արքանացնել ու խռովարար մարերից հեռու պահել»:

²²⁸ Շուշիի բնակչության ազգային կազմի ու նրա քանակական փոփոխությունների մասին տե՛ս Ռ. Հ. Տեր-Գասարյան, Շուշի, էջ 70-84:

²²⁹ Ներսեսովը չի նշել XIX դարի Շուշիի հայկական բաղամասերի անունները համեմատիք Կենտրոնական Պետական Պատմության Արխիվ, Ղաղյանի խոնդ 319, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 52:

Իրենց այդ մտադրության մասին տեղյակ են պահում Վրաստանի վաղ շրջանակին: Վերջինս հավանություն է տալիս ու նրանց հրավիրում իրեն պատկանող տարածքում հանդիպելու (87ա) ու իրենց անելիքների մասին ճիշտացնելու հետ խորհրդակցելու²²⁰: Վերոհիշյալ խաները նախապատրաստվելով՝ շտապում են Փանձակ քաղաքի վերևում գտնվող Ղըզը-Ղայն կոչված վայրը և այնտեղ կանգ առնում: Նույն վայրում *վաղին* այս չորս խաներին [այսինքն Փանահ խանին, Քազեմ խանին, Հեյդար Ղուլի խանին ու Հան-վերդի խանին] գերում է: Հանվերդի խանի ծառաներից մեկն անմիջապես ծի է հեծնում ու գնում Հաջի Չելեբիի մոտ, որը նույնպես մեծ բազմությամբ եկել էր Կուրի ափը և կանգ առել Մինգելյաուրի գետանցի մոտակայքում: Հաջի Չելեբին նրան հրամայում է Կուրն անցնել և հարցնում.

-Տղա, ի՞նչ է պատահել:

Ծառան պատասխանում է.

-Մեծ հայր, [վաղին] խաներին խարեց:

Հաջի Չելեբին ասում է.

-Մեծ հայրդ խաներին կազատի:

Այնուհետև իր իշխանավորներին ու մերձավորներին կարգադրում է այս մասին խորհրդակցություն անցկացնել՝ զգուշացնելով.

-Ինչպես էլ որ որոշեք, միևնույն է, Կուրը անցնելու ենք²²¹:

Այս խոսքը ժողովրդի մեջ ատածի է վերածվում:

Նույնժամ Հաջի Չելեբին զորքով Կուրն անցնում է ու շարժվում դեպի *վաղին*: *Վաղին* այս մասին իմանալով՝ շատ է վախենում, որովհետև մինչ այդ Հաջի Չելեբիի հարվածի ուժը իր մաշկի վրա զգացել էր: Այնուամենայնիվ ստիպված է շինում կռվել:

Շեյխ Նիզամու գերեզմանարանի²²² մոտ հակառակորդները ընդհարվում են, և վրաց բանակը պարտություն կրելով՝ փախուստի է դիմում: *Վաղին* կարողանալով դեպի իր բանակատեղին գնալ՝ բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ վրասներն ու զույրը, խաների հետ Ղըզը-Ղայնում բռնած, փախչում-հեռանում է դեպի Թիֆլիս: Հաջի Չելեբին վրացական բանակը հետապնդելով և շատերին կոտորելով՝ հեռանում է Մընղը կամրջից 3 *թարսախե*:

(87բ) Հաջի Չելեբին *Բադդարում*²²³ ամբողջ է կատուցում և իր որդի Ալյա Զիչի քեկին նշանակում Թիֆլիսից այս կողմ [բնակվող] մահմեդականների

²²⁰ Այդ դեպքերը տեղի են ունենում 1752թ., (տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 139, 169; Ու. Գ. Երտոս, ցկ. ԵՄ., Կ. 1, Կ. 239):

²²¹ Խոսակցությունը գրի է առնված բյուրքերին լեզվով:

²²² Խոսքը մեծ բանաստեղծ Նիզամի Գյանջելիի դամբարանի մասին է, որը գտնվում է Փանձակ քաղաքի մոտակայքում: XIX դարի 40-ական թթ. Մյոզա Ա. ղեկավար-բեկը այն վերականգնում է, որը սակայն XX դարի սկզբին նորից քանդվում է (Մարթա Աստրաու-ճեզ, ցկ. ԵՄ., Կ. 21-22):

²²³ Խրամ և Կուր գետերի միջև գտնվող բյուրքական բնակավայր:

կատավարի: Հիշյալ խամեդին ազատ արձակելով՝ իրենց երկրներն է ուղարկում, իսկ ինքը Շիրվան վերադառնում: Աղա Քիչի բեկը երեք տարի կատավարում է այն շրջանները: Դրանից հետո *վալիս* Վրաստանից, Բաշաչղդից և շերքեզներից²³⁴ մեծ բանակ հավաքելով, հարձակվում է բեկի վրա: Քանի որ Աղա Քիչի բեկը նրան դիմագրավել չէր կարող, ուստի փախուստի է դիմում: *Վալիի* բանակի ավանգարդը *Թուվուզ* (*Թավուս*) գետի մոտ նրա նստից նսանելով՝ նրանց միջև ճակատամարտ է տեղի ունենում: Մարտում իր մարդկանցից ու զինվորներից մի քանիսին կորցնելուց հետո ինքը [Աղա Քիչի բեկը] ողջ-սողոջ Կուրն անցնելով, գալիս է Շաքի: *Վալիի* բանակը մինչև Խոդա-Աֆերինի կամուրջը գնալով՝ վերադարձի ժամանակ մարդկանց շատ վնասներ է հասցնում, Գանձակն ու Ղարաբաղը աստիկ կողոպտում:

ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՖԱԹՎԱԼԻ ԽԱՆ ԱՖՇԱՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂ, ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱԼԻԼ ԱՂԱՅԻ [ՊԱՏԱՆԴ] ՏԱՆԵԼԸ ԻՐ ՀԵՏ

Ուրմիայի կատավարիչ Ֆարսիայի խան Աֆշարը²³⁵, որը Նաղդիր շահի անվանի զորավարներից էր և նրա *չարիչի քաշին*, Ազատ խանից հետո գրավում է Ատրպատականի երկրների մի մասը: Այն կողմերում, քացի Փանահ խանից նա այլ մրցակից չուներ: Մի քանի անգամ Փանահ խանի դեմ սրատերրազմի դուրս գալով՝ ձեռնուձեռն էր վերադառնում: Վերջին անգամ մեծ գործով գալիս, կանգ է առնում Բալլուջե-դայա²³⁶ և Խոջալուի (Խոջե-ալիլու)

²³⁴ Չիքրեզները Հյուսիսային Կովկասի իրերո-կովկասյան ընտանիքի արազու-ադիգեական ցեղերի հյուսիս-արևմտյան ճյուղին են պատկանում, (տե՛ս Encyclopedie de L'Islam, Tome 2, p. 22): Բնակվելով օսերից դեպի արևմուտք չիքրեզական ցեղերը XIX դարում զբաղեցնում էին Կովկասի հյուսիսային լանջի աննաշնդարձակ մասը, Փոքր Կարաբոլիան, Թլոբի և Մալխա գետերի միջև բնկած կարաբոլական սարահարթի մեծ մասը, Տեքեթոյա, Կուրան, Լարա, Բելլայա գետերի միջև գտնվող ներալեռնային տարածքները և Աև ծովի արևելյան ափի մի հատվածը: Հնագույն ավանդության համաձայն՝ չիքրեզները սերում են բեպլենյների ու կարաբոլիների ցեղերից, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 21, Тифлис 1900, с. 63):

²³⁵ Ֆարսիայի խան Աֆշարը Ազատ խանի զորքի զորավարներից էր, որը 1758թ. իրեն է հպատակեցնում Ատրպատականի խանությունները, (տե՛ս В. Н. Невазгов, ук. соч., с. 156):

²³⁶ Բալլուջան կամ Բալլուջա-դայան լայնոր է շփոթել Խաչենիի մահալում գտնվող Բալլուդայայի հետ: Այն գտնվում է Գարգառի հյուսիսային վտակի ափին (տե՛ս Ղ. Ալիջան, Միսական, մեթոդի քարտեզ):

միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում, որը Ասեկերանի վերևում է: Ծանապարհի եզրին մի ամբուրյուն է կառուցում և այնտեղ հաստատվում: Նրա կառուցած պարիսպների հետքերը այժմ էլ երևում են (88ա) և ժողովրդի մեջ հայացնի են «Ծափալի խանի սանգյար» անվամբ: Չմեռն այնտեղ է անցկացնում: Այդ ժամանակ Ջրաքերդի ու Թալիշի Մելիք Աբասն ու Մելիք Հովսեփի և Ծափալի խանի մոտ գալով՝ նրա զորքին են միանում²³⁷: Նրա ամբուրյան կողքին մեկ ուրիշն են կառուցում, որի հետքերը նույնպես պահպանվել են: Վեց ամիս [այնտեղ] մնալով ոչինչ չեն կարողանում անել: Ի վերջո մեկընեցի հետ միասնական ուժգին զորքի են անցնում և կռիվ բռնվում: Փանահ խանն էլ կռիվ է ելնում դարաբաղցիների փառաբանված մի զորագնդով: Երկու կողմերն էլ զգուշությունը մի կողմ դրած խիզախորեն մարտնչում են...

Այն օրը թե՛ մարտ է տեղի ունենում: Հակատակողները միմյանց ուժգին հարվածներ են հասցնում, ջարդում-սպանում միմյանց: Ծափալի խանը տեսնում է, որ հաղթանակի չի կարողանում հասնել, ու իր բոլոր ջանքերն ապարդյուն են, խորամանկության է դիմում: Փանահ խանի հետ հաշտության բանակցություններ է (88բ) սկսում: Վերջինս խաղաղությունը զերադասելով՝ համաձայնվում է հաշտության կնքել: Աղ-քյորփիում²³⁸ կողմերը հանդիպում են և հաշտության սլաշմանագիր կնքելով՝ միմյանց միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատում: Ծափալի խանը Փանահ խանին խնդրում է. «Այսուհետև մեր միջև օտարություն չպետք է լինի, ուստի Չեք արժանավոր զավակին՝ Իբրահիմ Խալիլ Աղային, որին շատ եմ հավանել, մի քանի օրով մեզ մոտ ուղարկիր, որպեսզի Մեր անկեղծ սիրով ու հյուրասիրությամբ պատվենք նրան: Իսկ հետո մեծ պատիվներով նրան նա կուղարկենք»:

Փանահ խանը նրա նենգությանը խաբվում է և իր որդուն, մի քանի քանի-մայ մարդկանց հետ, ուղարկում Ծափալի խանի քանակը: Ծափալի խանը իր իշխանավորներից ու զորավարներից մի քանիսին նրան դիմավորելու է ուղարկում ու պատվով հյուրընկալում նրան իր քանակում: Մի քանի օր անց Իբրահիմ Խալիլ աղան նրա զադունի նպատակը հասկանում է: Մտք է ուղարկում իր մոտ, թե. «Ինչպես երևում է, Ծափալի խանը ինձ իր հետ է տանել: Ի՞նչ աշխատ ձին այստեղ ուղարկեք, որպեսզի միզուցե այդ միով այս վտանգից կարողանամ ազատվել»:

Մինչև լուրը տեղ կհասնեք ու մին կուղարկվեք, Ծափալի խանը ճանապարհ ընկնելու հրաման է տալիս և Իբրահիմ Խալիլ աղային իր հետ վերջ-

²³⁷ Այս մասին տե՛ս նաև, *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*. Vol. 2, p. 315.

²³⁸ Աղ-քյորփի գետը հոսում է Եռաշի հարավով:

բաժ վերադառնում է²⁷⁹: Երբ այս աշխատի լուրը Փանահ խանին է հասնում, աշխարհը նրա աչքերի առջև մթնում է: Իր մերձավորների հետ խորհուրդ է անում, թե որդուն ինչպե՞ս և ո՞ւմ միջոցով ազատի:

(89ա) Այդ միջոցին լուրեր են տարածվում Քերիմ խան Չենդի եղբայր Բարանդար խանի սպանության և նրա վրեժն առնելու նպատակով Քերիմ խանի Ատրպատական գաղտ ու Փանահ խանին իր մոտ կանչելու վերաբերյալ: Այս դեպքերի մանրամասները հետևյալն են:

Քերիմ խանը, որ մի բարեսիրտ ու եզոք տիրակալ էր, ամուր քաղկի գորույթյանը իրեն էր ենթարկել Արաղը, Զարսն ու *գաս-ալ-մաղոջ*²⁸⁰: Երբ Զարհայի խանը իր երկիրն է վերադառնում, նրա (Քերիմ խանի) դեմ պատերազմ է սկսում: Քերիմ խանը իր եղբայր Բարանդար խանին նրա դեմ է ուղարկում: Ապահանի մոտակայքում նրանց միջև ճակատամարտ է տեղի ունենում: Բարանդար խանը Աստոն կանքով սպանվում է, իսկ զոլոջը՝ պարտության կրում, որից հետո Զարհայի խանը նվաճում է Արաղի որոշ շրջաններ: Քերիմ խանը լսելով այս ցավալի միջադեպի մասին՝ սաստիկ գայլահամու է և որոշում վրեժխնդիր լինել: Հսկայական բանակ է հավաքում և նախքան Ատրպատական մտնելը մի վստահելի մարդ է բարեկամական նամակով ուղարկում Փանահ խանի մոտ: Նամակում գրված էր. «Հիմա Զարհայի խանը Մեր և Չեր դիերին բշխամին է դարձել: Նա սքանչել է մեր եղբորը, իսկ Չեր որդուն՝ ուխտադրուժ կերպով (պատանդ) է տարել: Ամեն օր մի ուղղությամբ արշավում է և ամեն պահ մեկի դեմ կռվի է ելնում: Այս պատճառով, Ալլահը վկա, որոշել են վրեժ լուծել և սուրս մերկայացած Չեզանից բարեկամարար խնդրում են շտապ Չեր տղամաղորության տակ գտնվող զոլոջով (89բ) պատրաստվեք միանալու (Մեզ), որպեսզի թե՛ Չեր որդին պատանդ փնելուց ազատվի, և թե՛ եղբորս վրեժը լուծվի»:

Փանահ խանը, որ, Զարհայի խանի դեմ բշխամացած, Աստոնց խնդրում էր պատժել նրան և հարմար առիթի էր սպասում, անմիջապես հեծյալների ու հետևակայինների մեծ զորախմբով Քերիմ խանի մոտ է շտապում: Քերիմ խանը նրան պատվով ու հարգանքով է ընդունում, և միասին Զարհայի խանի դեմ կռվի են ելնում: Երբ հասնում են Ուրմիայի մոտակայքը, Զարհայի խանը նրանց դիմադրություն է ցույց տալիս: Որոշ ընդհարումներից հետո (Զարհայի խանը), պարտված, նստ՝ դեպի անոց է նահանջում և (այնտեղ) պաշարվում: Մի քանի օրից զգալով իր բուլությունը և պարտության անխուսափելիությունը՝ Քերիմ խանին հայտնակվելուց բացի այլ եր չի գտնում: Նրա (Քերիմ խանի) խստուսմանը հուսադրված, դուրս է գալիս և հնազան-

²⁷⁹ Վարարաղի խանը պատանդ էր տվել իր որդուն (A. Бахчанов, Гюмристан-е Իրան, с. 130; The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, v. 2, p. 315).

²⁸⁰ Քերիմ խան Չենդի վերջին իշխել է 1750-1779թթ.:

դուրյուն հայտնում²⁶¹: Քերիմ խանը, որը իրեն շահի փոխանորդը համարելով, «վերջը» տխրողան էր կրում, նույն վայրում Իբրահիմ Խալիլին կանչում է, նրան խաչ՝ աք, սուր, ոսկյա քանք ու նժույգ է ընծայում և Ղարաբաղի կառավարման ու խառնության ծաղան շնորհելով՝ ազատ արձակում:

[Քերիմ խանը] Փանահ խանին խնդրում է, որ մի քանի օրով միասին գնան Շիրազ և այնտեղ խնջույքների ու խրախուսանքների տրվեն: Փանահ խանն էլ համաձայնվում է²⁶²: Քերիմ խանը, Չարհալի խանին ևս իր հետ վերցրած, ճանապարհ է ընկնում դեպի Շիրազ: Ու որքան էլ, որ Քերիմ խանի մայրը նրան խնդրում-աղաչում է, որ Չարհալի խանին նրա եղբորը [սպանելու] համար պատժի, չի համաձայնվում և իր խոսք ու պայմանից ետ չի կանգնում, (90ա) մինչև որ ճանապարհին հասնում են այն վայրը, որտեղ տեղի էր ունեցել Չարհալի խանի մարտը Իսրահայր խանի դեմ: Քերիմ խանը նրան հարցնում է. «Մա ի՞նչ տեղ է»:

Չարհալի խանը խիզախորեն պատասխանում է. «Մա հենց այն տեղը վայրն է, ուր Իսրահայր խանի կենաց արևը խավարեց»:

Քերիմ խանը, այս պատասխանը լսելով, այնպես է բարկանում, որ քիչ է մնում կարվածահար լինի: Անմիջապես կարգադրում է սպանել Չարհալի խանին և նրան իր եղբայր Իսրահայր խանի մոտ, հանդերձյալ աշխարհն է ուղարկում:

Մի քանի օր անց [Քերիմ խանը] Շիրազ մտնելով՝ որոշ ժամանակ այնտեղ է մնում: Փանահ խանը այնտեղ հիվանդանում է և մահանում: Նրա դիակը մեծ հարգանքով Ղարաբաղ է տարվում և թաղվում Աղյանում, որը նրա գանձազին ու ժառանգական տիրույթն էր:

Փանահ խանը յոթ տարի իշխել է Ղարաբաղում: Ոմանք ասում են, որ Փանահ խանը դիտմամբ մեռած է ձևացել, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր «դին» Ղարաբաղ տանեն, որպեսզի այդպես Շիրազից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և գնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանությունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. «Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատվով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեն»:

Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, զեղծելով լցնել, որից հետո միայն ճանապարհ է դնում Ղարաբաղ...

²⁶¹ Չարհալի խանը Քերիմ խան Չեղեղին հնազանդություն է հայտնում 1170/1762, (տե՛ս Ա. Եսուխան, Դռսեթան-ե Իբրա, с. 130):

²⁶² Ալիեյի հովանավան է բխում, որ Քերիմ խանը Փանահ խանին որպես պատանդ իր հետ տարած լինի Շիրազ, քանի որ նա պատանդ է վերցնում Ատրաբաշտակաճի նաև մյուս խաներին, ինչպես օրինակ Ղարաբաղի Ջազնի խանին, Շահբազ խան Դուրմուշին (تاریخ محمد صادق موسوی، تاریخ گیتی گشایی تهران، ۱۳۳۳، ص. ۵۲: رشادتهایان عهدیه، تاریخ روشنفکران ناصری، ص. ۷۶):

(90p) ԻԲԲԱՀԻՄ ԽԱԼԻԼ ԽԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ ԵՎ ԱՅԼՈՒՐ: ՀԱՐԵՎԱՆ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ
ՆՐԱ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փանահ խանի մահից հետո նրա ավագ որդի Իբրահիմ Խալիլ խանն է 1168/1762թ.²⁴³ նրա փոխարեն դառնում Ղարաբաղի կառավարիչը: [Նա] ոչ միայն ոչ մեկի չէր ենթարկվում, այլև ավագն էր Եսբիլի, Շիրվանի, Գանձակի, Քազրիզի, Նախիջևանի, Արզնիզի, Խոյի, Մարաղայի, Երևանի խաների ու կառավարիչների մեջ, մինչև Արաղի ու Ատրպատականի սահմանագլուխը հանդիսացող Ղաֆլաներու (Ղափլաներու)²⁴⁴ վայրն ընկած տարածքներում: Հաճախ վերոհիշյալ տարածքների կառավարիչների նշանակումն ու հեռացումը նրա հրամանով էր կատարվում: Դրա հետ մեկտեղ Ավարիայի²⁴⁵ (Ավար) ու Դաղստանի կառավարիչ Օմար խանի հետ բարեկամական ու ազգակցական կապեր էր հաստատել՝ կնուրյան առնելով նրա Աղա Բիքն ամուսնով բրոջը և անկախապաշտության դեպքում Դաղստանի երկրից զոք էր նրան օգնության էր հասնում: Այնպես որ, հաճախ լեզգիների²⁴⁶ բանակը Ղարաբաղի գյուղերում հյուրընկալելով, իր մոտ էր պահում:

Ղարաբաղի երկիրը մույն զորքով գրավելով՝ քանդում, հողին է ծավաասրեցնում նրա վարչական կենտրոնը հանդիսացող Քուրուչա ամրոցը, որը Արսարսի ափին գտնվող մի քավական ամրոք ու բարեչեն քաղաք էր: Տեղի բնակիչներին գաղթեցնելով այլ երկրներ՝ ջարտուցրիվ է անում...²⁴⁷

Իսկ Ղարաբաղի կառավարիչ Մուսթուֆի խանին գերելով՝ թերում է, Եռչի թերքում պահում և այնտեղի տարածքների մի մասը որպես նվեր ու

²⁴³ 1168 ի. ք. համադաստախանում է 1754/1755թ.: Ինչպես վերջ նշել ենք Փանահ Խանից մահացել է 1760-ական թթ. սկզբին՝ Զարեայի խան Աֆշարի Ղարաբաղյան աղչավանքներից հետո:

²⁴⁴ Ղաֆլանքահ լեռը գտնվում է Ատրպատականի Միաննի շրջանի հարավարևելյան հատվածում:

²⁴⁵ Ավարիա էր կոչվում XVIII-XIX դարերում բաուրեցիների, Վրաստանի ու լեռնային չերքեզների միջև ընկած լեռնային երկիրը, (История, география и этнография Дагестана, с. 113):

²⁴⁶ Ըստ XIX դարի առասկան տվյալների լեզգիական ցեղեր էին համարվում դաղստանցիները, կազիկոմուլեցիները, ավարզիները, ակուլիցցիները, կարենլեզգիները, ռուստուցիները, սուրզիները, դարգելիները, անցուխեցիները, կաբուլեզգիները, դիդոյիները, Զառի, Բայրականի և Ելիստի բնակիչները, (տես Օ. Եսեյան, Статистическое описание Закавказского края, СПб. 1835, с. 30):

²⁴⁷ Բուռնեզի վկայությամբ Ղարաբաղի Իբրահիմ ու Խոյի Ահմեդ խաները 1783թ. գրավում են Ղարաբաղը և գերում այնտեղի Մուսթուֆի խանին (П. Г. Бутков, ур. соч., т. 2, с. 140):

պարզևստորոճ հանձնում իր գորավարներին, որպեսզի դրանց նկատման-
րից (91ա) օգտվեն:

ԻՐԱԿԻՄ ԽԱՆԻ ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

Այդ ժամանակահատվածում [նրա ու] Նախիջևանի կառավարիչ Ջյալ-
քա'ի խանի միջև ինչ-ինչ պատճառներով անհամաձայնություն ու բռնա-
մուտքյուն է ծագում: Իբրևսինն խանը 'Աադաթաանի լեզզիններից օժանդակու-
թյուն է խնդրում, որին անմիջապես արձագանքում է Օմար խանը և օգնու-
թյան հասնում: Նրա օգնությամբ և 'Աարաթա'ի չնդիչ կուլփոլ հեծկազդով ու
հետևակազորով [խանը] վճռում է պատժել Ջյալքա'ի խանին և դեպի այն
կողմերն է շարժվում: 'Աադաթաթա'²⁴⁸ կոչված վաչրում կանգ է առնում և
գործն ուղարկում [չրջակա] գյուղերն ասպատակելու: 'Աարաթաթա գյուղը
չրջապատում է: Ջյալքա'ի խանը նախօրոք երևանի կառավարից օգնու-
թյուն էր խնդրել, և վերջինս էլ քուրդ և այլ հեծյալների մի խումբ էր նրան օգ-
նության ուղարկել: Վերոհիշյալ բնակավայրում հակառակբողները հանդի-
պում են, և Ջյալքա'ի խանը որոշ ընդհարումներից հետո խորամանկորեն
փախուստի է դիմում: Օմար խանն այս տեսնելով՝ ստանց երկնչելու սկսում
է հետապնդել նրան: Որքան էլ Իբրևսինն խանը նրանց աչքվում է հետապն-
դումով տարվել, գուր է փնտում: Այդ ժամանակ իրենց քաջությամբ հայտնի
վիզան քրդերն ու զարափափախները²⁴⁹, կանգնեցնում են իրենց ձիերը և
սրերը մերկայանելով լեզզինների վրա հարձակվում: Լեզզինները չկարողանա-
լով դիմադրել նրանց՝ փախչում, հեռանում են: Իբրևսինն խանը, որն իր չնդի-
չը 'Աարաթաթայում էր բողել, ճարահատալ մարդ է ուղարկում մեկիցմեկի ու
յուզաշչիների մոտ և վերադարձի հրաման տալիս: Ինքը Ջյալքա'ի խանի
հետ հաշտության բանակցություններ է սկսում և քարիդրացիական կապեր
հաստատում: Այնուհետև իր գորքը վերցնելով՝ 'Աարաթաղ վերադառնում:

ԻՐԱԿԻՄ ԽԱՆԻ ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ԽՈՅԻ ԿՈՂՄԵՐԸ

Նախիջևանի գործն ավարտելուց հետո, (91բ) շտաով Իբրևսինն խանը իր
ուժերը վերականգնում է: Ազա Մուհամմադ խանն էլ թեև Իրանում իշխա-

²⁴⁸ 'Աարաթաթա- բնակավայր Այունֆրի Եանսպունիք գավառում Նախիջևան
գետի արևելյան փոսկի ափին:

²⁴⁹ Ոչխանիները XVIII դարում երևանի խանությունում բնակվող քրդամբան
ցեղերից էին, (տե՛ս 167 և 168) (معمرفراق نشی، ماسر سلطانیه، ص 167) իսկ զարափա-
փախները՝ բյուրբալեզու դազախ ցեղի ճյուղերից, (տե՛ս H. Wosen, յԿ. ԿՈՎ., Կ.
457, 535):

Տուրյան գլուխ էր անցել, սակայն դեռևս չէր հզորացել: Գարսի ու Շիրակի կողմերում էր գտնվում, [Իբրահիմ խանը] որպես է Խոյի երկիրը ևս իրեն ենթարկել, ուստի Ջառի ու Ավարիայի լեզվիներից, Դարաբադի ու Դարադադի չորսը գորսագնդերից բաղկացած մի մեծ բանակով 1203թ.²⁵⁰ գնում է դեպի Խոյ: Կանգառից կանգառ շարժվելով՝ հսկայական բանակով մտնում է Մարանդի շրջանը: Խոյի կառավարիչ Ջախար Ղուլի խանը²⁵¹ իր բազմությամբ շտապում է դիմադրություն ցույց տալ: Իբրահիմ խանի մոտ ծառայության մեջ գտնվող Մուլա Փանահը՝ Վաղիի ծածկամետով, լինելով հարուստ զինելիքների տեր մի մարդ և աստղագուշակ, իրենց բանակի ճակատագիրը գուշակելով, ասում է. «Մենք վաղը Խոյ քաղաքում կլինենք»:

Մի խոսքով, միմյանց ցնդատաց շարժվելով, Մարանդի տարածքում հսկասկզորդների առաջապահ զնդերը զենդիմաց են ելնում: Խոյի չարիչի-բաշիմ անմիջապես, սուրը մերկացրած, դեպի մարտի դաշտ է արշավում և նակասկզորդի հրամանատարին գլխատում: Թանակն այս տեսնելով, այլևս որևէ դիմադրության ցույց չի տալիս ու փախուստի է դիմում: Իսկ չորի-բը, առանց մարտին մասնակցելու, գերի է հանձնվում: Հեծյալներից ևս շատերն են գերվում ու կողոպտվում: Մնացածները մարտի դաշտից այլևս բանակատեղի չվերադասնալով՝ դեպի իրենց տունն ու երկիրն են գնում: Իբրահիմ խանի զորքի ողջ ունեցվածքը բալանվում է:

Մուլա Փանահը, (92ա) որը նախորդ օրն ասել էր, - Վաղը Խոյը կգրավենք և քաղաքում կլինենք,- մի քանի ազնվականների ու իշխանավորների հետ որպես գերի Խոյ քաղաքն է տարվում: Այնտեղ Իբրահիմ խանի հորնդ-բորորդի Գարսի քեկը, որը նույնպես գերի էր ընկել, զայրացած նրան [Մուլա Փանահին] ասում է. «Խոյ ասացիք, որ Խոյը գրավելով ենք քաղաք մտնելու, ոչ թե գերված ենք այստեղ քերվելու»:

Գերյալները որոշ ժամանակ այնտեղ են մնում: Այնտեղևս Իբրահիմ խանը, պատրաստություն տեսնելով, գնում է, Ջախար Ղուլի խանի հետ հաշտություն կնքում և իր մարդկանց ազատում...

Քանի որ Իբրահիմ խանը [խարևան] խանների ու կառավարիչների մեծ մասից հեղտ էր ու նրանց իր գերիշխանության տակ էր պահում, երբեմն [նրանց] պաշտոնյաներից ու ազնվականներից ոճանց խանների ու խանական որդիների հետ պատանդ էր վերցնում և Շուշի քերդում պահում: Քնն Վրաստանի վաղի Հերակի խանը [Անդրկովկասի] խանների մեջ ավագն ու անճանաչորն էր: Մկզբում նրա ու Իբրահիմ խանի միջև ամուր բարեկամական կապեր կային, և ամեն հարցում նրանք հաշվի էին նստում միմյանց հետ: Բայց քանի որ ազգակցական կապի շնորհիվ Ավարիայի կառավարիչ Օմար

²⁵⁰ 1203h. ր. համադրաստասխանում է 1787/1788թ.:

²⁵¹ Ջախար Ղուլի Դոմբուլիմ Խոյի խանն է դառնում 1786թ. (Վ. Ռ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջին, Սբևան, 1958, էջ 125):

խանն ու Գաղստանի իշխանները նույնպես հիշյալ Իբրահիմ խանի ենթակամներն ու բարեկամներն էին, ուստի երե նրանց [Իբրահիմ խանի ու Հնրակ վալիի] միջև մի փոքր անհամաձայնություն էր ծագում, անմիջապես Իբրահիմ խանի կանչով Գաղստանի իշխանները այն կողմերի գոբրով դեպի Վրաստան էին արշավում և այն երկիրը ասպատակում: Այսպես, 1205 թվականին²²², երբ վալիի ու Իբրահիմի միջև հարաբերությունները վատանում են, Օմար խանը (92բ) մեծ բանակով Վրաստան է գնում և հնարավորին չափ այդ տարածքը կողոպտում: Գյումուշխանն²²³ ամբողջ գրավելով Բնակիչներից շատերին կտաղրում ու գերի է վերցնում: Այնուհետև շտապում է Ախալցխա (Ախալսխե)²²⁴, Սուլեյման փաշայի մոտ և ձմեռն այնտեղ անցկացնում: Գարնանը այնտեղից վերադառնալով՝ նորից մտնում է Վրաստանի հողը ու պաշարում իր ճանապարհին գտնվող Վահանի (Վախան) բերդը²²⁵, որը իշխան Աբաշիմի (Աբաշիրզա) սպաստարանն էր: Վերջինս իր ընտանիքով այնտեղ էլ ամրացել էր: Հաղթությամբ այն նվաճում է և տեղի բնակիչների մի մասին սրի քաշում, մի մասին էլ գերեվարում: Վերոհիշյալ իշխանի դուստրերից մեկին, որի անունը Ջավանիրի համարում էր, ուղարկում է Իբրահիմ խանին, մյուսին էլ ինքը՝ Օմար խանն է կնուրյան առնում:

ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՍԱԳ ԽԱՆԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ՇՈՒՇԻ ԱՄՐՈՑԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԶԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԳԱՐՉԸ

Աղա Մուհամմադ խանը Քերիմ խանի մահից հետո Շիրազից փախչում, գնում է իր ցեղի ու հարազատների մոտ: Նա համարում է, որ արդեն իր հերթն է բազավորելու: Նվաճում է Արաղի տարածքների մի մասը և 1785/1201թ.²²⁶ Թեհրանում գահ բարձրանալով²²⁷ այն դարձնում է իր բազավորության մայրաքաղաքը ու անվանում այն *դաօ-ալ-խալախե*: [Այնուհետև] զորքը տանելով Ասորպատականի երկիրը՝ գրավում է Արաքսից հարավ ընկած տարածքները և անցնում Արաքսի մյուս կողմը: Սակայն որքան էլ քա-

²²² 1205ի. ք. համադրատախանում է 1790/1791թթ., սակայն պետք է լինի 1785թ. (Խամեճատիի Լ. Մ. Մեխրեսթ-բեկ, 6շվ. աշխ., հ. Գ, էջ 227):

²²³ Խոսքը Լուդի մուսակալյուն Լաշվարի ժողով գտնվող Ախալա մեծ գյուղի մասին է (Ս. Ջալալյան, 6շվ. աշխ., հ. 1, էջ 85):

²²⁴ Ախալցխա ամբողջ գտնվում է Արազվի գետի աջ ափին, Մյխերից հյուսիս:

²²⁵ Վահանի բերդը նախկին Թճուզի կամ Թմկաբերդն է, որ գտնվում է նախկին Ջավանիրի Վերին գոթառի, ճեղկայիս Ախալցալսի շրջանում (տե՛ս Լ. Մ. Մեխրեսթ-բեկ, 6շվ. աշխ., հ. Գ, էջ 236):

²²⁶ 1201ի. ք. համադրատախանում է 1786/1787թ.:

²²⁷ Աղա Մուհամմադ խան Պարսկաստանի շահ է դառնում 1796թ. (տե՛ս

رشادتبخان عدلیت: تاریخ روضهالصفاي ناموری, ص ۳۳):

նում է գրավել թաղիչի, Լենդրասնի ու Երևանի շրջանները, այդ նրան չի հաջողվում²²⁸։ Այդ ժամանակ *խաչ Նաթ* ու սուր է ուղարկում Իբրահիմ խանին նրան առաջարկելով իրեն հպատակվել։ Նրանց միջև ձևական սիրալիր հարաբերություններ են հաստատվում։ (93ա) Նույն տարի Աղա Մուհամմադ խանը Ատրաբատականից վերադառնում է և սկսում պատժել իր բշնամիններին՝ Զարսի ու Քերմանի խոռվարարներին, հանդարտեցնել այդ կողմերում ծագած ընդհանրությունը։

Այդ ընթացքում, որը դնացերի հետևանքով, նրա ու Իբրահիմ խանի միջև բշնամություն է ծագում։ Վերոնկյալ երկրները խաղաղեցնելուց և տեղի բնակչությանը իրեն հնազանդեցնելուց հետո 1793/1209թ.²²⁹ վերստին անփվ-անհամար զորքով ու [ռազմական] մեծ պատրաստություններով դեպի Ատրաբատական է արշավում, որպեսզի նվաճի Վրաստանի, Թաղիչի, Ղարաբաղի և Երևանի շրջանները։ Իր եղբայր Ալի Ղուլիին, որն իր զորքի գլխավոր հրամանատարն էր, մյուս խաների հետ ուղարկում է Երևանը գրավելու, իսկ ինքը Արաղի, Զարսի, Խոջասանի ու Ատրաբատականի բանակով գալիս, կանգ է առնում Շուշի ամրոցի մոտակայքում՝ Չանախչի ու Շուշիքենը գետերի միջև գտնվող «Նարաթ-խան»²³⁰ կամ «Շահ-յարտ» կոչված վայրում։ Իր ճամբարի շուրջը ամրություններ է կառուցում, որոնցից շատերի հետքերը մերկայումս էլ կան, այնուհետև պաշարում է բերդը։

Վրաստանի վաղի Հերակլ խանը, Երևանի կառավարիչ Մուհամմադ խանը և Թաղիչի կառավարիչ Մուսթուֆի խանը, երեքն էլ Իբրահիմ խանի ձեռնաչիքն են կնքում, որ Աղա Մուհամմադ խանին շնորհակալությամբ և հնարավորության դեպքում, որքան կարող են, միմյանց կօգնեն։ Դրանից հետո Իբրահիմ խանը ցեղերի մի մասին ուղարկում է Վրաստան, մի մասը հեռանում է Շիրվանի Մուսթուֆի խանի մոտ, մնացածն էլ գյուղերի բնակիչներին հետ ապաստանում է լեռներում ու անմատչելի այլ վայրերում կամ [Շուշի] ամրոցում։ Ճեղքերից ու գյուղերից բազում հեծյալ ու հետևակային զինվորներ են զինավառված հավաքվում ամրոցում՝ պատրաստ այն պաշտպանելու²³¹։

²²⁸ Այդ դեպքերը տեղի են ունենում 1791թ. (տե՛ս رشادتهای تازی روضه 1791թ. (کشفای نامری من ۳۳۱)։

²²⁹ 1209թ. թ. համապատասխանում է 1794/1795թ.։ Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքը Ղարաբաղ տեղի է ունենում 1795թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին։

²³⁰ «Նարաթ-խան» դարսիկերեն- «Խանի այգի»։ Վարամբայի դաշտերից է. (տե՛ս Ե. Աղաջան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 16)։

²³¹ Աղա Մուհամմադ խանի երկու արշավանքների ընթացքում Ղարաբաղում գարգալոց իրադարձությունների մասին ճամբարաձև տե՛ս Հ. Կոստիկյան, Ղարաբաղի 18-րդ դարի վերջի բաղադրական պատմության մի քանի հարցեր, «Անդամալոց և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII, Երևան 1999, էջ 123-129։

(93բ) Ընդհանուր առմամբ 33 օր Ադա Մոխամմադ խանը, ըստ սրտով ու մարտական զորքով, մտնւմ է Շուշիի մոտակայքում: Դեպքաններ է ողորկում ու բանակցություններ վարում՝ քանակով, որ Իբրահիմ խանն ու նրա հպատակները կամավոր կերպով անճատոր լինեն և հպատակություն հայտնեն, բայց ասարդ չուն: Եւ բազում սպառնալիքներ է տեղում ու սնուպարծ խոսքերով վախեցնում, բայց զուր...

(94ա) Ադա Մոխամմադ խանի բանակի մեծ մասը կազմում էին Մազանդարանի բոժանգլիները²⁶², որոնց «դարա-շուխա»²⁶³ էին անվանում: Նրանց հրապանները առանց հրահանի էին և վառվող պատրույզի միջոցով էին գործի դրվում: Այն օրը առավոտյան ժամը 6-ից մինչև հրակեզ արևի մայր մտնելը ճակատամարտը շարունակվում էր: Հրազենի ավերիչ կրակահերթերը չէին դադարում, և կողմերից ոչ մեկը կանգ չի առնում: Սպանվածներից բլրակներ են առաքւում, և նրանց արյունից ամպակներ հոսում: Ղարաբաղի թի՛ մահճեղական, և թի՛ հայ բնակիչները այն ծով բանակի առաջ տղամարդու պես կանգնած կոխվ են տալիս՝ ոչ մի ակնբարբ մարտից չլուսափելով և սխրանքներ գործելով: Շուշի բերդում երազենի զեղակներից մեծ թվով կանայք ու տղամարդիկ են վիրավորվում ու սպանվում: Իսկ Ադա Մոխամմադ խանի բանակի զոհվածներին թիվ ու հաշիվ չկար:

(94բ) Ադա Մոխամմադ խանը տեսնում է, որ ողբան էլ Լեծորըը հրդեհը բորբորում է Իբրահիմ խանը Արրահամի նման անվնաս է մնում, դեկը կրակից չի չորում և վառողի ծուխն ու ընդանորի կրակը զվարճալիք է համարում²⁶⁴, որի պատճառով, չնայած իր գործադրած քանքերին, հաղթանակը չի մտածնում: Իսկ իր բանակը դարաբաղչիների խիզախ հարձակումներից ու հարվածներից կորուստներ է տալիս ու հուսալքվում: Ղարաբաղիները հարձակվում էին [պարսկական] բանակի վրա, կողոպտում նրա զունակը:

Ադա Մոխամմադ խանը մտածում է, որ երև մի բանի օր էլ այսպես անցնի, իր բանակը կկազմալուծվի, ցարուցքիվ կլինի և կատարյալ կորստյան կմատնվի: Ուստի իր բանակի գորսվարների ու սպաների հետ խորհրդակցելով՝ կարգադրում է նա վերադառնալ. չէ՛ որ ճիշտը սխալի կեսից ետ դառնալն է: Հակառակ դեպքում շուտով իրենց բանակից ողջ մարդ չի մնա...

Այդ ժամանակ Գանձակի Ջուլիսդ խանն ու Ջրաբերդի Մուլիք Մեջնունը, որոնք Իբրահիմ խանից երես թերած, Ադա Մոխամմադ խանի դաշնակիցն

²⁶² «Մազանդարանի բոժանգլիներին» գտնող տեղեկվել էր Ադա Մոխամմադ խան Ղարաբի կողմից: Բաղիբացած էր ինտիտուն ու ինձյալ ջոկատներից, և կազմվելով Մազանդարանի բնակիչներից, թվով հասնում էր յոթը 14000-ի, (տես Стамбульские ордонансы Персии, с. 83):

²⁶³ «Ղարա-շուխա» յոթը. - «և հագոտառվոր»:

²⁶⁴ Լեծորըը (Լեծոր) ըստ Հին Կասկարանի, Բաբելոնյան բազալթերոտյան առաստեղական իմնադիրն է եղել, որը Արրահամ մարզարիին կրակն է մետում, բայց այն. Արրահամին որևէ վնաս չի պատճառում:

էին դարձել, նրան ասում են. «Ձանի որ Շուշի բերդը չկարողացար գրավել, եթե այժմ ձեռնուճախն ետ վերադառնար, Իրանի ժողովուրդը կընթրատանա (95ա) և Դուք այն չեք կարողանա թագավորել: Հետևաբար, ելքն այն է, որ այստեղից գնար, Թիֆլիսը կտոգտեր ու գերիներ վերցնեք, որպեսզի բանակի ույնը բարձրանա և կարծիքի դեպքում կարողանա կռվել»:

Աղա Մուհամմադ խանը այս խորհուրդն ընդունում է և հայտարարում իր ղեկն Թիֆլիս ու Վրաստան շարժվելու մասին:

ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄԱԴ ԽԱՆԻ ԱՐԵԱՎԱՆԵՐԸ ԹԻՖԼԻՍ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԵՐԱԿԼ ՎԱԼԻԻ ԴԵՄ, ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

Աղա Մուհամմադ խանը ի վիճակի չլինելով Շուշի քաղաքը գրավել 1210/1795թ. մտադրվում է նկատել *հատ-ալ-սոլտո* Թիֆլիսը: Իբրևախն խանը այս պատրաստությունների մասին արագընթաց տեղեկացվելով տեղեկացնում է վաչկին: Երբ Հերակլ խանը լսում է, որ Աղա Մուհամմադ խանը Ղաթարաղից մեծը քաշելով, Թիֆլիսի ճանապարհին է քանկ, իր քռ. Բաշալուրի վաչի Սոլոմոն (Մուլեյման) խանից, որդիներից ու մյուս ժառանգներից, որոնց միջև (նա) մասնատել էր Վրաստանը, օգնություն է խնդրում: Թեև Հերակլը յարանաստան անց, մեր ու թույլ մի մարդ էր՝ մի ոտքը արդեն գերեզմանում, այդուհանդերձ անկամքեր ու անուսուցիստ էր իր թշնամիներին ոչնչացնելու հարցում: Նա սկսում է իր բանակը կարգի բերել: Սակայն նրա որդիների միջև անհամաձայնություն ու թշնամություն կար, և այդ պատճառով ոչ մեկը օգնության չի հասնում բացի Իմերեթիայի Սոլոմոն խանից, որը 4000 զինվոր է ուղարկում: Չնայած վաչին շատ է սկզբում ու արքանդակներ ուղարկում, բայց իզուր: Ոչ մի տեղից զորք չի գալիս, որովհետև բոլորը գրաված էին խնջուքներով ու խրախմեանքներով: Ուստի [վաչին] հարկադրված է վրձնում նույն փոքրաքանակ զորքով դուրս գալ հսկայական բանակի դեմ: Իր մահմեդական ու մյուս հարասակներից, դազախ ցեղի հեծյալներից զինվորներ հավաքագրելով՝ Աղա Մուհամմադ խանի դեմ կռվի է ելնում (95բ) այն հույսով, որ միգրացի կկարողանա իսլացնելու նրան մտնել Վրաստանի հողը: Գալիս, կանգ է առնում Ղազախի տարածքում գտնվող Ինքա-լայ գետի մոտակայքում և սարսում որ [իր] որդիներից որևէ մեկը օգնության կհասնի, բայց զուր:

Երբ Աղա Մուհամմադ խանը Գանձակ է մտնում, վաչին Ինքա-լայից հեռանում է և արաբիզուրյան համար իր Դեղա վալու²⁶⁵ կնոջը Դուշեթ (Թու-

²⁶⁵ Դեղա վալու - (վրաց. վալիի մայր): Ի նկատի ունի Հերակլ վաչի երկրորդ կնոջը՝ Ղարեջան քաղախուն:

շեր)²⁶⁶ է ուղարկում: Իսկ ինքը, իր սակավարիվ մարդկանցով, Թիֆլիսում է մնում:

Աղա Մուհամմադ խանը կանգառից կանգառ շարժվելով՝ Սողանլուղ²⁶⁷ է մտնում: Գիշերը այնտեղ է իջևանում և առավոտյան գրոհում Թիֆլիսի վրա: «*Վաղին* իր նույն փորրարիվ բազմությամբ ու հրանոթներով շարժվում է մինչև Մարդանես գետը, որտեղ այժմ Կարանտին է²⁶⁸: Առաջապահ զնդերը մտնումալով մարտի են բռնվում: Վրացի բնդանորածիվները, մեծ հնտությամբ ու ճարակորեն գործելով, կասեցնում են ղզրաչների բանակի առաջի: աղացումը: Մինչև որ Աղա Մուհամմադ խանը իր ավագ զորավար քաջ Մուսրուխի խան Դավալուին կանչում է և հրամայում, թե. «Քեզնից են սահանջում Թիֆլիսը գրավել»:

Այդ օրը օգը փոշու կուտակումից այնքան մտալ ու մութ էր, որ միմյանց տեսնելը շատ դժվար էր: Վերոհիշյալ զորավարը իր բանակով առաջ է շարժվում: Ղզրաչները ճանապարհին ծանոթ շինելով՝ սկսում են սարն ի վեր բարձրանալ: Երբ ամպի վարագույրը բացվում է, ու օդի հայելին մաքրվում փոշուց, վաղին ու վրաց զորքը տեսնում են, որ ղզրաչները իրենց բիկունքում են և քաղաքի վերին մասով են անցնում: Հետևաբար *վաղին* ճարահատյալ այնտեղից վերադառնում է և այնևս չկարողանալով իր սպարանքը մտնել՝ մեկ (96ա) հեծյալի ու ջորեպանի հետ անցնում է Հավաբարի (Հելվար) կամուրջը և փախչում դեպի Կարակալիան լեռները²⁶⁹:

Ղզրաչների բանակը մտնելով *գար-ալ-սորտը* Թիֆլիսը²⁷⁰, այն արանբալանի է ենթարկում և այդ ուրախ քաղաքը դարձնում ողբալի սգառում: Բնակչության մի մասին սրի են քաշում, ոմանց էլ՝ զերտրյան քշում...

Վանքերի բանկարժեք իրերը դառնում են ոճրագործ անրոխի ավարը, ու զեղեցիկ շինությունների ճարտարությունն ընկնում է ելուզակների խմբի ձեռքը: Այս կերպ Աղա Մուհամմադ խանը իր քար սրտով (96բ) յոթ օր այնտեղ է

²⁶⁶ Դուշերը Քարբլիի հյուսիսային շրջանի բնակավայրերից է, որը XVIII դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի հետ տնտեսական փոխհարաբերությունների ուժեղացման արդյունքում աստիճանաբար վեր է ամվում քաղաքի (III. A. Мечетта, Города и городская строй феодальной Грузии, Тбилиси 1959, с. 112, 115):

²⁶⁷ XIX դարի վիճակագրական տվյալներում նշվում են Սողանլուղ անունով երկու բնակավայր Կուրի աջ ափին. մեկը՝ հայարնակ, մյուսը՝ քրքարմակ (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, т. 1, выт. 1, Тифлис 1870, с. 133):

²⁶⁸ XVIII-XIX դարերում հաճախակի Անդրկովկաս էին թափանցում հաճախակներ, այդ պատճառով ոռասկան իշխանությունները ասիմանային հաստատվածներում կարանտինային ստուգման կետեր են էիննում, բրոնցից մեկը իսկաճարար գտնվում էր այդ գետի մոտ:

²⁶⁹ Կարակալիան լեռները գտնվում են Արագվի գետից հյուսիս-արևելք (W. E. D. Allen, A History of the Georgian People. London 1932, p. 124):

²⁷⁰ Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը Թիֆլիս են ներխուժում 1795թ. սեպտեմբերի 12-ին:

մունք և այն գեղեցկաչենք բաղաբոլոր ավերում ու վշտով է լցնում՝ նրա հրաշալի շինությունները գրկելով կենդանի մարդկանցից ու հարստություններից:

Դրանից հետո [Ադա Մուհամմադ խանը] վերադարձի ճամփան է բռնում: Չմեղ անց է կացնում Մուղանում, իսկ զարմանք հեռանում Արաղի կողմերը:

Վաղեմ թիֆլիսի աղետից հետո Դուշեբում ու այլուր սպաստանած իր որդիներին ու ժառանգներին, ողջ մնացած թափառներից ժողովի է կանչում ու նախազգուշացնում, բն. «Ժ՛մ կյանքը արդեն իր ավարտին է մոտեցել, շուտով յոթանասուն տարիս կլրանա: Այսուհետև վաղել չէ, որ Ադա Մուհամմադ շահի սելանի մատովակը լինեմ և նրա հրամանները կատարեմ...

Այժմ ճիշտն այն է, որ որդիներիցս մեկին ձեզ [քավաղների] հետ որպես պատանդ Ադա Մուհամմադ խանի մոտ ուղարկեմ, որպեսզի ճեր վիճակը բիշ բերևանա և հանգիստ շունչ քաշեմը»:

Այս ընթացքում վաղեմ լուրեր են հասնում նրա [Ադա Մուհամմադ խանի] հեռանալու մասին, և նա սաստիկ տրախսմունք է ու հոգեպես հանդարտվում:

ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՍՍ ՎԱԼԵՐԻԱՆ ԶՈՒԲՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆԸՆ ԿՈՎԿԱՍՍՅԱՆ²⁷¹ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ՀԱՐԹԱԿԱՆ ԲԱԶԿԻ ՈՒԺՈՎ

Թիֆլիսի աղետից և Ադա Մուհամմադ խանի Իրան վերադառնալուց հետո Վրաստանի վաղի Հերակլ խանը իր դրությամբ մասին մի մամուրամասն խնդրագիր է ուղարկում Ն. Մ. Եկատերինա կայսրուհուն, ուր նա հանգամանալից կերպով ներկայացնում է տեղի ունեցած դեպքերը: Հիշյալ միապետը քարտարողորին իր հարստակների մասին հոգալով՝ վաղեմն ու նրա ժողովուրդին Ադա Մուհամմադ խանի շարագործություններից պաշտպանելու համար (97ա) [Կովկաս] է ուղարկում Գրգլլ Այաղ²⁷² ամուսնով հայտնի Ն. Գ. գեներալ կոմս Վալերիան Զուբովին 40-հազարանոց մարտաշունչ զորքով: Զորավարը 1796/1211թ. Դադասանի կողմից մտնում է Գեքրենդ, բար-ալ-արվաբի²⁷³ դաշտը դարձնում է իր հայրական բանակի մարտական գործողությունների հրապարակը²⁷⁴: [Նա] գրավում է Կովկասյան այս կողմերի երկրները

²⁷¹ Գեներալ Վ. Զուբովի աջլավանքի մասին մամուրամասն (տե՛ս H. H. Дубровский, *Ук. соч.*, т. 3, СПб., 1886, с. 115-209).

²⁷² «Գրգլլ-այաղ» բուրբերեն «տակա ռաջ»:

²⁷³ Բար-ալ-արվաբ - (արաբ - զոների գուռ) Գեքրենդի հին անվանումն է, որը հայտնի պատմության մեջ կիչատակվում է Մորա Գամակ անունով (տե՛ս Հ. Միքայել Վ. Յովհաննեսյան-Միսիրյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, Ս. Դազար 1970, էջ 938):

²⁷⁴ Ռուսական զորքերը Գեքրենդին են մտնում 1796թ. մայիսի 10-ին (H. H. Дубровский, *Ук. соч.*, СПб., 1886, т. 3, с. 115):

մինչև Ղարաբաղի սահմանը և բշնամիներին պարտության մատնում: Այն տարվա ծնունդ անց է կացնում Սալյանում ու Չեհեկում²⁷⁵, որը Կուրի և Արարսի միախառնման վայրն է: Լվանձլով Կուրի ու Արարսի միջև գտնվող խանության նստավայրը՝ [Ձուրովը] կանգ է առնում: Ազա Մուհամմադ խանին ուղերձ է հղում, թե՛ «Դուք եկե՛ք, Յի՛ջլխից այսրան գերի եք տարել, ինձ հանձնարարված է, վերոհիշյալ գերիներին ետ բերել: Կամ գերիներին վերադարձրե՛ք, կամ էլ կոփի նախապարտասուլիք»:

Ազա Մուհամմադ խանը, րսնի որ չէր կարող նրա դեմ կռիվել, ցրդհարումից խուսափելով, կտրուկ պատասխան չի տալիս, այն կողմերից հեռանում է և վերժնում ժամանակ չափել:

Նույն ժամանակ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը իր որդի Աբուլ-Ֆաթի խանին վայելուչ նվերներով ու ազնվացեղ նծույզներով ուղարկում է մեծ զորավարի [Ձուրովի] մոտ և հայտնում Ռուսաստանի հեղթ տերությանը հնազանդվելու և նվիրվածորեն ծառայելու իր ցանկության մասին²⁷⁶: Ն. Մ. Եկատերինա արդարադատ կայսրուհուն է հղում իր խոնարհությունն արտահայտող խնդրագրեր: Ազնվազարմ զորավարը նույնպես հարգալից վերաբերմունք է ցուցաբերում Աբուլ-Ֆաթի խանի նկատմամբ:

(97ր) [Ձուրովը] Իբրահիմ խանի խնդրագիրը Դեբրենդի ու Գլզարի ճանապարհով ուղարկում է Ն. Մ. կայսրուհու արքունիք: Սի իշխանի հետ ընծաներ ու պարզեներ է ուղարկում Իբրահիմ խանին ու նրան հուսադրում արքայական անսահման բարեհաճությանը ու զրասրտությանը: Թանկարժեք զոհարաններով ու մարզաբիսններով զորդարված մի զավազան էլ ուղարկում է նրա [Իբրահիմ խանի] խորհրդական Մուլա Փանահին: Մյուս խաները, երբ լսում են այդ դեպքերի ու Իբրահիմ խանի ռուսաց հեղթ պետությանը հալատակություն հայտնելու մասին, իրենք էս պատգամավոր ու խնդրագիր են ուղարկում ազնվազարմ զորավարին՝ հայտնելու իրենց հնազանդությունը Ռուսաստանի պետությանը: Այդ խաներն էին Յալվչի Միր Մուսրուֆի խանը, Շիրվանի Մուսրուֆի խանը, Գանձակի Ջավադ խանը, Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարաղաղի խաները:

Այս ընթացքում Աստու կամքով վախճանվում է Ռուսաստանի արեզակ-նավայլ տիրակալ Ն. Մ. Եկատերինա կայսրուհին, որի հետևանքով մեծ զորավար կոնս Ձուրովը Ռուսաստան է վերադառնում:

²⁷⁵ Չեհեկ կամ Չեհեկ-Նուրախ, բնակավայր Մուղանի դաշտում (Кавказской сборник, т. 26, Материалы к истории персидской войны, с. 14):

²⁷⁶ Н. Н. Дубровин, ук. сош., т. 3, с. 153.

ԻՐՐԱԿԻՄ ԽԱՆԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԱԼԻԻ ՀԵՏ ԳԱՆՉԱԿԻ ՎՐԱ ՈՒ ՄԵԼԻՔ ՄԵՋՆՈՒՆԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ

Իրրահիմ խանը լսելով զորավարի Ռուսաստան վերադառնալու մասին մամակ է գրում Հերակլ խան *վաչիծե՛* բն. «Քանի որ Քիֆիսի ավերման ու այս բոլոր արյունահեղությունների պատճառը Գանձակի Ջավադ խանն ու Ջրաբերդի Մելիք Մեջնունն էին, դու Վրաստանի զորքով, ես էլ՝ Ղարաբաղի, եկ միասին հարձակվենք Գանձակի վրա ու պատժենք նրանց»:

Հերակլ խանը մեծ քանակով գնում է Գանձակի կողմերը: (98ա) Իրրահիմ խանն էլ իր հերթին է քանակով շարժվում դեպի այն կողմերը: Գանձակի ամրոցը պաշարում են և որոշ ժամանակ անց այն գրավում: Մելիք Մեջնունը սպանվում է, իսկ Ջավադ խանը անձնատուր է լինում և իր որդուն ու բոլոր որդես պատանդ հանձնում Իրրահիմ խանին:

ՎՐԱ ՄՈՒՀԱՄԱՂ ԽԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Աղա Մուհամմադ խանը լսում է Ղզղը-Այսդի վերադարձի մասին, իր բուլացած ուժերը վերականգնում է և նորից մտադրվում Ղարաբաղը գրավել: Քիֆիսից վերադառնալուց երկու տարի անց 1797/1212թ. զարմանք անրիվ-անեամար զորքով շարժվում է դեպի Ատրապատական:

Երեք տարի Ղարաբաղում երկնային ու երկրային աղետի՝ (երաշտի) հետևանքով անբերրիություն ու սով էր: Այնտեղի բնակչության մեծ մասը իր օրվա հացն ասպառովելու համար ցրվել էր Շաքիի, Շիրվանի, Ղարադաղի և [Խարևան] մյուս երկրները: Ուստի այնքան մարդ չէր մնացել, որպեսզի հնարավոր լիներ Շուշին պաշտպանել: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը ղզղաշ զորքով գալիս է Արաքսի ավազ, Իրրահիմ խանը հարկադրված է լինում իր որդիների, ընտանիքի ու մերձավորների հետ հեռանալ դեպի Ջառ ու Բայալկան: Իրրահիմ խանի հետ դեպի այն օտար երկիրն են գնում Ղարաբաղի նշանավոր քնկերից և նրան հարևան խաներից ոմանք, ինչպես օրինակ Նասիր խան Եսհեսանց, Շաքիի Մելիմ խանն ու Արա Ալլահ Մեջրիմին:

Աղա Մուհամմադ խանը այս մասին լսելով՝ անմիջապես իր քանակից մի ջոկատ է ուղարկում նրանց հետապնդելու: (98բ) Ուղարկված զինվորները մտաբառ գետի մտասկայրում վերոհիշյալ խաների գունակին հանդիպելով՝ մարտի են բռնվում, քայքայ որևէ արդյունքի չեն հասնում: Իրրահիմ խանը իր մերձավորների ու հարստակների հետ, ողջ-ատող, Կուրն անցնելով՝ մտնում է Ջառ ու Բայալկան: Ճանապարհին լեզգիների մի մասը, Աղա Մուհամմադ

խանի հրամանով, ցանկանում է Իբրահիմ խանի վրա հարձակվել ու նրան գերելով՝ Աղա Մուհամմադ խանին հանձնել: Կողմերը մարտի են նախապատրաստվում, սակայն վերոհիշյալ [Իբրահիմ] խանի կինը՝ Բիբե Ալան, որը Ավարիայի կառավարիչ Օմար խանի քույրն էր, միջամտում է և [լեզվներին] համոզում, որ անօրինություն չգործեն: Այս խտրությունների ընթացքում Շուշի ամրոցից մարդ է գալիս՝ հաղորդելով Աղա Մուհամմադ խանի սպանության մասին: Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են:

Երբ Աղա Մուհամմադ խանը լսում է Իբրահիմ խանի Ջառ ու Բայրական փախչելու մասին, առանց որևէ խոչընդոտի, փարավոնի շուք ու փայլով, Շուշի քաղաքն է մտնում ու իջևանում Իբրահիմ խանի ազգա որդի Մուհամմադ Հասան աղայի ապարանքում, որը գտնվում է ամրոցի ստորին մասում՝ Շուշիքենդ դարպասի մոտ: Հրամայում է ձերբակալել այն անվանի անձանց ու աստիճանավորներին, որոնք չին կարողացել Իբրահիմ խանի հետ նետանալ: Չերբակալվածների մեջ էին Վարանդայի Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Ջուճուղը²⁷⁷, Մուլլա Փանահ Վաղիձը և շատ ուրիշ ազնվականներ ու իշխանավորներ, որոնք բանտ են նետվում: Աղա Մուհամմադ խանը մտադիր էր յուրացանչուրից տուգանքների վերցնելուց ու քրեականներին կատարելուց հետո, բոլորին էլ մահապատժի ենթարկել և իր վրեժը լուծել:

Այս դեպքերից մի քանի օր անց, գիշերը (99ա) աննշան մի սխալի համար գայրանում է իր գիշերային սպասավորներից երկուսի՝ Սաֆար Ալի բեկի ու Աբաս բեկի վրա և առում. «Վաղն առախոտյան, երբ արևի սկզբատակը հորիզոնում երևա, Շուշի ամրոցի բոլոր գերայանքներին առանց որևէ երկմտանքի գլխատելու են և սարսփածոների գլուխներից աշտարակ են կառուցելու, իսկ ձեռք կտրված գլուխները դնելու են աննավերևում»:

Ասում են նաև, որ երեկոյան նամազի ժամանակ, նրանցից մեկին հրամայում է զորավարներից մեկին իր մոտ կանչել: Բայց սպասավորը նրա հրամանը չի լսում: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը նամազն ավարտում է, նրանից հարցնում է. «Ի՞նչու՞ պոթավարը չի եկել»:

«Երջինս ներողություն խնդրելով՝ արդարանում է, թե քանի որ շահը նամազ էր անում, նրա հրամանը իրեն լսելի չի լինում: Շահն անմիջապես հրամայում է կտրել նրա ականջները՝ ստելով. «Ազնի լավ է կտրել այն ականջը, որը չի լսում շահի հրամանը»:

Մյուս սպասավորը ևս ինչ-որ զանցանք էր կատարել: Այն պահից, երբ լսում են շահի սպառնալիքները, այլևս չեն քնում, որովհետև հաստատ գիտեին, որ Աղա Մուհամմադ խանի խոսքը փոփոխության ենթակա չի և միջ-

²⁷⁷ Աղա Մուհամմադ շահի Մելիք Ջուճուղ Մելիք-Շահնազարյանից զանձում է շուքը 70000ռ. գումար (Армяно-русские отношения в 18-ом веке. т. 4, Ереван 1990, с. 461):

նորդների գուք հայցող խոսքերը նրա պողպատյա սրտի ոչ մի բարդ չեն շար-
ժի: Նույն օրն իսկ, կեազիշերից հետո նրա վերջը տալիս են:

Արչալույսի մոտերը մտնելով խանի ննջարանը՝ նրան սրահողխող են
անում և մարմինը Դավիթի գրահի պես կտրատում, դեն են նետում²⁷⁸: Նրա
ապարանջանը, բազն ու գոհարազարդ լանջազոտին (99թ) վերցնելով՝ գնում,
ներկայանում են Սաղեղ խան Շաղաղիին²⁷⁹, որը զորքի հրամանատարնե-
րից էր: Նրան պատմում են դեպքի հանգամանքների մասին: Սաղեղ խանը
սկզբում նրանց չի հավատում, քանի որ մշտապես զգուշանում էր շահից:
Կարծում է, թե շահը նորից ննեզորեն իրեն է փորձում: Ի վերջո նրան ծանր
երդուններով սրտասպնդում են և վախճրած խանին տանում Մոհամմադ
Հասան աղայի ապարանքը, որտեղ իջևանել էր շահը: Առաջինը Սաֆար Ալի
բեկն է մտնում (շահի) ննջարանը, բարձրացնում վերնակի եզրը Աղա Մո-
համմադ խանի վրայից և կրկին դաշույնը խրում նրա սիրտը: Սաղեղ խանը
այս տեսնելով, անհանգստացած, վերցնում է (շահի) բազը, լանջազոտին ու
ապարանջանը և գնում իր կացարանը: Այնուհետև հայտարարում է, որ շա-
հը իրեն հանձնարարել է գնալ, Իբրահիմ խանին ու նրա ընկերներին, որտեղ
էլ լինեն, բռնել, ետ քերել: Ահա այս պատրվակով շաղաղիների²⁸⁰ զորագուն-
դը վերցրած՝ ողջ-ստոջ քերդից դուրս է գալիս՝ իր հետ տանելով շահին
սպանողներից Աբաս բեկին:

Սաֆար Ալի բեկը Շուշի քերդում է մնում: Սաղեղ խանի՝ Շուշի քերդից
դուրս գալուց հետո մինչև կեսօր քաղաքի քնակուրթյունը տեղի ունեցածի
մասին ոչինչ չի իմանում: Երբ կեսօրի մոտերը շահի սպանության լուրը քա-
ղաքում տարածվում է, ղզլբաշ խաները, շփոթահար ու տեսքեկված, յուրա-
քանչյուրը իր ենթակաների ու շրախմբի հետ մահանցի ճամփան է բռնում, և
բանակը խումբ-խումբ ամբողջից դուրս գալով՝ հուսալքված ճանապարհ է
ընկնում, հեռանում դեպի իր երկիրը:

²⁷⁸ Հին Կոստակարանում մի ավանդություն կա, որի համաձայն Դավիթ բազազորի
զբաղը մարտերից մեկում պատառ-զբատտ է լինում:

²⁷⁹ Այս բանկարծիք իրերը շահական գլխավոր զարդերն էին: Նրանց հանձնումը
Սաղեղ խանին, ցույց է տալիս, որ Սաղեղ խանը ունենար շահ դառնալու հա-
վակնություններ, և որ բացառված չէ, որ Աղա Մոհամմադ շահի սպանությունը
նա կազմակերպած լիներ: Այս տեսակետի օգտին են վկայում մալ. մի շարք ալ-
սկզբնաղբյուրներ (Ռ. Գ. Бирков, ур. соч., т. 2, с. 430; Դիվան հայոց պատմության,
գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 32; գիրք Ժ, Մամր մատենագիրք, Թիֆլիս 1912, էջ
448; Գ. Շերմազանյան, Ճանապարհորդություն Հայաստանում, «Արարատ», Էջ-
միածին, 1877, № 10, էջ 332):

²⁸⁰ Շաղաղիների քրդական ցեղը երկար ժամանակ ապրելով շահական ցեղերի
հարևանությամբ շիա մահմեդականությունն էր ընդունել և դարձել քրդաբազու:
Այն քնակվում էր հիմնականում Մուղանի ու Սարսի միջև, (տե՛ս تکره الملوك):

(تکره الملوك، ۱۳۳۳، ص ۱۹۰):

Ղարաբաղի բնակիչները ներխուժում են (100ա) շահի [ժամանակավոր] կացարանը և սկսում կողոպտել արքայական արծաթյա ու ոսկյա իրերը, թանկարժեք զարդերն ու սպասքը: Ածնուր ղզրաշներին բախանում ու կոտորում են: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խանի եղբորորդի Մուհամմադ բեկը, մտնելով [շահի] իսկուհունը՝ բռնագրավում է շահական գանձերի՝ ոսկյա ու արծաթյա ամանեղենի, թանկարժեք քարերի մնացած մասը, փոխադրում է դրանք Մուհամմադ Հասան Աղայի ապարանից իր բնակարանը: Անցնելով իշխանության գլուխ՝ Մուհամմադ բեկը զբաղվում է Ղարաբաղում կարգուկանոնի հաստատմամբ:

Աղա Մուհամմադ խանի անբազ գլուխը, որը մեծամտաբար այլոց գլուխները իրենց մարմինների համար ծանր համարելով՝ ցանկանում էր կտրել [Մուհամմադ բեկը], դարձնում է երեխաների խաղալիքը, իսկ նրա դժբախտ մարմինը՝ գցում [քաղաքի] հրապարակում...

[Այնուհետև] Մուհամմադ բեկը Աղա Մուհամմադ խանի գլուխը Մուհամմադ Ռաֆի բեկի հետ ուղարկում է Բաղլական՝ Իբրահիմ խանի մոտ, վերջինս էլ ուրախությամբ այն ուղարկում է վաղուհ...

(100բ) Աղա Մուհամմադ խանը շատ կոպիտ, դաժան ու արյունաբերու մարդ էր, բոլորի հետ թշնամաբար ու շարուրյամբ էր վարվում, անողորմ սիրտ ուներ: Իր անսահման շարուրյունից զրոգված հաճախ որսորդությամբ ու խնջույքներով էր զբաղվում, որովհետև երձ տանն էր մնում, անընդհատ արյուն թափելու ու որևէ մեկին պատժելու պատրվակ էր փնտրում: Ու թեև զուրկ էր առնանդամից, սակայն շատ էր սիրում վարդաշտ գեղեցկուհիներին...

(101ա) Իբրահիմ խանը Աղա Մուհամմադ խանի սպանության լուրը ստանալուց հետո Ղարաբաղ է ուղարկում սկզբում իր որդիներից Մեհդի Ղուլի աղային, այնուհետև իր ավագ որդի Մուհամմադ Հասան աղային, իսկ մի քանի օր անց այստեղ է գալիս մահ ինքը և վերահաստատվում խանի պաշտոնում:

ՎԱՂԻՖԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին թշնամության պատճառով Մուհամմադ բեկը, այն ժամանակահատվածում, երբ վարում էր Ղարաբաղի խանի պաշտոնը, հարմար պահից օգտվելով, [Մուլա Փամահին] որդու՝ Ալի Աղայի հետ մահասպատժի է ենթարկում...

Ասում են, որ երբ նրան որդու հետ սպանելու էին տանում, որդին հարցնում է. «Հայրիկ, մեզ ու՞ր են տանում»:

Հայրը պատասխանում է. «Այնտեղ, ուր մենք շատերին ենք ուղարկել»...

(101p) ՀԵՐԱԿԼԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ԳԵՈՐԳԻ (ԳՈՐԳԻՆ) ԽԱՆԻ
ՎԱԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հերակլ խանը Թիֆլիսի աղետից հետո այլևս *դատ-այ-աղտոս* չի վերադառնում: Կախերում²⁸¹ է շարունակում բնակվել և երկու տարի անց, 1798/1213թ. վախճանվում է: Նրա վաղիությունը տևել է ... տարի: Նրա մահից հետո [Վրաստանի] վաղիությունն անցնում է ավագ որդուն՝ քազաժատանգ Գեորգիին: Մյուս եղբայրները՝ Յուլոն (Ալիոն) խանը, Փարնավազ (Փարինավազ) խանը և Ալեքսանդր Միրզան այս յեմ ընդունում, քանի որ նրանք [վալիի] մի կնոջ զավակներն էին, իսկ Գեորգին՝ մեկ այլ կնոջ²⁸²: Ամեն մեկը [Վրաստանի] մի կողմում ըմբոստանում ու բշմամություն սկսում:

Ալեքսանդր Միրզան իր իշխանությունը հաստատելով Ղազախ, Բորչալու (Բոչչալու) և Շամսաղիմի (Շամչաղիմլու) *մահալաներում* բարդովին հաշվի չէր նստում Գեորգիի հետ: Մյուսները նույնպես անհնազանդ էին և նրա հետ հաշտության եզրեր չէին փնտրում: Ուստի *վալին* ճարահատյալ մարդ է ուղարկում և Ղաղատանից վարձու զորք բերել տալիս: Լեզգի զորքի և Կախերի վրայ բնակչության օգնությամբ անցնելով *Ջեսամանի*²⁸³ *ղչաղը*՝ մտնում է Ղազախի հողը: Ալեքսանդր Միրզան չկարողանալով դիմադրել՝ փախչում է Ղարաբաղ, այնտեղից էլ՝ Իրան: *Հաջին* կողոպտում ու սպառժում է այնտեղի խոռվարար զազախ ու բորչալու ցեղերին: Այնտեղից զորք է ուղարկում Կարսի շրջանը, որը [այդ երկիրը] կողոպտելուց հետո վերադառնում է *դատ-այ-աղտոս* Թիֆլիս:

²⁸¹ Կախերը Վրաստանի շրջաններից է, որ գրադեցնում է արևմուտքում Արազվի և Կուր գետերից մինչև արևմուտ Ղաղատանի լեռներն ընկած տարածքը:

²⁸² Յուլոնը Հերակլ քազալորի և Ղաթիայի ավագ որդին էր. Փարնավազը՝ Ղաթիայի 6-րդ, իսկ Ալեքսանդրը 5-րդ զավակներն էին: (տե՛ս AKAK, Է. 1, Խաֆուց 1866, ք. 161, Ը. 199):

²⁸³ Ջեսամանը գտնվում է Գեղարքունիքում՝ Օդրուլայից դեպի հյուսիս (տե՛ս Ղ. Ավչան, Մխաճան, ներդիր բարտեզ, Վենետիկ 1893):

ՌՈՒՄԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՈՒ ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ԴԵՄ ՆՐԱՆՑ ՄՂԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Այն ժամանակ, երբ Գեորգին գահ է բարձրանում, ամրապնդում իր իշխանությունը և պատժում երկրի խռովարարներին, Իրանում սպանված Աղա Մուհամմադ խանի փոխարեն շահ է դառնում նրա եղբորորդի զորավար Բաբա խանը, որը հայտնի էր Ֆարհադի շահ անվամբ²⁸⁴: [Նա] հնազանդեցնում է ընդոստներին ու պատժում իր հակառակորդներին, հաղթում է ինքնազուխ դարձած Մադեդ խան Շադադիին և Ջաֆար Ղուլի խան Դումբուլյին²⁸⁵: Մի խոսքով, ոչնչացնում է իր բշնամիների մեծ մասին:

Ղարաբադի Իբրահիմ խանը գիտեր, որ այս բոլոր պատրաստությունների ու կոնվենթի վերջնական նպատակը Ղարաբադն է, և ի վերջո նա է դառնալու քավոբյան նոխազ [Աղա Մուհամմադ խանի սպանության համար], Ֆարհադի խանը իրեն հանգիստ չի բողոքելու՝ անպայման կզատվի: Նա հետատեսորեն, [Ֆարհադի շահի] հետ ազգակցական կապեր հաստատելու և փոխհարաբերությունները բարելավելու նպատակով նրան կնոթյան է տալիս իր դստերը՝ Աղա Բիքեին: «Անբիհնիս Թեհրան է ուղարկում որդու՝ Արուլ Ֆարհի հետ, որին պատանդ է համձնում շահին: Իր [Թեհրան] չվնալն էլ պատճառաբանում է ծեղրությանը ու բուլոբյանը, որի համար ներողություն է խնդրում:

Վրաստանի վաղի Գեորգի խանը զգուշանալով իր ժողովրդի դարավոր բշնամիներ Իրանից, Թուրքիայից ու Դաղստանից, ինչպես նաև եղբայրների սաստկացող հակառակությունից, 1798/1214թ. իր ավագ որդի Դավիդ Միրզային աղեղսական խնդազրեքով ուղարկում է Ռուսաստանի կայսեր մոտ:

²⁸⁴ Ֆարհադի շահը իշխել է 1798-1834թթ.:

²⁸⁵ Դումբուլյիների քրդական ցեղը XVII դարում բնակվում էր Խոյի մոտ գտնվող Սոցմանարադի շրջանում: Նախապես այն եղել է եզդիական, և հետագայում է դարձել սուննիական: (տե՛ս "Джухан-номе" и "Фезехе" Керим Челеби как источник по истории Армян 17-ого века, Ереван, 1973, с. 68): Միջինական Զրդստանի Բերադի ցեղային միության մեջ մտնող քրդական ցեղերից է (Ն. Ն. Մախմուդով, Զուրդ ժողովուրդը, Երևան, 1959, էջ 48), որի վերնախավի ժառանգական *օջաճերթ* էին XVI-XVIII դարերում Խոյի և Բարգուշատի տարածքները, (տե՛ս Н. П. Петрушевский, *указ. соч.*, с. 105, 127, 129):

Մեծ կայսր (102թ) Պավել Պետրովիչին մա տեղեկացնում է. «ես բազմաթիվ անհավատ բշմամիներով շրջապատված՝ ամենայնի դրության մեջ եմ գտնվում: Ամենակիստ վիճակում եմ՝ ամեն ժամ, ամեն պահ սպասելով նրանցից որևէ մեկի հարձակմանը: Իմ դրությունը լավ հայտնի է Չերդ Մեծուրյան մերձավորներին ու քարձրաստիճան պաշտոնյաներին, որոնք կարող են վկայել Ադա Մուխամմադ խանի բոլոր անիրավությունների ու շարագործությունների մասին: Հզոր տիրակալին խնդրում ենք, որ մեծառզարթ մեր կրոնն ու ժողովրդին իր պաշտպանության ու հովանավորության տակ առնի և իր արդար դրոշի փառով մեզ ազատի բշմամիների բռնություններից»:

Դավիդ Միրզայի հետևից [վալին] ուղարկում է Վրաստանի *բախագներդ* իշխրադասիրաշի Գարսևան բեկ Շավճավաճեին, որը կայսեր աշխարհակալ արքունիքում ճանաչված ու հարգված անձնավորություն էր:

Ժողովվում է կայսեր ծով գրասրտությունը և գրգռվում նրա պատվախնդրությունը: 1799/1214թ. գեներալ-մայոր Լազարևին (Լազարո՛) 5000 հոգանոց մի զորագնդով ուղարկում է Վրաստանի սահմանները պաշտպանելու և այդ երկրի ու նրա ժողովրդի անդորրն ապահովելու: Նժամանակս գեներալ-լեյտենանտ Կնորինգին նշանակում է մինիստր և կատավարիչ, որը գտնվելով *փալի* մոտ, պետք է վերահսկեր երկրի կատավարունը, լինեք քաղաքացիական ու ռազմական գործերի գլխավոր իշխանակից²⁶⁶: Բարձրաստիճան պաշտոնյաները մույն տարին գալիս են *դար-ալ-ադառ* Թիֆլիս, *փալի* մոտ և (103ա) սկսում կարգուկանոն հաստատել նրկրում:

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ԼԱԶԱՐԵՎԻ ՄԱՐՏԵՐԸ ԱՎԱՐԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՕՍՄԱՐ ԽԱՆԻ ԴԵՄ ՈՒ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսարևան գործի Թիֆլիս մտնելուց մեկ տարի անց՝ 1800/1216թ. Ավարիայի կատավարիչ Օմար խանը Դադստանից ու հարևան շրջանների բնակչությունից 20000 հոգանոց բանակ է հավաքագրում: [Այնուհետև] պատճառաբանելով, թե, - *Վալին* մեր քարեկանությունն ու հարևանությունը մի կողմ է դրել և Ռուսաստանի պետությանն է ապավինել,- շրջում է գնալ, ռուսներին Վրաստանից վտարել և Թիֆլիսը, ինչպես անցյալում սովոր էր անել, կրկին թալանել:

²⁶⁶ 1801թ. սեպտեմբերի 12-ի մանիֆեստով Կովկասյան Գծի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Կ. Ֆ. Կնորինգը նշանակվում է Վրաստանի ռազմական ուժերի գլխավոր իրամանատար (Сборник материалов для описания Турецкой Грузии, с. 22-23):

«Վաչի՛մ այս լուրը ստանալով՝ մտահոգվում է ու ցանցն ընկած ձկան պես իրար անցնում: Նա և Վրաստանի ժողովուրդը սաստիկ անհիյ սկսում են անվայել մտքերով տարվել, քանի որ դեռ չէին մոռացել Աղա Մուհամմադ խանի ու նրա զորքի Թիֆլիսին հասցրած ավերածություններն ու գերեզմարությունը: Ահաբեկված ու խուճապահար բնակիչները իրենց կյանքը փրկելու համար փախուստի են նախապատրաստվում և ջանում ապահով ապաստարաններ գտնել: Գեներալ Լազարևը այս մասին տեղեկանալով՝ փորձում է մեղմ խոսքերով ու խրատներով նրանց համոզել, որ զուր տեղը անմխտ խոհերով շտարվեն ու չցրվեն: Սակայն վաչի՛մ ու ժողովուրդը ակամբ չեն դնում ու չեն հանդարտվում, քանի որ ռուսաց զորքի հնտությունը դեռևս տեսած չլիներով՝ չէին հավատում, որ գեներալը այն փորրաքիվ զորքով կարող է լեզգիների 20000 հոգանոց բանակի դեմ կռվել:

Գեներալն այս հասկանալով՝ մտածում է, որ իր խրատները միևնույն է, բնակչության վրա չեն ազդի ու նրա մտադրությունը չեն փոխի: Ստիպված (103ր) Թիֆլիսի բնակիչներին է դիմում՝ ասելով. «Դուք քաղաքից դուրս մի՛ եկեք և ձեր հայրենիքը մի՛ լքեք: Ես ռուսական զորքով մեծակ դուրս կգամ բշնամու դեմ: Եթե հաղթեմ, ձեր գովեստին արժանի կլինեմ, հակառակ դեպքում՝ եթե, Աստված մի՛ արասցի, պարտվեմ, դուք կհասցնեք փախչել երկրի տարրեր կողմերը»:

Վրաստանի ժողովուրդը այս հայտարարությունը լսելով՝ քիչ հանդարտվում է: Դրանից ձեռո գեներալ Լազարևը գեներալ Գուլյակովի (Մուլազով) հետ իր բանակով շտապում է Օմար խանի դեմ կռվելու: Երկույան կողմ հակառակորդների արնախում բանակները Սաղարեջո գյուղի²⁸⁷ ներքևով հոսող Իորի (Ղըրըր) գետի շրջակայքում իրար դեմդիմաց են ելնում²⁸⁸:

Լեզգիները նկատելով ռուսների զորքի փոքրաքիվ լինելը՝ զարմանում են, քե ինչպես են նրանք համարձակվում այդ փոքր զորագնդով կռվի ելնել: Լեզգի առաջնորդների մի մասը գտնում է, որ ավելի լավ է սարսան գիչերն անցնի, քանի որ առավոտյան շարիքն էլ սարսափելի չի լինում, և միգուցե մինչ այդ ռուսները կռվից հրաժարվելով նս կղառնան: Օմար խանն ու առաջնորդների մյուս մասն առարկում են, քե՝

-Բացի Աստուց էլ ով՞ կիմանա,

Քե վաղը քախտը ինչ խաղ կխաղա:

-Ճիշտն այն է, որ անմիջապես մարտը սկսելով՝ կռվի կրակը բեժացնենք,

հրազենի աղմուկով աշխարհը ցնցենք ու բշնամու օրը մրնեցնենք:

²⁸⁷ Սաղարեջոն 3000 բնակիչ ունեցող հայկական բնակավայր էր Իորի գետի ավազանում, Գիզդըխու գետակի ափին (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, с. 162):

Դրանից հետո բանակի կեսին [Օմար խանը] կարգադրում է ուսաց գոր-
քը շրջապատել՝ թույլ չտալով որևէ մեկին շրջապատման օդակից ուր դուրս
գալ և բողոքին գերելով՝ կենդանի իր մոտ տանել: (194ա) Դադատանի գնդերը
ջանում են կատարել իրենց առաջնորդի հրամանը: Երբ մոտենում են ու-
սաց բանակի զորակալանին, զենեղալը խիզախորեն հրամայում է անել
բնդանորենից կրակ քացել: [Ռուս] քաջ զինվորները անմիջապես գրոհի են
նետվում...

Դադատանի գորքը շատով նկատում է, որ փոքրիկամ աշխարհը երե-
տանու բոցերից կրակի ծով է դարձել, իսկ ուսս զինվորները ուրից գլուխ ի-
րենց արյունով կարծիր են ներկվել: Այլևս չեն կարողանում դիմադրել և ռազ-
մի դաշտը լքած՝ փախուստի են դիմում: Գնկատամարտը [լեզգիների հա-
մար] տանով էր տրված: Նրանց մարդկային ու գույքային կորուստները չա-
փազանց մեծ էին, իսկ սպանվածների թիվը՝ մարդկային երևակայությունից
դուրս: Փրկվածները փախչում են և մեծ ջանքերով միանում քանակի մյուս
մասին: Իրենց գլխին եկածը ամենամուռը գույներով պատմում են նրանց:
Նրանք էլ կատարվածի մասին իմանալով՝ մտածողվում ու հուսալքվում են.
«Մեր պատիվը բարձր պահենք, վրեժի սուրը պատրաստից հանենք, ձի հեծ-
մենք և զենք ու զրառով անփախ արշավենք դեպի ռազմի դաշտը, որպեսզի
հալածենք քչանախներին: Երև այս անգամ էլ քաջաբար չկոզենք, ուրեմն ի-
րավունք չունենք այլևս ապրելու»:

Այնտեղևս զենեղալը հաղթական գորքով արշավում է դեպի [լեզգիների]
ամբողջությունները: Համարձակ գրոհներով ու քաջ հարվածներով (194բ) կազ-
մալուծում, զեղեցկուհու վարսերի պես ցրիվ է տալիս լեռան պես անասան
[համարվող] քանակը:

Օմար խանն ու [լեզգի] մյուս զորապետները որքան էլ ջանում են իրենց
քանակը մի կերպ ուշքի բերել ու հանդարտեցնել, որպեսզի զեք մի վերջին
անգամ կռվի դուրս բերելով՝ իրենց պատիվը քարծր պահեն, չեն կարողա-
նում: [Լեզգիները] ուսաների առաջին իսկ հարվածից այնպես էին անարեկ-
վել ու խուճապի մատնվել, որ միայն նրանց անունը լսելով, փախուստի էին
դիմում: Երբ զեչերը վրա է հասնում, լեզգիները հակցնրաց քամու պես, ա-
ռանց որևէ տեղ կանգ առնելու, փախչում են մինչև Գամձակի հողը...

Քանի որ լեռները ճնշվ էին պատված և իրենց երկիրը գնալ հնարավոր
չէր, նրանք մտադիր էին այնտեղով [Գամձակով] Դարաբաղ գնալ, ձմեռն
այնտեղ անցկացնել, իսկ գարնանը իրենց երկիրը վերադառնալ: Գամձակի
բնակչությունը այս իմանալով, թույլերին միայն հաղորդ իրենց սրերը մեք-
կացրած, հարձակվում է նրանց վրա ու այն հուսալքված խմբից շատերին

²⁹⁸ «Վերոնիշյայ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1800թ. նոյեմբերի 7-ին: Այնտեղ
Դադատանի գորքը կորցնում է 2000 մարդ, իսկ ռուսները՝ 13, (տե՛ս AKAK, т. 1, а.
109, с. 168; а. 111, с. 170-175):

կոտորում²⁹⁹: Լեզգիներն էլ այլևս ոչ մի տեղ կանգ չեն առնում փախչելու, փրկվելու գոչելով՝ Ձառ են փախչում³⁰⁰: Այնտեղ կանգ են առնում ճճնեղու, որտեղ և Օմար խանը վշտից հիվանդանալով վախճանվում է³⁰¹: Նրա դին նույն տեղում հողին են հանձնում:

Գեներալ Լազարևը սուրիանդակ է ուղարկում Թիֆլիս, բայց ոչ մեկը նրա բերած լուրերին չի հավատում, մինչև որ սպանվածներից մի քանիսի գլուխները Թիֆլիս են ուղարկվում, և բոլորը հանդարտվում են: Մի քանի օր անց (105ա) ինքը, [Լազարևն] անձամբ, հաղթական փառքով *դաս-ալ-տոթուր* Թիֆլիս է մտնում: Տեղի բնակչությունը [այդ առթիվ] ուրախության տոնախմբություն է կազմակերպում, և նրանց հավատք ռուսաց բանակի հզորության նկատմամբ մեծանում է: Ն. Մ. Ռուսաստանի կայսրը վերոհիշյալ զորագնդին այդ հերոսության համար մեծ զոփեստների ու քազում ընծաների է արժանացնում: Իրավամբ, շատ հազվադեպ է պատահում, որ այդքան փոքր զորքը նման մեծության բանակ ջախջախի: Դրանից հետո գեներալ Լազարևի անունն ու պատիվը, նրա բանակի խիզախության ու եմուտքյան համբավը տարածվում է:

Գեորգի խանը դրանից հետո երկու տարի է ապրում ու 1800/1216թ. մահանում է³⁰²: Նրա փոխարեն որդին՝ Դավիդ Սիրզան է վաղի նշանակվում...³⁰³

²⁹⁹ Գանձակեցիների նրանց վրա գործած հարձակման մասին մամբամասն տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 1, ք. 127, ց. 183:

³⁰⁰ Լեզգիների Ձառում մնալու մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 1, ք. 132, ց. 187, ք. 812, ց. 606:

³⁰¹ Օմար խանը մեռնում է Բայրսկանում 1801թ. մարտի 10-ին, տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 1, ք. 424, ց. 332:

³⁰² Գեորգի բազավորը մեռնում է 1800թ. դեկտեմբերի 28-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 1 ք. 137, ց. 188):

³⁰³ Արդեն 1800թ. դեկտեմբերի 22-ին Ս. Պետերբուրգում ստորագրվել է՝ Վրաստանի Ռուսաստանին միացվելու մասինՔետոց: Ուստի քե՛ս Դավիդ Սիրզան Գեորգի բազավորի մահից հետո հայտարարում է, որ ընդունում է Վրաստանի բազավորական իշխանությունը և Ռուսաստանի կայսեր հավանությունը տեսնալու նպատակով պատվիրակություն է ուղարկում Ս. Պետերբուրգ, սակայն ռուսական իշխանությունները նրան Վրաստանի բազավոր չեն ճանաչում (տե՛ս Н. Н. Дубровин, *ук. соч.* Դ. 3, ց. 363):

ԴԱՎԻԴ ՄԻՐՉԱՅԻ ՎԱԼԻՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ [ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ] ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վրաստանի *փայլ* Գեորգիի մահվանից հետո նրա մյուս եղբայրները *Քարքիից*²⁹⁴ զորք հավաքած շարժվում են դեպի Թիֆլիս, որպեսզի իրենց ազգայնական եղբայր Յուլոն Միրզային դարձնեն [Վրաստանի] *փայլի* ու գլխավոր կառավարիչ: [Նրանք] գալիս, կանգ են առնում Թիֆլիսից վերև գտնվող Կելմեչուրա (Հալուխալա) գյուղում²⁹⁵: Ն. Գ. զենեքալ Լազարեցի հաղթական զորքով նրանց դեմ է դուրս գալիս, զորքերը ցարսուցիվ անում՝ հալածելով մինչև Բաշաչոլ և վերադառնում: Գավիղ Միրզային հաստատում է *փայլի* սրբաշունում, որից հետո դուրսումը անփութոյն է մնում մինչև գարուն...

(105թ) 1801/1217թ.²⁹⁶ գարնանը, երբ Տիրոջ հրամանով ուղեկալ արեգակը մտնում է Դարձվարդին ամսվա²⁹⁷ մեջ հետևակազորի զենեքալ Կնորինը, որը Կովկասյան Գծում²⁹⁸ էր, Ն. Կ. Մ. հրամանով Թիֆլիս է ժամանում²⁹⁹ և կազմում այնտեղի կառավարությունը: Ազնվականներից չորս հոգու հաստատում է *մոլոկաների* պաշտոնում³⁰⁰, որպեսզի զբաղվեն կառավարման խնդիրներով: Ամեն ինչ պետք է կատարվեր զենեքալ Լազարեի վերահսկողության ներքո: Դրությամբ մեկ տարի անփութոյն է մնում: Դրանից հետո կառավարչապետ է նշանակվում Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը, գալիս է Թիֆլիս և ամրապնդում նրանց բոլորի [ոռս պաշտոնյաների] դիրքերը:

²⁹⁴ Պատմական *Քարքի* սամանակից էր չերքեզների երկրի, Իմերեթիայի, Թուրքիայի, Երևանի ու Գանձակի խամությունների հետ: Այն բաղկացած էր երեք մասերից՝ Զեմո-Ք (Վերին *Քարքի*, որը ներառում էր Սամցխեն); Շիրս-Ք (Միջին *Քարքի*, Կարից իյուրախ ընկած տարածքը); Զվեմո-Ք (Ներքին հարավ ընկած տարածքը):

²⁹⁵ Այս դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս (ԱԿԱԿ, տ. 1, թ. 473, 474, 475, շ. 363-364; թ. 484 շ. 373):

²⁹⁶ 1217 թ. ք. համապատասխանում է 1802թ.:

²⁹⁷ Իրանի արեգակնային օրացույցի առաջին ամիսը, որը համադրատասխանում է մարտին:

²⁹⁸ Կովկասյան Գծի, այդպես է կոչվել Կուրանով, Մախլալով ու Թեթևով ձգվող կազակական ամրացված քնակալայրերով սամանակազինը, որոնք զբաղեցնում էին ուսսինքը, (տե՛ս Չառառառապետսոն շոտսթ, ոտ թռ. Կ. Կ. Արժանես, ՇԻՑ. 1894, տ. 13-ա):

²⁹⁹ զենեքալ Կնորինը Կովկասյան Գծից Թիֆլիս է գալիս 1801թ. մաշխին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 1, թ. 537, շ. 420):

³⁰⁰ 1801թ. հունիսին կազմվում է վրացական կառավարությունը, որի մեջ մտնում էին 4 մոլոկաներից: Այդ կառավարությունը պետք է վերահսկեր երկրի եկամուտներն ու ծախսերը, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 1, թ. 542, շ. 425):

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՆԵՐՁՆԸ ՑԻՑԻՆՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐՁՆՈՒՄ

Ն. Գ. զեներալ-լեյտենանտ կառավարչապետ իշխան Ցիցիանովը, որը իրանում հայտնի էր Իշքախդար անունով, Կովկասի կառավարչապետ է նշանակվում 1803/1219թ.³⁰¹: Նա ներ է մտնում մահանգային կառավարման համակարգը և հիմնում հինգ մահանգներ (գուբերնիա)՝ Ղլչարում, Մոզդուկում, Գեորգիևսկում, Ալեքսանդրովսկում ու Ստավրոպոլում³⁰²: Այդ մահանգներում նույնպես դատարաններ է բացում և ռուսական օրենքներին համապատասխան կարգուկանոն հաստատում: Վաչի որդիները, որոնք բոլորն էլ Վրաստանում էին գտնվում, նոր կարգերի հետ չեն հաշտվում: Ծցանկանալով հրաժարվել հին կարգերից՝ սկսում են խռովարար մտքերով տարվել: Որքան էլ իշխան Ցիցիանովը բարյացակամորեն նրանց խրատում է, նրանք չեն լսում ու իրենց արատավոր մտքերից ետ չեն կանգնում: (106ա) Ի վերջո իշխանը տեսնելով որ ամեն-ինչ գուր է, բոլորին պարտադրում է Ռուսաստան հեռանալ³⁰³: Վաչի այրին՝ Դարեջանը, հրաժարվում է գնալ և այդ առթիվ մեծ աղմուկ է բարձրացնում: Իշխան Ցիցիանովը զեներալ Լազարևին ուղարկում է, որ նրան խրատներով համոզի Ռուսաստան գնալ: Գեներալը գնում, շատ խոսք ու լեզու է քափում, բայց ապարդյուն: Այդ կինը զեներալի միջնորդությունն ու խնդրանքը չի կատարում: Համառոտ է և, մոտանալով զեներալ Լազարևի մատուցած այդքան ծառայությունները Վրաստանի ժողովրդին, բարցրած դաշույնով զեներալին վիրավորում է, որից էլ վերջինս մահանում է³⁰⁴: Իշխանը կարգադրում է նրան բռնությանը Ռուսաստան տանել³⁰⁵: Դրանից հետո Վրաստանում վաչի ժառանգներից ոչ ոք չի մնում, և այնտեղ դրույթունը կայունանում է, և նրա բոլոր կողմերում հանգստություն է հաստատվում:

³⁰¹ 1219թ. ք. համապատասխանում է 1804թ.: Հետևակազորի զեներալ իշխան Պ. Դ. Ցիցիանովը Վրաստանի կառավարչապետ է նշանակվում 1802թ. սեպտեմբերի 8-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, Труды 1868, 2. 1, с. 3):

³⁰² Նշված մահանգների կենտրոններն էին Կովկասյան Գծի վրա հիմնված կազակների ամրացված բնակավայրերը, որոնցից Ղլչարը հիմնվել է 1736թ., Մոզդուկը՝ 1763թ., իսկ Ալեքսանդրովսկը, Գեորգիևսկը և Ստավրոպոլը՝ 1777թ. (ԱԿԱԿ, Կ. 1, Карта Кавказа с показанием политического состояния до 1801 года):

³⁰³ Արքայազներ Վախթանգն ու Դավիդը Պետերբուրգ են ուղարկվում 1803թ. փետրվարին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, 2. 112, с. 69):

³⁰⁴ զեներալ-մայոր Լազարևը ստրկվում է 1803թ. ապրիլի 19-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, 2. 196, с. 114):

³⁰⁵ Դարիան Ռուսաստան է տարվում 1803թ. հոկտեմբերի 25-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, 2. 167, с. 102, 103):

ԻՇԽԱՆ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ՋԱՌ ՈՒ ԲԱՅԼԱ- ԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻՆ ՊԱՏԺԵԼԸ³⁰⁶

Այդ շրջանում Ջառի ու Բայրականի լեզգիները իրենց էին սովորության համաձայն չէին դադարում Վրաստանի շրջանները կողոպտել, բնակիչներին գերեզմարել և այլ վնասներ հասցնել: Նրանք չէին հանդարտվում ու վատ արարքներ գործելուց չէին հրաժարվում: Ն. Գ. իշխանը մի քանի անգամ խրատական ուղերձներ է հղում նրանց և մեծահոգաբար հասկացնում, որ «Նախկինում *վաչի* ժամանակներն էին, իսկ այժմ՝ գերասպատիվ կայսեր տիրապետության ժամանակաշրջանն է: Անգիայել ու վնասակար արարքներից ձեռք քաշե՛ք»:

(106թ) Բայց նրանք չեն խրատվում: Վերջիվերջո իշխանը որոշելով նրանց պատժել՝ մի փոքրարիվ զորագունդ վերցրած, գնում է Դաղստանի կողմերը: Լեզգիներն այս լուրն առնելով՝ համախմբվում են ու գալիս, կանգ են առնում Ալազան (Ղանրղ) գետի ափին: Նրանց նպատակն էր արգելել ռուսաց զորքի մուտքը Ջառի հողը: Սակայն ստանակների այն խումբը չգիտեր, որ փուշ ու տառասակով կորացնող կայծակի դեմ կռվի չեն ելնում և երկնային ազեղից մարդու պատրաստած զրանը չի կարող պաշտպանել:

Երբ ռուսական զորքը հասնում է Ալազան գետին՝ որսի ետևից սուրացող քազեի պես կտրում-անցնում է գետի մյուս կողմը և իսկատակորդի իրենա-նու բնույթն ուրախ մեղեդի համարելով, այն արթնկուտ քանակը այնպես է ոչնչացնում, որ նրա հետքն իսկ չի մնում: Մինչև Բայրական [ռուսները] նրանց հետապնդում են: Նրանց ամուր սպաստարանը հանդիսացող Բայրականը, քարար գեղեցկուժու մազափեջների պես քանդում են, ոմանց սպանում, ոմանց էլ՝ գերեզմարում: Երբ նրանց խառորեն պատժում են, գիշատիչների այդ խումբը այլևս չի համարձակվում բշեամական քաջիք ձեռնարկել, Վրաստանը ասպատակել, այնտեղից գերբներ ու ավար տանել: Ջառում կայազոր է բողմվում, որի հրամանատար է նշանակվում գեներալ-մայոր Գուլյակովը: [Յիցիխանը] նրան հանձնարարում է իսկել լեզգիներին և կանխել նրանց վնասակար գործողությունները, (107ա) իստկապես, Վրաստան ներխուժելու նրանց փորձերը: Մեկ տարի անց իշխանը [Յիցիխանը] այնտեղից վերադառնում է Վրաստան:

³⁰⁶ Ռուսական զորքերի արշավանքը Ջառ տեղի է ունենում 1803թ. սեպտեմբ. (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, ս. 1387, Կ. 685-686):

ՌՌՌՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԳԱՆՉԱԿԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Իշխան Յիցիանովը Ջաթի խոտվարարներին պատժելուց հետո Քիվելիս գալով՝ նամակ է գրում Գանձակի Ջավադ խանին³⁰⁷ և նրանից պահանջում ատանց այլևայլության հպատակվել Ռուսաստանի հզոր տերությանը՝ հեռու մնալով նրա դեմ հակառակ գործողություններից: Ջավադ խանը կատավարչապետի մեծածոզի խրատները չի լսում և շարունակում է թշնամական դիրքերում մնալ: Այդ պատճառով ազնվագարն զորավարը *բարկաթներից*, դազախ ու շամշադինլու³⁰⁸ բաջ հեծյալներից կազմված մի ջոկատով ու ռուսական զորքով մտադրվում է Գանձակը գրավել, իսկ Ջավադ խանին՝ պատժել: 1803/1220թ.³⁰⁹ մի պատկառելի զորախմբով շարժվում է դեպի Գանձակ: Երբ Ջավադ խանը լսում է իշխան Յիցիանովի Գանձակին մտեծնալու մասին, իր իշխանավորներին ու ավագանուն խորհրդակցության է հրավիրում: Բոլորը, սկսած *ախտնդից ու սեիզմներից*, իրենց համաձայնությունն են տալիս [Յիցիանովին] դիմադրություն ցույց տալու հարցում՝ ասելով. «Ռուսաստանի բանակը ինչպե՞ս կարող է Գանձակի թեղը գրավել, երբ անգամ Նադիր շահը իր ողջ հզորությամբ հանդերձ չկարողացավ այն նվաճել»:

Երբ ռուսական զորքը ծանուն է Գանձակի շրջակայքը, Ջավադ խանը, տեսնելով նրա զորքի փոքրաքանակ բազմությունը, իր բանակով կռվի է դուրս գալիս: Ղուլուղորթի մոտակայքում զորքերը ընդհարվում են: Որոշ մարտերից հետո Ջավադ խանը փախուստի է դիմում և, ամրանալով Գանձակի միջնաբերդում, սկսում պաշտպանվել: Այնուհետև (107թ) ռուսական բանակը մտնելով քաղաք՝ միջնաբերդը չորս կողմից պաշարում է և ամեն կողմից փակում այնտեղ տանող ճանապարհները: [Շուտով անբոցի] պաշարներից մեռն են միայն հրազենի գնդակներն ու ծուխը: Պաշարումից մեկ ամիս անց քաղաքի բնակիչները ծանր վիճակում են հայտնվում: Գլխավոր հրամանատարը հարձակման է նախապատրաստվում և Ֆեթր տոնի³¹⁰ գիշերը ռուսաց բանակը ... գրոռի է անցնում և սկսում պարիսպներն ի վեր մազլցել: Հաղթական զորագնդերը երկու կողմից սկսում են պարիսպներն ի վեր մազլցել: Ջավադ խանը խիզախ հարվածներով պաշտպանվում էր,

³⁰⁷ Յիցիանովի նամակները Ջավադ խանին, տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 2, 1172, Ը. 588, Զ. 1175-1179, Ը. 590-591:

³⁰⁸ Շամշադինլու ցեղը զգրաչ ցեղերի թվին պատկանող գու՛լազար ցեղի ճյուղերից է, (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., Ը. 94):

³⁰⁹ 1220 հ. թ. համապատասխանում է 1805թ., մինչդեռ սկսող է լինի 1804թ. (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 2, Զ. 1182, Ը. 592):

³¹⁰ Ֆեթր - մահմեդական հավատի տոներից է, այդ օրը բացվում էր մահմեդականների պառը:

մինչև որ ռուս սպա Լիսանկիչ գնդակից սպանվում է³¹¹, որից հետո ամբողջ
ևս գրավվում է³¹²։ Չինվորները տարրեր կողմերից ամբողջ են ներխուժում
Ֆեբրի տոնը վերաժում նահատակության սև գիշերվա։ Ջորավարը տեղի
քնակչությանը կոտորելու հրաման է տալիս։ Երեք ժամ անդադար սրերը կո-
տորում ու արյուն են ինչում, որից հետո գլխավոր հրամանատարը կարգադ-
րում է դադարեցնել կոտորածը։ Գերյալներին նրա [Յիցիանովի] մոտ են բե-
րում։ Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարի հրամանով ամբողջի կին քնակչներին
հրապարակ են հանում, իսկ Ջավադ խանի ընտանիքի անդամներին ու ժա-
ռանգներին տանում են մեծ մզկիթը և պահակազորի իսկողության տակ բող-
նում։ [Յիցիանովը] կազմակերպում է տեղական կառավարումը, նշանակում
պարեմ ու քաջ անում դատարան։ Գանձակի ամենը ի պատիվ էլիզավե-
տա կայսրուհու վերանվանում է Ելիզավետաբոլ։ (108ա) Հիմնում է նաև պե-
տական այլ իստատարություններ երկրորդական գործերը վարելու համար։
Գանձակում կարգովանում հաստատելուց և քնակչությանը իսկողարեցնե-
լուց հետո Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը վրաստան է վերադառնում...

**(108բ) ԻՇԽԱՆ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ
ԵՐԵՎԱՆ³¹³, ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԴՋԼԱՍԵՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ
ԴԵՄՈՒ ԶԵՆՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԴԱՐՉԸ**

Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը Գանձակից վերադառնում է Թիֆլիս։ Այդ
տարվա ձմեռը այնտեղ է անցկացնում և քանակը նոր արշավանքի նախա-
պատրաստում։

Երևանի կառավարիչ Մուխամադ խանը անընդհատ դժմունքներ ու
խնդրագրեր էր եղում կառավարչապետին և հաճատացնում, որ Ն. Գ. [Յի-
ցիանովի] այնտեղ զալում պես քերդի քանակները նրան կհանձնի ու նպա-
տակություն կհայտնի³¹⁴։

Յին Մուխամադ խանը անկախ կառավարիչ էր, առկայն կառավարման
կարևոր հարցերում խորհրդակցում էր այդ ժամանակ երևանում գտնվող
Նախիջևանի կառավարիչ Քյալախի խանի հետ։ Վերջինս նույնպես դժմում

³¹¹ Շուր ռուս պատմագիր Պուտտոյի՝ Գանձակի Ջավադ խանին սպանում է կա-
պիտան Կոզլովսկին (Смеркающие русского атаманства на Кавказе, т. 1, Тифлис
1901, с. 92)։

³¹² Գանձակի բերդը գրավվում է 1804թ. հունվարի 3-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, թ. 1182,
с. 592)։

³¹³ Ռուսական զորքերի արշավանքը Երևան տեղի է տնեցել 1804թ. հունիսի վեր-
ջին, (այդ մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, թ. 1232, с. 615)։

³¹⁴ Երևանի Մուխամադ խանի նամակները իշխան Յիցիանովին, տե՛ս ԱԿԱԿ, տ.
2, թ. 1227, 1235, 1241, 1243, с. 614, 616, 618, 619։

է կողմ (Յիցիանովին) և հայտնում նրան իր հավատարմության ու հնազանդորդան մասին: Հավատարով նրանց խոսքերին իշխան Յիցիանովը 1804/1220թ.²¹³ գարնանը հաղթական զորքով շարժվում է դեպի Երևան ու իջևանում Էջմիածնի մոտակայքում: Իշխան Յիցիանովի քաջուրջյան համրավը տարածվում է ղզրաշնձրի երկրի տարբեր կողմերում: Նրան անվանում էին «Իշխախաթ», որը ինսպեկտոր քառի աղափաղված ձևն է:

Պարսկաստանի կողմից Իշխախաթի դեմ 170000 իռանց զորքով պատերազմելու է ուղարկվում (զորքի) գլխավոր հրամանատար մշահովկաժ Ն. Գ. քազաժատանզ Արաս Միրզան, որը դեռևս մանկահասակ մի պատանի էր: Էջմիածնի (Ուլ Քիլիսայի) մոտակայքում հակառակորդները միմյանց են հանդիպում և մարտական շեփոթների կանչով սկսում այնպիսի թեժ մի նակատամատ, որպիսին մինչև այժմ ոչ որ ոչ լսել էր, ոչ տեսել...²¹⁴

(109թ) Քանի որ պատերազմի սկիզբն էր, և ղզրաշնձրը ռուսներին կռվելիս դեռ չէին տեսել, դեռևս նրանցից երկուդ չէին կրում ու սաստիկ ուժգնությամբ էին կռվում: Պատվարժան խաներից ու անվանի նրիսասարդներից շատերն են մարտի հրապարակ ելնում, ներխուժում զինվորների շարքերը ու թև նրանցից շատերն են զոհվում, այդուհանդերձ մյուսները կռիվը չեն դադարեցնում:

Գլխավոր հրամանատարը այն օրը ռուսական բանակը երեք զնդի է բաժանում: Ղզրաշնձրը այնպես խիզախորեն են նրանց վրա գրոհում և հանդուգն հարվածներ հասցնում, որ այն փորձովածույղ հրապարակում բարձրացած փոշուց ու հրազենի ծխից պայծառ երկինքը սրբանում է: Ռուսական բանակի մարտիկները միմյանց չտեսնելով՝ կարծում են, թե իրենք մենակ են մնացել: Իսկ ինքը՝ Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը, ինչպես մի ամենի վազը այս ու այն կողմ էր նետվում և իր մարտիկներին ուղևորում: Երբ երկինքը պարզվում է, ու օրը մարթվում, ռուսները տեսնում են, որ իրենք բոլորը ողջատող են: Ղզրաշնձրն էլ մկատում են, որ բոլոր սպանվածները իրենցից են, (110ա) և դաշտի բուսականությունը իրենց արյունով կարմիր է ներկվել: Այդ սրտոճառով (ղզրաշնձրը) խուճապի են մատնվում և փախուստի դիմում, որից հետո այլևս Երևանին չեն մոտենում: Նրա վերևով անցնում են ու կանգ առնում Քանաթեռ (Քեթիաքիթ) կոչված անտիկ վայրում:

Իշխան Յիցիանովը նույն տեղում երկու օր մնալուց ու զորքին հանգիստ տալուց հետո զորքն ու թնդանորներն առած զնում է նրանց հետապնդելու: Երեկոյան կողմ մոտենում են (ղզրաշնձրի) զորակայանին: Ղզրաշնձրը նրանց ընդառաջ են ելնում, որպեսզի խուշնդուտեն նրանց առաջխաղացումը դեպի իրենց ճամբար: Իրենց զորքն ու թնդանորները դասավորում են ճանա-

²¹³ 1220 հ. թ. համապատասխանում է 1805թ.:

²¹⁴ Էջմիածնի ճակատամարտի տեղի է ունեցել 1804թ. հունիսի 21-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, ձ. 1668, շ. 809):

պարհի երկու կողմերում և կրկին սկսեց մի այնպիսի թեժ մաշտ³¹⁷, որի առաջ նախորդը խաղ է թվում: Չկարողանալով հաղթել, այնուամենայնիվ, նորից ջախջախվում են: Թողնելով իրենց վրանները, գուշքն ու գունակը՝ փախչում են Իրան...

Ռուսները տեղ են դառնում նրանց աղջ ունեցվածքին և հայատուրյուններին: Արաս Միրզայի զորքի փախուստից հետո գլխավոր հրամանատարը այնտեղից գալիս է, Երևանը պաշարում³¹⁸, մինչև որ Իրանից մեծ բանակով Երևանին օգնության է գալիս Ֆարսիայի շահը: Արքայորդի Արասին ուղարկելուց հետո Ֆարսիայի շահը, մի անտելի զորք ժողոված, գնում է որդուն օգնության: (110) Ճանապարհին բում է նրա պարտության մասին և մեծ արագությանը գալիս Ղազալու վայրը³¹⁹, որտեղ հոր ու որդու [շահի ու թագաժառանգի զորքերը] միանում են ու միասին մտնում Երևան քաղաքը: Երբորդ անգամ ռուսների դեմ անեղ մարտի են ելնում և նորից, չկարողանալով հաղթել, ձեռնումայն ու հուսալքված, գալիս, կանգ են առնում Երևանի շրջակայքում և բոլոր կողմերից փակում ռուսներին պարեն հասցնողների ճանապարհները:

Իշխան Յիջիանովը գրադեցնում է Երևան քաղաքի շրջակա բոլոր այգիներն ու արվարձանները: Ղզբաշների ձեռքում են մնում միայն քաղաքի չորս պատերը: Ռուսական բանակը պաշարում է Երևան քաղաքը: Ղզբաշների բանակն էլ շրջապատում է ռուսաց զորքը և միանգամից այնպես փակում հաղորդակցության ճանապարհները, որ իշխան Յիջիանովի հետ եկած վրաց իշխանների մի մասը փախուստի ժամանակ գերի է ընկնում³²⁰:

Այնտեղից Ֆարսիայի շահը զորավար Փիր Ղուլի խան Ղազարին վրաստանի արքայորդի Ալեքսանդր Միրզայի հետ ուղարկում է Թիֆլիսի կողմերը: Ղազախ, բորչալու ցեղերը, քաջատուրյանը Նասիր բեկի [նապատակներից], ռուսաց պետությանը զավաճանելով՝ խտվություն են բարձրացնում³²¹: Վերջինս իր նվիրվածությունը [Ռուսաստանի] պետության նկատմամբ ապացուցել էր դեռ Գանձակի կովում, որտեղ նրան մեծ ծառայություններ էր մատուցել: Նրա մոտ էր գտնվում նաև մայր Լիսանկից: [Ալեքսանդր Միրզա] ար-

³¹⁷ Ճանապարհի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1804թ. հունիսի 30-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 2, և 1668, Ը. 809):

³¹⁸ Երևանի պաշարումը Յիջիանովի զորքի կողմից սկսվում է 1804թ. հուլիսի 2-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 2, և 1668, Ը. 810):

³¹⁹ Ղազալու բնակավայրը գտնվում էր Երևանից 30 մղոն հեռավորության վրա, (տե՛ս Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, by Sir Ker Porter, London 1821, vol. 1, p. 207):

³²⁰ Վրաց իշխանները գերվում են 1804թ. օգոստոսի 7-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 2, և 1672, Ը. 811, և 1678, Ը. 813):

³²¹ Վրաստանին նապատակ ցեղերի ապստամբության մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 2, և 1689, Ը. 821:

քայրդուն են միանում ու ապաստանում շամաղինցու [ցեղը], Յիճիս քաղաքն ու նրա շրջակա բոլոր գյուղերը, անգամ Բաշաշո վախճամ արքայորդիները: Ղարաբիխայի մոտ [նրանք] շրջապատում են ռուս զինվորների (111ա) և տեղի բնակիչների մի խումբ: Ռոշ ժամանակ անց, չկարողանալով նրանց հաղթել, հեռանում են:

Երբ բանակում պարենի պաշարները սկսում են սպառվել, իշխան Յիցիանովը շտապ Վրաստանի կողմերն է ուղարկում մայր Մոնտրեզորին (Ղանդավարով), որը հայտնի էր Ղարա մայր³²² անվամբ 150 ռուս զինվորների, Մելիք Աբովի որդի Ռոստոմ քեկի ու նրա հպատակների հետ³²³:

Այս մասին տեղեկանալով՝ ղզրաշների զորքը նրանց հետապնդելու համար մի գորագունդ են ուղարկում: Երեք օր շարունակվում են մարտերը [ղզրաշների ու Մոնտրեզորի զորագնդերի միջև]: Փամբակ հասնելով՝ [ղզրաշները] ինաց են տալիս Ղարաբիխան պաշարման մեջ պառկող Փիր Ղուլի խան *սարգսղին* ու [վրաց] արքայորդիներին, թե՛ «Երեք օր է, ինչ նրանց՝ [ռուսների] ղեմ մարտեր ենք մղում, թե՛ մենք և թե՛ իրենց արդեն ուժասպառ ենք եղել»:

Փիր Ղուլի խանը արքայորդիների հետ նրանց օգնության է հասնում: Լուսարացից մինչև մայրամուտ կռիվ են տալիս: Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են ունենում, մինչև որ մայրը վիրավորվում է, որից հետո մարտը քուչանում է: Երեք տեղից վիրավորված մայրը մահանում է: Նրա ցոկատը պարտվում է, իսկ զինվորները ցարցոցրիվ են լինում: Հայերը փախչում, ամբանում են մոտակայքում գտնվող մի քարայրում, սակայն վերջիվերջո քոչորը գերի են ընկնում: Այնտեղից վերադառնալով [ղզրաշները] վերսկսում են Ղարաբիխայի պաշարումը:

Նահանգապետը Յիճիվաից գլխավոր հրամանատարի զորքին անդամբերքի մի մեծ պաշար է ուղարկում 200 սայլերով փոքրաթիվ զինվորների ուղեկցությամբ: Ուլու *յաղաղին* հասնելուն պես այնտեղ բնակվող ցեղերը, փակելով նրանց ճամապարից, ցանկանում են կողոպտել նրանց: Այլ ելք չգտնելով՝ զինվորները սայլերից իրենց համար ամրություն են հարմարեցնում և սկսում պաշտպանվել: Նրանք [ցեղերը] որքան էլ ջանում են, չեն կարողանում այն գրավել: Այս մասին տեղեկացնում են Փիր Ղուլի խան արդարին: Վերջինս արշավում է նրանց մոտ: (111բ) Մակայն շմաշած գործադրված քաներինն նա ևս չի կարողանում այդ ամրությունները գրավել:

³²² «Ղարա մայր»-բուրբերեն- «սև մայր»:

³²³ Մայր Մոնտրեզորի ցոկատի մասին (տե՛ս АКАК, т. 3, д. 1, с. 5; Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, Ереван 1972, д. 195, с. 254; В. А. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, биографиях и легендах, т. 1, вып. 3, СПб. 1887, с. 375-376):

Չեռնուցայն ու հուսահատ ետ է դառնում ղեպի Գեղամա (Ալլադան) լեռների ստորոտը:

Երբ այս լուրը հասնում է Յիճիխ, գլխավոր հրամանատարին պարենամբերը հասցնելու նպատակով նահանգապետը այնտեղ է ուղարկում մի զենեքայի 300 զինվորների մի խմբով ու շոքս թնդանքներով: Երբ վերոհիշյալ զենեքայը իր խմբով միանում է արշտարանավորների ջոկատին, այնու ոչ որ չի համարձակվում նրանց ճանապարհը փակել: Փիր Ղուլի խանը ևս հետանում է, և պարենամբերը անվնաս Ղարաքիլիսա է հասցվում: Իշխան Յիցիանովը տեսնելով, որ պարենը տեղ է հասել, իսկ Երևանը գրավել չի հաջողվում, և բանակում համաճարակ է սկսվել, որոշում է հեռանալ: Գալիս է Ղարաքիլիսա և պարենը բաժանում բանակին:

Փիր Ղուլի սարդարը և արքայորդիները հուսահատված ետ են դառնում: Վրաստանի բորչալու և մյուս ցեղերը, որոնք ռուսաց պետությանը դավաճանել էին, [պատժից] վախենալով, ցանկանում են իրենց հարեմներից հեռանալ Ղարաքաղ: Մայր Լիսանիչը այս մասին տեղեկանալով՝ Նասիբ բեկի հետ սկսում է նրանց խրատել ու հանգատացնել: Գլխավոր հրամանատարը մտնելով Վրաստան՝ Մաղաղլու¹²⁴ գյուղում իր մոտ է կանչում վերոհիշյալ ցեղերի ավագներին: Դառն ու կուպիտ հանդիմանանքներով կշտանքում է նրանց և հարցնում, թե արդյոք ի՞նչն էր հզոր պետության դեմ նրանց ջանքատանալու սրտմտաղ: (112ա) Բոլորը լուս են մնում և ընդունելով իրենց սխալը՝ մերում խնդրում: Ն. Գ. իշխան Յիցիանովն էլ մեծանդարար ասում է. «Բանի որ ձեր արարքների պատճառը ձեր կարճամտությունն էր, մերում եմ ձեր դավաճանությունը, սակայն պետք է Վրաստանից տարված ամբողջ ավաքն ու կողոպուտը վերադարձնեք իրենց տերերին»:

Այնտեղից [Յիցիանովը] գնում է Յիճիխ, հանդարտեցնում և հնազանդեցնում լեռնաբնակ ու այլ ցեղերի մի մասին: Չմեռն այնտեղ է անցկացնում, իսկ գարնանը՝ նախապատրաստվում զնալ Գանձակի կողմերը:

ԻՇԽԱՆ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԳԱՆՉԱԿ, ԻԲՐԱ- ՀԻՄ ՈՒ ՍԵԼԻՄ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ, ՂԱՐԱԲԱՎԻ ՈՒ ՆՈՒԽԻԻ ՀՊԱՏԱԿԵՑՈՒՄԸ ՈՒՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Երևանից վերադառնալուց հետո 1806/1221թ. Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը գնում է Գանձակ: Այնտեղ կանգ է առնում և մարդ ուղարկելով՝ Ղարաքաղի

¹²⁴ Մաղախլու (կամ Մաղաղլու) բնակավայրը, որ XIX դարում ուներ 3000 հայ բնակիչ, գտնվում է Խրամի վտակ Մաշալներից այ ափին (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, с. 157):

Իբրահիմ ու Նուխի Սելիմ խաների ծնող, նրանցից պահանջում է հպատակվել Ռուսաստանի եզր պետությանը: Վերոհիշյալ խաները հնազանդվում են գլխավոր հրամանատարի պահանջին: Իբրահիմ խանը՝ Ղարաբաղի³²⁵, Սելիմ խանը՝ Շարիի³²⁶ ու իշխան Յիցիանովը Գանձակից գալիս են Զյուրակ գետի ափը, այնտեղ միմյանց հետ տեսակցում, զրուցում ու պայմանագիր են կնքում: Դրանից հետո Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը մայր Լիանիչին 500 զինվորների հետ ուղարկում է Ղարաբաղ: Նույնքան զինվորներ է ուղարկում նաև Նուխի (112թ) և այնտեղից գնում Վրաստան՝ կարգավորելու ու կազմակերպելու Ռաշայուղի ու հարևան շրջանների կառավարումը:

Ի Բ Բ Ա Հ Ի Մ Խ Ա Ն Ի Ս Պ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

Քանի որ Ֆարձալի շահը Իբրահիմ խանի հետ ազգակցական կապեր ունենր, հույս ուներ, որ Ղարաբաղը իրեն կհսկատակվի: Երբ լսում է, որ Իբրահիմ խանը Ռուսաստանի պետության հպատակն է դարձել, զոք է ուղարկում Ղարաբաղ: Նրա քանակն անցնելով Խողա-Ալթերիին կամուրջը, սկսում է ասպատակել Ղարաբաղի շրջաններն ու կոխվներ մղել: Իբրահիմ խանի որդի Աբուլ-Ֆարի խանը մեծ քազմությանը հարձակվում է Տոզ գյուղի³²⁷ վրա, որտեղ ամրացել էին գյուղի ու նրա շրջակայքի հայերը և ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում: [Աբուլ-Ֆարիը] ուժգին գրոհ է ձեռնարկում, քայք ոչ մի արդյունքի չի հասնում: Սենդի Ղուլի խանը իր զորքով ու քազմությանը այն կողմերն է գալիս և Աբուլ Ֆարի խանին պարտության մատնում:

Քանի որ Իբրահիմ խանը շատ ծեր էր, հաճախ նրա զլխում խելահեղ մտքեր էին ծագում: Այս ընթացքում իր մի քանի մերձավորների հետ զաղտնի որոշում է ղզլրաշների պետությանը հսկատակություն հայտնել: Շուշի բերդից դուրս գալով՝ նրա ստորոտում գտնվող Սանգար-խան կոչված վայրում խփում է իր վրանը, որսնալի ղզլրաշների քանակի ժամանակում պես նրանց միանա, ոտասական պետությանը ղազմանանի և այդ կերպ դառնա [չափի] օրինավոր հպատակը: Ժողովրդի մեջ նաև լրորեր էին պտտվում, քն իբր Աբուլ-Ֆարի խանը ղզլրաշ զորքով նույնպես Իբրահիմ խանի հրազներով էր Ղարաբաղ եկել:

³²⁵ Իշխան Յիցիանովի ու Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հանցիկումը և պայմանագրի կնքումը տեղի է ունենում 1805թ. մայիսի 14-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, ձ. 1436, 1437, Կ. 705):

³²⁶ Շարիի Սելիմ խանի հետ պայմանագիրը կնքվում է 1805թ. մայիսի 21-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 2, ձ. 1437, Կ. 705):

³²⁷ Տոզ անունով ախանց և բերդը գտնվում են Ղարաբաղի Դիզակ զազաոում:

Այս պատճառով մայրը Լյուսնկիչը, որը հայտնի էր «դեկու-մայրո»³²⁸ անվամբ, 1806/1221թ. մայիսի 8-ի գիշերը 100 զինվորներով քերդից դուրս գալով (113ա) [Իբրահիմ խանի] վրանը չորս կողմից շրջապատում են ու նրան իր մերձավորների հետ, տեղում կոտորելով՝ ամբողջ վերագառնում³²⁹:

Դրանից հետո Ռուսաստանի կառավարության հրամանով հոր փոխարեն խան է նշանակվում Մեհդի Դուլի Ադան: Նրան է իսնճնվում Կարաբաղի ու նրա ժողովրդի կառավարումը, արդարադատության կազմակերպումը Ռուսաստանի օրինքներին համապատասխան:

Իբրահիմ խանը Կարաբաղում իշխել է 52 տարի՝ 44 տարի մինչև Թալալան գնալը, 8 տարի էլ՝ այնուհետից գալուց հետո...³³⁰

Նա սաստիկ կնամոլ էր և մշտապես խթանիչ դեղեր էր զործածում, որպեսզի կարողանա կանանց հետ շատ հարաբերվել...³³¹

ՂՋԼԲԱՇՆԵՐԻ ԶՈՐՔԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱՔԱՂ: ԳՆԴԱՊԵՏ ԿԱՐՅԱԳԻՆԻ ՄԱՐՏԵՐԸ

Այս ընթացքում ղզլբաշները կտրվելով, թե Կարաբաղը Իբրահիմ խանն է պաշտպանում, և այժմ, երբ նա սպանված է, կարող են գնալ, այն զրավել, այն դարձնում են իրեն հավակնությունների առարկան: 1806/1221թ. Արաս Միրզան անթիվ-անմահար զորք ու քազմությանը հարձակվում է Կարաբաղի վրա: Միաժամանակ Թիֆլիսից Կարաբաղ է (113բ) ուղարկվում զնդապետ Կարյազիմը 400 զինվորներով³³²: Ասկերանի մոտակայքում նա թե՛ մարտեր է մղում ղզլբաշների զորքի դեմ, սակայն նրանց քանակի անոնյի քազմությունը թույլ չի տալիս [Կարյազիմի ջոկատին] առաջ ընթանալ: Այնուհետից վերջինս ետ է դառնում, գնում դեպի Թառնակյուտ ամբողջ:

³²⁸ «Դեկու մայրո», քորքերեն-օխեկապար մայրո:

³²⁹ Իբրահիմ խանի տպագրության մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 3, թ. 610, շ. 334-335:

³³⁰ Իբրահիմ խանի իշխանության տարիները սխալ են նշված: Նա իշխել է 1762-1806թթ., ապա նշանակվում է նրա իշխանության տարիները 44-ն են եղել:

³³¹ Իբրահիմ խանի օրինակն է կանայք էին 1) Ջևանչիթի միմրաշու դուստր Խանումը, 2) Գանձակի Ծանկերդի խանի դուստր Խուրշիդ Բեզումը, 3) Լեզգի Նուսուլ խանի դուստր Բիքե Ադան, 4) Ալլահյար Բեկ Ումուտլուի դուստրը, 5) իշխան Եվգ. Արաշիմնի դուստր Ջախանիր Խանումը, 6) Բաղդի խան Ծանխանի դուստր Ծահ-Նիսա Խանումը, իսկ ժամանակավոր կանայք՝ 7) հայտնի Ռուրսանը, 8) Դիզակի մեյքի դուստր Խաթան-Խանումը, 9) Անա Խանումը, 10) Սոնա Խանումը, 11) Հադիջե Խանումը (ԱԿԱԿ, Կ. 2, թ. 1415, շ. 625):

³³² Կարաբաղը ներխուժած Արաս Միրզայի զորքի դեմ Կարյազիմի ռուսական ջոկատի մղած կռիվներից տեղի են ունենում 1805թ. հունիսին (տե՛ս В. А. Порта, ԿК. Соч., Կ. 1, Կ. 3, շ. 370-390):

Արաս Միրզան նախօրոք իր զորքից մի ջոկատ էր ուղարկել Ամիր խան քեկ Ջահանբեգլուի գլխավորությամբ՝ այդ ամրոցը պաշտպանելու և բուլլ շտաբու ռուսներին այնտեղ մտնել:

Երբ գնդապետը իր զինվորներով կռվելով հասնում է Թառնակյուտ ամրոցին, դարպասները փակ է գտնում: Թնդանորներով [դարպասները] գնդակոծում, ջարդուսիչուք է անում և զինվորների հետ ամրոց մտնում: Այնտեղի ղզբաշներին կոտորում են, իսկ նրանց իրամանատար Ամիր խան քեկը վախից իրեն պաշտպից ցած է նետում և սպանվում: Ռուսները մի քանի օր այնտեղ են մնում, իսկ ղզբաշների քանակը նորից նրանց պաշարում է: Քանի որ ռուսների պարենի պաշարները սպառվում են, Ջրաբերդի Մուր Կանի Աբարեկովը մի քանի անգամ գիշերով նրանց հաց ու այլ մթերքներ է հասցնում: Բայց ի վերջո հասկանում են, որ զինվորների համար այդ կերպ հաց հասցնելը դժվար է: Գնդապետը իր [ողջ] մնացած 100 զինվորների հետ գիշերով այնտեղից դուրս է գալիս ու լեռնային ճանապարհով գնում Ջերմուկ քերդը: Այնտեղ հայերից հաց ու պարեն ստանալով՝ ձեռանում են Գանձակ, այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Բայց [Կարյազինը] կրկին զորք վերցրած գալիս է, Չազամ գետի մոտ կռվում Արաս Միրզայի դեմ ու նրան ջախջախելով՝ փախուստի մատնում մինչև Իրան³³³:

(114ա) Քանի որ այդ ժամանակ Զարեսի շահը մեծ բանակով Արարսի ափին էր գտնվում, իշխան Յիցիանովը նույն տարվա օգոստոսին իր զորքով պատերազմի է ելնում նրա դեմ և պարտության մատնելով՝ հեռացնում մինչև Արաղ ու Ատրպատական³³⁴: Դրանից հետո նորից Կասստան է վերադառնում:

ԻՇԽԱՆ ՅԻՅԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԲԱՔՈՒ և ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսաստանի պետության ղեկավարների ու իշխան Յիցիանովի գլխավոր նպատակը Կասպից ու Սև ծովերի առափնյա շրջանների ու նրանց միջև ընկած ողջ տարածքի գրավումն էր, որպեսզի այնտեղ մարդկանց երթևկությունն ու առևտուրը հեշտությամբ կատարվեր: Ուստի Ն. Գ. իշխանը ռազմական նպատակներով Սև ծովի ափին կառուցում է Ռեդուտ-Կալե

³³³ AKAK, т. 2, д. 1467, с. 717.

³³⁴ Իշխան Յիցիանովի Ղարաբաղ մտնելուց հետո պարսկական զորքերը առանց որևէ ընդհարման նախանշում են Ատրպատական (AKAK, т. 2, д. 1462, с. 715; д. 1464, с. 716):

(Կուլեվի) ամբողջ³³⁵, որից հետո մտադրվում է գրավել Բաքուն, որպեսզի ապահովի քե՛ իր և քե՛ ժողովրդի հանգիստը: *Դատ-ալ-տորոյ* [Թիֆլիս] վերադառնալուց հետո սկսում է զորքը կարգի բերել ու արշավանքի նախապատրաստվել:

1806/1221թ. փետրվար ամսին հաղթական զորագնդերով շարժվում է դեպի Բաքու: Նարարաղի կառավարիչ Մեհդի Ղուլի խանը ճանապարհին նրան է միանում՝ օժանդակելու նպատակով: Սակայն Շիրվանի Մուսթուֆի խանը հրաժարվում է մեծ տերությանը հարատակվել ու խոսվություն է բարձրացնում: Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը նախ և առաջ անհրաժեշտ է համարում նրան պատժել և իր ուղղությունը փոխում է դեպի Շամախի: Մուսթուֆի խանը այս լսելով՝ աստափած փախչում է և իր ցեղերով անբանում Ֆիր լեռան վրա: Գլխավոր հրամանատարի ժամանելուց հետո նրանց միջև հաշտության բանակցություններ են սկսվում և պայմանագիր է կնքվում³³⁶, (114թ) որով բարեհաջող կեցութով լուծվում են այնտեղի խնդիրները:

Այդ ընթացքում գլխավոր հրամանատարը մի քանի անգամ միայն մեկ հեծյալի ուղեկցությամբ գնում է Մուսթուֆի խանի մոտ: Վերջինս բարեկամաբար Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարին զգուշացնում է, որ այդպես անփութ լինի, որովհետև այդպես մեծակ չբեկնա մի օր էլ նրան փորձանք կզատահի:

Գլխավոր հրամանատարը պատասխանում է. «Պայծառափայլ կայսրը ինձ նման միլիոնավոր զինվորներ ունի, եթե զոհվեմ, նրանցից միայն մեկը կզակասի: Ի՞նչ տարբերություն, ես կզոհվեմ, քեզ զինվորներից որևէ մեկը»:

Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը այնտեղի գործերն ավարտելով՝ գնում է Բաքու: Այդ քաղաքը չբջապատում է ծովի ու ցամաքի հարթավայրային կողմից³³⁷: Որոշ ժամանակ անց Բաքվի կառավարիչ Հուսեյն Ղուլի խանը հաշտություն կնքելու և Ռուսաստանի մեծ պետությանը հպատակվելու ցանկություն է հայտնում: Գլխավոր հրամանատարն էլ նրա խոսքերով խաբված՝ բարեկամական հարաբերություններ է հաստատում նրա հետ: Հուսեյն Ղուլի խանը դուրս գալով ամրոցից՝ կանգ է առնում նրա մոտակայքում գտնվող մի վայրում և վրան խոխում: Գլխավոր հրամանատարին նամակ է գրում, քե մի քանի հարցեր քննարկելու համար անհրաժեշտ է, որ նա [Եփրատի] այցելի իրեն: Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը՝ պարզասիրտ ու ազնիվ մի մարդ, անփութ լինելով իր կյանքի նկատմամբ, չի կռառնում [Հու-

³³⁵ Ռեզուտ-կազն ամբողջ գտնվում է Խոփյա-ցխալիի գեոարխրանի մոտ, Մեծգրեկխյում:

³³⁶ Շիրվանի Մուսթուֆի խանը Ցիցխանովին հպատակություն է հայտնում և նրա հետ պայմանագիր կնքում 1805թ. դեկտեմբերի 25-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, թ. 1365, ց. 673):

³³⁷ Ցիցխանովի գլխավորած ռուսական զորքեջի կողմից Բաքվի պաշարման մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, թ. 1521, ց. 745:

սեյն խանի) նստին մտքերը: Գնում է Հուսեյն Ղուլիի վրանը, այնտեղ նստում ու սկսում զրուցել նրա հետ: Հուսեյն Ղուլի խանն էլ, ամբողջ բանալիներից արծաթյա սկուտեղի վրա, դնում է գլխավոր հրամանատարի առաջ: Ջրույցի ընթացքում վերոհիշյալ խանի ազգականներից Իբրահիմ բեկ անունով մեկը, որին գաղտնի հրաման էր տրված, (115ա) տմարդաբար հրազենով վիրավորում է այն բարձրաստիճան զորավարին, և նա նույնիսկ վախճանվում է...³²⁸

Իշխան Յիգիանովը իր քաջությամբ, բանիմացությամբ ու հաջողակությամբ անգերազանցելի մի կատավարչապետ էր: Ասում են, որ լինելով շատ նուանդուն ու արդար, նա առանց նախօրոք խրատելու երբեք ոչ որի չէր պատժում...

Հուսեյն Ղուլի խանը գլխավոր հրամանատարի գլուխը մի սուրհանդակի ու վերոհիշյալ Իբրահիմ բեկի հետ ուղարկում է ղզղաչների երկիրը՝ համարելով, որ իր այդ քայլով Իրանին մի փառասնեղ ծառայություն է մատուցում: Ղզղաչների երկրից անքիվ-անհամար քաղճությամբ մի ստեղծի բանակ է լքվում Թարվի հարթավայրը, որը այնտեղ սփռված փարդագույն վրանների առատությունից, Անեղ Դատաստանի վայրին է մնանվում³²⁹:

Այդ դեպքերից հետո ռուսական բանակը զգուշանալով ցամաքային ճանապարհներից՝ նավերով հեռանում է դեպի Ասորսխանի կողմերը: Այնուհետև կովկասյան շրջաններում վերահաստատվում են իրանական օրոնքները և ստեղծում մի խառնաշփոթ իրավիճակ: Անճնորեք խտվություններ ու հուզումներ են ծագում:

Ն. Գ. գեներալ-մայոր Նեսվետսկը, որը [ռուսական բանակի] հրամանատարներից էր և գտնվում էր Շարիում, ժամանակավորապես իր վրա է վերցնում կատավարչապետի պարտականությունները, մինչև որ հինգ ամիս անց թիֆլիս է գալիս կատավարչապետ (115բ) կոմս Գուրովիչը:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ՀԵՏԵՎԱԿԱԶՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՄՍ ԳՈՒԴՈՎԻՉԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1806/1222թ.³⁴¹ հունիսին հետևակազորի գեներալ Ն. Գ. կոմս Գուրովիչը Վրաստանի կատավարչապետ է նշանակվում³⁴¹, իսկ հետևակազորի գեներ-

³²⁸ Յիգիանովը սպանվում է 1806թ. փետրվարի 8-ին (տե՛ս Մѣроуждѣнне русскаго казачества на Кавказѣ, т. 1, Тифлис 1901, с. 230-231):

³²⁹ Մանճեղական հավատի համաձայն Անեղ Դատաստանի օրը հողը կարմիր է շիկացած երկաթի պես:

³⁴⁰ 1220 հ.թ. համապատասխանում է 1805թ.:

բայ Բուզակով՝ կովկասյան տարածքների գրասիրամասատար: Կոնստանդին Թիֆլիս ժամկետն պես պատերազմ է սկսում Օսմանյան Թուրքիայի սուլթանի դեմ և վայելուչ պատրաստություններով ու մեծ զորքով շարժվում դեպի Ախալքալար: Գեներալ Բուզակովը ուղարկվում է հարավային Դաղստան: Նա շարժվելով դեպի Բաբու (Բաղդուրի) ու Լուրս³⁴² գրավում է այդ երկրները³⁴³: Գեներալ-մայոր Գլազնևալը նվաճում է Դեբրեմոզը և զորքը վերցրած գնում Կարաբոխ³⁴⁴: Կոխլմեր է մղում ու հաղթանակ տանելով այնտեղի ողջ բնակչությանը հնազանդեցնում է: Գեներալ Նեպոտսան ուղարկվում է Գյումրիի կողմերը: Ախալքալարի կառավարիչ Հուլի-գադի Սեյիմ փաշան այս մասին իմանալով, սատոնի անհրեկված, զորք է ուղարկում Ախալքալարը պաշտպանելու ու ռուսաց բանակին դիմադրելու:

Ն. Գ. Կոնստանդին Թիֆլիսի ինտ. ոչ մի տեղ կանգ չառնելով, առայ է ընթանում և ամառն անցնում Ախալքալար: Նրա շրջակա ողջ տարածքը ծածկում է իր հաղթական բանակի վրասներով և չորս կողմից ամրում այն պաշարման օղակի մեջ: Սկսում են սանդուղքներ պատրաստել և մեկ շաբաթ անց աղչապաշտի երկու ժամ առաջ գրեթե քաղաքը: Մաքուր շարժանակվում է մինչև կեսօր, սակայն լուսանելով՝ ցամաքի հասցանակին չեն հասնում³⁴⁵: Մեկ շաբաթ այնտեղ մնալուց հետո Կրասնան են (116ա) վերադառնում:

Երբ կոնստանդին Թիֆլիս է մտնում, լսում է, որ Յուսուֆ փաշան, զորքի հրամանատար դառնալով, եկել է Կարս՝ պատերազմելու: Ուստի 1807/1223թ.³⁴⁶ հունիսի 18-ին մարտի մախապատրաստվելով՝ շարժվում է դեպի Գյումրի: Արփա-չալի ափին, Գյումրիի մոտ, որն այժմ Ալեքսանդրոսալը է կոչվում, երկու լուսնակները հանդիպում են: Գևորգի երկու կողմերից մարտի են բռնվում և

³⁴² 1806թ. հունիսի 2-ի հրամանով գեներալ-ֆելդմարշալ կոնստ. Վ. Գոզդովիչը նշանակվում է կովկասյան Գծի և Կրասնայի զորքերի գլխավոր հրամանատար (տե՛ս Н. Н. Дырденко, *ук. соч.*, т. 5, СПб. 1887, с. 16):

³⁴³ Լուրսան Պարսկաստանի շահ Մուլիմանի օրոք դառնում է այնտեղի կառավարիչների ժառանգական օջառն, որոնց նառաջադրը Խուրազն (Կուլախան) էր, իսկ 1733թ. վերաշինված Լուրսա քաղաքը: Բաբուն Սեֆյան Պարսկաստանին միացվելուց հետո մինչև XVIII դարի սկիզբը կառավարում էին շահի նշանակած կառավարիչները, իսկ XVIII դարի երկրորդ կեսում Զարիսի իսանի օրոք (1758-1789թթ.) այն իր շրջակա տարածքով միացվում է Լուրսի իսանությանը:

³⁴⁴ Այդ դեպքերի մանրամասները տե՛ս Н. Н. Дырденко, *ук. соч.*, т. 5, с. 65-80:

³⁴⁵ Կարաբոխյան ընդգրկում է Մալկա և Ուրուխ գետերի միջև ընկած Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերը զբաղեցնող տարածքը:

³⁴⁶ Ախալքալարի բերդը ռուսական զորքերը պաշարում են 1807թ. մայիսին, (տե՛ս АКАК, т. 3, а. 942, с. 542):

³⁴⁷ 1223թ. համադարտաստանում է 1808/1809թ.:

հրազենով մեղում միայն³⁴⁷։ Որոշ ժամանակ անց օսմանյան բանակը պարտվելով սկսում է մահանջել։ Օսմանյան բանակի հարստությունները, ողջ ավարն ու բնդանորսները ընկնում են [տուսների] ձեռքը։ Դրանից հետո կառավարչապետը Թիֆլիս է վերադառնում։

1808/1224թ.³⁴⁸ ձմռան սառնամանիքին [կոմսը] մեծ պատրաստություններ տեսնելով՝ իր հատրական դրոշը ուղղում է Երևանի կողմը³⁴⁹։ Նրա առաջին մարտը ղզրաշենի զորքի դեմ տեղի է ունենում Դարաբարայում, որտեղ նրանց ջախջախում է³⁵⁰։ Այնուհետև [կոմս Գուղովիչը] գալիս է Երևանի քերդը պաշարում։ Որոշ ժամանակ անց գրոհում է քերդի վրա, սակայն ապարդյուն։ Մեծ թվով զինվորներ են ընկնում մարտի դաշտում։ Վերջիվերջո տեսնելով, որ ի վիճակի չէ Երևանը գրավել, [Գուղովիչը] ձեռնունայն վերադառնում է Թիֆլիս։

ՀԵԾԵԼԱԶՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ՏՈՐՄԱՍՈՎԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ռուսաստանի մշտնջենական պետության կառավարությունը 1809/1225թ.³⁵¹ Վրաստանի կառավարչապետ է նշանակում հեծելազորի գեներալ Տորմասովին³⁵², իսկ կոմս Գուղովիչը Ռուսաստան է կանչվում։ Տորմասովը օսմանցիների հետ հաշտություն է կնքում։ Թայց ղզրաշենի հետ հարաբերությունները սրվում են, և (116թ) պատերազմն ու ռազմական զործույթյունները՝ շարունակվում։

Այդ շրջանում ղզրաշենը մեկզորեն քնեցնելով [տուսների] զգոնությունը՝ 1809/1224թ. Մեռամմաղ Ալի Միրզային ուղարկում են Վրաստանի կողմը։

³⁴⁷ Արքիա-չայի ճակատամարտը տեղի է ունենում 1807թ. հունիսի 18-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 3, ձ. 957, Ե. 548)։ Նրա մասին մամբրամասն տե՛ս մաս (Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, ձ. 364, Ե. 415-416; ձ. 382, Ե. 440)։

³⁴⁸ 1224հ. թ. համապատասխանում է 1809/1810թ.։

³⁴⁹ Կոմս Գուղովիչի Երևանյան արշավանքը սկսվում է 1808թ. սեպտեմբերի վերջին (Присоединение, т. 1, ձ. 414, Ե. 465)։ Երևանի քերդը պաշարվում է 1808թ. հոկտեմբերին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 3, ձ. 875, Ե. 496)։

³⁵⁰ 1808թ. հոկտեմբերի 28-ին գեներալ-մայոր Ներսիսի զորք Դարաբարայում հաղթում է Արա Միրզայի բանակին (Присоединение, т. 1, ձ. 423, Ե. 480)։

³⁵¹ 1225 հ. թ. համապատասխանում է 1810թ.։

³⁵² 1809թ. մարտի 5-ի հրամանով հեծելազորի գեներալ Ա. Պ. Տորմասովը նշանակվում է Աստրախանի, Կովկասի ու Վրաստանի նահանգների կառավարչապետ և զորքերի գլխավոր հրամանատար (Н. Н. Дубровин, укр. сов., т. 5, Ե. 227-228)։

Վերջինս բողոքող ցեղը կոչարտելով՝ նրան մեծ վնասներ է հասցնում ու հարուստ ազլար ձևեր բնորոշ³⁵³։ Դրանից հետո, նույն տարվա մեջ, Երևանի կառավարիչ Հուսեյն խան ասրդարը (վրաց) արքայազդիների հետ Վրաստանի կողմերն է ուղարկվում Ախալցխայից մինչև Վրաստան ընկած տարածքներում խռովաբյուռներ բարձրացնելու ու խանդարտված հուզումները բորբոքելու։

Տորմասովը այս մասին լուրեր ստանալով՝ Շամխորի ճանապարհով գալիս, կանգ է առնում Մաղաբա կամրոջի մոտակայքում։ Գեներալ Պատուլչիին գեներալ Լիսանսկիի հետ ուղարկում է Ախալցխա՝ Հուսեյն խանի դեմ։ Վերոհիշյալ գեներալները հատրական զորքով ճանապարհ են ընկնում ու կեպիշերին, երբ սպանված ղզըրաշների համար սզայող երկինքը Աբասյանների սև զգեստն էր հագել³⁵⁴, հանկարծակի հարձակվում են ղզըրաշ զորքի վրա, կոչուպտում ու կոտորում նրա մարտիկներին։ Շատերն են սպանվում, իսկ մնացյալները դժվարությամբ փրկվելով՝ ոտքով ճանապարհ են ընկնում դեպի իրենց երկիրը։ Ճանապարհին էլ ստանցիների ջոկատներն են նրանց քալանում, և թշվառները, հուսալքված, մերկ ու բոկոտն, քազմաթիվ չարչարանքներով Իրան են հասնում։

Ղզըրաշների պետության ատաջ անդրահար ու պատմից տազնապած Հուսեյն խան ասրդարը փախչում է Քյոո-օղլի ամրոցը³⁵⁵։ Բայց որը ժամանակ անց [ղզըրաշները] նրան հանգստացնում են և իր նստավայրը վերադարձնում։

Նույն տարվա նոյեմբեր ամսին գեներալ-մայոր իշխան Օրբելյանովը օսմանյան բանակը ջախջախելով՝ գրավում է գեղատեսիլ Փոփի (Քուզի) ամրոցը³⁵⁶։ (117ա) 1810/1225թ. հունվար ամսին այդ ամրոցը դրվում է վերոհիշյալ իշխանի ենթակայության տակ։

Այդ տարվա մեջ ամրոցը Վրաստանը Իմերեթիայի հետ անցնում է Ռուսաստանի պետության գերիշխանության տակ ու դառնում նրա հարկատու։ 1811/1226թ. կազմվում է Իմերեթիայի կառավարությունը, և այդ շրջանը սկսում է կոչվել Իմերեթիայի շրջան (Իմերեթիանակի օջախ)։ Նրա շրջկենտրոնն է դառնում Կուրանակ (Նուրանակ) քաղաքը։ Այս միջոցառումներից հետո գեներալ Տորմասովը Վրաստանի կառավարչի պաշտոնը հանձնում է գեներալ-ինչոն-նանտ մարկիզ Պատուլչիին, իսկ ինքը Ռուսաստան է վերադառնում։

³⁵³ Մոխամմեդ Ալի Միրզայի գորագնի Բողոքող մտնելու մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ, 4, a. 1075, c. 695:

³⁵⁴ Աբասյան խաչկանները սև զգեստ էին կրում։

³⁵⁵ Քյոո օղլի ամրոնն էր կրում Երևանի Մարզի Դաբաքենից Փարզենիսի մահաթ Իր-սպաղ քերոջը (տե՛ս Н. Шонен, *указ. соч.*, c. 282):

³⁵⁶ Փոփի ամրոցը գրավվում է 1809թ. նոյեմբերի 15-ին (Н. Н. Дыбцов, т. 5, с. 271):

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵ-
ՆԱՆՏ ՄԱՐԿԻՉ ՊԱՌԻԼՈՒՉԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹ-
ՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԸՐՋԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

1811/1227թ.³⁵⁷ սեպտեմբեր ամսին Ն. Գ. զենեղալ-լեյտենանտ մարկիզ Պատուլչին նշանակվելով Վրաստանի կառավարչապետ՝ գալիս է Թիֆլիս³⁵⁸ ու զննապետ կոտլյարնակուն ողարկում Ախալցախը (Ախաղբալսը): Գնդապետը ղեկավարներ ամսին գրոհով նվաճում է այն: Տեղի բնակչությունը հնազանդություն է հայտնում Ռուսաստանի պետությանը:

Գենեղալ-մարկիզը ճանապարհ է ընկնում դեպի Բաքու: Մեծ զորքա-
նակով ժամանելով Գանձակ՝ ազատ է արձակում Ջավադ խանի բանտարկ-
ված ընտանիքին մի քանի ղզլբալ խամների հետ³⁵⁹ և գնում Բաքու³⁶⁰:

Այդ ընթացքում ապստամբում է Կախեթի ու Կիզիքի (Ղասիղ)³⁶¹ բնակ-
չությունը: Գենեղալ-մայոր Սիմոնովիչը իշխան Օրբելյանովի հետ գնում,
ճնշում է Կախեթի խռովությունը և բնակչությանը հանդարտեցնում³⁶²:

1812/1228թ.³⁶³ Ղաղարաղի Իբրահիմ խանի թոռ Ջախար Ղուլի աղան
փախչում է ղզլբալների երկիրը³⁶⁴: Թագաժառանգ Աբաս Միրզան գալիս է
Ղորչի կոչված վայրը³⁶⁵ (117թ) ու ոչնչացնում այնտեղ գտնվող [ոտսական]
զորագունդը: Այդ ղեպքի մանրամասները հետևյալն են: Ջանի որ ինչ-ինչ
պատճառներով Մուհամմադ Հասան աղայի որդի Ջախար Ղուլի աղան վատ

³⁵⁷ 1227 թ. թ. համապատասխանում է 1812թ.:

³⁵⁸ Գենեղալ-լեյտենանտ Մարկիզ Պատուլչին ոտսական զորքերի կորպուսի
հրամանատար և կառավարչապետ է նշանակվում 1811թ. հուլիսի 6-ին (ԱԿԱԿ,
տ. 5, ձ. 1, Ե. 1, ձ. 2, Ե. 1):

³⁵⁹ Ջավադ խանի կանանց ու ընտանիքին զեչությունից ազատելու Իրան գնալու
թուղթվություն տալու մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 5, Խոփու 1873, ձ. 167, Ե. 119, ձ. 169,
Ե. 119-120:

³⁶⁰ Մարկիզ Պատուլչին Բաքվում էր գտնվում 1812թ. փետրվարին, (տե՛ս ԱԿԱԿ,
տ. 5, ձ. 88, Ե. 59):

³⁶¹ Ըստ XIX դարի տվյալների, Կախեթին Ջարքիցից բաժանվում էր Արագվի գե-
տով, այն սահմանակցում էր չերքեզների տարածքի, Ավարիայի և Շաքիի խա-
նություն հետ: Կիզիքը հանդիսանում էր նրա 3 շրջաններից մեկը, որը Կախեթիի
մյուս շրջաններից բաժանվում էր Կաղստորի լեռներով (ԱԿԱԿ, տ. 1, ձ. 151, Ե.
193):

³⁶² Կախեթի ապստամբության մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 5, ձ. 97, Ե. 81, 82:

³⁶³ 1228 թ. թ. համապատասխանում է 1813թ.:

³⁶⁴ Ջախար Ղուլի խանի Իրան փախչելու և Մուշանքուղի ճակատամարտի մա-
սին տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 5, ձ. 88, Ե. 59:

³⁶⁵ Ղորչին Հազարա գետի վտակներից է (Ղ. Ալիյան, Միսական, էջ 4):

հարաբերությունների մեջ էր իր հորեղբայր Մեղի Ղուլի խանի հետ, և նրանց միջև մշտական բշտամտություն կար, վերջինս գրաբարտում է [Ճաֆար Ղուլի աղային] և նրան թիֆլիս են կանչում, որպեսզի Ռուսաստան արտորեն: Նրան տանելու ժամանակ, երբ Թարթառ գետն էին անցնում, [Ճաֆար Ղուլին] պահակազորի գլխավոր սպային խնդրում է իրեն բուլ առ ճիով այն անցնել, որովհետև զգուշանում է աչքակով ջուրը մտնել: Չին հեծնելով մի կերպ այնտեղից փախչում է և իր հարատակների մի մասի հետ հեռանում ղզքաշների երկիրը:

Այդ ժամանակ Արաս Միրզան իր զորքով եկել, կանգ էր առել Արասի ափին գտնվող Ազանդուզ կոչված վայրում: Ղուլն տարվա ճնաճը [Ճաֆար Ղուլի աղան] բազաժառանգ Արաս Միրզային իր զորքի ու բնգանորների հետ կուլի է հանում Մեղի Ղուլի խանի դեմ, որը այն ժամանակ գտնվում էր Ղուլի կոչված վայրում և ջանում էր հանդարտեցնել թարթառն³⁶⁶ ու մյուս ցեղերին:

Երկու օր ու գիշեր այնտեղ ուժգին մաշտեր են տեղի ունենում: Ղզքաշներից շատերն են գտնվում³⁶⁷: Ի վերջո ղզքաշների հետուսյա կողոպտածի հետանկարով վախեցնելուց հետո թարթառն մահմեդական ցեղերին հաջողվում է զորակալանը բերել: Երբ ցեղերի կամաքը մտնում են տուսական գնդի շարքերը, կարգուկանոնը խախտվում է: Բանակի առջևից բշտամին, իսկ նախից ցեղերի այրուժին վերտիշյալ զորագունդը ցարցարջով են անում: Մի մասը ստիպված անձնատուր է լինում, շատերը սպանվում են, իսկ Մեղի Ղուլի խանը այնտեղից փախչելով՝ գալիս է Եուլի անրոզը: Ճաֆար Ղուլի աղան իր հարատակներից ու ցեղերից շատերին (118ա) նույն ձմռանն իսկ գաղթեցնում, տանում է ղզքաշների կողմը: Ինքը ևս հեռանում է [Իրան] և այնտեղ մնում մինչև որ մեկ տարի անց հաշտություն է կնքվում, որից հետո կրկին վերադառնում է Ղարաբաղ:

Գեներալ մարկիզը այս դեպքերի մասին լսելով՝ Բարսից գնում է Երվան, Մուսրուֆի խանի մոտ: Այնտեղ լսում է Ղուլիի միջադեպի մասին ու գալիս Ղարաբաղ: Ժամանում է Եուլի և Ղուլիի դեպքերի համար որոշ անձանց կշտամբում է: Այդ ժամանակ կնոջից մամակ է ստանում, որ հաղորդում էր Կախերի ու Կիզիլի վրացիների ապստամբության մասին, և նա շտապ ճանապարհ է ցնկնում դեպի Թիֆլիս: Չնայած, որ գլխավոր հրամանատարը զազախ ցեղի նկատմամբ անվտանգություն ուներ, վերջիններս

³⁶⁶ Թարթառն բառի հույնական է: Թարթառվեզո բուրբոնական ցեղից պատկանում էին ղզքաշ ցեղերի թվին (տե՛ս Н. П. Петрушевский, *ук. соч.*, с. 91, 92): Թարթառն անունով հայտնի էին Ղարաբաղի տարածքում գտնվող մի բանի բնակավայր (տե՛ս Описание Карабагской провинции, с. 11):

³⁶⁷ 1812թ. փետրվարին Մուլլանբուլ կոչված վայրում բռնական 500 զինվորներից բաղկացած ջոկատը պարտություն է կրում Արաս Միրզայի 18000-անոց բանակի դեմ ճակատամարտում (В. А. Потто, *ук. соч.*, т. 1, кн. 3, с. 480-481):

ճանապարհին նրան դիմավորում են ու հարգանքով ողջկցում մինչև Թիֆլիս: [Պատվոչին] մի քանի անգամ արշավում է ապստամբած վրացիների վրա ու կողոպտում նրանց:

Այդ ժամանակ, այսինքն 1812/1228թ., լուրեր են ստացվում ֆրանսիացիների Ռուսաստան ներխուժելու մասին: Գեներալ-մարիշեզ կատավարչայտի պաշտոնից ազատվելով՝ Ռուսաստան է կանչվում:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐՁԱՆՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՌՏԻՇՉԵՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՆՔՎԱՄ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1812/1228թ. փետրվար ամսին զենեղալ-լեյտենանտ Ռտիշչեզ նշանակվում է Վրաստանի ու Կովկասի կատավարչայտ, և գալով Թիֆլիս³⁶⁸, սկսում է կարգի բերել այնտեղի զորքերը: Լույս տարվա հոկտեմբեր ամսին զենեղալ-մայոր Կոտլյարևսկին, որը հայտնի էր Աղզի-Փարե³⁶⁹ անվամբ, Ամարասից գիշերային գրոհ է ձեռնարկում Ալբանդուզում գտնվող ղզրաչների վրա ու նրանց զորքը ցարուցրիվ անում:

Այս դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Վերտիշչալ զենեղալը երկույան կողմ իր արյունալիցու գործի մի զորագնդով, (118թ) դազախ հեծյալների ու դարաթաղցի քաջերի հետ, Ամարասից արշավում է, գիշերը Մուրադ խան Դերաղարդի³⁷⁰ ատաջնորդությամբ ճրագի լույսի տակ անցնում է Արաքսը և հարձակվում Արաս Սիրզաի քանակատեղիի վրա: Արևածագին գրոհի են անցնում Ալանդուզի վրա³⁷¹ և սկսում գնդակոծել այն հրետանով: Ղզրաչները քնից վեր են թռչում, և, շփոթահար, իրենց գույրն ու վրանները թողած, փախչում դեպի Ալանդուզ քրի վրա գտնվող ամրոցը: Գեներալը գրավում է [դատարիկ] քանակատեղին և այնտեղ կանգ առնում: Երկրորդ գիշերը հարձակվում են Ալանդուզի բերդի վրա: Լուսաբացի մոտերքը ոռու գինձորները

³⁶⁸ Մարկիզ Պատվոչին Ռուսաստան է կանչվում կայսր Ալեքսանդր I-ի 1812թ. փետրվարի 16-ի հրամանով և նրա փոխարեն նշանակվում է զենեղալ-լեյտենանտ Ռտիշչեզ (AKAK, տ. 5, թ. 269, շ. 201), որին նրա պաշտոնը հասնվում է 1812թ. ապրիլից ոչ շուտ, (տե՛ս AKAK, տ. 5, թ. 40, շ. 23):

³⁶⁹ «Աղզի-Փարե» բարբերեն - «քերամի պատաս»:

³⁷⁰ Դերաղարդիները XVIII-XIX դարերում Ղարաբաղում ու Թափլում բնակվող բյուրջական ցեղերից էին, որոնք Պարսկաստանի հետ բնամական հարաբերությունների մեջ գտնվելով՝ պատերազմների ընթացքում օժանդակում էին ռուսական զորքերին: Նրանք հայտնի էին որպես նշանավոր լուսաներ ու զոդեր, (տե՛ս Օժոշքոսե Ռոսսիևսկա առաժում, ս. 3, շ. 274, 244-245):

³⁷¹ Ալանդուզի մակրատմարտը տեղի ունեցում 1812թ. հոկտեմբերի 19-20-ին (Մաթրոսևսե, տ. 2, շ. 463-466; AKAK, տ. 5, թ. 841, շ. 683; թ. 844, շ. 689-690):

երկու կողմերից գրեռոմ են ամրոցի վրա, և որովհետև գիշերը շատ մութ էր, նրանք խմբվում են մի տեղում: Հակառակորդն էլ կարծեվով, թե [ոռա] զինվորները ամրոց են մտել, խուճապի է մատնվում: Մինչև լուսարագ, դզրաչները միմյանց չճանաչելով, իրար են կոտորում, քրոմ ամրոցը և ցարուցրիվ վնում: Նրանց մեծ մասը ոռասաց զորքի ձեռքն է ընկնում, մի մասն էլ սպանվում: Արաս Միրզան վախուստի ժամանակ մի փոսի մեջ է ընկնում և որոշ ժամանակ մնում սպանվածների շրջապատում, մինչև որ [պարսից] ասպազարսի գորքի հեծյաչներից մեկը նրան նկատելով, նմույզ է հասցնում: [Թագածատանցը] այնտեղից դուրս է գալիս, ձին հեծնում ու փախչում դեպի Թավրիզ:

Գեներալ Կոտլյարևսկին հաղթանակով ու մեծ ավարով այնտեղից վերադառնում է Ղարաբաղ: Որոշ ժամանակ այնտեղ մնալով՝ նույն տարվա ձմռանը, այսինքն 1813/1228թ. հունվար ամսին, նորից զորք վերցրած արշավում է դեպի Լեմքորան ու Թալիշ³⁷²: Այդ տարվա ձմեռը (119ա) այն աստիճանն ցուրտ էր, որ ծովի ողջ ընդարձակ մակերևույթը սառցակալել էր: Գեներալը ասուցն որևէ երկնտանքի Շուշիից արշավում է Արզևան ամրոցի վրա և թե՛ մարտեր մղում³⁷³: Թեև ինչպես սառնամանիքի հետևանքով, այնպես էլ կոիվների ընթացում [Կոտլյարևսկու բանակը] մեծ կորուստներ է ունենում և ինքը՝ գեներալը, մի քանի վերքեր է ստանում, այնուամենայնիվ ամրոցը գրավվում է: Հարտակեցնելով նաև Թալիշի խանի նառապայրը [Կոտլյարևսկին] այնտեղից վերադառնում է³⁷⁴:

1813/1229թ. հոկտեմբեր ամսին գեներալ Ռաիլչևը սկսում է դզրաչների հետ հաշտության բանակցություններ վարել: Իրանի կողմից հաշտության կնքման համար թշնամական տարածք է ժամանում Միրզա Աբուլ Հասան խանը: Այնտեղ հաշտության բանակցություններ են ընթանում, և կնքվում է Գյուլիստանի պայմանագիրը³⁷⁵, որից հետո խռովածույզ ու փոթորկված աշխարհը խաղաղվում է:

Որոշ ժամանակ անց գեներալ Ռաիլչևը պաշտոնաթող է արվում: Նրա փոխարեն կառավարչապետ է նշանակվում Երմուլովը:

³⁷² Թալիշի խանությունը կազմավորվել է XVIII դարի կեսին Կասովից ծովի հարավ-արևմտյան ափին, նրա մայրաքաղաքն էր Լեմքորանը: 1802թ. այն անցնում է Ռուսաստանի հովանավորության տակ, իսկ 1828թ. վերջնականապես միացվում է Ռուսաստանին:

³⁷³ Արզևան ամրոցը, որն ամրացվել էր անգլիացի ճամապետների օգնությամբ, Կոտլյարևսկու գորագնդի կողմից գրավվում է 1812թ. դեկտեմբերի 22-ին (Утчеракчане, т. 2, с. 479-480):

³⁷⁴ Լեմքորանը գրավվում է 1813թ. հունվարի 1-ին, (Утчеракчане, т. 2, с. 487; АКАК, т. 5, с. 853, с. 699):

³⁷⁵ Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը կնքվում է 1813թ. հոկտեմբերի 1-ին (АКАК, т. 5, с. 877, 734):

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ԵՐՄՈՒՈՒԿ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱ- ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽԱՂԱՂ ՀԱՐԱ- ԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1816/1231թ. հոկտեմբեր ամսին Ն. Գ. զենեքալ-չելտենանտ Երմոլովը նշանակվելով Վրաստանի ու Կովկասի կառավարչապետ՝ Թիֆլիս է գալիս³⁷⁶: Այնտեղի գործերը կարգավորելուց հետո 1817/1232թ. ապրիլ ամսին որոշ նախապատրաստություններից հետո իր մի քանի անվանի զենեքալների հետ գնում է Մուլքանիս³⁷⁷: Այնտեղ Չարիալի շահի ու զզրաչ քարծրաստիճան պաշտոնյաների հետ հանդիպումներ է ունենում: Թեև կայսեր կամքով Ռտիշչևի կերպած հաշտությանը Կապան լինո էր նշված որպես [երկու երկր-ների] սահմանագիծ, սակայն Երմոլովը նպատակահարմար է գտնում այդ սահմանագիծը դարձնել Արարսը³⁷⁸: Այնուհետև վերադառնում է ու (119թ) ձեռնամուխ լինում իրեն ներկա տարածքներում կարգուկանոն հաստատելու և նոր կանոններին համապատասխան նրանց կառավարումը կազմակերպելու գործին: Որոշ տեղերում անհրաժեշտության դեպքում նոր օրենքներ է մտցնում:

Այդ ընթացքում Ղարաբաղի ու Շիրվանի խսաները փախչում են զզրաչների մոտ: Առաջինը, 1822/1236թ.³⁷⁹, հեռանում է Մուսրոուֆի խանը, այնուհետև, 1823/1238թ.³⁸⁰ Մեհդի Ղուլի խանը: Շարիի խանն էլ նույն տարվա մեջ

³⁷⁶ Հետևակազորի զենեքալ-չելտենանտ Ա. Պ. Երմոլովը Թիֆլիս է գալիս 1816թ. հոկտեմբերի 10-ին, տե՛ս AKAK, Է. 6, Կ. 1, Ը. II:

³⁷⁷ Մուլքանիսն գտնվում է Չենթալանից 30 մղոն դեպի հարավ-արևելք: Այն Ղազար տիբեթականների սիրելի ձմեռային խանգատավայրն էր մինչև XIX կեսերը (History of Persia under Qajar Rule, Translated from Persian of Hasan-e Fasa'is Farzama-ye Naxeri, by Herbert Busse. New York-London 1972, p. 15): Այն կիմնվել է մոզղոլ տիրակալ Մուհամմադ Խուդարսանդալի (1304-1316) կողմից և Իլխանական Պարսկաստանի մայրաքաղաքն էր (History of Persia, by Sir Percy Sykes, London 1921, Vol. 2, p. 115):

³⁷⁸ Այն, որ ռուսական կայսրը հսկված էր զիջումների գնալ, հաստատում են նաև ռուսական պատմագիրքները (В. А. Порто, Կ. Կ. Կ. Կ., Է. 2, Խ. 1, СРІ 1887, Ը. 29): Միայն Երմոլովի վճռակամությամբ է բացատրվում սահմանների անփոփոխ մնալը (Ученые записки, Է. 4, Կ. 1, Ը. 7):

³⁷⁹ 1236 ի. ք. համապատասխանում է 1820/1821թ.: Շիրվանի Մուսրոուֆի խանը Պարսկաստան է փախչում 1820թ. օգոստոսի 19-ին, (տե՛ս AKAK, Է. 6, Կ. 1, Ը. 1212, Ը. 810):

³⁸⁰ 1238 ի. ք. համապատասխանում է 1822/1823թ.: Ղարաբաղի Մեհդի Ղուլի խանը Իրան է փախչում 1822թ. նոյեմբերի 21-ին, (տե՛ս AKAK, Է. 6, Կ. 1, Ը. 1293, Ը. 848):

վախճանվում է³⁸¹, և այս երեք խանությունները Ռուսաստանի պետության կազմի մեջ են մտնում: Ն. Գ. Երմոլովը այս տեղերում պետական հաստատություններ է հիմնում ու պարետներ նշանակում: Նրանց բոլորի կառավարումը հանձնում է մահմեդական զավառների ու Թալիշի խանության կառավարիչ-մահանգապետին (օլդուժնոյ մաշալնիկ), որի նստավայրն էր Շուշին: Եվ այդպիսով այնտեղի կառավարումը կազմակերպում է իր մտածած օրենքներին համապատասխան:

1818/1234թ. հավաքում է բոլոր քնազավառների մասնագետներին ու նրանց գրանցում: 1819/1235թ. Ն. Գ. Երմոլովը գնում է Դաղստան և այնտեղ ուժգին մարտեր մղելով հաղթանակներ տանում: Մի քանի տարի անընդմեջ այնտեղ պատերազմում է, որի մասին հանգամանորեն շարադրված է այնտեղի դեսպերի պատմությանը նվիրված մյուս գրքում:

Շիրվանի ու Ղարաբաղի խաների փախուստից հետո Կազիկունուխի³⁸² կառավարիչ Սուրխայ խանը իր որդի Նուի խանի ու բոտան Մուհամմադ խանի հետ 1823/1237թ.³⁸³ Դաղստանից փախչում, գնում է ղզրաչների կողմը³⁸⁴:

Քանի որ այս մի քանի տարիների ընթացքում նրանց (ռուսների) ու ղզրաչների միջև խաղաղություն էր տիրում և կողմերից ոչ մեկը բշտամական քայլերի չէր դիմում, Ն. Գ. Երմոլովը երկիրը բարեկարգում է ու այնտեղ կարգուկանոն հաստատում:

Գեներալ-մայոր իշխան Մաղաբովը մահմեդական զավառների (Ղարաբաղի, Շարխի ու Շիրվանի) ու Թալիշի խանության մահանգապետն էր: Նրա քաջության ու խիզախության համբավը ամենուր տարածվել էր: (120ա) [Իրանի ու Ռուսաստանի] միջև բարիդրացիական հարաբերություններ էին հաստատվել, նրա [Մաղաբովի] ու ղզրաչների պետության ղեկավարների

³⁸¹ Շարխի Խամադի խանը մահանում է 1819թ. հուլիսի 24-ին, (տե՛ս AKAK, Է. 6, Կ. I, 2. 1096, c. 738):

³⁸² Կազիկունուխի խանությունը XIX դարում ընդգրկում էր Կոչուս գետի ակունքների միջև ընկած տարածքը: Ափսոհորսյան համաձայն, այնտեղ քնակվող լարերը դիմադրության ցույց չեն տալիս իրենց երկիրը՝ Կուժուխ, ներխուժած արաբներին և ընդունելով մահմեդական կրոնը, իրենք ևս միանում այլ ցեղերին մահմեդականացնելու համար արաբների մզած պաշարին: Այդ պատճառով ստանում են Ղազի (իսկառի համար պաշարող) անվանումը: (տե՛ս B. A. Porro, ԿԿ. ԿԿ., Է. 2, 86տ., c. 153):

³⁸³ 1237ի. ք. համապատասխանում է 1821/1822թ.:

³⁸⁴ Ռուս պատմագիր Պլետտնե այս առիվով նշում է, որ «ռուսական հետադուր քաղաքագետները վաղուց արդեն գիտակցում էին, որ Անդրկովկասում ռուսների իրական տիրապետության և երկրամասի միավորման համար անհրաժեշտ է վերացնել մախ և առաջ խանությունների ինքնուրույնությունը և դարձնել դրանք ռուսական զավառներ», ռուսի խաների փախուստը ռուսական միջամտության հետևանքն էր (B. A. Porro, ԿԿ. ԿԿ., Է. 2, 86տ. 4, ՇԻՆ. 1888, c. 669):

միջև նամակագրական կապ կար, և բարեկամությունը երկու երկրների միջև որեցոր ամրապնդվում էր:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԱԲԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ՀԵՏ

Ն. Գ. զեներալ Մադարովը խիստ հավակնուտ ու հպարտ մարդ էր: Բացի իր վերադասից մյուս բոլոր իշխանավորների հետ իրեն պահում էր ինչպես հավասարը հավասարի պես:

Այդ ժամն թագաժառանգը զայն է Արաբսի ավից ու կանգ առնում Մուղանի հարթավայրում՝ այնտեղ որսորդությամբ զբաղվելու և զբոսնելու համար: Այդ պատճառով զեներալ Մադարովը իր երկրի կառավարության թուլությունից ցանկություն է հայտնում հանդիպելու արքայորդու հետ: Իդեն ենթակա խանություններից մի բանի խանների ու անվանի բեկերի, կազակ-ինձյակների և ալլոց հետ գնում է Արաբսի մյուս ավից՝ Խոթա-Ալֆերինի մուսակայրում Արաս Միրզայի հետ տեսակցելու³⁶⁷: Արքայորդին մեծ պատվով է ընդունում Մադարովին ու բեկերին: Գեներալը արքայորդուն խնդրում է բուլց տալ նրա բանակում տուսական մեռվ հրաձատարյուն ու տոնախմբություն կազմակերպել: Այնուհետև, թագաժառանգի թուլությունից, լավ նախապատրաստվելով մի այնպիսի հրաձատարյուն է կազմակերպում, որ բանակի ձիերի մեծ մասը, սանձերը կտրում, նետվում են ճամբարի տարբեր կողմերը: Այնպես, որ շատերը մինչև առավոտ չեն կարողանում իրենց ձիերը գտնել: Ղզրաչյաները իրացած էին այդ հրաձատարյամբ:

Սի աճգամ թագաժառանգի հետ զբուլցի ընթացքում զեներալն ասում է. «Դուք պետք է Գևդարբունիցից (Գյոլջա) ու Մադարսիցի հրաժարվեք³⁶⁸: Դրանք մեզ սովեր, որպեսզի Թիֆլիսի ու Վրաստանի ցեղերը իրենց հոտերի ամառանոցային արտոտավայրերի համար (120ր) տարածքներ ունենան»:

Թագաժառանգին [նրա] հանդգությունն ու անկիրք վարժունքը ապշեցնում ու գայթակհում է: Հաջորդ օրը, երբ զեներալի քեռի Պետրոս քնկ Մադարովը ներկայանում է արքայորդուն, վերջինս զանգատվում է, թե. «Այս Զերբորդդին շատ զոռոզ ու անմիտ մարդ է, բոլորովին իր չավից չի ճանաչում: Նա ընդամենը մի զեներալ է, որպիսիք Ռուսաստանի թագավորը հազարներով ունի, բայց [նրանցից] ոչ մեկը չէր համարձակվի ինքնագլուխ կերպով նման հարցեր շոշափել: Հատկապես վայել չէ նրան նման հարցեր բարձ-

³⁶⁷ Գ. Վ. Մադարովի և Արաս Միրզայի Ղարաղաղում հանդիպման արդյունքների մասին, (տե՛ս АКАК, т. 6, в. 2, Тифлис 1875, д. 504, с. 272):

³⁶⁸ Գևդարբունիքի ու Մադարսի վիճակի տարածքների մասին տե՛ս Кавказская эдортка, т. 21, Тифлис 1900, с. 1-2, 12, 14-42.

բացնել, որովհետև իմ հայր շահը Թեմթանուն լինելով, իսկ որսաց կայսրը Պետերբուրգում, երկուսն էլ կարող են երեք աշրպխի տաբածրներ միմյանց նվիրել, քայց ես ու մա շներ կարող մնան հարցերից խոսել: Դուք, որ հասուն տարիքի փորձված մի մարդ եք, նրան խնայի բերեք»...

ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՈՒ ՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹ- ՅԱՆ ԽԱԹԱՐՈՒՄԸ: ԱՐԱՍ ՄԻՐՉԱՅԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

11 տարուց ավելի էր անցել ղզլբաշների ու ռուսների միջև հաշտության կնքման ժամանակվանից: Այդ մի քանի տարիների ընթացքում Իրանի ժողովուրդն ու գործը ասլուսում էր հանգիստ ու խաղաղ կյանքով: Ոչ մի կողմից որևէ ուժեղ թշնամի ու քանակ չէր խախտում նրա անդորրը: Իսկ այն մանր ընդհարումներն ու հուզումները, որ տեղի էին ունենում երկրում (121ա) հասնողարտեցվում էին փոքր զորագնդերով: Բայց շուտով [ղզլբաշները], մեծամտորեն իրենց ուժեղացած համարելով, ինչպես մաս որոշ աչ պատճառներով խզում են իրենց քարեկամական կապերը ռուսների հետ և խախտելով խաղաղությունը՝ պատերազմի են ելնում այն եզր պետության դեմ:

Այդ պատճառներից առաջինը անգլիացիների օգնությունն էր: Նրանք ամեն տարի զենք ու զինամթերք էին մատակարարում Իրանին, որպեսզի մա ուժեղանա և ռուսներին ճանապարհ չտա իր տարածքի միջով դեպի [անգլիացիների տարածքները]: Արաս Միրզան, որ Զարհալի շահի ավագ որդին ու քաղաքապետն էր, Ատրպատականում աստիճանաբար անգլիացի մասնագետների ղեկավարությամբ կազմակերպում է իր ծնունակազորն ու երեսուցիս³⁸⁷:

Այդ տարիներին [ղզլբաշները] օսմանցիների ու բուրքմենների ղեմառանձին ընդհարումներ են ունենում, որոնքում հարթանակ են տանում: Կարծելով, թե ռուսների ղեմ պատերազմը ևս աշրպխին է լինելու, անմտորեն ցանկանում են կռիվ սկսել ռուսների դեմ...

Երկրորդ [պատճառը հետևյալն էր], արդեն մի քանի տարի էր, ինչ Գեղարքունիքի ու Սաղարաքի տարածքների [պատկանելության] հարցի շուրջ

³⁸⁷ Դեռևս ռուս-պարսկական 1803-1814թթ. պատերազմի տարիներին Պարսկաստանի քաղաքապետանգ Արաս Միրզան սկսում է եվրոպացի մասնագետների օգնությամբ վերապատրաստել պարսկական բանակը: Անգլիացի ազդեցությունը Իրանում սկսում է ուժեղանալ 1809թ. եկտո (H. A. Kyzasova, yk. cov., c. 37): Իրանում անցկացվող ռազմական փոփոխություններին տեղյակ էին ինչպես օտարերկրյա ճանապարհորդները, այնպես էլ ռուսական կառավարությունը (Հ.

երկու պետությունների միջև տարածայնություններ ու վեճեր էին ծագել: Կողմերից ոչ մեկը զիջումների չէր զնում և հարձար առիթի էր սպասում (այդ հարցը զենքի ուժով լուծելու համար):

Երրորդ [պատճառն այն էր], որ այդ տարիներին լարեր էին պատվում Ղաղստանի կողմերում Ղազի Մուլայի³⁰⁸ բարձրացրած խռովությունների մասին: Նա *ղազալարի* ու *ջիհադի* կոչեր էր անում, այդ ուղղությամբ բուռն զործունեություն էր ծագալել՝ հրահրելով Ղաղստանի բնակչությանը ռուսների դեմ պատերազմի՝ ի վնաս իրենց իսկ շահերի: Երկրի *մոլլաները* և *մոլլա-ձեղձերը* կոչվ բորբոքելու ցանկությամբ տարված, զրբեր ու ուղերձներ են հղում *ջիհադի* ու *ղազալարի* մասին (121թ) և իրենց պերճախոսությամբ զրգոում բնակչությանը ռուսների դեմ:

Անգամ պալատական *մոլլա-ձեղձ* Աղա Սեիդ Ալին մի զրույթուն է հանձնում Զարիայի շահին հայտնելով, որ՝ «Ռուսների դեմ մղվող պատերազմը ևս *ղազալար* է: Երազուսն ինձ հայտնվել է, որ այսինչ անսին դուք հաղթանակներ եք տանելու: Այնպես, որ եթե այդ ժամանակ Չեր քանակը ռուսների դեմ կռվի ելնի, հաղթելու ե՞ս³⁰⁹»:

Ժողովրդի մեջ ասեկոսներ են տարածվում, թե Աղան իբր ասել է. «Ես ռուսների բնդանորի արկը մեղրովս կվերցնեմ ու նրանց վրա կնետնեմ»:

Այդ ժամանակվա մարդկանց էլ միայն այդպիսի խոսքերի էին պետք, հասկապես Իրանի ժողովրդին, որը հրաշքներին հեշտ էր հավատում:

Չորրորդ [պատճառն այն էր], որ մի քանի տարի էր, ինչ Իրան էր հեռացել Վրաստանի վաշտության ժառանգորդ Ալեքսանդր Միրզան, որ այնտեղ պատվավոր վալի էր համարվում: Ռուսաստանից Իրան էին հեռացել նաև [Անդրկովկասի] խաների մի մասը, ինչպես Ելիզավեթի Մուսրուխի խանը, Ղարաբաղի Սեիդի Ղուլի խանը, Գանձակի Օդոբյու խան Զիադոզլին և Եարիի Սեյիմ խանի որդիները, որոնք մշտապես հարձար առիթի էին սպա-

Հակերթյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 374; ԱԿԱԿ, Կ. 6, Կ. 2, Է. 341, Ը. 178):

³⁰⁸ Ղազի Մուլան 1823թ. ռուսական իշխանությունների դեմ Ղաղստանում կրթնակամ պատերազմ քարոզող ռուսների սկզբնավորողներից էր, այնպիսի մանրամասն այս մասին տես Кавказские сборник, Կ. 23, Тифлис, 1902, Историческая Записка о начале и развитии духовного учения о нравственном элементе человека в Дагестане, Ը. 1-73:

³⁰⁹ Մահմեդականների դեղը պատերազմի հրահրման մեջ մեծ էր քանի որ 1826թ. յոթը քայլեր են կատարվում նրանց կողմից այդ ուղղությամբ: Պարսիկ պատմագրի վերալույթամբ. «1826թ. մայիսին Արա Սեիդ Մոհամմադը նամակներ է հղում Անդրկովկասի մոլլա-ձեղձերին՝ կոչ անելով նրանց ելնել «Մրթազան» պատերազմի ընդդեմ ռուսների: «Մրթազան» պատերազմի համար սրբաբնական արջունիքը տրամադրում է 300000 բունամ փող» (History of Persia under Qajar Rule, p. 174):

սում, որպեսզի իրենց երկրները վերադառնան ու վերականգնեն իրենց իշխանությունները:

Այս հանգամանքներից էլնելով՝ Ֆարհադի շահը 1826/1242թ. իր որդի քաղաժառանգ Արաս Միրզային թնկրան է կանչում և (122ա) ուղարկում ռուսների դեմ պատերազմելու: Արաս Միրզան էլ, հոր հրամանին համապատասխան, թնկրանից Ատրպատական է վերադառնում, սկսում զորք հավաքել ու կռվի նախապատրաստվել:

Այդ ընթացքում վախճանվում է Ն. Մ. կայսր Ալեքսանդր Գալտովիչը: Այս հանգամանքը ևս նպաստում է խաղաղության խաթարմանն ու կռվի բռնկմանը:

Թագաժառանգ Արաս Միրզան այս առթիվ իր պալատականների ու բանակում իշխանավորների հետ խորհրդակցություն է անցկացնում: Որոշ իմաստուն իշխանավորներ հետադարձ են օգտակար չեն համարում ռուսների դեմ պատերազմը պետության համար: Նրանք ջանում են այնպես անել, որպեսզի շահը հրաժարվի պատերազմելու իր ցանկությունից: Այդ նպատակով բարձրաստիճան իշխանավորներից ու անվանի խաներից իր պերճախառքյաճք հաշոնի *սանդուղջաթ* Հեյդար Ալի խանին փող քերելու ու որոշ ալլ պատրաստություններ տեսնելու պատրվակով թնկրան են ուղարկում, որպեսզի Ըահին մերկայանա ու նրան որևէ կերպ համոզի իր մտադրությունից հրաժարվել: Հեյդար Ալի խանը գալով թնկրան՝ մերկայանում է չահին: Երբ զրույցի ընթացքում շահը նրան հարցնում է զորքի վիճակի մասին, վերջինս պատասխանում է. «Տիեզերքի կենտրոնի»³⁰⁶ հրամանով թագաժառանգը զորք է հավաքում ու ռազմական պատրաստություններ տեսնում ռուսների դեմ պատերազմելու համար: Ետսեղազին ջանք է բաժնում չահի հրամանները [ճշտորեն] կատարել: (122բ) Բանի որ, Փառք Աստու, Չեր խանարի ծառան եմ, որը եթե մի քան գիտի ու բարցնում է, դավաճանություն է գործում, ուստի եթե Տիեզերքի կենտրոնը թույլ կտա, մի քանի քան կասեն»:

Այնուհետև չահի քույրավորյաճքը ասում է. «Թեև այժմ չահի հաղթական զորքին ոչ ոք չի կարող դիմադրել, և այն որ կողմ էլ իր երեսը դարձնի, հաղթանակը նրանք կհինի: Սակայն ռուսների հետ բարեկամական կապերի խզումն ու նրանց դեմ պատերազմը այժմ ոչ մի չափ քան չի խտտանում և մեր պետության չահերից չի բխում: Չէ՞ որ Ռուսաստանը հին պետություն է, պատերազմում կռուտ, իսկ խաղաղության դեպքում՝ մեղմ: Ոչ մեկին հավատի համար չի նեղում ու ճնշում: Դեռևս ոչ մի բշնամական քաղ չի կատարել ու խաղաղության խզման համար ոչ մի առիթ չի տվել: Նամանականդ, որ կայսրն էլ վախճանվել է, ու նոր կայսր է գահ բարձրացել: Հետևե՛նք նրա գործերին ու պահպանե՛ք: Դրանից հետո միայն համապատասխան քաղքը

³⁰⁶ Ըահին մեծարելու համար տրվող հոճանիչներից է:

ձեռնարկենք: Երև այժմ քչնամական քաղեր ձեռնարկենք, ժողովուրդը դրանք դաժան ու փորրուի կեանարի, որը հանելի չի լինի շահին»:

Այդ պահին Զարեայի շահը, սաստիկ բարկացած, հրամայում է իր մանկամասակ որդուն՝ Մուշեյի խանին, որը ճշտապես, գոհարազարդ սուրը կսպած, նրա մոտ կանգնած էր. «Գլխատի՛ր Հեյդար Այի խանին, (123ա) որովհետև նա դավաճան է, և շահին հակառակ է մտածում»...

Երբ Մուշեյի խանը պատրաստվում է նրան [Հեյդար Այիին] գլխատել, շահը լինելով սաստիկ փողասեր, կարգադրում է. «Հեյդար Այի խան, արյանդ պինդ վճարի՛ր և կենդանի կմնաս»:

Վերջինս անմիջապես տալիս է այն հարյուր *աշրաֆի թարաղիմները*, որոնք իմանալով շահի քնավորությունը, նախօրոք վերցրել էր իր հետ և փրկվում է: Դրանից հետո սկսում է շահի կամքին համապատասխան խոսել և հաստատել նրա մտքերի անսխալականությունը:

Շահի կամքով ու հրամանով բազածատանց Արաս Միրզային նորից հանձնարարվում է հետևակային ու հեծյալ գնդերից բաղկացած և թնդանդաներով համալրված մի քանակ նախապատրաստել Դարաբաղ ներխուժելու ու ռուսների դեմ կռվի ելնելու համար: Այդ հրամանի մեջ շեշտվում է. «Բավական է, ինչ խարվեցինք: Հանգստի ու անգործություն այդ ժամանակամիջոցում կարող էինք շատ տարածքներ նվաճել ու հասնել մինչև Կովկասյան սահմանները»...

[ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ] ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ատրաբատականի կանոնալիզի հետևակազորը, որը գտնվում էր բազածատանց Արաս Միրզայի ենթակայության տակ, կրում էր *ապրապ* անվանումը, իսկ շահին ենթակա Արաղի կանոնավոր հետևակազորը՝ *թամրապ* անվանումը:

(123բ) Այսպես, Հեյդար Այի խանի Թեհրանից վերադառնալուց ու [շահի] միանշանակ հրամանը բերելուց հետո, Արաս Միրզան բանակում զորատես է անցկացնում և արտերազմի պատրաստությունները ավարտելով՝ մի քանի կողմերից զորք ուղարկում դեպի Կովկասյան նրկունքը:

Ինչը՝ Արաս Միրզան, Ատրաբատականի հեծելազորայինների ու *ապրազներ*ի 60000-անոց մի զորագունդ ու 30 թնդանդ վերցրած, Դարաբաղի

Գոլամբար³⁹⁵ ու Մոշբամբար *յալլազների* ճանապարհով շարժվում է դեպի Ղարաբաղ³⁹²:

Նույն, Սալմաստի [Սալմաս] ու Ուրմիայի [Ուրումի] աֆշար հեծելազորայինների ու հետևակայինների մի զորագունդ՝ Ամիր խան սարդարի ու Ղարաբաղի Մեհդի Ղուլի խանի գլխավորությամբ, Նախիջևանի ու Սիսիան լեռան ճանապարհով շարժվում է դեպի Շուշի բերդը:

Մեկ այլ զորագունդ էլ, որ բաղկացած էր Արաղի զորքից ու շահարդուլի³⁹⁹ հեծյալներից, դրվելով ժազունով դաջար ազնվական Իբրահիմ խան սարդարի ու Շիրվանի Մուսթուֆի խանի ենթակայության տակ, ուղարկվում է Շիրվանի կողմերը:

Երևանի Հուսեյն խան սարդարը իր Սարու Ալան³⁹⁴ անունով հայտնի եղբոր՝ Հասան խանի ու Վլաստանի արքայորդի Ալեքսանդր Միրզայի հետ ուղարկվում է Թիֆլիսի կողմերը՝ Փամբակի ու Շորագլայի միջով և Ղարաբաղի լեռնային ընդհարվում իշխան Սևադզանիձեի (Սևիզե միրզա) հետ:

Նմանապես Թալիշի Միր Հասան խանը զորքով գնում է դեպի Լեճրորան ու Արզլան, Շարիի Մեյլիմ խանի որդի Հուսեյն խանը իր եղբոր՝ Հաջի խանի հետ բռնում է Նուխիի ճամփան, իսկ Օդուրյու խան Ջիադողլին շարժվում է դեպի Գանձակ: Եվ յուրաքանչյուրը՝ 10-15000-անոց զորքով, կռիվ դրույր վեր պարզած, պատերազմի է ելնում՝ այն տարածքները գրավելու:

Չնայած [այս մասին] յուրերի արագ տարածմանը, (124ա) Ռուսաստանի կառավարությունը չէր հավատում, որ ղզլաշները, խախտելով հաշտության պայմանագիրը, պատերազմի կելնեն: Այդ ժամանակ քարեկամական խաղաղ հարաբերությունները ամրապնդելու նպատակով իր քարզմանիչ Շահամիր խան Բեգլարովի³⁹⁵ հետ Թեհրան էր ուղարկվել պատվարժան դեսպան իշխան Մեհշինդովը (Մեշինդով)³⁹⁶, որպեսզի Հաքիայի շահին հա-

³⁹⁵ Գոլամբար- գտնվում է «Արզնդյան բնակավայրից 9000 գյազ (= 9կմ) և Թալիշից» 10000 գյազ (= 10կմ) հեռու դեպի Սևար տանող ճանապարհի վրա (տե՛ս ۲۲ جلد على أكبر دعندا لغتنامه جلد ۲۲):

³⁹⁶ Տե՛ս նաև, Указание, т. 4, ч. 1, с. 100.

³⁹⁷ Շահարդուլի - Մաշադայի շրջանի 4 գյուղական գավառամասերից մեկն է, որը գտնվում է այդ շրջանի հարավ-արևելյան մասում, (տե՛ս على أكبر دعندا لغتنامه جلد ۲۲): Հավանաբար այդ տեղանունը ծագել է նույնանուն քրդական ցեղից, որը բնակվում է Իրանական Ջրբառանում (տե՛ս Ն. Խ. Մախմույով, նշվ. աշխ., էջ 47):

³⁹⁸ «Սարու Ալան» բուլղերեն «չեկ աղյուծ»:

³⁹⁹ Ռուսական բանակի ենթասպա Շահամիր խան Բեգլարովի իր ժամանակի հինգ քարզմանիչներից էր, որի քարզմանությամբ էին հաճախ անցկացվում Ռուս-արաբական բանակցությունները, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 22, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, Тифлис 1901, с. 28):

⁴⁰⁰ Кавказский сборник, т. 22, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, с. 51-52.

գործիք (Ռուսաստանի) նոր տիրակալի գահ բարձրանալու յորդ, և նրան հանձնելը կայսեր կողմից որպես նվեր ուղարկված բյուրեղյա գահը: Հասնելով Ռոբան³⁹⁷, անվանի դեսպանը տեսնում է անտելի բանակը, քայքայ աչև չի կարողանում լուր ուղարկել Ռուսաստանի իշխանություններին³⁹⁸:

Դեսպանի առաքելոց ավելի է նպաստում Ռուսաստանի աննուշությանը: Յուրաբանչյուրը հանգիստ իր գործով էր զբաղված և որևէ ռազմական պատրաստություն չէր տեսնվում:

Դեսպանը առանց որևէ հստակ պատասխան ստանալու կալանքի տակ է առնվում:

Սկզբում, Ամիր խան սարդաբը Մեհդի Ղուլի խանի հետ խոչից մտնում է Նախիջևան և կանգ առնում Արաբսի ափին³⁹⁹: Միասին խորհրդակցելով՝ այն կարծիքին են հասնում, որ երևի հրամանի համաձայն իրենց զորքով սրբնրաց աղչավեն Շուշի քերտի վրա, հնալավոր է, որ Մեհդի Ղուլի խանի [նախկին] նպատակները դարձապեսը բաց չանեն և [խանին] չմիանան: Այդ դեպքում իրենց ձեռնարկումը կծախողվի ու զորքը ցարցարիվ կլինի: [Նրանք] նպատակահարմար են գտնում Արաւ Սիբրգային նամակ գրել (124թ) և խնդրել, որպեսզի վերջինս երկու զորագունդ ու երկու բնդանոր ևս իրենց տրամադրի և իրենք կարողանան անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանվել:

Արաւ Սիբրգան նրանց հետևյալ պատասխանն է գրում. «Չեզ զինվոր ու հրետանի տրամադրել չեմ կարող: Ղարաբաղի բնվերն էլ ինձ գրել են, որ զորքի տեղ հասնելուն պես, իրենք [Շուշիի] խալիվելու դարպասը բաց կանեն ու մեք պետությանը կհպատակվեն: Չեզ կարողացրվում է Նախիջևանից Միսիան չեռան կողմով առանց հապազելու տեղի դեսի Շուշի աղչավել, քանի որ, նրանք մեզ ծառայելու պատրաստ, զորքի զալստյանն են պատում: Երբ մեզ հետ սարքազ ու բնգանորներ տաննը, այդպե ընթանալ չեք կարողանա: Բացի այդ, հրետանին լեռնելով տասնեկ յոթսո դժվար է: Ռուսաց զորքի դեմ ես եմ կռվելու, և երբ սարքազ հետևակազորը ու հրետանին մեզ տամ, հաղթել չեմ կարողանա: Մարդաք, մեծ գործ ենք սկսել: Ժանի որ առջևս կրակի ծովելն են փորորկվում, պետք է զարկենք ու առաք շարվենք: Երբ առաջինը հարվածենք, երկար տարիներ հանգիստ ենք վայելելու, աչխուպես տատապանքներից չենք ազատվի... Աչխի օգնությամբ ու յանի հավերժական բախառով երեզարքի օրը կանցնենք խոզա-Ալեդիներ կամուրջը և կանգ կառնենք Ջերբալիի այլիներում: Ուրբաք օրը կանենք Ամա-

³⁹⁷ Ռոբանը Ատրպատականի ննագույն քաղաքներից է:

³⁹⁸ Մեհդիխուլի դեսպանությունը խոզա-Ալեդիին կամրիք մտն է հասնում 1826թ. մայիսի 23-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 6, Վ. 2, Ն. 620, Կ. 344):

բաս, շարար օրն էլ գրոհելով Ազնտարանցուն (125ա) գտնվող ռուսկան գործի վրա՝ կռիվ կրճճենք ու մեկ օրում կրճճենք թե՛ ամրոցի, թե՛ նրա կա- յարդի նարցեղը»:

Հիշյալ խաները, որոնք բազմիցս ակամառես էին եղել ռուսների կռիվնե- րին, ծանոթանալով նամակի բովանդակությանը, զորք ստանալու հույսերը կորցնում են ու վշտանում Աբաս Միրզայի այս մտքերից:

Լուրեր են ստացվում նաև, որ իրենց բաշտության հայտնի եզերների⁴⁰⁰ մի զորագունդ հրետանիով գտնվում է իրենց ճամապարհին ընկած անտիկ Գոբլիս գյուղում, որպեսզի սրաշուքանի Կապանն ու Զանգեզուրը: Այդ սրտ- ճատով Ամիր խան սարդարն ու Մեհդի Ղուլի խանը, Աբաս Միրզայի նրամա- նին նակատակ, դանդաղ ու անշուսպ են շարժվում: Նախիջևանից մինչև Մի- սիանի Մարդուղսը (Մարցոդուկ)⁴⁰¹ կղզված վայրն ընկած մեկ օրյա ճամա- պարհից անցնում են Երեք-չորս օրում⁴⁰²: Այնտեղ իմանում են, որ գերի են ըն- կել հիսուն ռուս զինվորներ, որոնք Բազար-շայի ափն էին եկել ճուկ որսալու ու լողանալու: Այս նորությունը նրանց փորք-ինչ ոգևորում է, և նրանք սկսում են ավելի համարձակ առաջ ընդանալ: Սարն անցնում են և կանգ առնում Բազար-շայ գետի ափին գտնվող Ղարաքիլիսա⁴⁰³ գյուղում: Այդ գիշեր ռու- սներին դափսճանամ ու ղզբաչաների կողմն անցած Ղարսբաղի Հաջի Աղա- լար քեևի կողմից ճարդ է գալիս՝ լուր քերելով, թե՛ Գործիս ռուսները մայրա- մուտին գյուղից դուրս են եկել և անմայր ուղղությամբ ձեռացել: Ղզբաչաների քանակը խոճապի է մատնվում և նույն գիշերն իսկ գնում դեպի մուսակալ- քում գտնվող Փարսանգի ըլուրը: Այնտեղ ամբանում են ու տապնապած կռվի են նախապատրաստվում, մինչև որ ստափոտյան մեկ այլ լուր է ստացվում, թե ռուսները դեպի Եալի են շարժվում, (125բ) որպեսզի իրենց զորքին միա-

⁴⁰⁰ Ղարսբաղ ներխուժած պարսկական զորքերի շարժման այս երկու ուղղու- յունների մասին են վկայում նաև ռուսական աղբյուրների փաստագրական նյու- րերը (Кавказская война, т. 22, Описание военных действий в Грузии, с. 132):

⁴⁰¹ Եզերների քերև հետևակազորային թիք-գվարդիայի գունդը կազմվել է 1796թ. թիք-գվարդիայի սեյունույան, իզմայլույան զեղերից և գառլիմայի եզերական գնդից (Энциклопедический словарь, изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, СПб. 1893, т. XI^а, с. 511):

⁴⁰² Սարկեղուցը քնակավայրն է, որը ըստ Ալիշանի գտնվում էր «ընդ մեջ Մոլն և մեծ Զորոյն եղեգեաց» ընկած Գայլեձոց հողում. (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 129):

⁴⁰³ Պարսկական աստօին բոլատները մի քանի տեղերից անցնում են ռուսական սահմանները 1826թ. հուլիսի 15-ին, (տե՛ս Н. Н. Пырцов, ур. соч., т. 6, СПб. 1888, с. 617-623):

⁴⁰⁴ Ղարաքիլիսա - չզնայ է այն չվտեղ երևանի խանության հյուսիսային հատվածում գտնվող Ղարաքիլիսայի ձև: Այս Ղարաքիլիսան Տարևի փանրաբաղական քնակավայրերից էր, գտնվում է Մյունիդի Եզուկ գավառում, Ընուակաթի մուսակալքում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 243):

ճան: Ամիր խան սարդարը իր եղբորորդի Մուհամմադ Չաման խանին այդ գիշերն իսկ ծագար հեծյալների հետ ուղարկում է ռուսների հետևից, մինչև որ ինքը Մեհդի Ղուլի խանի հետ առավոտյան նրանց կհասնի:

Մուհամմադ Չաման խանը լինելով գինեմուլ՝ մարտը մի կողմ դրած, մարդ է ուղարկում իր գինիներով նշանավոր մուտակա Շնհեր⁴⁰⁴ գյուղը, գինի բերել տալիս և այնտեղ գիմարբուք է կազմակերպում:

Հաջի Աղաչարը այդ ժամանակ լուրեր է ուղարկում թագաժառանգ Արաս Միրզային, որը իր բանակով կանգ էր առել Նուղա-Ալթերի մուտակայքում: Այնտեղից Ղարա-Աղաչի⁴⁰⁵ ճանապարհով [ռուսների դեմ] է ուղարկվում Քազնի խան *դուլլար ադասին դոլամ-ե թոֆանգլիների* մի ջոկատով ու երկու բնդանորներով, որը Հազարի գետի մուտակայքում հասնում է ռուսաց գործին: [Լզլբաշները] տարբեր կողմերից սաստիկ ուժգնությամբ գրոհի են անցնում. մի կողմից ղզրաշների գործը, մյուսից՝ հաջի սամլու քրդերն ու քյուրբակյան ցեղերը, մեկ այլ կողմից ջարակ արևն ու ոլորապտույտ արահետները [ռուսներին] թույլ չեն տալիս ամբողջ հասնել: [Ռուսական] զորագունդը ջրին շուսած ցարբուցրիվ է լինում: Ռժանք սպանվում են, ռժանք՝ գերի ընկնում, ռժանք էլ ամտառները վախճելով, մուտակա գյուղերի հայերի օգնությամբ փրկվում⁴⁰⁶:

Արաս Միրզան լսելով այս ուրախալի լուրը՝ բանակը իր ճամբարում է բողոնում և հաջորդ օրը մուտենում Կոռնիձոր⁴⁰⁷ (Քարունցուր) գյուղին: Այստեղ նրան են ներկայացվում սպանված ռուսների զուխները և գերվածները, որոնք 300 հոգի էին, այդ թվում նրանց սպաններն ու պաշտոնյաները, զեղապետ Նազիմկան (Նազիմով) ու մայրը Կովալենսկին: (126ա) [Արաս Միրզան գերիներին] վերցրած գնում է Կոռնիձոր գյուղը, ուր հյուրընկալվում է Հաջի Աղաչարի կողմից: Այնտեղ նրան են ներկայանում Ամիր խան սարդարն ու Մեհդի Ղուլի խանը, ողբունում, հետո շնորհակալորում են նրան:

Ամիր խան սարդարը Արաս Միրզայի քեռին էր: Մեհդի Ղուլի խանը նույնպես իր քրոջ՝ Աղա Բիքի՛ շահի կինը լինելու պատճառով [թագաժա-

⁴⁰⁴ Շնհերը կամ Շինուհերը Տարևի հոգևոր քեռին պատկանող բնակավայրերից էր, որը նշվում է Սյունիքի Հարանդ գավառում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 243):

⁴⁰⁵ Ղարա-Աղաչը գտնվում է Ատրպատականում՝ Կարազիաղիներից դեպի հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս Дорожная карта Кавказского края):

⁴⁰⁶ Նազիմկաչի ջոկատի պարտության մասին տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 651, с. 357; Кавказские сборник, т. 24, Тифлис 1903, Материалы к истории персидской войны, д. 76, с. 154, с. 131:

⁴⁰⁷ Կոռնիձոր - Սյունիքի հոգևոր քեռին պատկանող բնակավայրերից է (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 243), որը XIX դարում մտնում էր Չանգեզուրի ոստիկանական շրջանի մեջ, (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գիրք Դ, Թիֆլիս 1898, 2, էջ 26):

տանգի] քեռից էր համարվում: Արաս Միրզան երկուսի վրա էլ բարկանում է, րե՛ «Իճը» վախեցար ու թուլակամություն ցուցաբերեցից: Այս ամբողջ հետապնդումն ու գործի ձգձգումը ձեր մեղքով էր: Երե այդ գինվորները ողջ-ստոջ Շուշի ամրոց հասնեին, և իրենց ընկերներին միանային, այն ժամանակ թեկուզ ողջ աշխարհը զորք դառնար, նրանց չէր կարողանա հաղթել»:

Ամիր խան տարդարը ի պատասխան առում է. «Ձանի որ գործի սկզբն էր ու դեռևս որևէ տեղ հաղթանակ չէինք տարել, զգուշացանք, որ, Ալեան ազատի, հաղթական բանակին [մեր պատճառով] չար այդ չկալի: Փառք Ալլահին, որ մեր բանակը հաղթեց, այստեղևս հաջողությունն ու փառքն են լինելու մեր ուղեկիցները»:

Թագաժառանգը այդ պատասխանից էլ ավելի է զայրանում...

Դրանից հետո նրանց զրկելով իրենց զորքից ու լիակազորություններից՝ առում է. «Դուք արդեն ծնրացել էք ու լավ չեք ծառայում, պետք է այստեղևս պատասխաններին դատարարակեր ու սովորեցնեք նրանց իմ կամքով շարժվել ու ինձ ծառայել»:

Այնուհետև [ոռա] սպանվածների զոլխները գերիների ու [պարսիկ] պաշտոնյաների հետ ուղարկվում են (126բ) Յաթեալի շահի մոտ, որը կեկ էր Արդերիլ և կանգ առել Դարազալի Թավիլե Շամի⁴⁰⁸ նուսուկալքում, որպեսզի Արաս Միրզայի կողմից Շուշիի գրավման լուրն առնելուն պես գնա, այնտեղ հաստատվի:

[Արաս Միրզան] այնտեղից բանակն ու երեսուկն Ամարասի ճանապարհով ուղարկում է Շուշի, իսկ ինքը Ջիրա լեռան կողմով շարժվում դեպի Ավեստարանոց՝ ոռաների դեմ կռվելու: Սակայն այդ ընթացքում ոռանկան զորքի հրամանատար զնդապետ Ռեուտը, որ մշտապես լուրեր էր ստանում [դեպքերի զարգացման մասին], զորքը վերցրած, հապճեպ գնում է [Շուշի] ամրոցը: [Ռուսների] ողջ գույքն ու քեռները մնում են [Ավեստարանոցում] և կողոստվում դեպաղորդե, զարգյար⁴⁰⁹ ու չնամշիլո ցեղերի կողմից:

Թագաժառանգ Արաս Միրզան գալիս, կանգ է առնում Շուշի ամրոցից մեկ Ջարասախ հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում, որը կռվում էր Լաբար-խան և ժամանակին եղել էր Աղա Մուհամմադ խանի ճամբարը: [Արաս Միրզան] սկսում է վերամոզողել այնտեղի ամբոյությունները, կարգի է բերում ու կազմակերպում իր բանակը: Երեք տեղեկում ճամբար է խփում: Վերջ նշված Լաբար-խանում գլխավոր բանակատեղին էր, որտեղ մնում էր ինքը՝

⁴⁰⁸ Թավիլե Շամը Արասի հարավային վտակներից է:

⁴⁰⁹ Դարաբալի թալվոր ցեղերից են, որոնք նշվում են XIX դարում ռուս պաշտոնյաների կազմած միմակագրական տվյալներում, տես՝ I, II և III Զարգյար և Դեմազողդե ամունով բնակավայրեր Դիզալի-ջևանշիր գավառում (ՄՄ, կարդ, դիվան, թղթ. 241, վավ. 206, էջ 154-156):

Արաս Միրզան: Ավելի վերև, լեռան լանջին, Սղնախի⁴¹⁰ անտառում Ամիր խանն ապրդարի, Մեհդի Դուլի խանի և նրանց կողմն անցած դարաբաղչիների զորակալանն էր: Իսկ Ասկերանի մոտ, Խոջալու վայրում գտնվում էր Արաս Միրզայի եղբայր Շեյխ Ալի Միրզայի մամբարը⁴¹¹:

ՄԿՁԲՆԱԿԱՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Այսպիսով քաղաժառանգը մեծ հանդիսավորությամբ պաշարում է Շուշի քերդը⁴¹²: Դարաբաղի բեկերի ու մեկերմների մի մասը, որոնք ամրոցից հեռու էին ապրում շեն հասցեում ամրոցում ապաստանել և հարկադրված են լինում ներկայանալ Արաս Միրզային ու Մեհդի Դուլի խանին և հպատակություն հայտնել: Դրանց բվում էին Ջրաբերդի Մելիք Կանին⁴¹³, Դիզակի Մելիք Ասլանը, Գանձասարի (Գյանջեհասարի) կարողիկոս Մաջլիսը, քերեցու⁴¹⁴, մուղանլու⁴¹⁵ (127ա) ցեղերի բեկերն ու այլք: Դարաբաղչիների մի մեծ քաղմություն է հավարվում: Արաս Միրզան, որը երբև աղոսի մեծարանակ քաղմության հպատակության մասին չէր էլ նրազել, Ամիր խանն ապրդարին ու Մեհդի Դուլի խանին իր մոտ կանչելով, մեծամտորեն ասում է. «Այսուհետև ոչ որ չպետք է ինձ հակառակ մտածի ու իմ կամքին հակառակ գործի: Ալլահի կամքով այս տարի ռուսներին կովկասյան սահմաններից դուրս

⁴¹⁰ Սղնախ- լեռ Շուշիի հարավային կողմում:

⁴¹¹ Ոտակալան աղոսներների հակիրճ տվյալները հաստատում են Մ. Յ. Ներսեսյանի տեղեկությունները Շուշին պաշարող պարսկական զորքերի դիրքերի մասին (Кавказские сборники, т. 22, Описание сторожевых пунктов в Грузию, с. 138-141):

⁴¹² Շուշին պաշարվում է 1826թ. հուլիսի 25-ին, (Մթերգառու, տ. 4, գ. 1, с. 105)

⁴¹³ Խոսքը 1805թ. գնդապետ Կարյազինի ռուսական չոկատին զգալորեն օգնած Կանի Արաբելովի մասին է, որին մեքրակալում են պարսիկները (В. А. Порто, Первые добровольцы Кавказа в эпоху возрождения русского царства. Тифлис, 1902, с. 65):

⁴¹⁴ Քերեցու ցեղը բուրքմենական թերթի ցեղի ճյուղերից էր և պատկանում էր ռզրսաչ 7 ցեղերի թվին, որը հանախակի ապստամբությունների պատճառով շահ Արաս 1-ի հրամանով մատամբ ոչնչացվում է, սակայն նրա բեկերները պահպանվում են Աուրապատականի որոշ շրջաններում, (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 90):

⁴¹⁵ Մուղանլու ցեղը մոնղոլական ցեղերից է, որը իր անունը ստացել է նախկինում Մուղանի հարթավայրում բնակվելու համար, այդ ցեղը հիշատակվում է ինչպես Դարաբաղում (տե՛ս Свод статистических данных о населении Закавказского края, Джеванширский уезд, участок 2), այնպես էլ Երևանի Մարզում (տե՛ս Н. Шонен, ук. соч., с. 536):

կրչեճը, ձմեռը Ղզարում կանցկացանք, այնտեղից էլ կզմանք, Ռուսաստանը կզրավենք»:

Նրանք էլ, ճարտահատյալ, ակամա համաձայնվում են և ասում. «Անշուշտ կմտնենք ռուսների երկիրը, և այն մի քանի ամսոցմական թշվառները, որոնք դեռևս Կովկասում են, կհեռանան այնտեղից»:

Երբ մեկիցը (Վանին) ասացին անգամ մերկայանում է (թագաժառանգին), զերջինս այսպես է դիմում նրան. «Մեկի՞ր Վանի, սրանից ասաց, երբ Ասկերանի ու Թառնակյուտի մարտերում ռուսներին գրեթե հաղթել էի, իսկ դու նրանց օգնեցիր ու ոտքի կանգնեցրիր, ես երզվեցի քեզ խառորեն պատժել, քայքայեցի քո ոտքը և կեղծեցի քո ոտքը, մեր ասաց զուխ ես խոնարհել, մեքում են քո մեղքերը»:

Ու քնն այսպիսի պարծենկոտ մտքեր էր արտահայտում, այնուամենայնիվ շատ էր անհանգստանում, որ Շուշիի ռուսները, որ նախորդ ժամանակների պես գիշերահարձակ կլինեն ու իրենց քանակը ցրիվ կտան:

Մի անգամ Արաս Միրզան Ամիր խան սարգարին մի գրություն է ուղարկում ու խորհուրդ հարցնում, քն՝ «Մարդա՛ր, մենք քանակի գումակն ու գույքը մեզ մոտ պահե՛նք, քն՝ Ավետարանոց ուղարկենք և ասանց բեռների գանք, (127թ) մեր կայանում մնանք»:

Մարդարը ի պատասխան գրում է. «Վեհապատմ թագաժառանգը դպրաշատրվի քնակորոտյունը ավելի լավ գիտի: Ճերեկով այն անվախ մարտնչում է, քայքայ գիշերը՝ ոչ: Երե գումակը Ավետարանոցում լինի, իսկ ռուսները գիշերով գորակայանը գրոռեն, քոլորը դեսի իրենց բեռները կվազեն: Իսկ երբ բեռները նրանց մոտ լինեն, առիաված կպայքարեն դրանք պաշտարանելու համար»:

Այսպես, սարգարի խորհրդով գումակը իրենց մոտ են պահում: Զորքին կարգադրվում է ասպատակել երկիրն ու կողոպտել հնազանդության շեկածներին: Ռուսների Ավետարանոցում թողած բեռներն ու գինամթերքը կողոպտելուց հետո [կրանցի] զինվորները Մեհզի Ղուլի խանի կարգադրությամբ հրդեհում ու ավերում են զանազան Մաղարովի տունն ու կավածքը, Չանախի գետի ափին գտնվող ռուսական շտաբի շինությունները, որից հետո մասնաբաժնի են զանազանի նախնիների գերեզմանները:

ՂԶԼԲԱՇ ԶՈՐԻԻ ԴԱՐԱՆԱԿԱԼ ՀԱՐՉԱԿԱՆ ԱՆՀԱՋՈՂ ՓՈՐՉԸ

Մի քանի օր անց կողմերը հանցարտվում են: Հեծալ ու հետևակային գիշատիկ խմբեր են ուղարկվում Ղարաբաղի ու հարևան շրջանները, որոնք ակամա-թաղանթ են ենթարկում Ռուսաստանին հավատարիմ բնակչությանը և սարափելի ավերածություններ գործում այդ վայրերում: Արաս Միրզան ու

դպրաշնորհը չեն հանգստանում մինչև որ ամեն-ինչ չեն քանդում-ավերում վրեժ լուծելով իրենց հին վերքերի համար:

Այդ ընթացքում լուրեր են տարածվում, քն Շուշի քերդի քնակիչները Խաչիաչու գետի կողմից դուրս գալով, սննդամթերք հայթայթելու նպատակով այս ու այն կողմ են ցրվում ու շրջակայքի բերրը հավաքելով, քիչ-քիչ ամրոց են տանում: (128ա) Մեհդի Ղուլի խանն ու Ամիր խան սարդարը իրար հետ խորհրդակցելով՝ որոշում են. «Գորիսի գործում բերացանք ու թուլություն հանդես բերեցինք՝ դրա համար կշտամբանքի արժանանալով, այժմ հարձար պահն է [շահին] ծառայություն մատուցելու: Փառապանք բանակից մի գորագունդ վերցրած գնանք Խաչիաչու գետի կողմը, որտեղ գտնվում է անառիկ ամրոցի ելևճուտի ճանապարհը: Այնտեղ դարան մտնենք ու փորձենք բռնել պարենի համար դուրս եկած մարդկանց, որից հետո ամրոցի վրա կգրոհենք ու այն կզրավենք»:

Իրենց այս մախաձեռնության մասին հայտնում են բազաժառանգին ու այնպես սրայմանավորվում, որ նրանց դարան մտնելուց հետո թագաժառանգը ևս զիչերը իրետանին ամրոցին մոտեցնի, և առավտայան երկու կողմից գրոհեն բերդի վրա ու այն նվաճեն:

Այնուհետև Ամիր խան սարդարն ու Մեհդի Ղուլի խանը սարքագների շորս գորագնդերով և Ղարաբաղից ու այլ վայրերից հավաքված հեծյալների 2000 հոգանոց խմբով զիչերը գնում, դարան են մտնում Խաչիաչու գետի մոտակայքում՝ Խաչենի դարպասից ոչ հեռու⁴¹⁶:

Նրանց գնալուց հետո նենգ իշխանավորներից մի քանիսը, որոնք վերոհիշյալ խանների թշնամիներից էին, պատեհ առիթ գտնելով, Աբաս Միրզային հասկացնում են. «Ամրոցի ռուսները այնքան շատ չեն և երե Ղուր նրանց [Ամիր խանին ու Մեհդի Ղուլիին] փորք-ինչ օգնք թնդանորով ու ռազմամթերքով, ամրոցն անկասկած կզրավի: Ամրոցի քնակշտության ողջ գույքն ու հարստությունը, Աղա Մուհամմադ շահի գանձարանը, որ այնտեղ է գտնվում, բանակի ալան-թալանին կենրարկվի ու շահի մոտ նրանց անունը կբարձրանա»:

Այս խոսքերը Աբաս Միրզայի վրա իրենց ազդեցությունն են ունենում, և նա հրաժարվում է թնդանոթ ու զորք ուղարկել:

Վերոհիշյալ խաները նախորդ օրվա սրայմանավորվածության համաձայն, լուսաբացին (128բ) աղմուկ-աղաղակով հարձակվում են պարենի համար ամրոցից դուրս եկած մարդկանց վրա: Ամրոցաբնակ այդ թշվառների մի մասին զերեվարում են, մի մասին էլ սրով ու հրազենով կոտորելով գրոհում ամրոցի վրա:

⁴¹⁶ 1826թ. հուլիսին 30-ին տեղի ունեցած այդ իրադարձության մանրամասները տե՛ս Кавказский сборник, т. 24, Тифлис, 1903, Описание вторжения персиян в Грузию, с. 87; Утверждение, т. 4, ч. 1, с. 108):

Գլանջրոն Աղա Խանդամիրովը, որն այն ժամանակ դադարեցի պաշտոնն էր վարում⁴¹⁷, բացում է հոգով ամրացված դարպասը, երկու ջոկատով (ամրոցից) դուրս գալիս և նրանց հետ կռվի բռնվում: Պարեն հայրաբայրողների մի մասը հարմար պահը որսալով՝ պարիսպների վրայով ամրոց է մտնում: Գլանջրոն Աղան ամրոց է վերադառնում, դարպասը նորից հոգով ամրացնում ու կռիվը շարունակում արդեն պարսպի ու աշտարակի վրայից: Իրանցի հետևակայինները որքան էլ ջանում են քարճրանալ ամրոցի պարիսպներն ի վեր, հրազենով ետ են մղվում: Բերդի հայերին, որոնք հոգով ու սրտով ռուսների հետ էին, զնդապետը զենք էր քաժանել, ուղարկել պարիսպների վրա, և նրանք խիզախորեն կռվում էին: Մարտը շարունակվում է արևածագից մինչև կեսօր: Արաս Սիրզան օգնության չի հասնում, դեռ ավելի մաքր է ուղարկվում՝ մաքրող դադարեցնելու ու վերադառնալու հրամանով, որից հետո վերոհիշյալ խամերը ձեռնունայն ետ են դառնում իրենց քանակատեղին:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՂԹԱՆԱԿ-ՆԵՐՆ ՈՒ ՓԱՌՔԸ

Այս ընթացքում ուղախալի լուրեր են ստացվում տարբեր կողմերում (ղզըբաշ) խամերի ու իշխանավորների հաջողությունների մասին, որը հարաշուրասպատիկ անզամ մեծացնում է նրանց (ղզըբաշների) գոտազայունը:

Այսպես, Միր Հասան խանը գնում, հեշտությամբ գրավում է Թալիշն ու Լենդորանը, դուրս բշում ռուսներին Արզևան ամրոցից⁴¹⁸:

(129ա) Իբրևսիմ խան սարդարն ու Մուսրուֆի խանը գրավում են Շիրվանը Մալլանից մինչև Բարու⁴¹⁹, և զենքերս կրաքրեն (Վրաքրի), որին հանձնված էր այն կողմերի պաշտպանությունը, հնուանում է Ղուրա:

Հուսնյն խան սարդարը նվաճում է մինչև Փամբակ ու Շորազյալ ընկած տարածքները, ավերում շրջակայքում եղած ռուսական շինությունները: Նրա եղբայր Հասան խանը սարսափելի ասպատակության է ենթարկում Բորչալուն և մեծ թվով զինիներ տանում այնտեղից: Այս տարածքներում եղած ռուսական քոչոր զորագնդերը նահանջում են Թիֆլիսի կողմերը⁴²⁰:

⁴¹⁷ Кавказский сборник, т. 24, Тифлис 1903, с. 108.

⁴¹⁸ Թալիշի խանը հաջմակվում է Կասպյան թագմածովային գնդի պանակակետերի վրա ու մեծ կորուստներ պատճառում նրանց, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 6, Կ. 2, ք. 651, ք. 357):

⁴¹⁹ ԱԿԱԿ, տ. 6, Կ. 2, ք. 661, ք. 362; ք. 681, ք. 375.

⁴²⁰ ԱԿԱԿ, տ. 6, Կ. 2, ք. 681, ք. 375.

Գանձակի Չուռնարաղ վայրում⁴²¹ եղած ռուսական կայազորը փորձում է Գանձակ մտնել ու այնտեղից էլ թիֆլիս գնալ, սակայն տեղի բնակչությունը բուլլ չի տալիս: Նրանք [ռուսներն] էլ իրենց բեռներն ու զինամթերքը բողած թիֆլիս են փախչում⁴²²:

Արաս Միջբան ի պատասխան Հուսեյն խան սարդարի դիմումին՝ գրում է.

Ռադանի պատժենք

«Ն գիտություն Ն. Գ. Երևանի խանության (Չոխտար Մարաղի) վնձապանձ տներ, ազնվագարն ամիր-ալ-ուճարա, բեկյարքեկ ու սարդար Հուսեյն խանին:

Թող Ալլահի անսահման գրասրտությունն ու բարեհաճությունը Չեր ճշտական ուղեկիցը լինի:

Սեծարզո իշխանի անկեղծ դիմումին ծանոթանալով՝ գոտոնակությանը ինձացանք Ն. Գ. սարդարի ու Ն. Գ. Հասան խանի շարունակական հաղթանակների մասին: Գրված էր, որ հաղթական գոչքով գրավել էր մինչև Փանրակ ու Շորազյալ ընկած տարածքները և պաշարելով Ղարաբիխան՝ իշխան Սևարզամիժնին, իր ամբողջ պարծենկոտությանը հանդերձ, հալածել այնտեղից:

(129թ) Փառք Ալլահին, քանզի Ալլիի հարվածի շնորհիվ է, որ այսօր մեր բշնամիժների օրը խափարել է, նրանք պարտվում են, իսկ շահական բախտը հաջողակ է և հաղթանակներ է տանում:

Թալչի բշնամիժները (ղզրաշների) հաղթական գնդերի հարվածներից բախտախափել են: Շիրվանը մինչև Մալյան մեր հաղառակների իշխանության տակ է անցել: Շարիտում ու Ջառում դաջարական բժրուկներն են ազնվում: Գանձակի դարպասները անեղ ճակատագրի բանալիներով բացվել են: Ըուշի բնակիչների ուժն ու համբերությունը հասել է, և զնդակոծումից նրանք ծանր դրության մեջ են հայտնվել: Ընդհակառակ ենք Արարչին, որ այսքան կարճ ժամանակամիջոցում այս բոլոր հաղթանակները տարանք...

Թող քաջ ամիրն իր եղբայր Հասան խան Մարո Ալլանին հետ, արքայական հավերժ բախտով հուսավատված, իրենց գործը արժանապաշել կերպով կատարեն ու ոչ մի ճիգ ու ջանք չխնայեն բշնամու դեմ իրենց խիզախ պայքարում:

Անենազոր Ալլահի կամքով, մենք էլ շուտով Ըուշի ամբողջ կզրավենք ու թիֆլիսի վրա կարշավենք:

Շահական բարեհաճությունն ենք հայտնում Չեզ:

⁴²¹ Հայկական բնակավայր Գանձակ քաղաքի մոտակայքում, որտեղ ամռան շրջանը անց էր կացնում Գանձակում տեղակայված ռուսական կայազորը, (տե՛ս Օ. Էսեաուն, ց. 149):

⁴²² ԱԿԱԿ, տ. 6, Կ. 2, թ. 661, Կ. 362.

ՊԱՇՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ՏԵՆԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԻՐԱԴԱՐ- ՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շուշի ամրոցի շուրջ դեպքերը հետևյալ ընթացքն են ստանում:

[Ամրոցի] դարպասներից ոչ մեկը բաց չի արվում: Թերզը և նրա քնակիչները մնում են [ղզլքաչների] ազնվարար գորագողների սբաշարման օգտակում: Արաս Միրզան բազմիցս առաջարկում և սբահանջում է, որը ամրոցը հանձնեն, բայց ապադրյուն: Պարենի սղության հեռուանքով անառիկ ամրոցը ծանր ղրության մեջ է հայտնվում, նրա պաշտպանների ուժն ու կարողությունը՝ բոլրամում: Նաև լուրեր են տարածվում, թե կա գլխավոր հրամանատարի հրամանը բերող հանձնելու ու այդ երկրից ոռանների հեռանալու վերաբերյալ: (130ա) Ոստի [ղզլքաչները] այս հարցը քննարկելու, ինչպես նաև ոռանների մասին տեղեկություններ հավաքելու նպատակով գնդապետ Ռեուտի մուռ ամրոց են ուղարկում Բեջան խանին⁴²¹: Ամրոցի քնակիչները գնդապետի կարգաղրությամբ կապում են նրա աչքերը, որից հետո միայն քաղաք տանում՝ գնդապետ Ռեուտի մուռ: Բանակցությունների ընթացքում պայմանավորվում են, որ բերդի պարեռտ մայր Չեյակին ու կապիտան Աղիգոզալ բեկին [ղզլքաչներին] պատանդ տան⁴²² և երկու շաբաթով զինադադար կնքեն, մինչև որ ոռաններից ու Արաս Միրզայի մարդկանցից մեկական պատգամավոր գնա Թիֆլիս՝ գլխավոր հրամանատար Երմոլովի մուռ՝ լուր բերելու: Թիֆլիս են գնում ոռանների կողմից մայր Կլյուզնաուն (Ֆունկլուդին), իսկ բազամատանգի կողմից՝ նրա յատակոմներից մեկը: [Անբըյններս] կատավարչապետին ներկայացնելով իրաղությունը՝ հարցնում են, թե արդյոք բուլ տալի՞ս է ամրոցը հանձնել: Կատավարչապետը պատասխանում է, որ «կապիտուլյացիա» բառը ոռաներնում չկա: Այս եղութական բառը նշանակում է «անձնատուր լինել»:

Այդ օրերին բուժիչ հանրային ջրերից Թիֆլիս էր վերադարձել գեներալ Մադարովը: Չատակոյին տանում են գեներալի մուռ: Սկզբում վերբինիս վրա բարկանում է, թե ինչու՞ է ձեռնափայտով իր մուռ եկել, այնուհետև սարառնում, թե «ես Արաս Միրզայի դասը հենց այս ձեռնափայտով կտամ»:

Արքայորդին ցանկանում էր, որ Շուշի ամրոցը անձնատուր լինի ու նրա քնակիչները հեռագնդություն հայտնեն, որպեսզի այնտեղի ողջ գույրին ու հարստություններին ինքը տեր դառնա, ոչ թե իր գորքն ու պաշտոնյաները:

⁴²¹ Արաս Միրզայի ու գնդ Ռեուտի միջև վարվող բանակցությունների մասին տե՛ս Н. Н. Дубровин, ук., соч., т. 6, с. 637-639:

⁴²² Кавказский сборник, т. 26, Тифлис: 1907, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, с. 18.

Քայց մյուսների ցանկությունն այն էր, որ ամբողջ ուժով գրավեն, և յուրաքանչյուրը այնտեղի կողոպուտի իր քաժինը ստանա:

Մի անգամ (130թ) Աբաս Միրզան իր ծառաներին ասում է. «Դուք բոլորը սպասում եք, որ ես Շուշի բերդը գրավեմ և դուք կողոպուտեք այնտեղի հարստությունները... Քայց ո՛չ, ես այնքան եմ ապասելու, մինչև որ նրա քնակիչները իրենք անձնատուր լինեն, որից հետո իմ հայր շահի՝⁴⁶⁵ գանձերն ում մտնել լինեն, ես եմ վերցնելու»:

Դեռևս Շուշիի հարցերը չլուծած և ամբողջ չգրաված, այնտեղի հարուստ ու անվանի մարդկանց ունեցվածքը իրար մեջ քաժանում էին: Այսպես, ամբողջին տիրելուց հետո Չոհրաբ թառումյանի (Մոհրաբ Աղա թաղիմուլի)⁴⁶⁶ ու Շեյխուլինների հարստությանը Աբաս Միրզան էր տիրելու, Մուղղասի Քաբա Հախումյանի (Հողումով)⁴⁶⁷ և Խանղամիրովների ունեցվածքին՝ Մեհդի Դուլի խանը: Ալլահը վկա, որքա՛ն գարնանացի է. դեռ ջրին չհասած բորիկանում են:

Ամիր խան սարգսարը, որը բոլորից շատ էր պնդում, որ ամբողջ գրեհով գրավեն և թագածառանգին՝ հանգիստ չէր տալիս, վերջինս իր որդի Մուհամմադ Միրզայի հետ ուղարկում է Գանձակ:

Երբ Աբաս Միրզան տեսնում է, որ ամբողջի գրավման հարցը անհաջող ընթացք է ստացել, և մնում է միայն արյունահեղությամբ ուղին, սկսում է ամեն օր իր հարստակներից մեկնումեկին գաղտնի ուղարկել ամբողջի պարիսպների տակ՝ այնտեղի հայերին համոզելու, որ ռուսներին դավաճանեն, դադարեցնեն ամբողջի պաշտպանությունը և լիքեն՝ հպատակվեն: Քայց իվուր: Մի անգամ, երբ հայ տանուտերերից ոմն Սարուխան յուզբաշու ուղարկում է ամբողջի մարդկանց մտու, որպեսզի վերջինս նրանց համոզի Իրանի պետությանը հպատակվել, ուղերձը հաղորդելուց հետո (131ա) նա հայերեն ավելացնում է. «Մե՛ր տղերք, պինդ կացեք քամակները ոսան այս: Այսինքն՝ «Մեր տղաներ դիմացեք, որովհետև նրանք թիկունքում թույլ են»:

Ղարաբաղի բուրբերից մեկը, որը հայերեն գիտեր այս հասկանում է և ամեն-ինչ հայտնում Մեհդի Դուլի խանին: Խանը, հիշյալ յուզբաշու վրա գայ-

⁴⁶⁵ Աբաս Միրզան ի նկատի ունի 1797թ. Շուշիում սպանված իր եղբորայր Աղա Մուհամմադ շահին:

⁴⁶⁶ Շուշիի մեծահարուստներից Չոհրաբ թառումյանի և Աղա Քաբա Հախումյանի ընտանիքների հարստությունների ու առևտրական գործունեության մասին որոշ տեղեկություններ է հաղորդում Մ. Թաղիադյանը (Մ. Թաղիադյանը, Մանագարծորդություն ի Հայս, հ. 1, Կազկարա, 1847, էջ 289-290, 292-293):

⁴⁶⁷ Շուշիի մեծահարուստներն են, որոնք ակտիվ կերպով մասնակցում են քաղաքի պաշտպանությանը, այնպես որ նրանց անունները հիշատակվում են ռուսական կառավարությանը ներկայացված հայերի պաշտպանական կոծիկներից դեկավարող անձանց ցուցակում, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 24, Тифлис 1903, с. 108):

րացած, հրամայում է նրա լնդուն կտրել: Բայց Ղաթարաղի բնկերից մեկը, ո-
րը [Սարուխան Յուզբաչու] բարեկամն էր, միջնորդում է և նրան մի կնքով
փրկում:

Մի օր էլ իճըը՝ Մեհդի խանը, ղզբաչ մի քանի այլ խաների հետ գնում է
ամրոցի մոտ ու կանչում բերդի հեղինակավոր մարդկանցից Աղաբեկ Քա-
լանբարովին⁴²⁸: Աղաբեկը սկզբում հրաժարվում է գնալ, քանի որ խանի մեր-
ձավորներից էր եղել և վախենում էր նրա հանդիմանանքներից: Ի՛ վերջո
գնդապետի կարգադրությամբ երկու բուրքերեն իմացող պաշտոնյաների՝
ժառանգների հազուստ հազած կապիտան Գուշովլիչի ու մայր կյուզենատի
հետ ներկայանում է Մեհդի (Ղուլի) ու նրա ուղեկից մյուս ղզբաչ խաներին:
Մեհդի խանը [Աղաբեկի] ատուղությունը հարցնելուց հետո ասում է. «Աղա-
բեկ, դուք՝ հայերը, չե՞ք անաչում, որ մեր աղ ու հացը մոտացած, մեզ վրա
կրակում եք»:

Քալանբարովը պատասխանում է. «Մենք Չեր աղ ու հացը չենք մոտացել
ու մեզ վրա չենք կրակում: Եթե Դուք բարեհաճեր մեզ մոտ գալ, մենք բուրքս
կախերը ծնկաչոր կաղաչներ ներել Չեր սխալները: Այդ Դուք պետք է անա-
չեք, որ գնացել եք, Չեր էին թշնամուն, որը ծարավ է մեր արքանն ու ունեց-
վածքին, բերել եք, որ մեզամից վրեժ լուծի, (131բ) մեր կամանց ու հարս-
տությունը տեղ դառնա...»:

Մեհդի խանը այս խոսքերից ազդված ետ է դառնում: Դրանից հետո նա
աչխա չէր պնդում, որ ամրոցը պետք է զրափել: Արևս Միրզան էլ նրա հետ
դադարում է հաշվի նստել և իր մտքերը այնուհետև կիսում էր Հաջի Աղալա-
րի հետ:

Ռուսական պաշտոնյաները զգուշավորություն հանդես բերելով՝ նախօ-
րոք հավարում են բերդի մահմեդական բնակչության գեները⁴²⁹: Իսկ [բա-
ղաբեկ] հայ բնակիչները ամեն հարցում ռուսների հետ միասնաբար գործե-
լով՝ միզ ու քանք չէին խնայում նրանց նվիրված կերպով ծառայելու: Հատ-
կապես այդի են ընկնում Եուշիբենդ և Քարինասկ (Կաչ-այրդ-լու) գյուղերի
հայերը, որոնք իրենց ավագ Սաֆար յուզբաչու գլխավորությամբ անբանա-
լով ամրոցի մոտ գտնվող Խազինեղարասի ձորում բուրդից շատ էին կտրում
ու նեղում թշնամուն⁴³⁰: Այն աստիճան, որ որոշ ժամանակ անց հայերի վրա
բարկացած Արաս Միրզան հրամայում է, որ ով որ հայի գլուխ բերի, 10 աչ-

⁴²⁸ Աղաբեկ Քալանբարովը, որը Մեհդի Ղուլի խանի կառավարման շրջանում
Բաղաբեկ կառավարիչն էր, Եուշիի պաշարման ժամանակ ղեկավարում էր նրա
հայ պաշտպանների մարտերը արարկական ուժերի դեմ (Уткерджиев, т. 4, с. 1,
Тифлис 1906, с. 107):

⁴²⁹ Кавказский сборник, т. 24, д. 21, с. 51.

⁴³⁰ Кавказский сборник, т. 24, с. 93.

թափ կատանա: Այդ պատճառով հայերից շատերն են սպանվում՝ զրկվելով թե՛ իրենց կայքից և թե՛ կյանքից⁴⁹¹:

«Անրջին շրջանում Արաս Միրզան մի քանի անգամ զրոհում է ամբողջի վրա ու թե՛ մարտեր մղում, բայց միայն զոր կորուստներ է տալիս:

Երբ ամբողջի քնակչությունը ջրադասցնելը չլինելու պատճառով ծանր կացության մեջ է ընկնում, ճորից մեկ ամսով զինադադար է կնքվում: Մինչև որ Արաս Միրզան լուրեր է ստանում զեննրալ Մադարովի գալուտյան, Եամխորում ղզրաշենրի զորրի դեմ (նրա զորրի) մղամ ճակատամարտի ու Ամիր խան սարդարի պարտության մասին⁴⁹²: Այս պատճառով նա (խազամառանգը) գնում է դեպի Գանձակ:

Այդ իրադարձության մանրամասները հետևյալն են:

Ամբողջի պաշարամից մեկ ամիս անց, քանի որ Ամիր խան սարդարը շատ էր պնդում, որ ամբողջը պետք է կռվով նվաճել, (132ա) Արաս Միրզան նրան հանձնարարում է 4000 հոգուց բաղկացած չսահարդույի և այլ հեծյալների զնդով գնալ և Օդուրլու խան Չիաղոզլու հետ Գանձակում ամրանալ: Թիֆլիսից զորք գալու դեպքում նրանք այնտեղ պետք է սրաշտպանվին և իրեն լուր ուղարկեին:

Քանի որ Ամիր խան սարդարը արդեն ծեր էր ու հաճախ երկար տատանվում էր նախքան զործելը, Արաս Միրզան նրա հետ է ուղարկում իր ավագ որդի Մուհամմադ Միրզային՝ կանխելու առաջինի անվճռակաճությունը:

Ամիր խանը Մուհամմադ Միրզայի հետ իրենց տրամադրված զգրքով մանաարարի է ընկնում դեպի Գանձակ: Ճանապարհին նրանց է միանում Օդուրլու խանը, որը ավելի շուտ էր ուղարկվել, և նրանք միասին գնում են դեպի իրենց նպատակակետը: Քյուրակի մոտակայքում մի ստրիանդակ են բռնում, որը Թիֆլիսից նամակ էր տանում Ղարաբաղ, որտեղ Մադարովը բնակչությանը հանգստացնելու նպատակով գրել էր.

Թուրքերենում շարառված այլ ուղերձի պատճենը

Ղարաբաղի ժողովրդին

«Լուրեր ստացա, որ ապերախտ ղզրաշենրը մեր ոտսական պետության հետ հաշտության պայմանագիրը խոխտելով՝ պատեղազմ են սկսել և մե՛ծ զորքով մերխումեղով մեր տարածքները՝՝ նկնչ, պաշարել են Եուշի բերդը... Դրա համար նրանք արժանի են ամեն տեսակի կշտամբանքի: Ուխտադրժություն սև բիճը նրանց ճակատագրի վրա իր դրոշմը կրողնի, և նրանց կճատուցեն:

⁴⁹¹ Եուշիի պաշարման ընթացքում հայերի նկատմամբ իրանական զորքի գրքածառ դաժանությունները նկարագրում է նաև հայ պատմագիր Առ. Կաստանյանցը (Առ. Կաստանյանց, *Նշվ. ճեռ.*, հ. 2, էջ 74):

⁴⁹² 1826թ. սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Եամխարի ճակատամարտի մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 6, Կ. 2, ս. 677, 678, 373, 374:

Աստու կանքով, շուտով հայրական զորքով (132թ) Թիֆլիսից դուրս կզանք և նրանց բազմաթիւնը գլխովին կքաղաքախենք: Դուք հանգիստ ու պատրաստ եղեք, քչվատ քչնամու առաջ գլախ մի ծոք, նրան հարկ մի տվեք ու պարեն մի մատակարարեք: Աստված վկա, նրանց դեմ կտվեքով, այնպես եմ պատժելու, որ աչկա պատերազանելու ցամաքայրուն շունենան և կրկար տարիներ հիշեն ու սարսափեն:

Նամակի բովանդակությունը ասի ու սարսափ է տարածում ամենուր: Ամբողջ [ղզըբաշ] գործը այնուհետև միայն Մաղաթովի անունը լսելով խուճապի էր նատնվում...

Կանգառներ անելով [ղզըբաշ գործը] գնում է Գանձակ: Տեղի բնակչությունը քաղաքից դուրս է գալիս մինչև նրա ստորոտում գտնվող ալպիները՝ իշխանազն Մուխամմադ Միրզային ու աղդաթին ղեմավորելու և հպատակություն հայտնելու⁴²²: Օգտբեր խանը գնում, հաստատվում է Գանձակի միջնաբերդում և հանգստացնում տեղի բնակչությանը: Իշխանազնի ու սադլարի բանակը կանգ է առնում քաղաքի ստորին մասով հոտղ գետի ափին և սկսում կարգի բերել քաղաքի ու շրջանի գործերը: Այրում⁴²³ ու շանչաղիցնու ցեղերի առաջնորդները, քաղաքի պաշտոնավորները ներկայանում են ու նպատակություն հայտնում: Քանի որ Գանձակի ցեղերը դաբարական էին համարվում, նրանց [Ամիր Խան սարդարին ու Մուխամմադ Միրզային] «քե-տի» անվանելով՝ անընդհատ հիշեցնում էին իրենց ազգակցության մասն: Գանձակի Քիլիսարենը⁴²⁴ քաղաքապետի հայերը նույնպես ստիպված են լինում հնազանդություն հայտնել ու ծառայել նրանց⁴²⁵:

Ամիր խան սարդարը (133ա) պաշտպանական նպատակներով իր եղբորդի Մուխամմադ Ջաման խանին հազար շահարդուխ [ջրղերի] հեծյակների հետ ուղարկում է Թիֆլիսի ու Գանձակի սահմանագիծը հանդիսացող Հասան-սու և Ջազան [գետերի նովխաղ], որպեսզի այնտեղ մնան, և Թիֆլիսի դուրսյան մասին իրեն լուրեր ուղարկեն:

⁴²² Նախքան պարսկական զորքերի ժամանումը Գանձակի մահմեդականները տեղին պարտամեղ էին և մասամբ կոտորել, մասամբ էլ քաղաքից դուրս էին քչել այնտեղի ռուսական կառավարի մարտիկներին (H. H. Дыброван, ур. соч., т. 6, с. 655-656):

⁴²³ Այրումնու ցեղը ենթադրվում է որ կրոնափոխ եղած հայերից էր կազմված (տե՛ս Ա. Կարապետյան, Այրումնու, լր. «Գարդմանք», 1996, № 3, էջ 5):

⁴²⁴ Քիլիսարենը Գանձակ քաղաքի հայկական քաղաքապետի անվանումն է, որը գտնվում է քաղաքի վերնամասում և ստորին մահմեդական քաղաքից բաժանվում է Գանձակ գետով: Քիլիսարենը քաղաքասում է Ա. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (Մ. Բարխուդարյան, Աղջախ, էջ 35):

⁴²⁵ Ամիր խան սարդարին խոհեմարար հնազանդություն հայտնելով՝ Գանձակի հայ բնակչությանը անբանում է իր քաղաքասում, որով չի տեսնու որևէ պարսիկ փնտրողականի մտնել իրենց քաղաքասը և փրկվում է կոտորածից (Ковалевский «Восток», т. 22, Тифлис 1901, Материалы к истории персидского восток, с. 150):

Երկու շաբաթ անց հանկարծ լուր է ստացվում, որ զեներալ Մադարովը Թիֆլիսից եկել է Ադստևի (Աղստաֆա) ավեր և բանակն ու հրետանին պատերազմի է նախապատրաստում: Ամիր խան արդարև դուրսյունը նկարագրելով հետևյալն է գրում Աբաս Միրզային. «Շուշում ես ցանկացա ստանձնել բանակի հրամանատարությունը և ամբողջ գրավել, Դուր չհամաձայնվեցիր: Այժմ խնդրում եմ, որ ինձ հինգ կամ վեց սարքազ հետևակային գումգ ու հինգ բնդանոթ տրամադրեր, որպեսզի ես զնամ Մադարովի դեմ կռվեյու: Կամ հատրելով մինչև Թիֆլիս կարչավեմ, կամ էլ կտպանեմ»:

Աբաս Միրզան նորից մերժում է նրա խնդիրը, որովհետև նրան հայտնում են, որ. «Մադարովի մոտ եղած ռուսական բանակը այնքան էլ մեծ չէ: Եթե Ամիր խան արդարին զորք ու բնդանոթ տրամադրեր, նա Մադարովին կփախչախի ու գրավելով մինչև Թիֆլիս կեռասնի: Այդ ժամանակ նա կբարձրանա շահի աչքում»:

Աբաս Միրզան այս խոսքերով խաբված՝ հրաժարվում է սարքազ հետևակազոր ու հրետանի ուղարկել և գրում է. «Ես Չեզ չեմ ուղարկել Մադարովի դեմ կռվելու: Մադարովի դեմ ես եմ պատերազմելու: Դուր միջնաբերդում ամրացնիք, ստանդրից մնացած բոլոր բնդանոթները այնտեղ տարեք և գնդակներն ու վատող պատրաստ պահե՛ք: (133թ) Երբ Մադարովը գա, զորք այնտեղ կպաշտպանվեք, մինչև որ ես գամ, Մադարովի պատասխանը տամ»:

Գրում է նաև. «Դուր հեծյալ խմբեր ուղարկե՛ք ու Մադարովի հրետանին աանող ձիերը փախցրե՛ք, որպեսզի նրանք չկարողանան առաջ շարժվել»:

Ամիր խանը հրաժարվում է Աբաս Միրզայի հրամանը կատարել և ամբողջ գնալ: Նա ստանց բարցնելու գրում է. «Ես զգտավար եմ և իմ պարտականությունն է զորքն առած ընամու դեմ մարտի ելնել, այլ ոչ թե կանանց պես ամբողջում քարճվել, յրպեսզի գամ, չորս կողմս պաշարեն և կամ գերեզմարեն, կամ էլ կտտորեն: Ես նրրեր բերող չեմ գնա»:

Մուհամմադ Միրզան այս նասին մանրամասն գրում է իր ծորը: Աբաս Միրզային շատ է բարկացնում սարդարի անհնազանդությունը ու նա մի զայրացկոտ նամակ է հղում իր որդի Մուհամմադ Միրզային, որտեղ նշում է. «Ղիչնչ, որդի՛ս, որ թեև ամբողջի պաշտպանության համար անհրաժեշտ փնամարներն ու պարենը այնտեղ են տարվել, բայց Ամիր խան արդարև հրաժարվում է ամբողջ մտնել: Ես Մարանդի Նազար Ալի խանին սարքազ հետևակազորի նրկու գնդով ուղարկել եմ, որպեսզի գա, ամբողջ պաշտպանի: Այսուհետև ամբողջի պաշտպանության պատասխանատվությունը դրվում է Նազար Ալի խանի վրա: Ես շուտով ինքս կգամ ու իմ որդուն ծառայող այդ մորտրավոր կանանց դատը կտամ»:

Մարտարով կնքված մի հանդիմանական նամակ է իր ձեռքով (134ս) գրում է նաև Ամիր խանին, որի բովանդակությունը ճիշտ այսպիսին էր.

Նամակի պատճենը

«Ով մարդ, շահի քազով եմ երդվում, որ քեզ Ամիր խան Չառանբերդյուի օրը կզցնեմ: Մա իր, Պետրոս քեկը Մաղաբուլի քեռին է, իսկ դա՛ ինը, տե՛ս, թե Շաշի բերդը հայերի հետ ոնց է պաշտպանում, մինչդեռ դու ամառիկ բերդը աղքատ զորք ու թեղանորմերով չես ուզում պաշտպանել: Մա իր, մի շանախ-չնցու վախից չես փախչի: Թե վախենում ես, որ սպանվելուցը հետո երեխաներդ սոված կմնան, մի վախեցիր, սոված չեմ թողնի: Իսկ թե վախենում ես, որ գեղի կքնկենա, մի մտածիր, կնոջս ականջողերը կծախեն, քեզ կազատեն: Այս ամենն մասին խորհիր ու քանց մի՛ խնայիր և բող Ալլահը քեզ հետ լինի»:

Այս խոսքերը ոչ միայն Ամիր խանի վրա որևէ ազդեցություն չեն ունենում, այլև ավելի են զրգոտում նրա պատվախնդրությունը⁶⁷: Նա մտն է անբողի մոտակայքում, մինչև որ տեղ է հասնում Մարանդի Նազար Ալի խանը աղքատը հետևակազորով ու հաստատվում ամբողջում: Այդ ընթացքում մարդ է գալիս Մոհամմադ Չառան խանի մոտից՝ հաղորդելով, որ նախորդ գիշեր զեներալ Մաղաբուլը զորքով նրա վրա է հարձակվել, և նա կարճատև ընդհարումից հետո, չկարողանալով դիմադրել, փախուստի է դիմել: Վերջինս զիշերը արաստանել է անտառի անմատչելի մի վայրում, իսկ մյուս օրը եկել կանգ է առել մեկ մանգյե հեռավորության վրա գտնվող մի տեղում: Մրաժանանակ Մաղաբուլը մտադիր է առաջ ընթանալ:

Ամիր խան սարդարը ղզբաշ զորավարներին ու իշխանավորներին խորհրդակցության է հրավիրում և ասում.

-Մաղաբուլը անվանի զորավար է և ոռաների մեջ հայտնի է իր քաջությամբ: Եթե նա ոռասկան զորքով մեր դեմ կուի ելնի, մենք այս սակավարիվ հետևակազորով ու հեծելազորով նրան չենք կարողանա դիմադրել:

Ոմանք այն կարծիքն են հայտնում, թե՛

-Ռուսները մորեխի են նման, (134ր) մենք լեռան վրա կամրանանք ու այնտեղ կառչապանվենք, մինչև որ Արաս Միրզան զորքով գա, նրանց պատասխանը տա:

Մի մասն էլ ասում է.

-Գնանք, արաստան գտնենք Կուրի մացառուտներում:

Այսպես, ոմանք խորհուրդ են տալիս նահանջել, ոմանք էլ՝ առաջ ընթանալ: Մինչդեռ Մոհամմադ Միրզան ասում է.

⁶⁷ Դժվար է Ամիր խան սարդարի համառությանը միանշանակ գնահատական տալ, քանի որ այն ոմենք նաև իր օրյեկախի պատճառները: Պարսկական բանակը բաղկացած էր հիմնականում հեծելազորից, որով դժվար էլինր անբողը պաշտպանել և բացի այդ ամբողջ պաշարող զորքը կարող էր նեչտությանը զրկել նրա պաշտպաններին այնտեղ մտնող ցրից, որը նրանց կկանգնեցներ իրքը դժվարությունների առաջ: Քիչ էին նաև ամբողջ պարեհի պաշարները (Ռ. Ռ. Ուլբրաուտ, տ. 6, Ե. 664):

- Ես ղեռ չեմ տեսել ռուսների կռիվը, ուզում եմ մի անգամ տեսնեմ, թե ինչպիսին են նրանք մարտում: Առաջ շարժվե՞նք ու կռվենք: Եթե նրանք հաղթեն, Գանձակ ամրոցը կվերադառնանք:

Ամիր խանը պատասխանում է.

-Ռուսների կռիվը կատակ բան չէ: Եթե նրանք հաղթեցին, էլ կանգ չեն առնի, մինչև որ զործը ավարտին չհասցնեն:

Այդ քննաքննում տեղ է հասնում բազաժառանգ Արաս Միրզայի ուղարկած Արաղի *քանթազներ*ի չորս հազարանոց զորքը չորս բնդանորճներով, և նրանց փորք-ինչ ոգևորում:

Նամակ են գրում այդ ժամանակ Գանձակից ոչ շատ հեռու, Գեղարքունիքում գտնվող Երևանի կատավարիչ Հուսեյն խան սարդարին, թե. «Մենք մտադիր ենք Մաղարովի դեմ կռվել: Դուք ևս Չնր քանակով չեղան կողմից մեզ օգնության շտապե՛ք, որպեսզի երկու կողմերից նրանց վրա հարձակվենք ու ոչնչացնենք [ռուսական քանակից]:»

Հուսեյն խանն ի պատասխան գրում է. «Ես ևս [Սևաբլավադի] իշխանի պես եզոր թշնամի ունեմ իմ առաջ, այնպես որ գալ չեմ կարող»:

Այդ ժամանակ Ամիր խան սարդարը կանչում է տողերիս հեղինակին, որը նրա գրագիրներից էր, և հարցումիորձ է անում.

-Դուք հաղթողների ու հաղթվողների քանակը լավ գիտե՞ք: Ո՞ր մեկս ենք հաղթելու, ե՞ս, թե՞ Մաղարովի:

Նվաստս հետևյալն է պատասխանում.

-Մաղարովի անունը Ռուստում է, իսկ այդ անունը ավելի նշանավոր է, քան Արաս, Հուսեյն, Իբրահիմ ու մյուս աչ անունները: Չնր անունը, որ Ամիր է, նրա անվանը համարժեք է: Եթե Դուք հարձակվեցիք նրա վրա, դուք (135ա) կհաղթեք, իսկ եթե նա, ուրեմն՝ նա:

Ամիր խանը խորհրդակցությունից հետո, ահ ու վախով, քանակն ու իր-տանին վերցրած, Գանձակից Շամխոր է գնում: Գանձակի ամրոցում գտնվող Նազար Ալի խանից պահանջում է *սադրապ* հետևակազորի մեկ-երկու գնդով գալ իրենց օժանդակելու, թե՛ «Առաջ կընթանանք ու Մաղարովի դեմ մարտի կրոնվենք, եթե հաղթեցինք, շատ լավ, իսկ եթե ոչ, նորից վերսկզբներին վերցրած կգանք, Գանձակի բերդում կամրամանք ու միասին այն կալաշտախանները»:

Բայց Նազար Ալի խանը հրաժարվում է զինվոր տալ ու պատասխանում է. «Ի՞նձ ուղարկել են, որպեսզի ամրոցը պաշտպանեմ, աչ ոչ թե ձեզ զինվոր մատակարարեմ և անհրաժեշտության դեպքում չկարողանամ կռվել»:

Ամիր խանն ու Մուխամեզ Միրզան հեծյալների ու *քանթապ* հետևակի նույն զորքով ու չորս բնդանորճներով գնում, կանգ են առնում Շամխոր գետի այս կողմում: Մեկ օր անց լուր են ստանում, թե Մաղարովի ռուսական զորքով ու քազմությանը արդեն իրենց վրա է արշավում: Երկուրդ գլխերը Ամիր խանը գումակն ու բեռները Գանձակ է ուղարկում, իսկ ինքը՝ իջևանում Շամ-

խորի այս ասիին: Երբորդ օրն ստաճուսյան Մոխամմադ Չաման խանը, որը պահակազորի հրամանատարն էր, փախչելով գաղտնի է [Անիի խանի բանակատեղին]: Երա հետևից զետի մյուս ասիին գտնվող աշտարակի տակից հայտնվում է նաև Մադաթովը ռուսական զորքով: Կողմերը մարտի են նախապատրաստվում: *Մարդարի բովչին* հարցնում է, իրենք սկսեն մարտը, թե՞ սպասեն ռուսների համազարկին:

Մարդարը պատասխանում է. «Առաջին համազարկը բողոններ բշմաճում»:

Այդ ժամանակ ռուսական թնդանորը կրակում է, որին պատասխանում է (135թ) հակառակ կողմի կրակահերքը: [Ռուսական] կողմը ուժեղացնում է կրակը, այն աստիճան, որ մի անգամից սկսում են կրակել 17 թնդանորներ՝ նեղելով հակառակորդին, որը նախորդ գիշեր իր գոմակը Գամմակ էր ուղարկել: Եվ զարմանալի է, որ ռուսները մարտը սկսելով՝ մի կողմից կռվում էին, մյուս կողմից՝ իրենց զրահները խախտում: Անիի խան սարգարը առկակի ասիին ծիուց իջել, հետադիտակով ռուսական զորքի դիրքերն ու նրանց կոթմն էր դիտում: Կռվին էր հետևում նաև պարսկական ճամբարի վերին անկյունում կանգնած Մոխամմադ Միրզան: Իսկ զենքուպ Մադաթովը, ծին հեծած, անընդհատ շրջում էր իր բանակում ու զինվորներին ջաջալերելով, մարտի ծղում: Երբ ռուսական հրամարները սկսում են արշավել դպրաշների բանակի վրա ու կոտորել նրա մարտիկներից շատերին, հետևապես զոհերը շիշ-շիշ սկսում են նախանջել: Ռուսական բանակի կազակներն ու հեծյալ զոհերը մարտադաշտի վերին և ստորին հատվածներից սկսում են զետն անցնել: Այդ ժամանակ սարդարին է ներկայանում նրա *Դչիքադաթի* նա առում.

-Դուք ինչու՞ եք նստել, երբ ամբողջ բանակը փախչում է:

Ես պատասխանում է.

-Ո՞ր գնամ: Էլ չեմ կարող Արաս Միրզայի աչքին երևալ: Ավելի լավ է, որոտը ինձ սպանի կամ զերի տանի, քան թե ողջ մնամ և անոթահար սաղնմ:

Այնուհետև բերում են *սարդարի* ծին, որը հեծնելով կարգադրում է զենալ Մոխամմադ Միրզային մարտի դաշտից ապանով դուրս բերել, որովհետև՝ «Երե նրան մի փորձանք պատասի, այլև ոչ որ Արաս Միրզայի պատժից չի խուսափի»:

Իճըր [սարդարը] գնում է, որպեսզի բաշլ շատ հրմտանին ռուսների ձեռքն ընկնի: Այդ ժամանակ տեղ է հասնում նրա նորոգորդի Մոխամմադ Չաման խանը 200 հեծյալներով: Բայց մեծ ճամադարքի կողմից, զետն անցնելով, նրա վրա է գրոծում կազակների ջոկատը: Դասկատամարտը տանու էր նրված:

Մարդարն (136ն) այնտեղ վիրավորվում է և սպանվում մի կազակի կողմից, որը տեր է դառնում նրա զենք ու զրահին: Երբ զենքուպը [Մադաթովը] իմանում է, որ *սարդարը* սպանվել է, շատ է ափսոսում, որ նա զերի չի ընկել: Մադաթովը նրա ծին ու զրպանի դուրանը վերցնում է: Քնանի որ նրանք հին

ծանոթներ էին, և բացի այդ [Մաղարովը] հարգալից վերաբերմունք ուներ իշխանավորների նկատմամբ, գեներալը կարգադրում է *սպորադիկ* գլուխը դիակին միացնել ու ինչպես հարկն է, [մահմեդական] օրենքներով հողին հանձնել...

Ամիր խանը թիկնել, հաստամարմին ու շատակեր մի մարդ էր: Նա [ղաշարական] յուխարի-բաշ ցեղախմբից Ջան Մուհամմադ խանի եղբայր, Շահողուի Ադա Ղաջարի որդին էր: Ներկայիս Ղաջար շահերը աշաղն բաշ⁴³⁸ ցեղախմբից են: Երբ Նադիր շահից հետո գահ է բարձրանում Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը, այդ ցեղը երկու խմբի է բաժանվում, որոնք միմյանց դեմ երկպառակչական կռիվներ մղելով՝ շատերին են կոտորում ու գերի վերցնում: Ի վերջո ընդհարումներին վերջ տալու ու միմյանց միջև բարեկամական կապեր հաստատելու նպատակով զաջարական յուխարի բաշ ցեղախմբի ավագներից Ջան Մուհամմադ խանի եղբայր Շահողուի Ադայի զատերը կնուրյան են տալիս Բաբա խանին, որը ծայտնի էր Զաքիայի շահ անվամբ: Նրանից էլ ծնվում է Աբաս Միրզան: Այդպես Ամիր խանը դառնում է նրա քեռին: Երբ նրան սպանեցին, հիսուն տարեկան էր: Նա լավ էր կրակում:

Ռուսական բանակը հետապնդում է Մուհամմադ Միրզայի զորքը մինչև Գանձակի սահմանները և շատերին կոտորում: Ընդարձակ հարթավայրը ծածկվում է սպանվածների մարմիններով, որոնք իրար վրա կուտակվելով բրդակներ են գոյացնում⁴³⁹: Բազմաթիվ գերիներ ու մեծ ավար է ընկնում նրանց [ռուսների] ձեռքը: Փախչողների ավանգարդը հասնելով գոմակին բոլորը միասին շտապում են դեպի Ղարաբաղ: Այնքան արագ էին հեռանում, որ քեռնակիրները, (136ր) իրենց գործը բողած, գրաստներն ու ուրտերին ազատ են արձակում և իրենց բանակի ողջ ահեռի ավարը դաշտում բողնում...

Գանձակն անցնելուց հետո Մուհամմադ Միրզան մի քանի անգամ հրամայում է կանգ առնելու շեփորները հնչեցնել, քայքայ ոչ որ վախից կանգ չի առնում: Զուրաբանչուրը շտապում է ճյուսից ասաց անցնել: Ամբողջ գիշերը անց են կացնում իրենց իրերը այս ու այն տեղ թափրփելով խոճապահար վախուստի մեջ: Արշալույսին հասնում են Թարբառ գետի ափը, ուր ի վերջո դադար են տալիս, որպեսզի քիչ հանգիստ առնեն:

Նազար Ալի խանը իր *սպորադիկ* հետևակազորով մինչև կնազիչեր անդրցում է մնում: Բայց հետո վախից գլուխը կորցրած՝ իր զորագնդով ամբողջից

⁴³⁸ Մազանդարանի զաջարները բաժանվում էին 2 խմբի՝ յուխարի բաշ և աշաղի բաշ: Այդ խմբերից առաջինը ավագ էր համարվում (տե՛ս H. Wason, *յկ. соч.*, с. 532):

⁴³⁹ Ըստ ռուսական աղբյուրների, պարսկական կողմը Շամիրի ճակատամարտում կորցնում է շուրջ 1500 մարդ (Кавказская ебортка, т. 22, с. 23):

դրա է գալիս ու փախուստի դիմում դեպի Ղարաբաղ: Վերը նշված վաղուց միանում է Մուհամմադ Միրզայի զորքին:

Մուհամմադ Միրզան այս ղեպերի մասին տեղեկացնում է իր հայր Աբաս Միրզային: Վերջինս էլ, նախահատյալ, դադարեցնում է Շուշի բերդի պաշարումը ու այնտեղից դատարկածեմ ճանապարհ ընկնում ղեպի Գանձակ:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴՆԹՈՎԻ ՃԱԿԱՏԱՍՄԱՐՏԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐ- ՉԱՅԻ ԴԵՄ ԳԱՆՉԱԿՈՒՄ: ԱՐԱՍ ՄԻՐՉԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շամխորի ճակատամարտից մեկ օր անց զենեքալ Մադարովը Գանձակ է մտնում⁴⁰⁰ և կազմակերպում նրա կառավարումը: Խաղաղեցնում հեռու-մոտիկ շրջանները և ամրում վշտացած սրտերը: (137ա) Պաշարման ժանր դրուրյունից համում է Քիլիսաբենդի հայերին, որոնք իրենց կյանքի ու կայքի համար անհանգստացած ամրացել էին իրենց բաղամասերում: Նրանց մեծամեծները՝ ավագներն ու տամուտերերը ներկայանում են [Մադարովին] ու ողջունում նրան: Երկու օր անց ժամանում է նաև Ն. Գ. կոմս Պասկևիչը 15000 զինվոր ունեցող ռուսական բանակով ու 5 մեծ բնդամորճերով և միանում զենեքալ Մադարովին: Այսպիսով, բացի հեծելազորից և կազակներից [ռուսական] կանոնավոր բանակում կար 19000 զինվոր և 22 բնդամոր:

Մյուս կողմից Աբաս [Միրզան] ատաջ է ընթանում՝ իր հետ վերցնելով Շուշի բերդի մոտ եղած իր ամբողջ զորքը, որը Մուհամմադ Միրզայի զորազնդի հետ միասին կազմում է ընդամենը 60000 հեծելազորային ու հետևակազորային զինվորներից բաղկացած մի բանակ, որը ուներ 25 բնդամոր՝ շիաշված Մուհամմադ Միրզայի 4 բնդամորները:

Աբաս Միրզան հրամայում է Մարանդի Նազար Ալի խանի մորուքը խուզել և էշի վրա նստեցրած, բանակում պատելով անարգել, զի ոչ ամբողջ պաշտպանելու իր հրամանն էր կատարել, ոչ էլ Մուհամմադ Միրզային զորք էր տրամադրել: Միաժամանակ Մուհամմադ Միրզայի զորքում ազդարարում են, որ իր զորավարին ցրած ու փախուստի դիմած զորքի պատիժը կլինի այն, որ նրան կնծտեն թշնամու ու սեփական բանակի միջև, որպեսզի երկու կողմից այն կտտորեն:

Դրանից հետո Աբաս Միրզան կանգառից կանգառ շարժվելով գալիս, գիշերը կանգ է առնում Գանձակի վերևում գտնվող Չաղալու կոչված վայրում: Վախից ու անհանգստությունից մինչև առավոտ չեն քնում: Լուսարա-

⁴⁰⁰ Գենեքալ Մադարովը ռուսական զորքով Գանձակ է մտնում 1826թ. սեպտեմբերի 4-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 6, Կ. 2, ք. 678, ց. 374):

ցին այլևս չեն արշավում դեպի Գանձակ, այլ գալիս են Շեյխ Նիզամու դամբարանի մոտ և դասավորում իրենց բանակի ծառայողները: Այնտեղ ուսաց պետությանը դավաճանած և ղզրաշների կողմն անցած մայր Սամսոն (Սամսամ) խանը⁴⁴¹, որը նոր մահմեդականացվածների ջոկատի հրամանատարն էր, Արաս Միջգալին հետևյալն է ասում.

-Յե՛ն ես երդվել եմ, (137ր) որ ուսաց բազավորի ու նրա զորքի դեմ չեմ կռվելու, բայց [իմացեք], որ ձեր փրկությունը զորքը մի բանի կողմնդից կռվի հասնելու մեջ է: Այնպես որ, երև մի կողմից սկսեն մեղել, մեկ այլ կողմից օգնության շտապեք և թույլ չուտք, որ զորքը կազմալուծվի: Չէ՛ որ Չեր բանակը մեծ է, իսկ նրանցը՝ փոքր:

Արաս Միջգան Սամսոն խանի խորհուրդը չի ընդունում պատմաառաքանելով՝

-Ջանի որ երդվել եք, ուրե՛մն էլ չեք կռվի, և Չեր խորհուրդը մեկ օգտակար չի լինի:

Այնուհետև բազաժառանգը իր բանակը մեկ ամբողջական զորագունդի է վերածում և դասավորում այն իմամի դամբարանից մինչև Կուրը ձգվող մեկ շարքով: Հրետանին տեղադրում է զորքի առջևում գտնվող մի բլրի կողքին, իսկ ինքը, տեղավորվելով բլրի վրա, սկսում է դիտել զորքն ու հետևել ճակատամարտի ընթացքին⁴⁴²:

Մյուս կողմում ուսական բանակը նույնպես մեկ ամբողջական զորագունդ է կազմում: Գեներալը (Մադաթովը) ասում է, որ եթե ղզրաշները երկու-երեք կողմներից գրոհի անցնեն, իրենց [ոտաների] հաճար փոքր-ինչ դժվար կլինի, իսկ եթե մի կողմից հարձակվեն, ապա մեկ ժամկա մեջ նրանց կբախթախեն: Այնուհետև զորավար Պասկևիչը տեղավորվում է բանակի կենտրոնում և զորքը դեկավարելու իրավունքը հասնումս զեներալ Մադաթովին⁴⁴³: Գեներալը կարգադրում է հրամարները խաչոր կոտորակներով ու շղթաներով լիցքավորել և մարտադաշտի մի ցածր տեղում բացցնել, որից

⁴⁴¹ Յերես խոսքը Սամսոն Մյակինցեի մասին է, որը պարսկական բանակում գեղձող ռուս զեբրիններից ու դասալիքներից կազմված ջոկատի հրամանատարն էր (տե՛ս Кавказская война, т. 24, с. 79): Այդ ջոկատը, որ կռվում էր «թառառցրան» (մուղ - «հերքա», «սեխա»), տեղեղվել էր դեռևս առաջին ռուս-պարսկական (1804-1813) պատերազմի տարիներին (تو ماسر سلطانیه، ص ۱۳۰):

⁴⁴² 1826թ. սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած Գանձակի ճակատամարտի մասին տե՛ս Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 6, с. 676-680; АКАК, т. 6, ч. 2, п. 686, с. 378.

⁴⁴³ Ուսական աղբյուրների տվյալների համաձայն ուսական բանակը բաղկացած էր 10319 զինվորներից, մինչդեռ պարսկական բանակի հետևակազոր կազմված էր 15000, իսկ հեծելազորը 20000 ինչոց (Н. Н. Дубровин, т. 6, с. 614): Սակայն ուսական աղբյուրներում չի նշված պարսկական բանակին միացած անիրանե հետևակազորի ու հեծյալների բանակը, որը կազմվում էր ապստամբած մահմեդականներից:

հետո կոթի է հասնում զինվորների երեք զորագնդեր, որոնք ուժգին հրամազույթուն են սկսում:

Այս կողմից մարտը սկսում են Մարանդի ու Ղարաբաղի սարսուղ հեռակազորները, որոնք ամենաբազմ էին համարվում: Այդ զորագնդերը անմիջապես մեկ շարք կազմեցին. «Յա Այի» գոչելով, առանց վախի ու երկմտանքի, գրոհում են [ուս] զինվորների վրա ու նրանց նստ ճղում: (138ա) Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատար Պասկեֆը ցանկանում է նստանքի հրաման տալ, սրբազան հաջորդ օրը մի քան հնարեն [մարտը շարունակելու համար]: Բայց գեներալ Մազարովը չի համաձայնվում ասելով.

Մրանք նման չեն եղրուպական բանակներին: Հենց որ Դուք վերադարձի բերուկները զարկել տար, նրանք անմիջապես մեզ վրա կարշավեն ու մեր զորքը ցարուցրիվ կանեն:

Դրանից հետո գլխավոր հրամանատարն ասում է.

- Թող Չեր կանրը լինի:

Գեներալը կարգադրում է բարցրած հրանոթներից միանգամից կրակ քայց անել, և այն վիշապները աքից ու ձախից սկսում են իրենց նրախից կրակ ծալրել: Կախարդ զնչուհու նման ամեն կողմից աղմուկ-աղաղակով վրա են տալիս ու հազարավոր շղթաներ կախած հրդեհված խեղազարի պես այս ու այն կողմ մետվում: Ուճշայնում են [ղզբաշնների] քաշարի ստաշանարտիկներին ու աննշակ կտավի կտորի պես ճեղքում Արաս Միրզայի բանակը: Մահը սկսում է հնճել նրա մարտիկներին, որոնց վրա է կախվում մաուշակազույն երկինքը...

Ճառող ժամ մարտադաշտում ոչինչ չէր երևում: Երբ ցրվում է երբ ու ծխի անպը, և օդը սրսրգվում, (138բ) [ղզբաշններից] անվնաս մնացածներից տեսնում են, որ իրենց ընկերների իրենց կողքին չեն, խոճաբահար փախուստի են դիմում: Ոմանք առանց զենք գործածելու, անզամ առանց իրենց հրացանների պարպելու, բռնում են նստանքի ճամփան: Արաս Միրզան, կոր տեսնում է զեպեների նման ընթացքը, բրից ցած է իջնում, հեծնում սրարշավ նժույզը ու սկսում փախչել: Մինչև Արասի ափը ձին չի կանգնեցնում: Ամբողջ բանակը թիկոսք է դարձնում ու փախուստի դիմում: Այս ճակատամարտը տևում է մեկ ու կես ժամ, մինչդեռ Շամխորինը տեղ է երեքից շորս ժամ: Արաս Միրզայի բանակը փախչելով՝ այդ օրը Գանձակից հասնում է մինչև Խոդա-Ալթերինի կամուրջը և այն անցնում⁴⁴⁴: Դակառամարտի օրը [ղզբաշնների] բանակի մի զորազունը նշանավոր գորավար Ալախյար խոսնի գլխավորությամբ ամրանում է բլրի վրա, որը Արաս Միրզայի բանակի փախուստից հետո հանդես բերելով խիզախություն ու սուկունություն, մինչև

⁴⁴⁴ Գանձակի ճակատամարտում իրանցիներից զոհվում է 2000, իսկ գեղի է ընկնում 1000 մարդ (Մ'исебабаев, т. 4, в. 1, с. 175):

մայրամուտ շարունակում է կռվել: Օրվա վերջին զեներայր (Մաղաթով) մարդ է ուղարկում, թե՛ «Ջուր տեղը մեզ կորստյան մի՛ մատնեք»:

Նրանք էլ անձնատուր են շինում, և զենքերը վայր դնելով, ցամ իջնում, որով ազատվում են ստույգ մահից:

Արաս Միրզայի նահանգից հետո նրա նրկու բնդանորմները մնում են Թարթառ գետի ափին, բրնձի դաշտում: Օղորդու խանին ուղարկում են, որ պեզի զնա այդ բնդանորմները բերի, բանակ հասցնի: Բայց [նա] չի կարողանում⁴⁴⁵, և դրանք այնտեղ էլ մնում են:

Թագաժառանգը իր պարտությունից հետո մեկ օր ու գիշերվա ընթացքում Արաքս գետն անցնում է և Մարանդի Նազար Ալի խանին պարանով խեղդել տալիս: Թավիլե Գամում նա ներկայանում է այնտեղ իբևանած շափին և բողբո պարտությունների մեղքը քարդում Ամիր խանի ու Նազար Ալի խանի վրա, (139ա) թե՛ «Նրանք իրենց թուլությամբ ու դավաճանական վարքով իրանը պարտության դատապարտեցին»⁴⁴⁶:

Ֆարսիայի շահը հեռանում է Արաղի կողմերը, իսկ Արաս Միրզան գնում է Թավրիզ...

Այս նշանավոր հաղթանակից հետո զեներայ Մաղաթովի անունը էլ ազնվի մեծ հռչակ է ստանում, և նրան անվանում են Մաղաթով-Իրանեղոյ⁴⁴⁷...

ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՓԱԽՈՒՄՏԻՑ ՀԵՏՈ ՏԵՆԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՋԱՆԱԶԱՆ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ հզոր բշնամու ձեռնարկումները ձախողվում են, և նա զրկվում է իր զինամթերքի պաշարներից ու ազարից, Շիրվանի Մուսթուֆի խանը Իբրահիմ խան սադրարի հետ (139բ) Ղարաղաղ է փախչում⁴⁴⁸: Միջ Հասան խանը, Թաղիչից մեծը քաշելով, ղզրաշների կողմն է գնում: Սակայն Նուխի Հուսեյն խանը որոշ ժամանակ շարունակում է իր նեճ գործերը Շարիում: Խեղճ ժողովրդից, տարբեր տեղերից եկած վաճառականներից բոնազանձումներ է կատարում: Երբորը՝ Հաջի խանին, լեզգիների ջոկատով ուղար-

⁴⁴⁵ Օղորդու խանը մեքքակալվում է ռուսների կողմից, (տե՛ս В. А. Порто, ух. соч., т. 3, том. 1, с. 173):

⁴⁴⁶ Ռուս զորավար կոմս Սիմոնովիչը իր հիշողություններում Նազար Ալի խանին նամագրում է պարսիկ միակ զորավարի, որը թիլ թե շատ թագմավարական քնդունակություններ ունենալով և ժամանակին նախանշելով Գամմակից՝ կարողանում է փրկել ոչ միայն իր զինվորներին, այլև բանակի գույքը (Кавказский сборник, т. 22, Тифлис 1901, Материалы, с. 25):

⁴⁴⁷ «Իրան-ե դաֆ»- պարսկ «Իրանին հաղթող, դուրս քշող»:

⁴⁴⁸ Շիրվանի Մուսթուֆի խանը սեպտեմբերի 24-ին հեռանում է Ղարայից, (տե՛ս АКАК, т. 6, № 2, п. 694, с. 383):

կում է Կարն անցնելու ու Ղարաբաղի քոչվոր ցեղերի ժամանակավոր կացարանները կողոպտելու: Ի վերջո Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը (Պասկևիչը) զորքով շարժվում է նրանց դեմ, բայց դեռ երեք ֆարսախս հեռու էր Նուխիից, երբ Հուսեյն ու Հաջի խաները փախչում են Իրան⁴⁰⁹:

Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը ռուսական զորքով գնում է Ղարաբաղի Թախթ-ն-Յուլուզ (Թալուս) վայրը⁴¹⁰ և այնտեղ իջևանում: Գեներալ Մաղաբովը մտնում է Շուշի ամրոցը: Տեղի իայ ու մահմեդական բնակչությանը նրան ցնծությամբ են դիմավորում: [Մաղաբովը] ողջունում ու քաջալերում է յուր նրանց, ովքեր ռուսական իզոր տեղությունը ծառայել էին հավատարմորեն, ռուսական զորքին օգնել ու անձնագոհություն էին ցուցաբերել: Իսկ այն անձանց, որոնք անձուտորեն ըմբոստանալով ու (ոռամերիկ) դավաճանելով ղզլբաչների կողմն էին անցել, պատժում է ու սպառնալիքներով վախեցնում: Այսպես քոչորին սիրաշահելով ու ապահովություն ներշնչելով հանդարտեցնում է: Կարգադրում է Շուշիի բնակչությանը որոշ տեղերում պահելոդ արքունի և այլ պահեստներից պարեն ու սննդամթերք տալ, որպեսզի պաշարման օրերի չարչարանքներից հետո նրանք փոքր-ինչ հանգիստ առնեն⁴¹¹: Նաև վրեժ է լուծում յուր այն անարգանքների համար, որոնք Մեծի Ղուխի խանը Ալեքսարանոցում հասցրել էր իր տոռնին:

Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը Արարսն անցնելով կողոպտում է Ղարազաղի տարածքը⁴¹², որից հետո այն կողմերի բնակիչներին հանդարտեցնում է (140ա) ու մեծ զորքով գնում դեպի Թիֆլիս:

Նույն տարվա ձմռանը Ն. Գ. գեներալ Մաղաբովը Ղարաբաղի, Շիրվանի զորքերով՝ նաև ռուս զինվորների մի քանի քուկատ վերցրած, արշավում է Մեչքիին ու Ահարի տարածքները կողոպտելու⁴¹³: Այդ շրջանները ամբողջովին բազանելով՝ մեծ ազար է հայրալսում Ղարաբաղի բնակչության համար:

⁴⁰⁹ Հուսեյն և Հաջի խաները հեռանում են Շաքիից հոկտեմբերի 18-ին (Նույն տեղում):

⁴¹⁰ Թախթն Թալուս - Հեղինակը ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Գամմակի տարածքում գտնվող Թուլուզ գետի հովիտը: Թախթն Թալուս տեղանունը գործածում է, նաև պարսկալեզու պատմագիր Արդ-սառ-Ռազակ Դումբուլին, որի վկայությամբ այն գտնվում է Շուշիից 8 ֆարսախս (= 42 կմ) հեռու, (տե՛ս MA (عبدالرزاق دنبلی، مأسر سلطانیه، ص 114):

⁴¹¹ Кавказский сборник, т. 26, Тифлис: 1907, Материалы, с. 51, 102.

⁴¹² Գեներալ Պասկևիչը Ղարազաղ է արշավում 1826թ. հոկտեմբերի 25-ին, և վերադառնում է նույն ամսվա 31-ին, (տե՛ս АКАК, т. 6, в. 2, д. 698, с. 385):

⁴¹³ Գեներալ Մաղաբովի արշավանքը Ղարազաղ սկսվում է 1826թ. դեկտեմբերի 28-ին, ավարտվում՝ հունվարի 16-ին, (տե՛ս АКАК, т. 6, в. 2, д. 703-705, с. 387-389):

Այնտեղ (Մաղաբովը) շահեսան⁴²⁴ խաներից ստահանքում է հարստակիել կայսերը, և նրանք երդվում են, որ (ռուսներին) չեն դավաճանի:

Երանց մեջ էր Աբա խանը, որը դեռ գլխավոր հրամանատար էր՝ որովհետև ու Մաղաբովի իշխանության տարիներին մեկ աչքից կորացվել էր: Ես շատ խիզախ մարդու համբավ ունեի, որը անփույթ վերաչերվելով իր կյանքին, հաշվի չէր հատում ղզրաչների սխտության իշխանավորների հետ: Որքան էլ Աբաս Միրզան նրան թավրիզ էր կանչում, չէր գնում: Մի անգամ նույնիսկ Աբաս Միրզան Ղարաղաղում գտնվող Ամիր խան արդալին զադ-ճի կարգադրում է, որ նրան մի ինչ-որ ձևով ձեռքակալի ու թավրիզ ուղարկի: Ամիր խանն էլ որոշում է իր դստերը Աբա խանի որդուն կնեարյան տալու և այդպիսով նրա հետ ազգակցական կապեր հաստատելու միջոցով ձեռքակալել խանին, քայքայի ստացվում: Երբ Շիրվանի Մուսաբուֆի խանը Ֆիր անրոցից փախչում է ղզրաչների երկիրը, հյուրընկալվում է Աբա խանի կողմից: Երան թավրիզ տանելը մեծ գործ համարելով՝ [Աբա խանն] ինքը նրա հետ է գնում, կարծելով, թե Մուսաբուֆի խանը իր հանցանքների համար պիտի միջնորդի: Այնտեղ հասնելուն պես Աբաս Միրզան նրան ձեռքակալում է ու մի աչքից կորացնում:

Վիրավի, զենքեր (140ր) Մաղաբովը ասպատակում է Սեչդինից մինչև Ղարաղաղի խաների նստավայրը հանդիսացող Ախար բաղարն ընկած տարածքը և Ղարաբաղի բնակչության համար ձեռք բերած մեծ ավարով վերադառնում: Այդ ընթացքում ղզրաչների երկրում մի այնպիսի խուճապ ու իջարանցում է սկսվում, որ երբ Մաղաբովը մինչև թավրիզ ու թեմբուս էլ գնար, ոչ ոք նրան չէր կարողանա կանգնեցնել⁴²⁵: Աճեմուր լսելով Մաղաբովի ու ռուսական զորքի գալստյան մասին՝ քոչորը կամ հնազանդություն էին հայտնում ու սկսում նրան ծառայել, կամ էլ փախուստի էին գինում: Եռյնիսկ բազմաթուանգ Աբաս (Միրզան) թավրիզում մտածում էր փախուստի մասին: Աճեմ օր կարգադրում էր ձիերը բանրել ու բակ հանել, իր կամանց ու աղբիկներին ձի հեծնել ու ձիավարել սովորեցնել, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը, Մաղաբովի Ղարաղաղն անցնելու ու թավրիզին նոտենալու մասին իմանալուն պես, մեկական խուրջին փող վերցրած, փախուստի դիմեր: Այսպիսի մեծ վախի ու խուճապի մեջ էին, մինչև որ լուր է հասնում, թե Մաղաբովը Ախարից ետ է դարձել: Այս առթիվ շատ են ուրախանում:

Մաղաբովը այնտեղից վերադառնալով՝ գնում է Թիֆլիս: Գլխավոր նշանակալից էր՝ որովհետև նրան նորից մեծ պատրաստություններով ու բազ-

⁴²⁴ Չամազան ցեղերից կազմված սիլ-սյուխյուր ցեղախումբը Սեֆյանների օրոք թուրքիայից քոչում է Ղարաբաղաշրջան և իրեն հայտարարում շահեսան (քոչոր շահին սիրով): Սակայն որդե ժամանակ անց սկսում է ասպատակել նրա տարածքները, (տես Մ. Մ. Սեֆյանցույն, Կ. Կ. 1904, շ. 95):

⁴²⁵ ԱԿԱԿ, Դ. 6, Կ. 2, Գ. 704, շ. 389.

մարանակ զորքով հանձնարարում է արշավել Իրան: Մաղաթովն էլ զորքով գալիս է [Ղարաբաղ] և մտադրվում շուտով Խոդա-Ալիերինի կամուրջն անցնել: Ղզրաչաների կողմից նրա դեմ կովելու ու պայքարելու համար հավաքվում է շելերխանելու⁴⁵⁶ և այլ ցեղերի մի մեծ բազմություն:

Այդ ընթացքում կատավարչապետի պաշտոնից հեռացվում է Երմուզովը, և նրա փոխարեն նշանակվում է կոնս Պասկևիչը⁴⁵⁷, (141ա) որը իր հերթին գեներալ Մաղաթովի փոխարեն Ղարաբաղի ու Գուշրասի⁴⁵⁸ զավատների կատավարիչ է նշանակում Ն. Գ. իշխան Արխագովին: Մաղաթովին ենթակա զորքը հանձնվում է գեներալ Պանկրատևին (Բանդուրազով)⁴⁵⁹: Շտաբի պետ նշանակված իշխան Արխագովը հիմն գրում Թիֆլիսից գալիս է Մաղաթովի զորակայանը, որը գտնվում էր Խոդա-Ալիերինի կամրջի մոտակայքում: Այնտեղ Մաղաթովից ստանում է իր պաշտոնը ու նրան ուղարկում Թիֆլիս: Ինքն էլ բանակը տանելով Ղոզլու-չայ՝ սկսում է կատավարել տարածաշրջանը:

Տարբեր կարծիքներ կան գեներալ Մաղաթովի պաշտոնաթող արվելու պատճառների վերաբերյալ: Ռմանը ասում են, թե երբ կոնս Պասկևիչը գալիս է, ղեկու իր կատավարչապետ նշանակված լինելու մասին ոչ որի չի հայտնում, իսկ գեներալը որոշ հարցերում նրա ձեռ չի համաձայնվում ու հրամանները չի կատարում: Ռմանը էլ ասում են, թե զրա պատճառը Մեչրի-նի արշավանքն ու Անարից ետ դառնալն էր, որը կատարվել էր առանց կատավարության բույրավորության: Մի մասն էլ պնդում է, թե Անարում նրան ոչ թե վերադառնալու, այլ ուրիշ հրաման էր տրվել: Ինչևէ, գեներալ Մաղաթովը Թիֆլիս գնալով՝ այնուհետև Դարչաք է ուղարկվում:

⁴⁵⁶ Չելերխանությունը Ղարաբաղում քննվելով քրդական ցեղերից են (տե՛ս Ս. Ի. Аасрянков, Кыргыз в войнах России с Персией и Турцией в 19-ом столетии, Тифлис, 1900, с. 23):

⁴⁵⁷ Գեներալ-Ֆելդմարշալ կոնս Պասկևիչը (1827-1831) Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար և ըստաքսպիտական մասի կատավարիչ է նշանակվում 1827թ. մարտի 28-ի հրամանով, (տե՛ս АКАК, т. 7, а. 2, с. 1):

⁴⁵⁸ Գեշրասիք կամ Գուշրասիք Սառանյան Պարսկաստանի քաղաք էր, էինն-ված «Լոհրասալի որդի Գեշրասիի կողմից» և ձգվում էր Արարսի հետ միացման վայրից Կեռք գետի երկայնությամբ մինչև Կասպից ծովը (Ս. Ջալալյան, Այվ. աշխ., հ. 2, էջ 364): Այդ վայրում էր հետագայում Սալյանը (В. Ф. Минорский, 5к. соч., с. 108): Հեղինակը ի նկատի ունի Շիրվանի ու Շարիի շրջանները:

⁴⁵⁹ Գեներալ-մայոր Պանկրատևը արդեն 1827թ. մայիսին տառապան բանակի զարաբաղյան զորագնդի հրամանատարն էր, (տե՛ս АКАК, т. 7, а. 507, с. 542):

**ԻՇԽԱՆ ՊԱՍԿԵՎԻՉԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԻՐԱՆ, ԿՈՒՎԱԸ
ԱՐԱՍ ՄԻՐՉԱՅԻ ԴԵՄ: ԱՐԱՍԱՐԱԴԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԲԵՐԴԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄ ԵՎ ԱՅԼ
ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Ն. Գ. Երևանի կոմս Պասկևիչը 1827թ. մարտ ամսին նշանակվում է կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար: Տարածաշրջանի, հեռու-մոտիկ վայրերի գործերը կարգի բերելուց, կատարելներ պաշտոնաթող անելուց ու մորեղը նշանակելուց հետո կազմակերպում ու անրայնում է բանակը: Մարտական զորագնդերով ու խիզախ մարտիկներից բաղկացած մեծ բանակով դրոշում է դեպի Իրան արշավել: Լուրջ պատրաստություններից հետո (141ա) թագմամարդ զորքով Թիֆլիսից շարժվում է դեպի Երևան:

Երևանի թնկչայրձի Հուսեյն խան սարդարը այս մասին տեղեկանալով՝ իր բոլոր ցեղերին կարգադրում է քուչի-հեռանալ (Երևանի խանությունից): Եղբորը՝ Հասան խանին է հանձնում Սարդարսաբադի ու Երևանի քերդերի պաշտպանությունը, իսկ ինքը զորքով սկսում շրջել իր տարածքներում: Թագածատանց Աբաս Միրզան ևս զորք է նախապատրաստում, որից հետո հեծյալ ու հեռակալին զորագնդերով ու հրետանիով միավորիցից օգնության է շտապում Հուսեյն ու Հասան խաներին: Խոյի ճանապարհով գալիս է Արարսի ավիղ, կանգ առնում Քեջըար լեռան մոտակայքում գտնվող Կարաօխալին (Կարա-օխա-աղ-դին) վայրում և այնտեղ հաստատում իր բանակատեղին:

Այդ ընթացքում Իրանի պետության կողմից Նախիջևանի սահմանների մոտ Դարաբազյազ (Դարձ-ալ-քյաս) կոչված վայրն ուղարկված զենեղալ-մայր Մեհդի Ղուլի խանը ստրիանդակի միջոցով նայտնում է գլխավոր հրամանատարին՝ Իրանից հեռանալու ու կրկին Ռուսաստանի եզր պետությանը հպատակվելու իր ցանկության մասին: Գլխավոր հրամանատարի հրամանով իշխան Արիսագոզը զենեղալ Պանկրատևի հետ զինվորների երկու ջոկատով գնում են ու ձիշյալ խանին իր մեթմավորների ու հպատակների հետ քերում Կարաբաղ⁴⁴⁰: Գլխավոր հրամանատարի կարգադրությանը անմիջապես նրան ու նրա հպատակներին բնակության վայր է տրամադրվում:

Սա գլխավոր հրամանատարի առաջին ձեռնարկումն էր:

Նախիջևանի էնտան խանը, որին հանձնված էր Արասարաղ քերդի պաշտպանությունը ու նախիջևանյան զորքերի հրամանատարությունը, ցինելով հեռատես ու կրթված անձնակորուրյուն, նկատում է ողջրաշների պետության քուլայությունն ու անկումը: Նա գաղտնի մարդ է ուղարկում գլխավոր

⁴⁴⁰ Մեհդի Ղուլի խանի վերադարձի մասին տե՛ս (ԱԿԱԿ, Է. 7, ձ. 402, Կ. 453, 454; B. A. Porro, *յկ. ԿՈՒՎ.*, Է. 3, Կ. 4, Կ. 407, 412):

հրամանատարի մոտ և հայտնում, որ երբ էլ որ Ն. Գ. զորքով (142ա) այն կողմերը գա, մա Արասաբաղի բերրը կհանճնի⁴⁶² :

Գլխավոր հրամանատարը այս իմանալուն պես դեպի Նախիջևան է շարժվում: Ղզրաշենի պետության իշխանավորները ևս իմանում են էնաս խանի մտադրության մասին: [Նրանք] Արասաբաղ⁴⁶² պաշտպանելու համար 4000 զորքով ու բախտիարների հետևակազորով մի քանի խանների հետ այնտեղ են ուղարկում Մոհամմադ Ամին խան Ղաբարին, որը այն պետության բարձրաստիճան իշխանավորներից էր, Ֆարսի շահի փեսան ու Արաս Միրզայի զորագնդերի հրամանատարներից մեկը⁴⁶³ :

Ն. Գ. գլխավոր հրամանատար Պասկեօղլը պաշարում է Արասաբաղը և սկսում ուժգին մարտեր մղել թե՛ Նախիջևանի, թե՛ Խոյի կողմից, որը Արաբսի մյուս ափին է:

ՔԵԶԼԱՐԻ ՈՒ ԶԵՎԱՆԲՈՒԼԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԸ, ԱՐԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԴՐՈՇՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Արաս Միրզան լուրեր է ստանում, որ ուսները թե՛ մարտեր են մղում Արասաբաղի համար, և կազակ հեծյալները ամեն օր անցնելով Արաբսը՝ խիզախորեն կռվի են քանձում Իբրահիմ խան սարդարի բանակի հետ, որը իրենց կողմից այնտեղ էր ուղարկվել: Արաս Միրզան որոշում է մի քանի հազար հեծյալներով գնալ, Արաբսի ափին, [Արասաբաղից] հրսպենի գնդակի հեռավորության վրա գտնվող Քեզլար լեռան ստորոտում դարան մտնել: Առավոտյան, երբ կազակները իրենց ամենօրյա սովորության համաձայն Արաբան անցնելով՝ իրենց զորքի հետ մարտի կրոնկեն, Իբրահիմը իր զորագն-

⁴⁶² Թե՛ ռուսական, թե՛ պարսկական աղբյուրներում հիշատակություններ կան Նախիջևանի խանության կառավարիչ էնաս խանի Պարսկաստանի նկատմամբ ղդուկորած ջախճամանական վարչազմի և ռուսների կռվն անցնելու միտումների վերաբերյալ (AKAK, տ. 7, ձ. 510, շ. 545; رشادتنجان هدايت: تاريخ روضه صفای ناصري: ص 76):

⁴⁶³ Արասաբաղի բերրը կառուցվել է Նախիջևանի Աստապատ վայրում Արաբսի ափին 1810թ. Իրանիայի ճարտարապետների նախագծով էվրոպական ուղղման իր ժամանակի պահանջներին համասպասուալիան (معماران اروپائی): Պար-

⁴⁶⁴ (مأسر سلطانیه- ص 170 رشادتنجان هدايت: تاريخ روضه صفای ناصري: ص 77): Պարսիկ պատմագիրները զովեստով են խոսում նրա անտիկության մասին, սակայն անզվագի ուղեգիր Ջ. Մորիսը այնքան էլ բարձր կարծիքի չէր նրա անբության (Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, էջ 309-311):

⁴⁶⁵ AKAK, տ. 7, ձ. 513, շ. 550.

դով կարճ ընդհարումից հետո փախուստի կողմի և նրանց դեպի մուղակը կատաթնորդի: Արաս Միրզան էլ դարանից դուրս գալով նրանց կկոտորի:

Այսպես, Արաս Միրզան 5000 մարտական մի զորք վերցրած գնում, (142թ) զիչերը դարան է մտնում Ջևանբուլաղ անունը կրող մի քաղաքան խոր ձորում ու սպասում արշավույսին⁴⁴⁴: Լուսարացին, երբ արեգակի ուկե-րազ գլուխը սկսում է նշմարվել հորիզոնում, յուր է ստացվում, թե ահա դրագուն կազակների⁴⁴⁵ գունդը իր սովորության համաձայն Արասը անցել ու կտվում է Իբրահիմ խանի զորքի դեմ: Իբրահիմ խանը, նախորդ օրվա պայմանավորվածության համաձայն, պարտված ձևանալով, իր զորագնդով կեղծ փախուստի է դիմում դեպի դարանավայրը: Կազակներն էլ իրենց երկու թնդանորթներից կրակ քսցելով՝ իրենց երկուսից երեք հազարանոց կանոնավոր զորագնդով սկսում են նրանց հետապնդել: Արաս Միրզայի զորքը դարանից դուրս է գալիս ու խառնվելով Իբրահիմ խանի փախչող զորակցի⁴⁴⁶ սկսում է փախչել: Դպրաչ զորքը կարծում էր, թե կազակները իրենց հետապնդելիս միմյանցից կհեռաման ու կցրվեն, որից հետո իրենք կշրջվեն ու (ոռսներին) պարտության կմատնեն: Բայց կազակները, ասանց իրենց դասավորվածությունն ու շարքերը խախտելու [դպրաչներին] հետապնդում են՝ գնդակոծելով ու կոտորելով նրանցից շատերին: Այդպես 4-5 շարասիք Արաս Միրզային իր զորքի հետ հալածում են, շատերին սպանում, ոմանց էլ զեքի են վերցնում: Վերջիվերջո Արաս Միրզան արշավում է դեպի Քեջլար ասրը, իսկ նրա հետևակազորն ու հեծնկազորը ցրվում է տարբեր ուղղություններով: (143ա) Մինչ նրանք [դպրաչները] մտածում էին, թե կազակները ցրվի կգան, իրենք են ցարուցրիվ լինում... Ռուսները ձեռք են բերում մեծ ավար ու մի դրոշ, որով վերադառնում են և ներկայանում գլխավոր հրամանատարին:

Այս պարտությունից հետո Արաս Միրզան Կարապաղզինից փախչում է Լոռյի կողմերը:

Գլխավոր հրամանատարը [պարսկական] դրոշն ուղարկում է Արասաբաղ և խորհուրդ տալիս, որ ցուր տեղը թեղը պաշտպանելու ջանքեր չբա-վեն, քանի որ Արաս Միրզան դրոշը թողել, փախել է: Ռուսական զորքը գլխավոր հրամանատարի կարգադրությանը անբոցը պաշարելով՝ մի ուժգին կռիվ է սկսում: Չորս կողմից գրոհի են անցնում և պարսպակործան մեթոդա-նները մտանցնելով՝ սկսում շուրջը խրամատներ ու ստորգետնյա անցուղիներ փորել: Արասաբաղի թնակչությունը Արաս Միրզայի օգնություն ստանալու հույսը կորում է, և Նախիջևանի Էնսան խանին էլ, որը [ոռսներին] խոսք էր տվել անբոցը համձնել, դավաճան էր համարում: Ռուսի տազնապահար

⁴⁴⁴ Ջևանբուլաղի ճակատամարտի մասին տե՛ս AKAK, Է. 7, 2. 515, Կ. 551:

⁴⁴⁵ Դրագունական լեյք-գլխարկայի կելերների հեծնկազորային գունդը ստեղծվել է 1814թ. Վերսալում (Dimitrova-Mitcheva, 1893, Կ. Փ. A. Epocraya u H. A. Eđpoca, CII6. 1893, Է. XI, Կ. 94):

[քնակալությունը] որչափ է համոզվել ու իր անցյալի սխալների համար ներքում խնդրել⁴⁰⁴:

Արասարաղի քերզը գրավելուց հետո գլխավոր հրամանատարը այնտեղի բնդամբորներն ու զինամթերքը բեռագրավում է: Մտածմաղ Ամին խանին զզրաչա մյուս խաների ու զինվորների հետ կաշանավորելով՝ Քեջլարի կոթի գերիների հետ Ղարաբաղի ճանապարհով ուղիղ դեպի Քիչկիս է ուղարկում: Էհսան խանին իր մատուցած ծառայության համար գովառտի ու պատվի է արժանացնում: Այնուհետև նրան է՝ համոզվում Նախիջևանի կառավարչի պաշտոնը (1439) և շնորհվում իր պաշտոնակիցները մեջ առավել հարգարժանն ու հեղինակավորը լինելու պատիվը:

Արասարաղի հաղթանակը տեղի է ունենում 1827/1243թ. հուլիս ամսին:

Մտածմաղ Ամին խանին Քիչկիս տանելու ժամանակ մի քանի օր Շուշի քերզում են պահում: Նա կարճահասակ, աննշան մազ-մորուրով ու բուլլ կազմվածքով մի մարդ էր: Ղաջար ազնվականներից էր համարվում: Շատ մեծ ու սրացիկ մի մտույզ ուներ, այնպես որ այն հեծնելիս նրիսայի էր նմանվում: Արաս Միրզան նրան իր ցուցաբերած բուլլության ու անբողջ համոզման համար իր ատոծամից զրկում ու պաշտոնաթող է անում: Այդ բարձր պաշտոնը այնուհետև տրվում է Ամիր խան ասրղարի ավագ որդուն: Արաս Միրզայի քույրը, որը նրա (Մտածմաղ Ամինի) կինն էր, բաժանվում է՝ ասելով, ին՝ «Նա, ով անբողջ բշնամուն է համոզում, արժանի չէ իմ ամուսինը լինելու պատվին»:

Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը կազմակերպում է Նախիջևանի ու Արասարաղի կառավարուրդը և կարգուկանոն հաստատում այնտեղ: Այնուհետև, քանի որ ամռան շոգն ու անտանելի տապը վրա էին հասել, անրոցում պարեն նշանակելով ու կայազոր բողմելով՝ Ղարաբաղյի ճանապարհով գնում է Մխիթանի լեռների ու Ղարաբաղի ամառանոցային վայրերի կողմը՝ տանելով այնտեղ անկապնելու:

ԱՐԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՊԱՐԱՆԻ ՌՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ

Արաս Միրզան իր կրած դառն անհաջողություններից, Արասարաղի քերզը կորցնելուց հետո ցանկանում է վերջինից մղվել իր պարտությունների քողած ծանր տպավորությունը, որպեսզի խուսափի ժողովրդի կշտանբանմից ու դժգոհությունից: Իմանում է, որ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի գլուխակն ու տուսակն քանակը Ապարանում են, իսկ նրանց հետևից քեզա-

⁴⁰⁴ Արասարաղի քերզը համոզվում է 1827թ. հուլիսի 7-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Է. 7, Ձ. 515, Ե. 552):

նորեն են բերվում (Երևանի ու Սարգսրասպատի) ամբողջները ավերելու համար: Ուստի որոշում է (144ա) դեպի Երևան գնալ, որ միգրացի կարողանա մի քան անել: Իր զորքն ու իրենտանին վերցրած Արարատ ամունով հայտնի Ադրի Դադ լեռան կողմով շարժվում է դեպի Երևան: Մտնելով այն տարածքների՝ հանդիպում է Հուսեյն խան սարգսրսին և որոշ հարցերի շուրջ նրա հետ խորհրդակցում: (Արաս Միրզան) կարգի է բերում ու կազմակերպում Երևանի (պաշտպանության) զորքերը: Հուսեյն խանը խորհուրդ չի տալիս հարձակվել ռուսների գումակի ու Ալաբառնի բերդի վրա, որովհետև նրանց դիրքն անառիկ է, իսկ մեծ բնդամորենքը արդեն տեղ էին հասել:

Արաս Միրզան երկու հարյուր ընտիր հեծյալներից բաղկացած պահակազորային ջոկատով գնում է և Ալաբառնի դիմաց գտնվող մի լեռան լանջից դիտելով (ռուսների) դիրքերն ու ամբոթյունները, ետ է դառնում: Երևանից ճանապարհ է ընկնում դեպի Էջմիածին ու մոտենալով Աշտարակին՝ կանգ է առնում 2 *խարասխ* հեռավորության վրա: Չոփրաք (Մոփրաք) խան Գորջիին⁴⁶⁷ *սարքագ* հետևակազորի երկու զորագնդերով ու երկու բնդամորենքով ուղարկում է Էջմիածինը գրոհելու ու այն գրավելու: Գլխավոր հրամանատար Պասակիչի հրամանով նրա պաշտպանության համար 500 զինվորների մի խումբ էր բողմվել այնտեղ: Չոփրաք խանը պաշարում է Էջմիածինը և ամեն օր զնդակոծում այն: (Ռուս) զինվորների պարենի պաշարները սկսում են սպառվել: Վանակահանքը սուրհանդակ են ուղարկում Ալաբառնում գտնվող կրասովակու մոտ ու խնդրում, որ կամ իրենց օգնության գան ու պարեն հասցնեն, կամ էլ զորք ուղարկեն, քանի որ «Լավ չէ, երբ աշխարհիկ զորքերի համար վանքը զնդակոծում են ու ավերում»:

(144բ) Այս պատճառով զենքույլ կրասովակին 4000 զինվորներով ու մի քանի հրամորենքերով Ալաբառնից Էջմիածնին օգնության է շտապում: Երեկոյան [ղզրաշների] ժամապահները տեղեկացնում են, թե ահա ռուսները Ալաբառնից դուրս են եկել ու գալիս են: Դղրաշների բանակում խուճապ է սկսվում: Բոլորը իրենց բևեռերը կապած, ձիերը բամբած, այն գիշերը մինչև ստափոտ պատրաստ, սպասում են, որ ռուսական զորքի հարձակվելուն պես փախուստի դիմեն, որովհետև դղրաշները գիշերը չեն կռվում, այլ միայն իրենց կյանքը փրկելու խնդրով մտաձուլված, փախուստի են դիմում: Իսկ ռուսները ուշանում են ու չեն կարողանում գիշերով հարձակվել, որովհետև ստիպված էին նորոգել իրենց ճանապարհը հատող գետի կամուրջը, որը դղրաշներն էին քանդել, որպեսզի կանխեն ռուսների գիշերային հանկար-

⁴⁶⁷ Չոփրաք խան Դուլամ *փիշինգոմարաշին* արքայական արքունիքում ծառայության մեջ գտնվող հայազգի անձանցից էր, (Նրա մասին աղիքի մամլածաան տե՛ս Գ. Շերմազանյան, Նիդերլանդալանյան պատմության համար, Դոնի Ռուստով 1890, էջ 132-136):

ծափի հարձակումները իրենց վրա: Արևածագից երկու ժամ հետո լուր են տալու, թե՛ ահա ռուսական բանակը գալիս է:

Արաս Միրզան իր անբողջ հեծելազորը դասավորում է Էջմիածին տանող ճանապարհի երկու կողմերում, իսկ հետևակազորն ու հրետանին՝ ճանապարհի եզրին գտնվող մի բլրի վրա: Ինքը ևս այնտեղ է մնում ու կարգադրում, որ առանց իր հրամանի ոչ ոք չիսմարձակվի բլրից ցած իջնել, որովհետև զգուշանում էր ռուսական զորքի հարձակումից: Քայքայող հրթիռներով նշմարվող ռուսական զորքը շոքս կանոնավոր գեղերով, հանգիստ ու կազմակերպված, աչ կողմի ճանապարհով դեպի Էջմիածին էր շարժվում: Ղզրաչճների զորքը դազախ, բորչալու ու դարսպատախ ցեղերի հեծյալների հետ տարբեր կողմերից ռուսների վրա է արշավում (145ա) ու սկսում ճակատամարտը⁶⁰⁸: Այդ օրը թե՛ կռիվ է տևել ունենում: Յերեկվա ժամը երկուսից մինչև ուշ երեկո հրետանին ու հրազանները չեն լռում, ու ճակատամարտի կրակը չի դադարում: Հակառակորդները կռվելիս մի քանի քայքայում են Ռուսները տեսնելով, որ ղզրաչճ հեծյալները տարբեր կողմերից սկսում են իրենց ճնշել, մահուղով ու այլ իրերով քված բնդանորասայրեր դիտավորչալ բողմում են, և առաջ շարժվում: Ղզրաչճները կարծելով, թե դրանցում գտնվում ու հարստություն է, վրա են տալիս ու սկսում բալանել: Այդ ժամանակ ռուսները բնդանորսներից մեկը լիցքավորում են մանրագնդակով ու ղզրաչճների վրա սլարպում կոտորելով նրանցից շատերին: Երբ ռուսաց զորքը մոտենում է Էջմիածին, Չոքրաք խանը, հրագնի աղմուկը լսելով, այնտեղից հեռանում է և իր զորագնդի ու հրետանու հետ գնում դեպի Արաս Միրզայի բանակը: Երբ նրա առաջապահ մարտիկները հանդիպում են ռուսների ավանգարդին, վերջինս գրոհում է նրանց վրա: Ղզրաչճները այլ ելք չտեսնելով՝ նահանջում են դեպի ճանապարհի եզրին գտնվող բլուրը: Ռուսները նրանցից շատերին են սպանում: Խոյի հետևակազորը՝ զորավար Իբրահիմ Խալիլի թեկն գլխավորությամբ, որ Արաս Միրզայի հրամանով ամրացել էր մոտակայքում գտնվող մեկ այլ բլրի վրա, նրանց օգնության է շտապում ու լվերոհչալ զորագնդի՝ որը մնացած մարտիկներին ռուսներից ազատում: Այնտեղ իսկ Իբրահիմ Խալիլի թեկն խանի տիտղոս է տրվում՝ աներասճշտ պատին մատուցած կարևոր ծառայություն համար:

Այսպես կռվելով ռուսները Էջմիածին են հասնում: Երեք օրկատները (145բ) պարիսպներից ներս են մտնում: Վերջին չորրորդ օրկատը, հասնելով ամրոցի վերևով հետո առկակին, սաստիկ ծարավից ու շոգից տանջված, ցրիվ է գալիս նրա երկայնքով՝ ցուր խմելու: Այդ ժամանակ ղզրաչճ հեծյալները նրանց վրա են հարձակվում և սկսում կոտորել ու գերեվարել նրանց: Ռուսներից այստեղ շատերն են զոհվում ու գերի ընկնում. ընդամենը առ-

⁶⁰⁸ Այստարակի ճակատամարտը տեղի է ունենում 1827թ. օգոստոսի 17-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 7, ձ. 517, ց. 560):

մածր շուրջ հինգ հարյուր հոգի: Գեներալ Կրասովսկին հրագնի վերջ է ստանում: Արաս Միրզան այս առթիվ քավականին ուղարկում է: Գեդիհն-րին չափ մոտ է ուղարկում, իսկ ինքը հեռանում է Երևանի վերին մասում գտնվող Թոխմախ կոչվող ամառանոցը⁴⁰⁹ ու այնտեղ կանգ առնում:

Մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո անսպասելի լուր է ստացվում, թե գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը, [Աշտարակի] միջադեպի մասին լսելով, 15000 իզլանոց ռուսական զորքով իրենց կողմն է շտապում: Արաս Միրզան, անհանգստացած, հեռանում է Խոյի կողմերը: Կեսօրին, Երևանի բերդի կողքով անցնելիս, տեղի բնակչությանը քաշաղեքում է, որ ամրոցը պաշտպանելիս հաստատակամությամբ ու տոկոսմոթյուն հանդես բերեն, իսկ ինքը ոչ Երևկոյան իր զորքով ու զինամթերքով Արասի գետանցով Ախարատի կողմն է անցնում և կանգ առնում: Երբ զինվորները ցրվում են անասնակեր հայրայրելու ու այլ կարիքները հոգալու, անսպասելիորեն լուր է տարածվում, թե՛ ահա ռուսական զորքը մոտենում է: Բանակում աղմուկ-աղաղակ, իրադանցում է սկսվում: [Ղզլբաշները] վրանները մի կողմ նետելով՝ սկսում են իրենց բեռները կապկապել: Եվ քանի որ արդեն գիշեր էր, բնդանորով կրակում են, (146ա) որսվածի դետուղեն ցրված մարդիկ հավաքվեն: Ձինվորականները կարծելով, թե այդ ռուսական բնդանոթն է կրակում, և հրաձգություն է սկսվել, բեռները բողած փախուստի են դիմում: Ոմանք ծալքածեղ վախից իրենց ձիերը բողած ուրիշի ձին են հեծնում ու փախչում: Ամրոցը գիշեր մինչև լույս իրարանցման ու վազվազոթի մեջ են անցկացնում: Ոչ ոք տեղյակ չէր, թե իրականում ինչ է պատահել: Լուսարացին պարզվում է, որ ոչ մի կոխ էլ չի եղել: Ուղղակի ժամապահները մի քանի հեծյալների նկատելով՝ կարծել են, թե դրանք ռուսական պահակագործայիններն են: Լուր են հասցրել, թե ռուսական զորքը եկել է, որից էլ բանակում խառնաշփոթ է սկսվել...

Արաս [Միրզան] այնտեղից նորից Նախիջևանի կողմն է գնում՝ հուսալով, որ միզույն կկարողանա գլխավոր հրամանատարի զորքին վնասել: Այդ ժամանակ լուր է ստանում, որ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը իշխան Էրիստովին հրամանատար է նշանակել ու կարգադրել, որ վերջինս Նախիջևանից շարժվի դեպի Թավրիզ: Այդ զենեղալի քաջությունը հայտնի էր ղզլբաշ զորքին: Արաս Միրզան այլևս չհասպտղելով՝ հնարավորին չափ արագ Արասն անցնում է ու շտապում դեպի Թոյ: Էլձօղլի⁴¹⁰ մուսակալքում ճանքար է խփում ու այնտեղ կանգ առնում:

⁴⁰⁹ Այս տեղանունը իր ծագումով կապվում է Երևանի Մոխամմադ Թոխմախ խանի (XVI դար) անվան հետ, որի հետ է կապվում նաև Թոխմախ-գույի անվանումը, (տե՛ս Թ. Ն. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1500-1800թթ., Երևան, 1971, էջ 21, 264):

⁴¹⁰ Էլձօղլի- Խոյից դեպի Կյուսիս գտնվող մեծ գյուղ է (տե՛ս Թորոսյան արտ. Կառաչեհորո քրտ): Մինթափու ներադրությանը «դա նախկին Իվն գյուղն է, որը հիշատակում է Նաուսլին իր «Ճաղը-աղ-դեմի կյանքը» երկում Արդեբիլից դեպի

ՄԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՆԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Պատկերը գալով Երևան մեծ բնաստորները տանում է Մարտարապատ: Նույն տարվա սեպտեմբեր ամսին սկսում է գեղատրուկ նրա պարիսպները: Թնդանքոնկեի իսթապարկերով նրա պատերն ու աշտարակները իողին է հասարակչեում ու նվաճում անբող⁴⁷¹: Բռնապետում է այնտեղ եղած պարենի ու զինամթերքի իսկայալսան պաշարները, (146թ) որից հետո նույն տարվա իսկտեմբերի 10-ին իսթապարկում է Երևանի բեղլի վրա: Մի քանի օր նույն ճեղք այն երեստարժում է ու ավերելով քաղաքի հյուսիսային կողմի պաշտպալ՝ այն մոխրակույտի է վերածում: Թեև քաղաքի բնակչությունը ջանում է դիմադրել, ի վերջո քաղաքը գրավվում է: Հասան իսթան ու մյուս իշխանավորները զերի են ընկնում⁴⁷²: Այնտեղ կարգուկանոն հաստատելուց հետո [Պատկերը] գնում է Խոյի կողմերը՝ Արաս Միրզայի դեմ պատերազմելու:

ԻՇԽԱՆ ԷՐԻՍՏՈՎԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԹԱՎՐԻՋԻ ՎՐԱ

Խոյից մերթև Էրիստի վաղում գտնվելու ժամանակ Արաս Միրզան տեղեկանում է, որ իշխան Էրիստովը գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ Արասարաղի մուստաթից Մարտանի ճանապարհով դեպի Թավրիզ է շարժվում⁴⁷³: Թագաժառանգը, ինչու ունի, որ իշխանը իր ճանապարհից կշեղի ու Թավրիզի փոխարեն դեպի Հարզանդ⁴⁷⁴ կոչվող ջրաբարձարը կգնա: Ինքը՝ արքայադուխն, պահակազորի հետ Հարզանդ գնալով՝ տեսնում է, որ իշխանը այնտեղով արդեն անցել է ու այն պաշտպանելու համար զինվորներ թողել: Նորից Էրիստի է վերադառնում: Լուրեր են տարածվում նաև, որ գլխավոր հրամանատարը Մարտարապատն ու Երևանը նվաճելով՝ դեպի Խոյ է շարժվում:

Մի օր ուշ երեկոյան Արասի կողմից փոշու անկ է քարձրանում: Կարծելով, թե դրա պատճառը Արասն անցած ու իրենց վրա արշավող գլխավոր

«فہ مینورسکی، سازمان اداري و حکومت صفوی، تهران ۱۳۲۱، ص ۲۵۲»

⁴⁷¹ Մարտարապատի բերդը գրավվում է 1827թ. սեպտեմբերի 19-ին, (տե՛ս AKAK, т. 7, а. 518, с. 566):

⁴⁷² Երևանի բերդը գրավվում է 1827թ. հոկտեմբերի 1-ին, (տե՛ս AKAK, т. 7, а. 523, с. 566):

⁴⁷³ Էրիստովի ցոլատը Մարտանի տաշածքն է ճանձնում 1827թ. հոկտեմբերի 3-ին (տե՛ս Katsaratsyan's sbornik, т. 28, Тифлис 1908, с. 214):

⁴⁷⁴ Հարզանդ վայրը գտնվում է Արասից իսթապ Մարտանից դեպի հյուսիս (տե՛ս Kartsu Araxean u norpatavotax tsiran):

հրամանատարի բանակն է. դզքաչ պինվորները, բռնները կազմած, փախուստի են դիմում ղեպի հոյ: Երբ հետախուզությունը պարզում է, որ այդ փոշին բարձրացրել է ոչխարների հոտը, որը գետի մոտ բուր խմելու (147ա) էր տարվել, Արաս Միրզան շատ է վշտանում: Նա ասում է. «Մի բանակ, որ, ոչխարների բարձրացրած փոշուց վախեցած փախուստի է դիմում, ինչպե՞ս կարող է ռուսների դեմ պատերազմել»...

[Արաս Միրզան] ավելացնում է նաև. «Ես շահերից ամենազոքախոսն եմ, որովհետև բոլոր շահերի բշնամիները նրանց հավասարն ու մրցակիցն են եղել: Նրանց կամ հաղթել են, կամ էլ նրանցից փախչելով փրկվել: Բայց իմ բշնամին ի՞ն՞՞ հավասարը չէ, նա ռուսների պես հզոր մի հակառակորդ է: Ոչ կարողանում եմ հաղթել, ոչ էլ փախչելով ազատվել»:

Այնուհետև այնտեղից հեռանում է և Գումնի ու Թասուշի⁴⁷⁵ ճանապարհով շարժվում ղեպի Թավրիզ, որպեսզի փորձի ռուսներից շուտ այնտեղ մտնել և նրանց հետ հաշտության բանակցություններ վարել: Սակայն երբ ընդամենը մեկ մահճով հեռավորություն էր մնացել մինչև Թավրիզ, գիշերը լուր է առացվում, որ իշխան Էրիստովը Մարանդի Նազար Ալի խանի որդիների առաջնորդությամբ Թավրիզ է մտել⁴⁷⁶:

Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Իշխան Էրիստովը, որը գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի հրամանով գործով անցնում է Արաքսը և շարժվում ղեպի Թավրիզ, իրեն տրամադրված բանակով գալիս է Մարանդ: Այնտեղ Նազար Ալի խանի որդիները, որոնք իրենց հորը սարանելու պատճառով Արաս Միրզայից երես էին դարձրել ու [լքած լուծելու համար] հարձակուճակ էին սպասում, այնտեղ ներկայանում են իշխանին, հարատակություն հայտնում ու խոստանում հավաստարժուրեն ծառայել⁴⁷⁷: Իշխանը նրանց սիրալիր ընդունում է ու հուսադրում: Մի բանի օր անց [նրանք] իշխանին հրահրում են Թավրիզի վրա հարձակվել: Այնուհետև, (147բ) ինչպես որ նախօրոք մտադրվել էր, նրանց ուղեկցությամբ իշխան Էրիստովը Մարանդից ղեպի Թավրիզ է շարժվում: Երբ ռուսական բանակը հասնում է Թավրիզի մոտակայքը, քաղաքի քնակչությունը դարաբասները քաջ է անում ու իր իշխանների, ազնվատոհմիկների, թեկուզ որքան Թարեալի խանի ու Աղա Միր Թարեի մարթնիկից հետ դարաբասների բանակիները վերջում քաղաքից դուրս են գալիս՝ Ն. Գ. իշխանին աղուխացով դիմավորելու, որը նույն էր, ինչ

⁴⁷⁵ Գումնի կամ Դումնի մահալը գտնվում է Ուրմիա լճի հյուսիսային կողմում, Թասուշը այդ մահալի մեջ մտնող բնակավայրերից է (տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեկրություններ, Ի. Ջ, էջ 257-258), որը հիշատակվում է ղեկու XIV դարում (տե՛ս Գ. Կ. Կարապետյան, *Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի պատմությունը*, Երևան, 1998, թ. 2, էջ 257-258):

⁴⁷⁶ Թավրիզը գրավվում է 1827թ. հոկտեմբերի 13-ին, (տե՛ս *Кавказский сборник*, т. 28, Тифлис 1908, Материалы, с. 220; АКАК, т. 7, д. 526, с. 568, с. 659):

⁴⁷⁷ Մարանդի խանը Արաս Միրզայի գործերի դեմ կռիվ էր եկել դեռ ռուսական զորքերի այնտեղ հասնելուց առաջ (*Кавказский сборник*, т. 29, с. 17):

հայատակության երդում տալը⁴⁷⁸։ Նախքան իշխանին ներկայանալը, դարպասներից մեկի վրայից քնդանորով կրակում են։ Իշխանը կարծում է, թե որոշել են կոկիլ։ Քայք նրան բացատրում են, թե դա ողբույցի համազարկն է։ Այնուհետև բոլորը ներկայանում են իշխանին և մեծ հարգանքով ստացնորդում նրան դեպի քաղաք։

Արաս Միրզան այդ սրտամորժոք իրադարձության մասին լսելով՝ նույն գիշերն իսկ իր պաշտոնյաների ու ղզքաչ խաների հետ խորհրդակցություն է անցկացնում՝ պնդելով, որ՝ «Այսուհետև ինձ հոր ու եղբայրների մտազնայք, նրանցից մերողություն հայցելը ու նրանց տարածքներին հավակնելը ինձ հաճար մահվանից վատ է։ Ավելի բավ է, ռուսաց կայսերն ասպափնեն։ Նա մեծ ու բարեգութ բազավոր է։ Նրա պաշտում ինձ նման բազում արքաներ ու արքայորդիներ կան։ Անշուշտ ինձ էլ իր որդիներից կամ զենեթալներից մեկը համարելով՝ մի կտոր հաց կտա ու ես համզիստ կտոնեն»։

[Թագաժառանգը] վճռում է իր խաներից ու խանորդիներից 500 հոգու հետ գնալ ռուսաց կայսերը ներկայանալ։ Իր այս մտադրության մասին նույն գիշերն իսկ իր *սանցոզդար* Բեջան խանի⁴⁷⁹ միջոցով մի նամակ է ուղարկում Ն. Գ. գլխավոր հրամանատար Պասկևիչին, որը իր զորաբանակով եկել էր Մաբանդ ու այնտեղ կանգ առել։ Գլխավոր հրամանատարը ի պատասխան հետևյալն է գրում. «Այս հարցն առայժմ մի կողմ դնենք, (148ա) մինչև որ այս քանի օրս Թավրիզ կմտնեն։ Այնտեղ Չեզ հետ կհանդիպենք ու մի բան կմտածենք»։

Արաս Միրզան, որի բանակի ու հպատակների մեծ մասը ցրվել էր, անբախար ու գլխիկոր, իր սակավաթիվ մարդկանցով այնտեղից Սազմասի ճանապարհով հեռանում է դեպի Մաբադա ու Դեհիսարդան⁴⁸⁰։

Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը մտնում է Թավրիզ և սկսում կազմակերպել նրկամասի գործերը, այնտեղ կարգուկանոն հաստատել։ Տեղի

⁴⁷⁸ Ռուսական աղբյուրների տվյալներով, բազաժառանգը խանձաբարել էր Ալ-բսիյաթ խանին 2000-անոց զորազինով քաղաքի զինված բնակչության հետ կազմակերպել Թավրիզի պաշտպանությունը, սակայն ոչ միայն բնակիչների այլև զինվորներն են նրաժարվում դիմադրություն ցույց տալ ռուսական զորքին (M. M. Шершова, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. 3, СПб. 1891, с. 9)։

⁴⁷⁹ Բեջան կամ Հաջի Բեջան խանը ծագումով հայ էր Մովսեսի Դամբա գյուղից, որը 14-15 տարեկան հասակում գերվում է մահմեդականների կողմից և որպես ծառայող ընտրվում Արաս Միրզային, որի կողմից մահմեդականացվում է և ինտավայրում վարում բազաժառանգի սենեկազանի պաշտոնը. (տե՛ս Գ. Շերմազանյան, նշվ. աշխ., էջ 172-175)։

⁴⁸⁰ Դեհիսարդան քաղաքը գտնվում է Ուրմիայից դեպի արևելք, Թավրիզից 54 կմ հեռավորության վրա, այժմ այն վերանվանված է Ազարշահր (محمد علی خانلی)։

[تهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی شهران ۱۳۷۱, ص ۱۹]

կառավարիչներին ու սրբապետներին հանգստացնում ու սիրաշահում է, իսկ իր զենեքալներից մի քանիսին՝ ուղարկում չրբակա փոքր քաղաքները գրավելու: Գենեքալ Լապտեղ (Լաֆնտովինը) գրավում է Ուրմիան⁴⁸¹, զենեքալ-ճաշոր Պանկրատեղ (Քանդրազիվը)՝ Մաբադան, իսկ կոնս Սուխտեզենը (Սուխտիլինը)՝ Արդերիլ⁴⁸²:

Դրանից հետո [կողմերը] հանդիպում են ունենում Մաբադայի Դեհխարդան վայրում ու սկսում հաշտության բանակցությունները: Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը [Աբաս Միրզային] վայելույ հարգանք է ցուցաբերում և որևէ անհրաժեշտություն թույլ չի տալիս: Հաշտության բանակցությունները որոշ ժամանակ շարունակվում են, և կողմերի միջև բարեկամական հարաբերություններ են հաստատվում: Գլխավոր հրամանատարը շոշափում է պատերազմի վնասների փոխհատուցման հարցը, բայց Զարեհի չափը չի համաձայնում [տուգանքը վճարել] ու սկսում է զորքը ձգձգել⁴⁸³: Որոշ ժամանակ անց գլխավոր հրամանատարը Թավրիզ է գնում, իսկ Աբաս Միրզան վերադառնում է դեռևս իրեն պատկանող տարածքները: Սակայն նրանց [բազաժատանգի ու Պասակիչի] միջև հաստատված բարյացակամ փոխհարաբերությունները պահպանվում են: Գլխավոր հրամանատարը վստահ էր, որ այս բոլոր տարածայնությունների ու վեճերի պատճառը Ն. Մ. չափն է: Նրանից բացի ոչ ոք չէր կարող միջամտել ու խանգարել այս հարցի լուծմանը: (148թ) Այս պատճառով գլխավոր հրամանատարը ռազմական զործողությունները վերսկսելու հրաման է տալիս, որպեսզի զորագնդերը նախապատրաստվեն դեպի Թեհրան ու Աբազ արշավելու: [Նա] հայտարարում է, որ մինչև Թեհրան կզենա ու ճաղաքազարք կգրավի:

Աբաս Միրզան իր հորը լուր է ուղարկում, թե՛ «Ահա, ուր որ է, զորավար Պասակիչը, տարերային աղետի պես անսպասելի Չեզ այցելության կգա»:

Դրանից հետո ճարահատյալ Զարեհի չափ Ղաթարը համաձայնվում է հաշտության կնքել: Թուրքմենչայ կոչված վաղրում վերսկսվում են հաշտության բանակցությունները և ամրապնդվում բարեկամության հիմքերը: Կողմերը խաղաղության երաշխիքներ են տալիս և սրբապետները կնքում: Աբասը գետը հաստատվում է որպես երկու մշտնջենական պետությունների սահմանագիծ: [Բլգրաշները] համաձայնվում են որպես տուգանք 7 քորթր⁴⁸⁴ փող

⁴⁸¹ Գենեքալ-ճաշոր Լապտեղի գրքը Ուրմիա է մտնում 1828թ. հունվարի 15-ին (Кавказский сборник, т. 29, Материалы, с. 48):

⁴⁸² М. М. Шерботов, ук. соч., т. 3, с. 9.

⁴⁸³ Զարեհի չափի ժրտությունը իր բացատրում տուգանքի մտման հարչում հանդես բերված անփութությունը մասնախառն արքայություններում (Кавказский сборник, т. 29, с. 20):

⁴⁸⁴ Պետր է ցինի 10 քորթր, (տե՛ս Բ. П. Балаев, Дипломатическая история русско-персидских войн и присоединения Восточной Армении к России, Ереван 1988, с.

վճարել, որը հավասար էր 500000 *բարախանի թումանի*, երբ վերջինիս մեկ հատը ռուսական չորս դրամից պակաս արժեք: Ռուսական փողով այն հավասար էր 13 միլիոնի: Հաշտության պայմանագիրը մի քանի կետերից ու պայմաններից էր բաղկացած: Խոյի տարածքը (ռուսներին) գրավ է թողնվում մինչև տուգանքի լրիվ վճարումը:

Հաշտությունը կնքվում է 1828/1244թ. փետրվար ամսին¹⁹⁴: Փոխհատուցման մնացյալ ողջ գումարը ստանալուց հետո *քառ-ալ-սաֆա* Խոյը հանձնվում է Իրանի իշխանություններին¹⁹⁵: Ն. Գ. զեներալ, Երևանի կոմս Պասկևիչը զորքը վերցրած գնում է Թիֆլիս...

(149ա) Այս կարևոր հաշտության կնքումից հետո ղզլաշների դեմ կռիվներ այլևս տեղի չեն ունենում: [Սակայն ռազմական] գործադրություններ են ծավալվում Դաղստանում, որոնց մասին կիսուլի ատամնին գրքում նվիրված Դաղստանի պատմությանը: Ատուված մեզ օգնական է աջակից:

194): 1 *թորոջը* այն ժամանակվա ռուսական դրամով հավասար էր 1 միլիոն արծաթ ռուբլու:

¹⁹⁵ Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը կնքվում է 1828թ. փետրվարի 10-ին (ԱԿԱԿ, տ. 7, թ. 554, շ. 596):

¹⁹⁶ Ուրմիայի ու Խոյի տարածքներում ռուսական զորքերը մնում են մինչև ռազմատուգանքի լրիվ վճարումը, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 7, թ. 579, շ. 614):

ԲԱՌԱՐԱՆ

Հարկային, սոցիալական և այլ տերմինների

Արասի- عباسی - արծաթ դրամ, որ շրջանառության մեջ դրվեց Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի օրոք: Մեկ արասին հավասար էր 200 դինարի: XVII դարի 30-ական թթ. մեկ արասին սքարոնակում էր 4,66 գր. արծաթ, մինչդեռ Շահ Արբաս Ա-ի օրոք այն կշռում էր 7,7 գր.:

Ախունդ- آخوند - մուլլա, կրոնական ուսուցիչ:

Ամիր- امیر - բարձրաստիճան զորավար, ցեղերից հավաքագրվող ֆեոդալական զորագնդի հրամանատար: Այս կոչումը տրվում էր նաև հողատեր ֆեոդալներին, որոնք զբաղեցնում էին կարևոր սքաշտոններ: Մեծ ամիրը կրում էր նաև խանի տիտղոս՝ ունենալով այլ տարրերակիչ նշաններ ևս. շահի կողմից շնորհված խալ՝աթ, ոսկեխուս գլխարկ: Ամիրները բաժանվում էին երկու խմբի. «սահմանային ամիրներ» (վալի, բեկլարբեկ, խոսն, սուլթան) և «պալատական ամիրներ (դոդլի բաշի, դուցաբաղասի, իշխրադասիբաշի, բոխանգլխադասի):

Ամիր-ուլ-ումարա- امیرالامرا - Այսպես էին կոչվում գլխավոր հրամանատարները, մահաճկապետներն ու կուսակալները: Բառացի նշանակում է «ամիրների ամիր» և համապատասխանում է հայոց «իշխանաց իշխան» տերմինին: Մա փաստորեն բուրջական «բեկլարբեկ» տերմինի աղբյուրական համանիշն է:

Աշրաֆի- اشرفی - իրանական ոսկեդրամի անվանումը:

Բաջադի- باجادی - հոլանդական ոսկեդրամ:

Բեկ - بیک - տիտղոս, որ տրվում էր կրտսեր զինվորականներին և մանր ֆեոդալներին: Հաճախ այն դառնում էր հատուկ անունների բազալըիչ: Բեկերը երկու խմբի էին բաժանվում. անկախ սեփականատեր-բեկեր և ծառայության մեջ գտնվող բեկեր: Անկախ սեփականատեր-բեկերը խոշոր հողատերեր էին և ունեին շնչին ծառայողական պարտականություններ: Պալատական արխատուկրատիան և պաշտոնյաները կազմում էին ծառայության մեջ գտնվող բեկերի երկրորդ խումբը:

Բեկլարբեկ- بیکلاری - Այդպես էին կոչվում Իրանի սահմանամերձ մահաճներում իշխող խաներն ու ամիրները: XVI-XVII դարերում Իրանում կար 13 բեկլարբեկություն, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանի վրա էին գտնվում Աղբրեջանի, Պարաբադի, Շիրվանի և Երևանի բեկլարբեկությունը: Բեկլարբեկի հոմանիշն էր ամիր-ալ-ումարան: Բեկլարբեկերը Սեֆյան Պարսկաստանի իշխանավորների աստիճանակարգում համարվում էին երկրորդ վալիներից հետո:

Պատ-ալ-խալաֆե - دارالخلافه - իսլամականության, բազմակրոնության կենտրոն: Ղազարների ժամանակաշրջանում Թեհրանը այդպես էր կոչվում:

Պատ-ալ-մարզ - دارالمركز - գավառամասի, նահանգի կենտրոն: Հանդես է գալիս ինչպես Խոյի, Շիրազի ու Ռեշտի իրանիշի դերում:

Պատ-ալ-սալթանե - دارالسلطنة - մայրաքաղաք, Թավրիզ քաղաքի իրանիշը:

Պատ-ալ-սորուր - دارالسور - ուրախության և զվարճության վայր, դրախտ: Այդպես էր կոչվում Թիֆլիսը, Լաիթը, Նիշապուրը:

Պիվան - پيوان - պետական գործերի աստյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի իմաստով:

Չար - شرع - երկարության միավոր, որ հավասար է 1,4 մետրի:

Թարին - تارین - ենթակա, ստորագաս, շարքային: Այսպես էին կոչվում հատկապես կրտսեր զինվորականները, որոնք կցված էին այն կամ այն բարձրաստիճան զինվորականին և զսմվում էին նրա հրամանատարության տակ:

Թա'վիլ - تمليق - հողի սեփականաշնորհման հրամանագիր, որը սեփականատիրոջը ազատում էր պետական հարկերից:

Թափաղ - توار - վրաց իշխան, ազնվական:

Թո՛նանգլի - تنگلی - հրացանակիր:

Թոլիշի - تویچی - եղևտանավոր:

Թոլիշիբաշի - تویچی باشی - հրետանու հրամանատար:

Թուման - تومان - Դրամական խոչոր միավոր, որ հավասար էր 10000 դինարի: XVII դարում դրամական ամենավորը միավորը եղել է 5 դինարը, որը կոչվում էր մեկ «դագրեկի», մեկ «ֆարա»-ն հավասար էր 10 դինարի, 20 դինարը՝ կոչվում էր «քիսրի», 50 դինարը՝ «շահի», 100 դինարը՝ «մահմուդի» կամ «ասննար», 200 դինարը՝ «արասի», որը արժաք դրամի հիմնական միավորն էր: Խոչոր դրամական իսլամիզմները կատարելում էին «թումանով»:

Իշիքադասի - ایشیکاداسی - Մեֆյան Պարսկաստանի աքրունի պաշտոնյաներից էր, սպալատի արարողապետը:

Իշիքադասիթուշի - ایشیکاداسی باشی - Շահի վարչական ապարատի ղեկավար, արքունի գլխավոր արարողապետն էր:

Խալ'ար - خالعت - պատվավոր, թանկարժեք իսլամ:

Խան - خان - տիտղոս, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան զինվորականության ներկայացուցիչները, վրաց վաճառիչը և քնկարքեկները:

Ղազալիար - غزالیار - Մահմեդականների Սրբազան պատերազմը անհավատների դեմ:

Ղազի - غازي - մահմեդական հավատի մարտիկ, զինվոր:

Ղալաբեկ - کالابک - ամբողջ պետ:

Ղչաղ - قشلاق - քոչվորների ժամանակ:

Ղուլամ - غلام - Քառասնի նշանակում է «ստրուկ», «ծառա»: Այսպես կամ պարզապես «դուր» էին կոչվում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Մյուսը փաստորեն կազմում էին շահի անձնական թիկնապահների գվարդիան՝ «դուլլաթ», որոնք թիվը տատանվել է 10-30 հազարի միջև:

Ղուլլաբարդասի - قورلارباشی - դուլ կոչված զինվորների գնդի նշանակալուտար:

Մահալ - محال - շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Անդրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է, որոնք որոշ ժամանակ պահպանվում են Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո նույնպես:

Մալիյե - مالیه - XV դարից և ավելի վաղ ժամանակներից գոյություն ունեցող զվաափոր նկամտահարկի՝ մալի տարբերակներից (մալլ «զվաափոր եկամտահարկը և սեփականության հարկն էր, որ գանձվում էր ամեն տեսակի նկամտարեր օբյեկտներից, շենքերից, այգիներից ու վարեհատողներից և այլն), որ ավելի զործածական դարձավ XII դարում և փոխարինում էր մալին կամ մալոչխարին: XIX դարում և մինչև օրս էլ նրանում այն գործ է ածվում հոգնակի մալիյաթ - مالیات دلت:

Մանզեղ - منزل کاهان, իջևան- այդպես էր կոչվում մի կայանից մինչև մյուսն ընկած հեռավորությունը:

Մոլիվանբեկի- զվաափոր դատավոր: Պարսկերեն դիվանբեկիի վրացական տարբերակը:

Մինրաչի - مینباشی - հազարյակի պետ: 1000 հոգուց բաղկացած զորաբաժինները գտնվում էին մինրաչիների հրամանատարության ներքո, որոնք իրենց ծառայության դիմաց հողակտորներ էին ստանում և հրահանգ վրա ևս տարածվում էր այդ տերմինը: Ժանի որ Սեֆյան շահերի զորքերը հիմնականում բաղկացած էին քոչվոր ցեղերից, ապա մինրաչիներ էին դառնում ցեղային առաջնորդները: Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցումից հետո ևս քոչվոր ցեղերը շարունակում էին ենթարկվել իրենց ցեղապետերի իշխանությանը և կազմում էին մինրաչիություններ, որոնք Արևելյան Անդրկովկասում այդ շրջանում կիրառվող վարչական միավորներից էին:

Մնաղալ - منگال - Մնաղալը բանվարժեր քարերի ու մե-

տաղմերի կշռի չափման միավոր է, որը հավասար էր 24 նոխոդի (սիսեռա-
հատիկ) | նոխոդը = 0,193 գրամ, 1 մնադալը = 4,64 գրամի:

Միրզա - میرزا - «Ամիր զադե» (իշխանազուն) բառի ազգավարձած ձևն է:
Երբ այն դրվում է անունից հետո նշանակում է «տեր», «իշխան», «արքա-
յազն», իսկ երբ հիշվում է անունից առաջ նշանակում է «ղազիր», «զբազիր»:

Մուլա - مولی - «տեր», հոգևորականներին տրվող կոչում:

Մոջրեհիդ - مجتهد - մահմեդական հոգևորական, քարոզիչ: Այսպես էին
կոչվում իսլամի խոշոր տեսաբաններն ու մեկնիչները:

Յալազ - بیلاز - քոչվոր ցեղի անատալիե ճամբար:

Յասավուլ - بساول - բարձրաստիճան արաբաբնյացների հեծյալ ժառանգ,
որը մասնակցում էր պալատական արարողակարգին; նաև սուրհանդակ:

Յուզբաշի - یوزباشی - զինվորական հարյուրակային գնդի հրամանա-
տար:

Շահի - شاهی - դրամական միավոր, որ հավասար էր 50 դինարի:

Շիա - شیعه - Իսլամի երկու ուղղություններից մեկը, որը իր դրույքները
հիմնում է Մուհամմադ մարգարծի ընտանիքի բացառիկ հեղինակության
վրա, մինչդեռ ուղղաթուղական սուննիները ընդունում են նաև մարգարծի
հետևորդների վկայությունները: Շիաները օրինական խալիֆաներ են հա-
մարում միայն Մուհամմադի ազգական 4-րդ խալիֆա Ալիին և նրա ժա-
ռանգ-իմամներին: Սեֆյանների օրոք այն դառնում է պետական կրոն:

Շարխյիբաշի - شرجیباشی - սբարսից զորքի առաջապահ զորագնդի
հրամանատար:

Չերիք - چریک - Արդաբե էին կոչվում Սեֆյան Պարսկաստանում քոչվոր
ցեղերից հավաքագրվող ֆեոդալական զորագնդերը:

Չանբազ - چاناز - XIX դարում անգլիացիների և Արաս Միրզայի կազ-
մակերպած կանոնավոր հետևակազորը, որը գտնվում էր Չարխալի շահի
տրամադրության տակ:

Ջիմազ - جهاد - տե՛ս Ղազալար:

Ռադամ - رقم - պաշտոնական գրություն, քազավորական հրովարտակ:

Սանդուղդար - مستوفدار - ծախսարար:

Սարբազ - سرباز - XIX դարի սկզբին անգլիացիների օգնությամբ Արաս
Միրզային կազմակերպած և նրա տրամադրության տակ գտնվող կանոնա-
վոր հետևակազորի անվանումը:

Սարդար - سردار - Ղաբարական Իրանում մահաբգային զորքի և ամբողջ
ռազմական ուժերի հրամանատար:

Սարխար - سرخ - ֆեոդալներին, հոգևորականությանը, բարձրաստիճանի պաշտոնյաներին և հատկապես զինվորականությանը տրվող ոռոգիչները ու այլ կարգի պարգևատրությունները վերահսկող և հաշվատման ենթարկող հատուկ գրասենյակ:

Սեիդ - سيد - մահմեդական հոգևորական, իմաստուն: Սեիդները սերված էին համարվում Աֆից:

Սդնախ - سدخان - պարսկերեն նշանակում է «ամբարցված փայլ, ամբարշտան»: Այդպես էին կոչվում Արցախի և Սյունիքի ծայրային ազատագրական պայքարի կենտրոնները որտեղ գտնվում էին նրա ռազմական ամբարշտանները և զենված ուժերը:

Սուլթան - سلطان - Սեֆյան Իրանում այդպես էին կոչվում առեմնանային փոխարքայությունների կամ բեկլարիկությունների մեջ մտնող ավելի փոքր վաղըական միավորների կառավարիչները: Նրանք նշանակվում կամ հետագայում էին բեկլարբեկի կոդից և գտնվում էին վերջինիս անմիջական հրամանատարության տակ:

Վարիլ - وکیل - վիսազոր անձ, ներկայացուցիչ կամ կառավարիչ, փոխանորդ:

Վալի - والی - Իրանի ժայռամասային 4 վիլայեթներից (Արարիստան, Լոռիստան, Վրաստան և Քրդստան) մեկի կառավարիչն է: Վալիները պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնավարության իրավունք: Համարվում էր, որ այդպիսի վիլայեթի եկամուտը չէր մտնում Իրանի պետական գանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավարությանը ցույցարկել ռազմական այցակցություն և շահին ուղարկել քառիսան: Վրաստանի վալին Իրանից որպես տոնիկ տեսնում էր այնտեղ հավաքվող հարկերից: Այդպիսով ենթադրվում էր, որ վրաց վալին Իրանի պաշտոնյա էր:

Վարս - տասական «արքա» բառն է, որը XIX դարում օգտագործվող երկարության միավորներից էր և հավասար էր 1066,78 մ: 1,067 կմ: մոտի 2/3-ին:

Վիլայեթ - وایلات - երկիր, երկրամաս, նահանգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում զործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն «վիլայեթ» անվան տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն՝ ընդարձակ նահանգ, իսկ երբեմն՝ նույնիսկ մեծ գավառ:

Փիշխեղմաբուշին - پیشخدمت باشی - ծխավոր սենեկապանների զվեսավորը:
Քոթուր - کور - քանակական բխկանի անվանում է, որ հավասար է 50000-ի:

Օցու - اوز - Բաաուցի նշանակում է «երկիր»: Այն սեփականություն մի ձև էր, որի ժամանակ հողը որպես ազատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագ-

լուսներին և բարձրաստիճան գինգորակաճեղքյանց՝ ամիրներին: Օրսա առաջող ամիրները սրբառավոր էին սրահանքված ղեկարմ որոշյալ բանակարքյանք զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օրսայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին զորչակ ունենալ և խանդիսավոր նրբերի ու գորաչարժերի ժամանակ հատուկ բժրուկներով թնթկանարել:

Ճարսախ կամ Ֆարսանգ - فرسخ - երկարության միավոր, = 6 կմ:

Ֆիրման - فرمان - բազմակրական հրովարտակ:

Գրականության ցանկ

- Առաքել Կոստանեանց, Պատմութիւն Արցախի, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7822, 7823:
- Յակոբ Չաքարեանց Շուշեցի, Պատմութիւն գառառն Արցախու, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2734:
- Վարդան Օճնեցի, Պատմութիւն հայոց, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4331:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կարող դիման, քրք. 1գ, վավ. 1006:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կարող դիման, քրք. 2բ, վավ. 169:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կարող դիման, քրք. 241, վավ. 206:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, քրք. 241, գրք. 1, վավ. 26
- Միրզա Աղիզեղալ-բեկ, Որպիսոսիւնք խանացն Գանձակայ, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4463:
- Ա. Գ. Արրահամյան, Մի էք Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ոստական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան 1953:
- Ղ. Ավչյան, Արցախ, Երևան 1993:
- Ղ. Ավչյան, Միասկան, Վեճնետիկ 1893:
- Մ. Բարխուդարեանց, Աղոսանից երկիր և դրոսիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, տպ. Շարանհ, 1893:
- Մ. Բարխուդարյան, Պատմութիւն Աղոսանից, հ. Բ, Թիֆլիս 1907:
- Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բազու, 1895:
- Վ. Ռ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջին, Երևան, 1958:
- Մ. Գ. Բարխուդարյան, Դիման հայ վիճագրության, պրակ 5, Արցախ, Երևան 1982:
- Դիման հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893; գիրք Ժ, Մանր ճառենագիրք, Թիֆլիս 1912:
- Ե. Լալայան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988:
- Ե. Լալայան, Չափեզուր (Պատմական համառոտ տեսություն), Ազգագրական հանդես, գիրք Դ, 1898:
- Ե. Լալայան, Միսիս, Ազգագրական հանդես, գիրք Գ, 1898
- Լեո, Պատմություն Լաքարաղի հայոց թեմական դպրոցի, Թիֆլիս 1914:
- Մ. Կուրապետյան, Այբուսենք, լրագիր «Գարդմանք», 1996, № 3
- Մ. Կուրապետյան, Հայ մշակույթի ուշարձանների խորհրդային Աղբյուրների թեմակցված շրջաններում, Երևան 1999:
- Կիբակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982:
- Հ. Ա. Կոնյալյան, Ազատագրական պայքարը Դալիթ Բնեկ գլխավորությամբ, Երևան, 1963:
- Առ. Կոստանեանց, Դիզակի մելիքությունը, «Լիւրեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վարդապետազատ 1913:

- Ք. Կոստիկյան, Արդ-առ-Ռազակ իբն Նաշաֆղուի Գումրուլիի «Մասանը-ն Սուրանի» սրտմակամ աշխատությունը Արևելյան Հայաստանի XIX դարի սկզբի բարձրակարգ իրադարձությունների մասին, Երև. արևել. հանր. XX գիտական նախադրան, Ձեկուցումների թեզեր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան 1999:
- Ք. Կոստիկյան, Դարարաղի պատմության յուսարանությունը XIX դարի պատմագրության էջերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVII, Երևան 1998, էջ 73-89:
- Ք. Կոստիկյան, Դարարաղի XVIII դարի պատմության մի քանի հարցեր, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII, Երևան, 1999, էջ 118-135:
- Ք. Կոստիկյան, Դարարաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միքայել Յուսուֆ Ներսեսյի «Թարիխ-ն Սահի», «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան 1999, № 2-3, էջ 342-357:
- Ք. Կոստիկյան, Սյունիքի Օջրիկյանները XVIII-XIX դարերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XIX, Երևան, 2000:
- Ա. Ա. Հակոբյան, Ա. Հ., Սիմոնյան, Դաշիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպլեի տեղագրության հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան 1998, № 1-2:
- Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ի. Չ, Երևան 1934:
- Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1500-1800թթ, Երևան 1971:
- Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դարեր, Ի. 1, Երևան 1951, Ի. 2, Երևան 1956:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, Ի. 4, Երևան, 1972, Ի. 5, Երևան 1974:
- Հ. Միքայել Վ. Հովհաննեսյան-Մխիթարեան, Հայաստանի թերթերը, Վեհ. Ս. Դազար 1970:
- Ն. Խ. Մախմուդով, Զուրդ ժողովուրդը, Երևան 1959:
- Մանր ժամանակագրություններ, Ի. 1, Երևան 1951:
- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովադատակներ, պրակ 2, Երևան, 1959:
- Լ. Մ. Մեմլեուր-բեկ, Վրաց աղյուսները Խայերի ու Հայաստանի մասին, Ի. Գ, Երևան, 1955:
- Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969:
- Գ. Շերմազանյան, Նյուրիբ ազգաշին պատմության համար, Դոնի Ռուսառլ 1890
- Գ. Շերմազանյան, Փանազարիտորություն Հայաստանում, «Արարատ», էջմիածին, 1877, № 10:
- Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, Ի. Գ, Երևան 1985:
- Պ. Ա. Չոբանյան, Շոչ և Զարադուշտի սղնախների նույնազման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1994, № 1-2, էջ 183-187:
- Յ. Պողոսյան, Խամսալի մեջքների իրավունքների ու պարտականությունների մասին, «Բաները Հայաստանի արխիվներին», 1966, № 1:

- Մ. Սմբաթեանց, Լեզարագիր ծովագարդ գտնածին Գեղարքունեա, Վարդապետ, 1895:
- Ս. Ջալալյան, Ծանախարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տիֆլիս, հ. 1, 1842, հ. 2, 1858:
- Ռ. Հ. Տեր-Գասպարյան, Շուշի, Երևան 1993:
- Կ. Տեր-Սլրոշեան, Դօփեանք եւ Մէջք-Հաննազարեանք, «Լիւրճեր հայ մշտութեան մասին», ստակ Թ, Եջմիածին, 1914:
- Հ. Դ. Փափազյան, Մէջք Եզանի ընդունարանի մտքի փրճագիր արձանագրութիւնը, «Լրագիր հասարակական գիտութեան», Երևան 1985, № 5:
- Դալիֆի, Խանսայի մշտութեանը, Երկերի մողթիածու, հ. 10, Երևան 1964:
- Г. Абдуллаев, Азербайджан в XVIII в. в взаимоотношениях с Россией, Баку 1965.
- А. Х. Аванесов, Бахман Мирза и его сочинение "Шукур-наме-и-и шахиншاهی", Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. наук, Ташкент 1972.
- Ս. И. Азерянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в 19-ом ст., Тифлис, 1900.
- А. А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнесарматских источниках, Ереван, 1987.
- Акты Кавказской Археологической Комиссии (АКАК), т. 1-12, Тифлис 1866-1888.
- Армяно-русские отношения в 18-м веке. Сборник документов, т. 2, ч. 1, Ереван 1964.
- Армяно-русские отношения в 18-м веке. Сборник документов, т. 3, Ереван, 1978; т. 4, Ереван, 1990.
- А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889.
- Ս. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18-ого века, Москва 1954.
- Ахмед-бек Джебашир, О политическом существовании Карабахского ханства, Баку 1961.
- А. Бакимов, Гюлистан-и-рам, Баку, 1926.
- А. Бахшарова, Сочинение. Записки. Письма, Баку, 1983.
- Б. П. Балаш, Дипломатическая история русско-персидских войн и присоединения Восточной Армении к России, Ереван 1988.
- В. В. Бартольд, Сочинения, т. 5, Москва 1968, т. 7, Москва 1971.
- Ս. Գ. Բуткова, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803гг, т. 1, 2, СПб. 1869.
- Грамоты и другие исторические документы относящиеся до Грузии, ч. 1, СПб. 1891.
- "Джехан-наме" и "Фезалеке" Кятиба Челеби как источник по истории Армении 17-ого века, Ереван, 1973.
- Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ереван, 1993.

- Дорожная карта Кавказского края, составлена и литографирована в военно-топографическом отделе Кавказского военного округа, Тифлис 1870.
- Н. Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 6.
- О. Евсеевский, Статистическое описание Закавказского края, СПб. 1835.
- С. П. Зелинский, Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказья, т. 2, Тифлис, 1887.
- Г. Имамов, Вопросы историографии Азербайджана, Труды Азербайджанского филиала АН, т. 30, Баку 1936.
- История, география и этнография Дагестана 18-19-ого веков, Архивные материалы, Москва, 1958.
- Кавказская старина, Тифлис, 1872, № 2.
- М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. 1, Ереван, 1956.
- Кавказский сборник, т. 1-29, Тифлис 1876-1909.
- Карта Армении и пограничных стран, Х. Ф. Б. Линча и Ф. Осальда.
- Карта Кавказского края с показанием густот населения, Баку, 1908.
- Карта J-38-11-6, (Ширинлиф) изд. 1973.
- Карта Закавказского края до 1917г.
- К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ереван 1991.
- Н. А. Кузнецова, Иран в первой половине 19-ого века, Москва-Ленинград 1983
- В. Н. Левантов, Очерки из истории Азербайджана в 18-ом веке, Баку 1948.
- П. Лерх, Исследования об иранных курдах и их предках, северных халдах, кн. 1, СПб., 1856.
- Ш. А. Месиян, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси 1959
- В. Ф. Минорский, История Шарвана и Дербенда, Москва 1963.
- Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку 1950
- Мирза Джамаль Джеваншир Карабаги, История Карабага, Баку 1959
- Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 3, СПб. 1836.
- Описание Карабагской провинции, сост. полк. Ермоловым и Могилевским в 1823г, Тифлис 1866.
- А. Д. Палазин, Аграрные отношения в Восточной Армении, Ереван, 1972.
- И. П. Петрушевский, Очерки из истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в 16-м начале 19в.в., Ленинград, 1949.
- В. А. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1-3, вып. 1-4, СПб. 1887-1889.
- В. А. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902.
- Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, Ереван 1972.

- Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, т. 1, вып. 1, Тифлис 1870.
- Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886, Тифлис, 1893, Елизаветпольская губерния.
- Сен-Заде, Мирза Юсеф Нерсеов, Известия Азерб. Фил. АН СССР, 1942, № 9.
- Симеон Ереванца, Джембр, Москва, 1958.
- Советской Азербайджан, Баку, 1958.
- Статистическое обозрение Персии составленное подполковником И. Ф. Бларамбергом в 1841 году, СПб. 1853.
- Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1-4, Тифлис, 1901-1908.
- В. Н. Худяков, Закавказье (Историко-экономический очерк), Москва-Ленинград, 1926.
- И. Шопен, Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб. 1852.
- М. М. Шербатов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. 3, СПб. 1891.
- Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы, СПб. 1898.
- Эвнат Огла Реза, Азербайджан и Арран, Ереван 1993.
- Энциклопедический словарь, издателя Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, т. XX^б, СПб. 1897 СПб. 1894, т 13-а.
- Allen W. E. D., A History of the Georgian People. London 1932.
- Encyclopedie de L'Islam, Vol.-1, Paris 1960, Vol. 2, Paris 1965.
- Hewsen, R., The Meliks of Eastern Armenia, Revue des etudes Armeniennes, Paris 1975-1976.
- History of Persia under Qajar rule, Translated from Persian of Hasan-e Fasa'is Farsnama-ye Naseri, by Herbert Busse. New York-London 1972.
- History of Persia, by Sir Percy Sykes, London 1921, Vol. 2.
- Researches of R. E. Smith and R. G. Dwight in Armenia: including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, Vol. 2, Boston 1833.
- The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. London 1792, Vol. 2.
- Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, by Sir Ker Porter, London 1821, vol. 1, 2.
- ۱۳۳۱ تذکره الملوکة تهران
- ۱۳۳۶ حمدالله مستوفی قزوینی. نزهة القلوب. تهران
- مهدداعلی لکبر لغتنامه جلد ۱۳۲۷ تهران
- ۱۳۳۹ رضالقیخان هدایت. تاریخ وزشاهانمقای ناصری. جلد نهم. تهران.
- ۱۳۵۱ عبدالرزاق دهلوی. مآسر سلطانیه. تهران
- ۱۳۷۱ محمد علی مظفری. فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی. تهران
- ۱۳۳۲ میرزا محمد صادق موسوی. تاریخ گیتی گشای. تهران.

Միրզա Եսաուֆ Ներսեսով, Քարթլի-ն
Սաֆի, Արաստանի Հանրապետության ԳԱ, Կ. Կենդինքնի անվան
ձեռագրերի ինստիտուտի Արևելյան լիզումների բաժին, P- 195:

1771 Միրզա Եսսոֆ Տրսսոֆ, Վաֆ և Դիգր Եասրին, Եսրխաշորա

1777 Միրզա Եհյ Խան Աստրաբադի Տարիք Նադրի Տերիշ

1771 Մյուրոսկի Կ. Ֆ. Տաշման Առարի Կոկոմտ Տեֆուրի Տերան

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արաշիճն Եղզ., իշխան 66, 93
 Արսա, շահ 38, 53, 116, 153
 Արսա քեկ 74, 75
 Արսա Միրզա 13, 28-29, 30-32, 88, 89, 93, 94, 100-103, 106-107, 109, 110, 112-124, 126-134, 136-, 138, 140-148, 153
 Արսայան խաղիֆաներ 99
 Արդաշես Զյուհրույու փաշա 43
 Արդ-սառ-Ռազակ Դամբուլի 27, 28, 38, 135
 Արդու-Սամեդ-քեկ Բահման Միրզա 12
 Արխազով Ի. Ն. իշխան, զեմերալ-մայր 137, 138
 Արքանահ, մարզաբե 68
 Արու Ֆարսի խան, Իբրահիմ խանի որդին 72, 78, 92
 Աղեկ կամ Ալի շահ, իշխել է 1747-1748թթ. 48, 55
 Ազատ խան Աֆշար 53, 59
 Արա Ալլահ Մուշքիմի 73
 Արա խան 136
 Ալեքսանդր Միրզա 77, 89, 108, 111
 Ալեքսանդր Պավլովիչ I 102, 109, 111
 Ալի 120, 153, 154
 Ալի սղա (Կադիֆի որդին) 76
 Ալի Դուլի (Աղա Մուհամմադ խանի եղբայրը) 67
 Ալլահյար Բեկ Ումուտուլու 93
 Ալլահյար խան 133, 147
 Ալլահմեդի յուզբաշի, Ջուսբեդի 25
 Ալլահ դուլի սուլթան 43, 51
 Ամմեդ խան Խոյի 63
 Ամմեդ-քեկ Ջևանշիր 11, 24
 Աղա Բիքե (Իբրահիմ խանի կինը), տե՛ս Բիքե Աղա 63, 74, 93
 Աղա Բիքե (Իբրահիմ խանի դուստրը) 78, 114
 Աղաբեկ Ջալանթալով 123
 Աղա Բիշի քեկ, Շարիի Հազի Ծեղերիի որդին 58, 59
 Աղա Միր Ֆարսի 146
 Աղա Մուհամմադ խան, շահ (1796-1797) 15, 26, 46, 52, 64, 66-80, 115, 118, 122
 Աղա Սեիդ (Մուհամմադ) Մոլլաբեկի 108, 109
 Ամիր Ասլան խան Դըրլու 48-49, 55

- Ամիր խան սարդար 13, 14, 28-31, 34, 35, 95, 111-119, 123-131, 134-137, 142
 Ամիր խան Ջահանգիր 94, 127
 Անա Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
 Աննա, Ներսեսուլի դուստր 14
 Առաքել Կոստանենանց 11, 40, 41, 50, 124
 Ալան Յուզբաշի 19-20, 46
 Արզուման Յուզբաշի 52
 Բաբա խան, տե՛ս Ջարիալի շահ
 Բաղիր խան Եսխան 93
 Բակիրխանով, Ա., 12
 Բաղդասար արքեպիսկոպոս Լատան-Ջալալյան 14
 Բարխուդարյանց, Մ. 56
 ՕՐԵԿԱՆ խան 121
 Ռեջան խան սամղուդյար 147
 Քուլգակով Ա. Ա., գեներալ 97
 Քուսկով Պ. Գ. 48, 63
 Գարսևան բեկ Մավճավածե 79
 Գեորգի, Վրաստանի վախ 76-78, 82-83
 Գեղյուսի Սասանյան թագավոր 137
 Գրազենազ Գ. Ի., գեներալ-մայոր 97
 Գյանգան արա Խաղարամիով 119
 Գուրամիչ Ի. Վ., գեներալ-ֆելդմարշալ 96-98,
 Գուրամիչ, կոստյուան 123
 Գուլյակով Վ. Ա., գեներալ-մայոր 80, 85
 Դալի-Մահրաա 52
 Դավիթ Միրզա, Գեորգի XII թագավորի ավագ որդին 78-79, 82-84
 Դավիթ Ռեկ 19, 46
 Դավիթ, թագավոր 75
 Դարխա թագուհի, Հերակլ թագավորի կինը 69, 77, 84
 Դուայթ, Ռ. Գ., 45
 Եկատերինա, Ներսեսուլի դուստր 14
 Եկատերինա թագուհի 71-72
 Եռայի Լատան-Ջալալյան 13
 Երմուրով Ա. Պ., հետևակազորի գեներալ-փյունմանս 103-105, 137
 Ջոհրաթ Թառոնյան 122
 Ջոհրաթ խան Գորջի 142-143
 Ջուրով Վ., գեներալ 26, 33, 71-72
 Էսան խան 138-140
 Էրխտով Գ. Ե., գեներալ-մայոր 144-146
 Թադիալյան Մ. 122
 Թյուլի-Արզումանի տե՛ս Արզուման
 Իբրահիմ բեկ (Բաբուլի Հոսեյն խանի ազգականը) 96
 Իբրահիմ Խալիլ արա 47, 60
 Իբրահիմ Խալիլ արա, տե՛ս Իբրահիմ խան
 Իբրահիմ Խալիլ բեկ 143

- Իբրահիմ խան Ղարաբաղի 22, 25-27, 32, 46, 50, 56-57, 59-60, 62-69, 72-76, 78, 91-93, 100
- Իբրահիմ խան սարգսր 111, 119, 134, 139-140
- Իսմայիլ խան Շաքիի 105
- Իսրայելյար խան, ճեղիմ խանի եղբայրը, 61-62
- Իվան Կարապետ 20
- Լազարև Ի. Պ., զինեղալ-մայր 79-80, 82-84
- Լալայան Ե. 19
- Լապուն, զինեղալ-մայր 148
- Լեռ 21
- Լիսանկի, զինեղալ-մայր 27, 87, 89, 91, 93, 99
- Լոհրատու, Սասանյան թագավոր 137
- Խարամ Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
- Խանդամիրզվենի, Ալիուր Կ Աղա Հովհաննես 122
- Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
- Խաչով Փարվիզ 42
- Խաչիզ Քեզում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
- Կաչզարի, Ա. 53
- Կալատ II, Սասանյան թագավոր 36
- Կարյազիմ, զնդապետ 32, 93
- Կիրակոս Գանձակեցի 12
- Կնոթինգ (զինեղալ-լիյոննանտ Կ. Ֆ. Կնոթինգ) 79, 83
- Կոզլովսկի, կապիտան 87
- Կովալենսկի, տգա 114
- Կոտլարևսկի Պ. Ա., զնդապետ 100, 102-103
- Կյուզնետ Կ., մայր 121, 123
- Կրաքի Կ. Կ., զինեղալ-մայր 119
- Կրատովսկի Ա. Ի., զինեղալ-լիյոննանտ 142, 144
- Հարկեր 36
- Հաղիբի Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
- Հացի Աղաբար քիկ 29, 113-114, 123
- Հացի Օելիբի 15, 48-50, 57-58
- Հացի խան Շաքիի 111, 134-135
- Հախումյան Մուղղուսի Աղա Բարսա 122
- Հասան Ալի խան Ղարաբաղի 121
- Հասան Ջաղալյաններ 43
- Հասան խան Սարտ Ազան 111, 119-120, 138
- Հեյդար Ալի խան 29, 109-110
- Հեյդար Ղուլի խան Նախիջևանի 19, 51, 57-58
- Հերակլ վալի, Կրատուսի թագավոր 25, 26, 57-58, 65, 67, 69, 71, 73, 77
- Հովսեփ Էմին 23, 53
- Հովյի քաղև Անլիմ փաշա 97
- Հորդաղ խանում, Անլիյ Ըսեհազարի դուստրը 42
- Հոսեյն խան սարգսր Երևանի 99, 111, 119-120, 128, 138, 141-142
- Հոսեյն Ղուլի խան Բաքվի 95-96

- Հոսեյն խան Շարիի 111, 134-135
 Դազի Մոլլա 108
 Դևանդ Անչևան 19, 44, 46, 113
 Մադարով Վ. Գ., գեներալ-մայոր 31, 105-106, 117, 121, 124-129, 131-137
 Մադարով Պետրոս քեկ 106, 127
 Մեյիբ Աբաս Եզանյան 25
 Մեյիբ Աբով 90
 Մեյիբ Աբան Ջրաբերդի 51-52, 60
 Մեյիբ Ալլահվերդի Խաչենի 25
 Մեյիբ Ալլահվերդի Հոսան-Ջալալյան 50
 Մեյիբ Ալլահդուսի սուլթան Ջրաբերդի 43, 51
 Մեյիբ Աղաթեկ 45
 Մեյիբ Ասլան Դիզակի 116
 Մեյիբ-Բարխուդարյաններ 19
 Մեյիբ-Բեկլարյաններ (Բեկլարովներ) 43
 Մեյիբ Եզան Դիզակի 40-41
 Մեյիբ-Եզանյաններ 40
 Մեյիբ Եսայի Դիզակի 50
 Մեյիբ-Թանգյաններ 19, 45
 Մեյիբ Հայկազ Ջալալբաղի 43, 45
 Մեյիբ Հովսեփ Բեկլարյան 51-52, 60
 Մեյիբ Հովսեփ Մեծ, Բեկլարյան 43
 Մեյիբ Հոսեյն Վարանդայի 49
 Մեյիբ-Հոսեյնյաններ 19
 Մեյիբ Դազար Մխիթանի 19, 45
 Մեյիբ Դահրաման 43
 Մեյիբ Մանուկների Օրբելյանով 19, 45
 Մեյիբ Միրզախան Խաչենի 25, 43
 Մեյիբ Մեքնան Ջրաբերդի 52, 68, 73
 Մեյիբ Մուսի Օրբելյանով 19, 45
 Մեյիբ Պաղոս 45
 Մեյիբ Ջամշուդ Մեյիբ-Շահնազարյան 25, 42, 74
 Մեյիբ Ռուստամ Ջրաբերդի 25
 Մեյիբ Շահնազար 42, 49-50, 55, 74
 Մեյիբ Շահնազարյաններ (Շահնազարովներ) 41-42
 Մեյիբ-Մախրաբալյաններ 19
 Մեյիբ-Փարսաբալյաններ 45
 Մեյիբ Ֆրիդոմ Բեկլարյան 25
 Մեծի Դուռի սղա տնս Մեծի Դուռի խան
 Մեծի Դուռի խան 29-30, 76, 92-93, 95, 101, 104, 111-114, 116-118, 122-123, 135, 138
 Մեմշիկով Ա. Ս. կոմս, գեներալ-մայոր, Իրանի ռուս դեսպան 111, 112
 Մինորսկի Վ. Ֆ. 144
 Միրզա Աբով Հասան 103
 Միրզա Աղիգյուզալ-քեկ 11-12, 15, 40, 48, 58, 121
 Միրզաթեկ Շահնազարյան (Գեղարքունիքի) 41-42

Միրզա Ջամալ Ջևանշիր 11-12
 Միր Հասան խան Թալիշի 111, 119, 134
 Միր Մեհդի Խազանի
 Միր Մուսթուֆի խան Թալիշի 79
 Մուլա Փանահ Վաղիշի 65, 72, 74, 77
 Մանդրեզոր, մայր 90
 Մովսես Կաղանկատվացի 12, 18
 Մոքիեր Ջ. 139
 Մովսեմնազ մարզարե 56
 Մովսեմնազ Այի Միրզա 98-99
 Մովսեմնազ Ամին խան Ղազար 139, 141
 Մովսեմնազ բեկ 76
 Մովսեմնազ Թոխմախ խան Երևանի 144
 Մովսեմնազ խան Երևանի 67, 87
 Մովսեմնազ խան Կազիկունովսի 105
 Մովսեմնազ Խոսրոսբանդա (1304-1316) 104
 Մովսեմնազ Հասան աղա 74-76, 100
 Մովսեմնազ Հասան խան Ղազար 15, 53-56, 130
 Մովսեմնազ Միրզա (Աբրահամ Միրզայի որդին) 122, 124-127, 129-131
 Մովսեմնազ Ջաման խան 29, 114, 127, 129
 Մովսեմնազ Ռաֆի բեկ 76
 Մուշկի խան, Ֆարիադի շահի որդի 110
 Մուսթուֆի խանի Շիբկանի 67, 72, 95, 101, 104, 108, 111, 119, 134, 136
 Մուսթուֆի խան Ղազալու 70
 Մուսթուֆի խան Ղաթաղաղի 63
 Մուրադ խան Դեբազորդի 102
 Յակոբ Ֆարաբեանց 11, 46
 Յուզբաշի Ալլահվերդի Ջրաբերդի 25
 Յուլոն Միրզա, վրաց արքայորդի 77, 83
 Յուսուֆ Փաշա 97
 Նադիր Շահ 20, 39-43, 47-48, 53, 55, 59, 130
 Նազար Այի խան Մաբանդի 126-128, 130-131, 134, 146
 Նազիմկա, փոխգնդապետ 29, 114
 Նատալի 144
 Նասիր բեկ Շամշադինցու 89, 91
 Նասիր խան Շահսևան 73
 Նեբրուսիմ, գեներալ-մայր 98
 Նեմրուսի 68
 Նեսվետաի Պ. Դ., գեներալ-մայր 96-97
 Ներսես, Ներսեսուլի որդի 14
 Ներսեսուլ Մ. Յ., 13-17, 19-21, 23-34, 44, 57, 116
 Նիկոբայ, Ներսեսուլի որդին 14
 Նիզամի Գյանջևի 58, 132
 Նիկոբայ, Ներսեսուլի որդին 34
 Նոյ 36
 Նուի խան Կազիկունովսի 105

- Նունցազ, լեզվի խան 93
 Շահամիր Թեզլարով 12, 111
 Շահբազ խան Դոմբուլի 62
 Շահողուի խան, Յուխարի բաշ ցեղից 130
 Շահ-Նիսա խանում, Իբրահիմ խանի կին 93
 Շահվերդի խան Գամմակի 57-58, 93
 Շնյի Ալի խան, Աբրահամ Միրզայի նոջայը 116
 Շիրվանշահեր 48
 Շիրուչ, Սառանյան Կալստ II թագավոր 42
 Շնխիտլներ 122
 Շոթակար, Ներսեսովի կինը 14
 Շաբաղան-Յուզբաշու 52
 Շամշյան, Մ., 15, 19
 Չեչյան, Կապիտան, մայր 121
 Չերազ քնկ 52
 Պանկրատև Ն. Պ., զենքավաճառ 137-138, 148
 Պասկևիչ Ի. Ֆ., զենքավաճառարձալ կոմս 132-133, 135, 137-139, 141-142, 144-149
 Պավել Պետրովիչ 1, 79
 Պետրուչի, զենքավաճառներ 99-102
 Պետրոս Օրբելյան 19
 Պետրուշևսկի, Ի. Պ., 17
 Պուտու, Ա. Վ., 87, 105
 Ջաբալյանց, Ս., 18
 Ջան Մեմեմմազ խան, յովսարի բաշ ցեղից 130
 Ջավադ խան Գամմակի 26, 68, 72-73, 86-87, 100
 Ջավանիր խանում 66, 93
 Ջաֆար Դուլի խան Խոյի 65, 78, 100
 Ջաֆար Դուլի խան (Իբրահիմ խանի թոռ) 100-101
 Ջորջան, Դ. Դ., 14, 35
 Ռաշիդկողիմ Ջազալյան 53
 Ռեուտ Ս. Ա., զննչավետ 29, 115, 120-121
 Ռզազուլի-քնկ Միրզա Ջամալովի 11
 Ռուսում քնկ, Մելիք Աբուլի որդին 90
 Ռոխլիև Ն. Ֆ., զենքավաճառ - իրանացի 102-103
 Ռուդան, Իբրահիմ խանի կին 93
 Ռուսում քնկ Օրբելյանով 19, 45
 Սաղեղ խան Շաղաթի 75, 78
 Սամսոն խան Մյակինցե 132
 Սարգիս արքեպ. Հառան-Ջազալյան, 30, 116
 Սարիչև Ալի 47
 Սարոխան Յուզբաշի 122
 Սաֆար Ալի քնկ 74, 75
 Սաֆար Յուզբաշի 123

Սեփդ-զադե 13
 Սեփմ խան Շարիի 91-92, 108, 111
 Սեֆյաններ45, 53, 136
 Սիմոնովիչ Ֆ. Ֆ., զենքալ 100, 134
 Սմիթ, Ռ. Ե., 45
 Սղոմոն խան, Բաշաշողի վայի 69
 Սոնա Խանում, Խրջահիմ խանի կին 93
 Սուլեյման վաչա 66
 Սուլեյման, շահ 97
 Սուխտելեն Պ. Պ., զենքալ 148
 Սուրխայ խան Կաշկերմուխի 105
 Սևաթգամիճի իշխան, զնդապետ 111, 120
 Վախրանզ Միրզա, վրաց արքայազն 84
 Վանի Աբարեկով 94, 116-117
 Վաղդան Օննեցի 11
 Վրոնցով Մ. Ա., Կովկասի փոխարքա 12
 Տեր-Սկրուչյան, Կ. 41
 Տորմատով Ա. Պ., հեծելազորի զենքալ 98-99
 Բաֆիի 11, 13, 21, 52
 Տիգիանով Պ. Դ., հետևակազորի զենքալ 83-89, 91-92, 94-96
 Ուլուբար, Խաչենի մեկը 50
 Փանահ Ալի բեկ 47, տնս Փանահ խան
 Փանահ խան 22-23, 25, 42-43, 48-63
 Փարնավազ Միրզա, վրաց արքայորդի 77
 Փափազյան, Հ. Գ. 15, 16
 Փիր Ղուլի խան 89-91
 Քազին խան Ղարաղառի 57-58, 62
 Քազին խան դուղարաղասի 114
 Քալանթարով Աղաբեկ 123
 Քյաղա՝լի խան Կախմիջեանի 64, 87
 Քիրիմ խան Չենդ Վերիլ 53, 56, 61-62, 66
 Օշորդու խան Ձիյաղոլլի 108, 111, 124, 125, 134
 Օմար խան Ավարխայի 32, 63-66, 74, 79-82
 Օրբելիանի Գ. 14, 35
 Օրբելյաններ 19, 45
 Օրբելյանով 99-100
 Չարիայի բեկաօրբեկ 146
 Չարիայի խան Ալլար 15, 53, 59-63
 Չարիայի խան Ղուրայի 97
 Չարիայի շահ, իշխել է 1798-1834թթ. 19, 78, 89, 92, 94, 104, 107-108, 110-111, 115, 130, 134, 139, 148
 Չազլ Ալի բեկ 47
 Չարզի բեկ 65

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արասարաղ 138-141
 Ազուլիս 57
 Ազատ-Ջիրան 44
 Ալազան 16, 36-38, 85
 Ալեքսանդրապոլ 97, տե՛ս Գյումրի
 Ալեքսանդրոպոլսկ 84
 Ալի Բալի 21, 41
 Ախալցխա 66, 97, 99
 Ախալցախ 66, 97, 100
 Ախարա 66
 Ախար 20, 37, 111, 135-137
 Արսևհնճր, Սյունիքի զավառ 43, 46
 Աղ Դաղ լիճ 37
 Աղբամ 47, 49
 Արստև 126
 Արջամբ 36
 Աղջարեղի 48
 Աղ-քյորփի 60
 Ամաղու 19
 Ամարաս (Աղ Օղյան) 51, 102, 115
 Այրի Դաղ լիճ 37
 Այրում 36
 Անգելոսկոբ 19, 45
 Անգլիա 107
 Անդրկովկաս 12, 20, 22-24, 26, 36, 55, 70, 105, 108
 Աշտարակ 142-143
 Աղաթան 141-142
 Արաման 44
 Առան 36-37
 Առաջածոր 51
 Ասիա 34
 Ասլանդուզ 27, 101-102
 Ասկերան 60, 93, 116-117
 Ատտապատ 139
 Ատտարաբաղ 53
 Ատտրախան 38, 96, 98
 Ավարիա 32, 63, 65, 74, 79
 Ավետարանոց 29, 41, 49-50, 113, 115, 117, 135
 Ատրպատական 16, 22, 24, 37, 47-48, 53-54, 56, 59, 61-63, 66-67, 73, 94, 107, 109, 110, 112, 114, 116
 Արսակի զեռ 66, 70
 Արսաղ 16, 37, 53-54, 56, 61, 63, 66-67, 94, 110-111, 128, 134, 148
 Արասար 47

Արացս 16-18, 21, 35-37, 39-40, 44, 47, 63, 66, 72-73, 94, 101, 104, 106, 112, 115,
 133-135, 137, 139-140, 144-145
 Արարատ 142, 144
 Արարատյան դաշտ 17
 Արզևան 103, 111-119
 Արդեբիլ 22, 54, 63, 144, 148
 Արմենիա 36
 Արցախ 16-17, 19-20, 36, 41, 46
 Արփու-չայ 97-98
 Արևիք, տև'ս Մեղրի
 Աշխատանք 53
 Բար-ալ-արվար, տես Դեղրենդ
 Բարեղևյան թագավորության 68
 Բարի 17-18, 37
 Բազարդուղ 46
 Բազար-չայ 113
 Բալլուդայա 50
 Բալլուբե Դայա 59
 Բաղք, Սյունիքի գավառ 44
 Բայաթ 21, 32, 42-43, 47, 48
 Բայթար 58
 Բայրական 22, 26, 63, 73-74, 76, 82, 85, 93
 Բաչաչող 59, 69, 90, 92
 Բարգուշատ 44, 53, 78
 Բարտ 22, 94-97, 100, 119
 Բեկայա գետ 59
 Բեկս 45
 Բողչալու 77, 99
 Բջնաղ 44
 Բոնակոթ 19, 45, 113
 Գայիճոթ 113
 Գամնակ 18, 22, 26, 29-32, 36, 38-39, 47, 52, 54, 57-59, 63, 68-69, 72-73, 81, 83, 86,
 87, 89, 91-93, 100, 108, 111, 120, 124-125, 128, 130-135
 Գամնակ գետ 125
 Գամնասար 116
 Գարգառ գետ 21, 41-42, 47-48, 59
 Գեղամա լեռներ 91
 Գեղարքունիք 41, 77, 106-107
 Գեորգիևսկ 84
 Գեքան գետ 22, 43
 Գիլովնչու գետ 80
 Գյոքչա, Նրևանի գավառ 38*
 Գյուլ-թափն 21, 40

- Գյուլիստան 18, 20, 22, 25, 43, 103
 Գյումրի 97
 Գյումուշխանն 66
 Գյումեյ, տե՛ս Մեղրի
 Գոլամբար 111
 Գողթն գավառ
 Գորիս 19, 44-45, 113, 118
 Գունն 146
 Գուչբաաֆի 137
 Դաղի վանք 18
 Դաղստան 14-15, 35, 57, 63-64, 66, 71, 77-79, 81, 97, 105, 108, 149
 Դավալու 89
 Դարալագյազ 44, 138
 Դարսքենոյ Փաղչենիս, Երևանի Մարզի գավառ 99
 Դարշար 137
 Դեհիսարդան 147-148
 Դեմիր-խան-Շուրա 14
 Դեբաղորդի 115
 Դեքքենոյ 49, 71-72, 97
 Դիզակ 18, 20-21, 25, 37, 39, 40, 50, 92, 116
 Դիզակի-ջևանչիք գավառ 115
 Դիզափայտ (կամ Չիարեղ) լեռ 40
 Դմանիս 147
 Դուչեր 69-70
 Ենիգավնապոլ, տե՛ս Գանձակ
 Ենիգավնապոլի նահանգ 35
 Եփսոս 63
 Եղեգեաց ձոր 113
 Երեմես գետակ 46
 Երևանի խամուրթուն 19-20, 22-23, 32, 38-39, 45, 53-54, 63-64, 67, 72, 83, 87-89, 91, 98-99, 111, 113, 120, 138, 141-142, 144, 145
 Երևանի Մարզ 99, 116
 Ջաղամ 125
 Ջաղալու 131
 Ջանգեզուր 22-23, 36, 44, 53, 113-114
 Ջառուզիքիլ 17, 38
 Ջարգյար 115
 Ջարարալա 49
 Ջնյվա 41
 Ջենջան 104
 Ջուռնարաղ 120
 Էյփօղլի 144-145
 Էջմիածին 88, 142-143
 Թալի 49
 Թալիչ գյուղ 22, 29, 60
 Թալիչի լեռներ 38

Թափչի խանութուն 67, 72, 102-103, 105, 111, 119-120, 134
 Թախքե Ղափու 38-39, 54, 56
 Թառնակչուտ (Շահրուխաղ) 49, 54-55, 93-94, 117
 Թասուջ 146
 Թավիչե Շամ 115, 134
 Թավրիզ 14, 20, 32, 37, 53, 57, 63, 103, 111, 134, 136, 138, 144-148
 Թարթառ գետ 18, 21-22, 42-43, 53, 101, 130, 134
 Թեհրան 15, 56, 66, 107, 109-111, 136, 148
 Թեքեր գետ 59, 83
 Թիֆլիս 20, 28, 39, 58, 69-73, 77, 79-80, 82-83, 86-87, 89-91, 93-98, 100-102, 104, 106-107, 111, 119-121, 124-126, 136-138, 141, 149
 Թմուզլի կամ Թմկաքերդ 66
 Թոխմախ 144
 Թոխմախ-գյուղ 144
 Թովուզ գետ 59, 135
 Թուրքուտ գետ 17
 Թուրքեստան 18
 Թուրքիա 40, 78, 83, 97, 136
 Թուրքմենչայ 14, 148
 Իմերեթիա 69, 83, 99
 Ինջա-չայ 69
 Իրի գետ 80
 Իզե 144
 Իր-արաղ բերդ տես Քյոռ Օղլու բերդ
 Իրան 13, 15, 18, 21-22, 26-27, 34, 37, 39, 48, 53, 64, 71, 77-78, 83-84, 89, 94, 96, 103-104, 107-108, 137-138, 149
 Իրանական Քրդստան 111
 Լարս գետ 59
 Լազկարի ձոր 66
 Լենդորան 67, 103, 111, 119
 ԼՂԽՄ (Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ) 21
 Լոռի 40, 47, 66
 Լուրիստան 53
 Խազինդարասի 46, 123
 Խարուն Արխ 55
 Խալխալու գետ 41, 118
 Խամաալի մեխրություններ 22, 39
 Խանդիրաք
 Խաչենի մեխրություն 18, 20-21, 25, 39, 42, 50, 59
 Խաչենագետ 21, 36, 42-43, 51
 Խնամախ
 Խնձորակ 19, 44-45
 Խնդիրստան 43
 Խոդա-Ալիբեկն կամուրջ 36, 39, 53, 59, 92, 106, 112, 114, 133, 137
 Խոյ 17, 20, 22, 25, 32, 63-65, 78, 111, 139-140, 144-146, 149
 Խոջաբու 59, 116

Խղթասան 39, 67
 Խղթատ լեռ 21, 40-41
 Խոփիս-գլխացի գետ 95
 Խրամ գետ 39, 58
 Խուդաղ 97
 Խուրավան 18
 Մար 17, 44
 Մզուկ, Սյունիքի գավառ 45, 113
 Կարաբոջա 59, 97
 Կապիկամուխ 105
 Կախավան 49
 Կախեր 77, 100-101
 Կապան 18, 20, 23, 25, 36, 44, 46, 53, 104, 113
 Կասալից ծով 36, 94, 103, 137
 Կարապխաղին 114, 138, 140
 Կարախայուն 70
 Կարս 77, 97
 Կեզնեչուրա 83,
 Կիզկի 100-101
 Կոռնիձոր 29, 114
 Կովկաս 34, 59, 84, 98, 102, 104, 117
 Կովկասյան շեննաչդրա 36, 97
 Կովկասյան Գլխ 79, 83, 84, 57
 Կոխավան, Սյունիքի գավառ 44
 Կոչում գետ 105
 Կոբան գետ 59, 83
 Կոբանակ 99
 Կոբր գետ 16, 18, 22, 35-36, 43, 58-59, 70, 72-73, 132, 135, 137
 Հարանդ, Սյունիքի գավառ 45, 114
 Հազարի գետ 21, 40, 42, 45-46, 114
 Հադրուք 13
 Հարերք 43
 Հայաստան 16, 18, 39, 43-44
 Հայկական բարձրավանդակ 16, 35
 Հայոց թագավորություն 16, 35
 Հասան-Մու 125
 Հասանքիս 53
 Հավարար 70
 Հարզանդ 145
 Հիլիս 43
 Ծագնձոր, Սյունիքի գավառ
 Ծորք, Սյունիքի գավառ 44
 Դարաբրու գետ 21-22, 42-43
 Դազան 24, 54, 69, 77
 Դազանչի 57
 Դաբաղ-բախա 47

Ղարա-Աղալ 114
 Ղարաբարա 64, 98, 141
 Ղարաբաղ 11-32, 34-42, 46-49, 52-57, 59, 61-65, 67, 69, 72-73, 76-78, 81, 91-95, 100-105, 107-108, 110-111, 113, 115-118, 122-124, 130-131, 133, 135-138, 141
 Ղարաբաղյան լեռնաշղթա 21, 42
 Ղարաբաղյան հարթավայր 22, 49
 Ղարադաղ 20, 22-23, 31-32, 37, 53-54, 57, 62-63, 65, 72-73, 106, 110, 115, 134-137
 Ղարաբիխա 90-91, 111, 113, 120
 Ղարաբիխա (Քազար-չայի օփին), 113
 Ղաֆանըտի 63
 Ղզլար 38, 72, 84, 117
 Ղզրաշների երկիր, տես Իրան
 Ղրզլ Ղայի 58
 Ղրզ-դարա 42
 Ղըրխ Ղրզ 21, 42-43
 Ղոզլու-չայ գետ 137
 Ղորչի գետ 46, 101
 Ղուրա 22, 97, 134
 Ղուլուղուրի 86
 Շորա Պահակ, տես Դերբենդ
 Մազանդարան 53-54, 68, 130
 Մազրա
 Մալ-բափն 21, 40
 Մալկա գետ 59, 83, 97,
 Մակու 17, 22
 Մաղափուզ (Աղահեճք) 43
 Մաշափների գետակ 91
 Մարաղա 22, 63, 111, 147-148
 Մարանդ 65, 131, 133, 135, 145-147
 Մարդաննա գետ 70
 Մար Խարսոն 56
 Մարտունու շրջան (Ղարաբաղի) 41
 Մնծ Հայք 16
 Մնդի (Արևիք, Գոմնեյ) 23, 44, 53, 57
 Մնկերիխա 95
 Մնչքին 37, 135-137
 Մյանն 63
 Միխուրյան լեռնաշղթա 21, 42
 Միհրափան 18
 Միլ 17-18, 37-38
 Մինգեչաուր 58
 Մինքենդ 46
 Մոլ 113
 Մոզրոկ 84
 Մոսկվա 14
 Մոսոլ 22, 36, 43

- Ացիսեր 66
 Մուրան 39, 40, 71, 75, 106, 116
 Մուշքամբար 111
 Նարար-խան 67, 115
 Նախիջևան 17, 19, 22-25, 32, 45, 51, 53-54, 57, 63-64, 72, 87, 111-113, 138-141, 144
 Նորավանք 19
 Նոր Ջուղա 37
 Նուխի 91-92, 111, 134
 Շահապունիք, Այունիքի գավառ 44, 64
 Շահրուզադ, տես Թառնակյուն
 Շամախի 37, 95
 Շամխոր գետ 31-32, 52, 99, 124, 128, 131, 138
 Շամշադին 54, 77
 Շարուր 17
 Շաքի 15-16, 22, 29, 37, 48, 59, 63, 73, 92, 96, 104-105, 108, 111, 120, 134-135, 137
 Շիրազ 62, 65, 66
 Շիրվան 16, 22, 29, 43, 47-49, 57, 59, 63, 67, 72-73, 95, 101, 104-105, 108, 111, 119, 120, 134-135, 137
 Շնիկ կամ Շննուհայր 29, 114
 Շորազյալ 111, 119
 Շուշի 14, 24, 26, 29-31, 41, 46, 52, 54-57, 60, 63, 65-69, 73-75, 101, 103, 105, 111-113, 115-118, 120-124, 126, 131, 135-136, 141
 Շուշիքենդ 26, 30, 41, 67, 123
 Չախարդուխի 111
 Չանախչի գետ 26, 67, 117
 Չավնդուր 20, 44, 46
 Չեհեղ 72
 Չղդըր լեռներ 44
 ՉԻՐԻՔ լիճ 44
 Պարսկաստան 22, 26, 218, 32, 36, 40, 48, 53, 66, 88, 97, 102, 104, 107, 136-137, 139
 Պարտակ (Բարդա) 17-18, 22, 36-37, 43, 63, 65, 73, 74, 82, 85-86, 120
 Ջառ 26, 49, 63, 65, 73-74, 82, 85, 85-86, 120
 Ջավաղ 36
 Ջավախք, տես Ախալցախ
 Ջեբրայիլ 47, 112
 Ջերմուկ 43, 51, 94
 Ջինջիխ 49
 Ջևանբուզադ 31, 139-140
 Ջրաբերդ 18, 20-21, 25, 39, 43, 49, 57, 60, 68, 94, 116
 Ջուղա 37
 Ընդուն-Կալի 94
 Թոսաստան 12, 26, 28-29, 34, 38, 42-44, 56, 70, 72-73, 78-79, 82, 84, 91-95, 98-103, 105-106, 108-109, 111, 112, 117, 138
 Սարալան լիճ 38
 Սադաղու 91
 Սադարա 99

Սաղարսպ 106-107
 Սարմատ 17, 111
 Սալյան 72, 119-120, 137
 Սաղարեջո 80
 Սամցխե 83
 Սանգյար-խան 92
 Սարսպ 75
 Սարդարասպտո 138, 145
 Սարկոզով 113
 Սընջղ 39, 58
 Սիսիան 18-19, 23, 25, 35, 45, 53, 111-112, 141
 Սիրիական Քրդստան 78
 Սղմախ լեռ 116
 Սյունիք 16, 19, 20, 22-23, 25, 35, 43-45, 64, 113-114
 Սողանլուղ 70
 Սոմխերի 147
 Սովուր-Քուլադի խանություն 22
 Ստրմանարսղ 78
 Սուբխան 37, 61
 Ս. Պետերբուրգ 82, 84, 107
 Ստավրուպոլ 84
 Սուլթանբուղ 27, 101
 Սուլթանի 104
 Սև ծով 59, 94
 Սևանա (Գյորչա) լիճ 35, 59
 Վահանի բնիկ 66
 Վանքատար 49
 Վարանդա 18, 20-21, 25, 39, 41-42, 49, 56, 67, 74
 Վարզեղան 111
 Վրաստան 15, 23-26, 32, 39-40, 45, 47, 54, 58-59, 63, 65-67, 69, 71, 73, 76-77, 79-80, 82-85, 87, 89, 90-92, 94, 96-100, 102, 104, 106, 108, 111
 Տարև 19, 23, 44-45, 53, 113-114
 Տերեղա գետ 59
 Տեղ 19, 45
 Տող 92
 Տպիկ 17
 Ուլու 90
 Ուչաջող 53
 Ուրան 112
 Ուտիք 16, 18, 36
 Ուրմիա 15, 22, 40, 53, 59, 61, 111, 148
 Ուրմիա լիճ 146-147
 Ուրուխ գետ 97
 Փամբակ 90, 111, 119
 Փայտակարան 16, 36
 Փարսանգ 113

Փոքի 99
Ջանարեռ 88-89
Ջաշարաղ 18, 43
Ջարբի 70, 83
Ջարինուակ 30, 46, 123
Ջարվանառ 44
Ջեջլար 139-141
Ջետուման 77
Ջերման
Ջիլիսաբենդ (Գամմակի բաղամաս) 31, 125, 131
Ջիրս լեռ 21, 36, 40-41, 115
Ջյունդազան գետ 21, 40
Ջյոռ օղի բերդ 90, 99
Ջորաշտ 63
Ջուրակ գետ 36, 54, 92, 124
Ջուշե Դաղ լեռ 37
Օղտուշա 77
Օրդուբաղ 44, 57
Ֆարս 53, 61, 65, 67
Ֆիթ Դաղ 95, 136

MIRZA YUSUF NERSESOV

A TRUTHFUL HISTORY

CONTENTS

TRANSLITERATION AND DATING SYSTEM.....	184
INTRODUCTION.....	186
PREFACE.....	205
CHAPTER 8:	
THE EVENTS IN ARMENIAN KINGDOM AND MAHALS OF KHAMSA AND ZANGEZUR, THE ORIGIN AND THE DESCENT OF THEIR MELIKS AND KHANS	206
THE STATE OF GANJE AND THE ORIGIN OF ITS GOVERNORS	208
THE MAHALS OF KHAMSA AND THE ORIGIN OF ITS MELIKS.....	210
THE MAHALS OF ZANGEZUR AND THEIR SITUATION.....	213
THE ORIGIN OF THE KHANS OF KARABAGH AND THEIR RISE.....	216
PANAH KHAN'S WAR AND BATTLES AGAINST THE MELIKS OF KHAMSA.....	219
PANAH KHAN'S COMING TO POWER AND HIS INFLUENCE UPON OTHER COUNTRIES.....	221
HOW SHUSHI WAS PUT UP, MUHAMMAD HASAN KHAN QAJAR'S ATTACK UPON IT AND HIS UNSUCCESSFUL RETREAT.....	222
THE IMPRISONMENT OF PANAH AND OTHER KHANS BY HERAKL.....	225
THE INVASION OF KARABAGH BY THE TROOPS OF FATHALI KHAN AFSHAR, THE GOVERNOR OF URMIA, HIS WAR AND PEACE AND TAKING IBRAHIM KHALIL AQA HOSTAGE	226
IBRAHIM KHALIL KHAN'S RULE IN KARABAGH AND OTHER PLACES, HIS RELATIONS WITH NEIGHBORING KHANS	229
IBRAHIM KHAN'S INVASION OF NAKHICHEVAN	230
IBRAHIM KHAN'S INVASION OF KHOY	231

AQA MUHAMMAD KHAN'S UNSUCCESSFUL CAMPAIGN AGAINST SHUSHI AND HIS RETURN.....	232
AQA MUHAMMAD KHAN'S INVASION OF TIFLIS, THE FIGHT AGAINST HERAKL VALI, THE DEFEAT OF GEORGIAN ARMY AND THE PLUNDER OF TIFLIS.....	234
COMMANDER-IN-CHIEF COUNT VALERIAN ZUBOV'S CAUCASIAN CAMPAIGN AND THE OCCUPATION OF ITS REGIONS.....	236
IBRAHIM KHAN'S CANPAIGN WITH VALI OF GEORGIA AGAINST GANJE AND MELIK MEJNUN'S MURDER.....	237
AQA MUHAMMAD KHAN'S SECOND CAMPAIGN AGAINST KARABAGH AND HIS MURDER.....	238
VAQEF'S MURDER.....	240
THE DEATH OF HERAKL AND GEORGI'S (GORGIN KHAN'S) ACCESSION TO THE THRONE OF THE VALI OF TIFLIS AND GEORGIA.....	241
CHAPTER IX	
RUSSIA'S PENETRATION TO CAUCASIAN DISTRICTS, THEIR CONQUEST AND WARS UNLEASHED AGAINST QIZILBASHS.....	241
MAJOR GENERAL LAZAREV'S WAR AGAINST OMAR KHAN, THE GOVERNOR OF AVARIA AND DEFEAT OF THE LEZGHIN TROOPS.....	243
DAVID MIRZA'S RULE AND THE ORGANIZATION OF THE GOVERNMENT AT TIFLIS.....	245
II. EX. GENERAL PRINCE TSISIANOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THAT PERIOD.....	246
PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN IN JAR AND BAYLAKAN, THE PUNISHMENT OF LESGHINS.....	247
RUSSIAN ARMY'S ADVANCEMENT TOWARDS GANJA AND THEIR CONQUEST.....	248
PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN AGAINST EREVAN, HIS BATTLE WITH THE QIZILBASH TROOPS AND RETURN WITH NO RESULT.....	249

PRINCE TSITSIANOV'S ARRIVAL AT GANJE, THE SIGNING OF TREATIES WITH IBRAHIM KHAN OF KARABAGH AND SELIM KHAN [OF SHAKI], THE SUBMISSION OF KARABAGH AND NUKHI TO THE GREAT STATE OF RUSSIA	253
THE MURDER OF IBRAHIM KHAN	253
THE INVASION OF THE QIZILBASH ARMY TO KARABAGH AND THE WAR AGAINST COLONEL KARIAGIN	254
TSITSIANOV'S INVASION OF BAKU (BADKUBE) AND HIS MURDER THERE	255
THE RULE OF THE INFANTRY GENERAL COUNT GUDOVICH IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD	257
THE CAVALRY GENERAL TORMASOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD	258
GENERAL LIEUTENANT PAULUCCI'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD	259
LIEUTENANT GENERAL RTISHCHEV'S RULE IN THE CAUCASIAN PROVINCES AND THE PEACE TREATY SIGNED WITH QIZILBASHS	261
THE RULE OF LIEUTENANT GENERAL ERMOLOV AND THE PERIOD OF PEACE WITH QIZILBASHS	263
THE MEETING OF GENERAL MADATOV WITH 'ABBAS MIRZA	264
THE VIOLATION OF THE PEACE ESTABLISHED BETWEEN THE QIZILBASHS AND THE RUSSIANS, 'ABBAS MIRZA'S INVASION OF KARABAGH AND HIS DEFEAT	265
THE CAMPAIGN OF THE [QIZILBASH] ARMY IN KARABAGH AND OTHER DISTRICTS	268
THE BEGINNING OF THE WAR AND VICTORIES	272
THE AMBUSH MADE BY QIZILBASH TROOPS AND THEIR FAILURE	274
THE SUCCESSES, VICTORIES, AND GLORY	275

THE EVENTS DURING THE SIEGE OF SHUSHI.....	276
THE BATTLE OF GENERAL MADATOV AGAINST 'ABBAS MIRZA AT GANJE AND THE LATTER'S DEFEAT.....	285
VARIOUS EVENTS, WHICH HAPPENED AFTER FLIGHT OF QIZILBASHS.....	288
PRINCE PASKEVICH'S INVASION OF IRAN, HIS BATTLE AGAINST 'ABBAS MIRZA AND THE CONQUEST OF THE 'ABASABAD, EREVAN AND OTHER FORTRESSES.....	291
THE BATTLE OF KEJLAR AND JEVANBULAGH, THE DEFEAT OF 'ABBAS MIRZA 'S ARMY AND THE CAPTURE OF THE BANNER.....	292
'ABBAS MIRZA'S ADVANCEMENT TOWARDS EREVAN AND HIS BATTLE AGAINST THE RUSSIANS AT ABARAN.....	294
THE VICTORIES OF SARDARABAD AND EREVAN.....	297
PRINCE ERISTOV'S ATTACK UPON TABRIZ.....	297
ABBREVIATED TITLES.....	301
VOCABULARY OF THE TAX, SOCIAL AND OTHER TERMS.....	301
NAMES OF PERSONS.....	306
NAMES OF PLACES.....	313

TRANSLITERATION AND DATING SYSTEM

For Transliteration of numerous titles, proper names and other words in Russian, Armenian and Persian we followed the example of George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule 1807-1828*, Malibu California 1982. In that book Russian titles have been transcribed according to the Library of Congress system, with certain proper names excepted and without diacritical marks or ligatures. The system used there for the transliteration of the Armenian titles follows the key devised by Professor R. G. Hovhannissian. The transliteration from Persian was based on the scheme adopted by the Persian Heritage Series and the *Encyclopaedia Iranica*. Commonly used names have been excepted from this system (e. g., Isfahan, Ibrahim, Nakhichevan, Karabagh, etc., instead of Esfahan, Esfahan, Esma'il, Ibrahim, Nakhjavan, and Qarabagh).

ARMENIAN

Ա ա a	Ի ի i	Ե յ y, i	Տ ս t
Բ բ b	Լ լ L	Ն ն n	Ր ր r
Գ գ g	Խ խ kh	Շ շ sh	Յ չ ts
Դ զ d	Ծ ծ ds	Ո ո vo, o	Ու ու u
Ե ե e	Կ կ k	Չ չ ch	Փ փ p
Զ զ z	Հ հ h	Պ պ p	Ջ յ k
Է է e	Չ ճ dz	Ջ Ջ dj	Օ օ o
Ը ը e	Ղ ղ gh	Ռ ռ r	Ֆ ֆ f
Թ թ t	Ճ ճ j	Ս ս s	
Ժ ժ zh	Մ մ m	Վ վ v	

RUSSIAN

А а a	З з z	П п p	Ч ч ch
Б б b	И и i	Р р r	Ш ш sh
В в v	Й й i	С с s	Щ щ shch
Г г g	К к k	Т т t	Ъ ъ ' (hard sign)
Д д d	Л л l	У у u	Ы ы y
Е е e	М м m	Ф ф f	Э э e
Ё ё e	Н н n	Х х kh	Ю ю iu
Ж ж zh	О о o	Ц ц ts	Я я ia

PERSIAN

ا a	خ kh	س s	ک k
ب b	د d	ز z	گ g
پ p	ذ z	ط t	ل l
ت t	ر r	ظ z	م m
ث s	ز z	ع e, ' (hard sign)	ن n
ج j	ژ zh	غ gh	و v
چ ch	س s	ف f	ه h
ح h	ش sh	ق q	ی y i
خ kh			

INTRODUCTION

The study of the history of Karabagh has attained great actuality, and aims to aid the right comprehension and interpretation of its current problems. Much work on the issue has been done by Armenian historians. Also they have had to contend against the falsifications of the Azerbaijan "scientists", who have made every effort to master the historical heritage of the eastern provinces of Armenia⁴⁸⁷.

The history of Karabagh of 18th-19th centuries is notable for the abundance of its sources. The works of the Armenian and Moslem historians form a numerous group in it. Some of these sources have not been published yet. "Patmutyun Artsakhi" (History of Artsakh) of Ar. Kostancants⁴⁸⁸, "Patmutiun gavarin Artsakhu" (History of the Karabagh Province) of Hakop Zakarcants⁴⁸⁹, "Khamsayi melikuniuner" (The Melikdoms of Khamsa) of Raffi⁴⁹⁰ and "Patmutiun hayots" (History of Armenia) of Vardan Odznetsi⁴⁹¹ should be mentioned among the Armenian Historical sources of that group.

Works of Moslem authors of 19th century Karabagh are "Karabaghname" (The History of Karabagh) of Mirza Adigoezal-Beg⁴⁹², "Tarikh-e Karabagh" (The History of Karabagh) of Mirza Jamal Jevanshir⁴⁹³, "Ketab-e tarikh-e Karabagh" (The Book of Karabagh History) of Mir Mahdi Khazani⁴⁹⁴, "O politicheskom sushestvovanii Karabaghs'kogo khanstva v 1747-1805gg." (About the Political Situation of

⁴⁸⁷ *K osvetcheniiu problem istorii i kul'tury Kavkazskoi Albanii i vostochnykh provintsiu Armenii* (Elucidation of the cultural and historical problems of the Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia), Erevan 1991, S. Karapetian, *Hay mshakaynti hushardzonery Khorhordayin Adrbejanin braktiratz shrajmerum* (The monuments of Armenian Culture in the regions annexed to Soviet Azerbaijan), Erevan 1999, and etc.

⁴⁸⁸ M.M., manuscript 7822, 7823.

⁴⁸⁹ M.M., manuscript 2734.

⁴⁹⁰ Raffi, *Erkeri zhoghovatzu* (Collected Works), Vol. 10, Erevan 1964, pp. 164-383.

⁴⁹¹ M.M., manuscript 4331.

⁴⁹² Mirza Adigoezal-beg, *Karabagh-name* (History of Karabagh), Baku 1950. Its translation into Armenian, done in 19th century is kept in Matenadaran (Mirza Adigoezal-beg, *Vovpisiutiunk' khamitsu Gandzaka* (About the Khams of Gandzak), M.M., manuscript 4463).

⁴⁹³ Mirza Jamal Jevanshir Karabaghi, *Istoriia Karabaghe* (History of Karabagh), Baku 1959, also in the newspaper "Kavkaz", Tiflis, 1855, No 61, 62, 65, 67, 68, 69.

⁴⁹⁴ Mir Mahdi Khazani, *Ketab-e Tarikh-e Karabagh*, Academy of Science (A.S.) Republic of Azerbaijan, fund of manuscripts, 5-518/11602.

Karabagh Khanate in 1747-1805) of Ahmed-Beg Jevanshir⁴⁹⁵, two "Karabagh"-s of Reza-qoli Beg Jamalovich⁴⁹⁶ and Hasan 'Ali Karadaghi⁴⁹⁷ and "Shukurname" (The Book of Gratitude) of Abdu Samed-Beg Bahman Mirza⁴⁹⁸.

The long period of peace established in Transcaucasia after its annexation to Russia and the interest shown by the Russian high-rank officials in the history of the region under their rule, with the purpose of choosing suitable systems of government there⁴⁹⁹, furthered the development of historiography in 19th century. Still another factor that played a considerable role in the rise of this science was the existence of two rival sides (the societies of Christian Armenians and Moslem nomadic tribes) in Karabagh and the continual struggle between them for gaining control over its social-economic and political life⁵⁰⁰.

Moslem authors started writing historical works since mid-19th century. However, there has been written no historical work dedicated to the history of Karabagh by a Moslem historian so far. Meanwhile, several Armenian authors (M. Kaghavatsatsi, K. Gandzaketsi, Yesayi Hasan-Jalalian) wrote works on medieval and late-medieval history only of this region of Armenia.

Both the Moslems, longing to maintain their privileges and predominance, gained in the period of Karabagh Khanate, and the Armenians, attempting to protect their rights and demonstrate their participation in the political life of the country, wrote a number of works on 18th-19th century history of Karabagh. Correspondingly, these two groups of historical works reflect the history of Karabagh from different angles and need to undergo a comparative-historical

⁴⁹⁵ Ahmed-beg Jevanshir, *O politicheskom sushchestvovanii Karabaghskovo Khanstva s 1747-po 1805god*, Baku 1961.

⁴⁹⁶ Reza-qoli Beg Jamalovich, Karabagh, A.S. of Azerbaijan, Fund, doc. 4701/5224.

⁴⁹⁷ Hasan 'Ali Khan Karadaghi, Karabagh, A.S. Republic of Azerbaijan, doc. 1949/11844.

⁴⁹⁸ Abdu Samed-beg Bahman Mirza, *Shukurname*, The Central State Archive of Azerbaijan Republic, A.S., Institute of History, doc. 3212; (A. Kh. Avanesov, *Bahman Mirza i ego sochinenie Shukr-name-ye shakhshahkhi* (Bahman Mirza and his work "Shukr-name-e Shahinshahi"). Synopsis of thesis, Tashkent 1972). About the above named historiographies see G. Abdullaev, *Azerbaijan v XVIII v. i vztimootozheniia s Rossiiei* (Azerbaijan in 18th Century and its Relations with Russia), Baku 1965, pp. 41-42.

⁴⁹⁹ Some works were written by the order of M. S. Vorontsov, Viceroy of the Caucasus and other high-rank officials (A. Bakikhanov, *Sochinenia, Zapiski, Pisma* (Works, Notes and Letters), Baku 1983, p. 320; Mirza Adigezal-Beg, *Karabagh-name*, p. 43; Mirza Jamal Jevanshir, *Istoriia*, p. 61).

⁵⁰⁰ For details, see K. Kostikyan, *Karabaghi putmagrutyun izabarmatuyune XIX dari putmagrutyun mej* (The Elucidation of the Karabagh History in the 19th Century

analysis. "Tarikh-e Safi" (A Truthful History) has its special place in Karabagh historiography of 19th century.

THE LIFE AND WORK OF MIRZA YUSUF NERSESOV (HOVSEP NERSISIAN)⁵⁰⁰. Mirza Yusuf was born in the village of Hadrut in Karabagh in 1798, in the family of an Armenian immigrant from Ahar. When he was 8-9 years of age, he was kidnapped by Persian robbers and taken to Iran. He was presented to shah, converted to Islam Religion and given education⁵⁰¹. The future historian studied Persian, Turkish and Arabic. Later, he worked as scribe in the office of Amir Khan Sardar, the uncle of 'Abbas Mirza and a high-rank official in the court. During the eighteen years of his work, as he states: "I learned their [Persian] language thoroughly, and while travelling I got acquainted with many tribes and nations"⁵⁰². During his stay in Iran Nersesov studied Persian historiography.

During the period of Russo-Persian war of 1826-1828, Nersesov was the eyewitness of the war affairs, fulfilling his duties in the army of Amir Khan Sardar, who headed the invasion of Persian troops to Karabagh⁵⁰³. He was also engaged in the correspondence of his superior with the Crown Prince 'Abbas Mirza and other khans⁵⁰⁴.

After the conclusion of the Turkoman-chay peace treaty of 1828, Mirza Yusuf returned to his native land Karabagh. There, Archbishop Baghdasar Hasan-Jalalyan christened him⁵⁰⁵. Mirza Yusuf's first wife was a Turk of Tabris, who did not want to adopt Christianity and took divorce. Shoghakat, the second wife, was an Armenian and the mother of his five children: Alexander, Ekaterina, Nicolas, Nerses⁵⁰⁷, and Anna.

Nersesov was engaged in teaching in his motherland for a time. In 1847-1848 he taught the Azeri Turkish and Persian languages in the Armenian eparchial

Historiography), "Merdzavor ev Mijin Arevelqi erkneri ev zhoghovardner" (The Countries and the Peoples of the Near and Middle East), XVII, Erevan 1998, pp. 73-75.

⁵⁰¹ Raffi names him like this (Raffi, *Khamstai melikdostan* (The Melikdoms of Khamsa), "Collected works", Vol. 10, p. 349).

⁵⁰² Some points of the author's biography were found in the article of an Azerbaijan scientist Seid-Zade (A. A. Seid-Zade, *Mirza Yusuf Nersesov*, Izvestia, Azerbaijan Branch of A.S. of USSR, 1942, No 9, pp. 10-17) and in the short autobiography in the preface of his work (Nersesov, *Tarikh*, pp. 1a-3b).

⁵⁰³ Nersesov, *Tarikh*, p. 2b.

⁵⁰⁴ *Ibid.*, p. 134a.

⁵⁰⁵ *Ibid.*, pp. 124b, 129b, 133a, 134a.

⁵⁰⁶ Seid-Zade, *Mirza Yusuf*, p. 13.

⁵⁰⁷ Nersesov's son Nerses was a professor at the Department of Civil Rights of Moscow University (*Entsiklopedicheski slovar'* (Encyclopaedia), published by F. A. Brokgauz, I. A. Efron, Vol. XX^b, St. Petersburg 1897, p. 909).

school of Shushi³⁰⁸. Later, he took up to open a private male school, most likely, on his own initiative, which was closed down because of some reasons in 1853³⁰⁹.

Soon after that, Mirza Yusuf left for Daghestan and was in service as a translator for Grigori Orbeliani, the Commander-in-Chief of Northern Daghestan Army³¹⁰.

By order of G. Orbeliani and D. Georjadze's assistance Nersesov wrote "Tarikh-e Safi"³¹¹. This period of his life was marked off by the publication of his collection of the Turkish poetry, collected by him since 1828, in the town of Demir-Khan-Shura of Daghestan in 1855³¹².

Nersesov was one of the best scribe-copyists (khoshnevis) of Persian manuscripts of his time: there are two Persian manuscripts in Matenadaran copied by him³¹³.

At final chapter of "Tarikh-e Safi", Nersesov wrote that he was going to dedicate a separate book to the history of the fights in Daghestan³¹⁴. But it is uncertain whether he managed to do this³¹⁵.

The exact time of Nersesov's death is unknown. According to Seid-Zade, he died in 1764 in Karabagh³¹⁶.

THE HISTORICAL SOURCES OF "TARIKH-E SAFT". The unique manuscript of "Tarikh-e Safi" known to us is kept in the Section of Eastern languages of K. Kekelidze Institute of the Republic of Georgia under the press-mark P-195. It is not published. The photo-copy of the manuscript was given to us by professor H. D. Paparyan. Nersesov's historical work consists of a preface (moqadame), 9 chapters (maqale), and an epilogue (khateme). Only the 8th and 9th chapters are of historical-scientific significance, therefore their text in Persian original with its Armenian and English translations are placed in the following book.

³⁰⁸ Leo, *Patmutiyan Hayots Temakan dprotsi* (History of Armenian Eparchial school), Tiflis 1914, p. 204.

³⁰⁹ AKAK, Vol. 11, P. 739.

³¹⁰ Seid-Zade, *Mirza Yusuf*, p. 13.

³¹¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 3b.

³¹² Nersesov, *Vaqiv o dligar moserin* (A Collection of Vaqiv's and His Contemporaries' Poetry). Demir-Khan-Shura, 1855.

³¹³ The first is the Manuscript "Tozukat-e Teymuri", copied by him in 1827-1828 in the summer quarter Golhak of Tehran (M.M., Arabic fund, manuscript 579). The second is a new edition of "Derbend-name" written in 1856 in Demir-Khan-Shura (M.M., Arabic fund, manuscript 239).

³¹⁴ Nersesov, *Tarikh*, pp. 119b, 149a.

³¹⁵ Perhaps the above named edition of "Derbend-name" is the first part of that book.

³¹⁶ Seid-Zade, *Mirza Yusuf*, p. 17.

One of the historical sources the author used was M. Chamchian's "Hayots Patmutyun"⁵¹⁷. The comparison with "Karabaghname" of Mirza Adigiozal-beg showed, that some parts of the VIII and IX chapters Nersesov had compiled from it. The two historical works are of the same structure⁵¹⁸.

On the whole Nersesov edited the sources he had used cutting the unnecessary descriptions and lyrical digressions. However, in some cases he copied the reports of the Turkish author without any change.

"Tarikh-e Safi" is an evidence of detailed and realistic history of the Armenian Melikdoms, the Moslem Khanate of Karabagh and the Russo-Persian wars of 19th century. No significant event of the Karabagh history of the period is neglected. No attempt to falsify facts and to favor any of the rival sides of Iran and Russia are made by the author. His work is not affected by the Russian orientation peculiar to the Turkish historians of Karabagh⁵¹⁹ and not trustful reflection of the events often done in the historiography of Iran. He writes in the preface of his work, "As I came across some false phrase-mongers in historical books, I decided to follow to my friends' advise and write a true story devoid of superfluous descriptions and lie"⁵²⁰.

THE KARABAGH HISTORY OF 18TH-19TH CENTURY IN "TARIKH-E SAFI" OF M. Y. NERSESOV. The northeastern part of Armenian plateau bordered with Kur and Arax Rivers was called Karabagh since 13th century. It had within its boundaries the whole territory of Artsakh and Utik, and some regions of Paitakaran and Siwnik, the provinces of Great Armenia.

As an Armenian historian, Nersesov was greatly anxious about the increase in Moslem settlements and their striving for dominance in his native Karabagh. Therefore after affirming the fact of belonging Karabagh to the territory of Armenia, he considered it necessary to state, that the "foreign troops" have ruined his motherland for long years and then: "A part of the Araç and Azerbaijan Moslem inhabitants came and settled down in the regions of Karabagh, Shaki and Shirvan, down the Alazan River"⁵²¹.

⁵¹⁷ Nersesov, *Tarikh*, p. 81a.

⁵¹⁸ Mirza Adigezal-beg as well as Mirza Yusuf tells about the origin and rise of Karabagh khans, their fights against Haji Chelebi of Shaki, Fach 'Ali Khan of Urmia, the campaigns of Muhammad Hasan Khan Qajar, Aqa Muhammad Khan in Karabagh (compare, Nersesov, *Tarikh*, pp. 77b-105b and Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, pp. 57-96).

⁵¹⁹ G. Imanov, *Voprosy istoriografii Azerbajdžana* (Issues on the Historiography of Azerbaijan), *Trudy Azerbajdžanskogo filiala Academia of Science* (Works of the branch of Azerbaijan in A.S., Vol. 30, Baku 1936, p. 156.

⁵²⁰ Nersesov, *Tarikh*, p. 3a.

⁵²¹ *Ibid*, p. 76b.

Nersesov's assertion is confirmed by the Medieval historical sources and the research of H. D. Papazyan dedicated to the study of this phenomenon⁵²².

Since 11th century Armenia had suffered from the invasions of the Eastern-Nomadic Turkish and Mongol-Tatar tribes and the plains of its eastern provinces were their stations⁵²³. Owing to their nomadic life-style and high military skills they gradually forced out the Armenian cultivators from some areas of their habitation, which became common in the lower part of Ararat valley, Sharur, Nakhichevan and the regions of Maku, Khoy, Salmas, and Karabagh near to Arax River⁵²⁴.

Proceeding with the description of the same historical process, Nersesov stated, that in the past, the plains of Artsakh inhabited by Armenian natives, became Armenian - free in consequence of the campaigns of enemy troops and nomadic tribes. The author tells with pain that some of the Karabagh settlements and villages being bereft of their native people "were ruined, uninhabited and waste". They were turned into temporary stations of nomadic tribes⁵²⁵.

Zarazibil, "Mehr or Mil", Barda', and Babi were among the names of deserted settlements mentioned by Nersesov, "the ruins and the signs of which still could be seen"⁵²⁶.

The toponym Zarazibil derives from the junction of the names of the Dsar District of Artsakh and its Armenian settlement named Tpel. It was in use since 17th century to indicate the district of Dsar⁵²⁷. In 18th century this district was also called Kolani, by the name of a Kurdish nomadic tribe settled there⁵²⁸. The total migration of the Armenian population of Zarazibil district happened in 1725. During the following 2-3 years it was almost entirely deserted and in 1760 the area

⁵²² Ibid, p. 57.

⁵²³ Kirakos Gandzaketsi, *Hayots patmutyun* (History of Armenia), Erevan 1982. This problem is scrutinized by Petrushevskii (I. P. Petrushevskii, *Ocherki iz istorii feodal'nykh otnoshenii Azerbaidzhan i Armenii v XVI nachale XIX vv.* (Essays of the History of Feudal Relations in Azerbaijan and Armenia at the Beginning of 16th down to 19th Century), Leningrad 1949, p. 66).

⁵²⁴ A. D. Papazian, *Agrarnye otnosheniia v Vostochnoy Armenii* (Agrarian Relations in Eastern Armenia), Erevan 1972, 64.

⁵²⁵ Nersesov, *Tarikh*, p. 76b.

⁵²⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 76a-b.

⁵²⁷ For details about Tpel settlement of Artsakh, see A. H. Hakopyan, H. E. Simonyan, *Dadivanki novobait ardzanagrutyune ev Tpele teghadrutyan hartse* (A New Discovered Inscription of the Monastery of Dad and About the Location of Tpel), P.B.H., Erevan 1998, № 1-2, p. 231).

⁵²⁸ M.M., Fund of Melik-Shahnazaruans, 241, 1, 26; Karapetian, *Hay nahakayri*, p. 13.

became almost empty of Armenian inhabitants, apart from the Khutavan village and Dad monastery, the eparchy center⁵²⁹.

The author mentions that the earlier form of Mil was Mehr and thus identifies the city with Mihravan town of Aghvank⁵³⁰. Mil was located near to the junction of the Arax and the Kur rivers⁵³¹.

Barda' or Partav was one of the biggest towns of ancient Armenia, located on the bank of the Tartar River.

According to the 19th century historians, Babi or Papi town named after its founder was on the northern bank of Arax River, in the southern flat area of Dizak district⁵³².

The foreign conquerors and leaders of nomadic tribes did gradually away with the families of Armenian great landlords and seized their domains. The decrees of Persian rulers and other documents indicate the ways, how the foreign noblemen forfeited the Armenian princes from their estates⁵³³. In order to be safe from the violence of Moslem governors, the native Armenian population of the eastern provinces of Armenia was concentrated in Dizak, Varanda, Jraberd, Khachen and Gulistan, the mountainous regions of Artsakh, and also in Sisian, Capan, Kashatagh, and Ganje under the rule of the Armenian meliks⁵³⁴. Meliks were district governors, princes, and in some cases even the elders of several villages in the age of Safavis' rule in Iran. In 17th-18th centuries meliks ruled separate districts of Karabagh⁵³⁵. The strengthening power and the rise of the Armenian meliks were important phenomena of 17th-18th centuries.

Nersesov's brings forward valuable evidences of Melik Musi (Movses), Melik Manuchehr, Rostam Beg Orbelianovs, the descendants of the noble family of Orbelians of Siwnik⁵³⁶, residing in Tatev in his times. The names of Melik

⁵²⁹ Karapetian, *Hay nshakuyti*, p. 12.

⁵³⁰ Movses Kaghankatvatsi, *Patmutyun aghvanits ashkarhi* (History of the Country of Aghvank), Erevan 1969, p. 133.

⁵³¹ S. Djalalian, *Janaparhordutyun i medsn Hayastan* (A Journey in Great Armenia), Tpkhis 1842, Vol. 2, p. 364.

⁵³² Kostancants, *Patmutyun*, Vol. 1, p. 36; Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 263, Alishan, *Artsakh* (A study of the Artsakh Region), Erevan 1993, p. 121.

⁵³³ Papazyan, *Agrutyen otosheniia*, pp. 64, 65.

⁵³⁴ For details about these melikdoms, see P. T. Arutyunyan, *Osvoboditel'noe dvizhenie armianskogo naroda v pervoi chetverti XVIII veka* (The Liberation Movement of the Armenian People in the First Quarter of the 18th Century), Moscow 1954, pp. 47-76.

⁵³⁵ F. Poghosyan, *Khamatsyi melikatyunneri iravunkneri u partakanutyunneri nashin* (About the Rights and Duties of the Meliks of Khamsa), "Banber hayastani arkhivneri" 1966, No 1, p. 198.

⁵³⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 79b.

Manuchehr and Rostam Beg Orbelianov are mentioned also by G. Alishan³³⁷. Melik Manuchehr was a member of the ecclesiastical administration of Tatev monastery³³⁸. A *tal'iq* of 1813/1814 given by Fakh 'Ali Shah to Petros Orbelianov, confirms the latter's hereditary rights in respect with Amagha village and the church Noravank³³⁹. All these facts are the evidences of survival of Orbelian family from remote times despite the hardships under the rule of the Moslem governees.

Later, several researches produced evidences³⁴⁰ in support of Nersesov's on the famous meliks of Goris, Khanzirak, Tegh, and various regions of Sisian³⁴¹. Thus, according to E. Lalayan, Goris was ruled by Melik-Huseynyans, Tegh - by Melik-Barkhudaryans³⁴², the villages of Angeghakot and Brnakot of Sisian - by Melik-Safrazyans and Melik-Tangyans³⁴³.

The territory of nowadays' Karabagh had been inhabited by Armenian cultivators since ancient times. In the 18th-19th centuries its Armenian population was predominant. Karabagh became the center of the Armenian liberation movements of 18th century³⁴⁴.

Nersesov reflected briefly the struggle of the Armenian population for liberty of Artsakh and Siwnik under the leadership of David Beg and Avan Yuzbashi during 1722-1731. His information on the victorious battle of Avan Yuzbashi against the Ottoman troops in Chavndur³⁴⁵ has been of great value.

The invasions of Ottoman Turkish troops in 1724-1725 in Transcaucasia were pursued in two directions: first - through Tiflis and Ganje to Karabagh, second - through Erevan and Khoy to Tabriz³⁴⁶. A record of this period, is available: it states, that according to the request of the people of Capan, a regiment of 2000 warriors of the Karabagh *sqaq* troops, under the command of Avan Yuzbashi and

³³⁷ Gh. Alishan, *Sisakan* (A study of the Sisakan Region), Venice 1893, p. 18.

³³⁸ *Dokumenty i materialy po istorii armianskogo naroda. Sotsial'no-politicheskoe polozhenie Vostochnoi Armenii posle prisoeдинeniia k Rossii (1830-1870)* (Documents and Materials on History of the Armenian People. Social-Economic Status of Eastern Armenia after its annexation to Russia, (1830-1870). Erevan 1993, p. 218.

³³⁹ A. C. M., file 1z, doc. 1006.

³⁴⁰ M. Chamchian has recorded the name of Melik Ghazar of Sisian, who was killed in the war against Heidar-qoli Khan of Nakhichevan M. Chamchyan, *Hayots Patmutyan* (History of Armenia), Vol. 3, Erevan 1985, p. 843).

³⁴¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 80a.

³⁴² E. Lalayan, *Zangezur*, Azgagrakan Handes, 1898, Vol. 4, p. 8.

³⁴³ E. Lalayan, *Sisian*, Azgagrakan Handes, 1898, Vol. 3, p. 116-117.

³⁴⁴ G. A. Ezov, *Snoozhenie Petra Velikogo s armianskim narodom* (Documents on the Relations of Peter the Great with the Armenian People), St. Petersburg 1898, p. C.

³⁴⁵ Nersesov, *Tarikh*, p. 80b.

³⁴⁶ Arutyunian, *Orvoboditel'noe*, pp. 167, 168.

Ivan Karapet, went to render assistance to them⁵⁴⁷. The events, described by Nersesov, most likely, happened at this time.

The warriors of the liberation movement, being blocked up by enemies, were short of arms and ammunition⁵⁴⁸. In this respect, Nersesov's evidence about the causes of the massacre of the Ahar's Armenian population contains interesting facts. As he states: "Ahar's Moslem inhabitants envying the Armenians, who were wealthier than they, informed shah, as if they had become so rich, that they do not want to serve to His Majesty, as if they gathered gunpowder and bullets, for Avan Yuzbashi, to liberate them"⁵⁴⁹.

As was mentioned, the author's father was from Ahar, and it is most likely, that the source of Nersesov's information was his father's recalls. There is a report on account of a similar event occurred in Tabriz⁵⁵⁰. Although Nersesov rejected the real assistance of the Armenians of Ahar in the liberation wars in Siwnik and Artsakh, as well as no other evidence about it has been revealed since, its not excluded that they really helped the participants of the fights, as the struggle against foreign predominance had taken a nation-wide character then.

In 1738 the five Armenian melikdoms of Gulistan, Jraberd, Khachen, Varanda, and Dizak were united in a single administrative unit of "*Mahall-e Khamsa*" according to Nadir Shah's decree and put under the direct rule of Iran shahs⁵⁵¹.

Raffi, Leo and some other historians were greatly interested in the problem of the territorial division of "*Mahall-e Khamsa*". They designated the boundaries of its districts in a general outline. In fact, the district borders were frequently changed, but they encompassed some definite areas, by which the people distinguished each of them. Owing to Nersesov's historical work, it became possible to define more exactly the boundaries of the Armenian Khamsa melikdoms of Karabagh in 18th century. On the whole, they agree with Raffi's data on this account⁵⁵² and indicate the regions of Karabagh, inhabited by Armenians, neglected during the administrative reforms realized in 19th century Transcaucasia by the Russian government. The Autonomous Republic of Mountainous Karabagh founded during

⁵⁴⁷ A. G. Abrahamyan, *Mi edj Andrkovkasi zhoghovardneri ev hay-iranakan haraberutyunneri patmutyunits* (A Page from the History of the Transcaucasian Peoples and Armeno-Russian Relations), Erevan 1953, p. 82.

⁵⁴⁸ *Ezov, Snoshenia*, p. 367.

⁵⁴⁹ Nersesov, *Tarikh*, p. 79b.

⁵⁵⁰ H. A. Knyazyan, *Azatagrakan payqare Davit begi gikavorutyamb* (The Liberation Struggle Headed by Davit Beg), Erevan 1963, p. 66.

⁵⁵¹ *Hay zhoghovrdi patmutyun* (History of the Armenian People), Vol. 4, Erevan 1972, p. 186.

⁵⁵² Compare Nersesov, *Tarikh*, pp. 77b-79a and Raffi, *Khamsayi melikutyunner*, *Erkeri zhoghovatsa*, Vol. 10, Erevan 1964, p. 162.

the establishment of the Soviet Union and put under the rule of Azerbaijan also did not include all its Armenian regions. A vast territory of it was left outside of its borders. According to Nersesov's evidence the Dizak District of Karabagh extended from the Hagari (Mal-tape) in the west to the Kiondalan River (Giul-tape) in the east, and from Arax River in the south down to the Kirs Mountain range in the north. The same mountain range formed the southern and western boundaries of Varanda district, the valley of Ali Bali³⁵³ -its eastern and the Gargar River its northern frontiers. In "Tarikh-e Safi" the borders of the district of Khachen were the Gargar and Qabartu Rivers³⁵⁴ in the south and north, the Karabagh mountain range (Mikhtukian and Qirkhqiz mountains)- in the west, and the woodland in the past, and now the Bayat valley³⁵⁵ -in the east. The eastern and western borders of Jraberd District were the northern parts of the Karabagh mountain range and the region of Bayat, whereas the rivers of Tartar and Qabartu flowed from its northern and southern borders. Talish, the fifth district of Khamsa, was located on the area between Gulistan and Mrav Mountains, Kur, Geran (Goran), and Tartar rivers.

The author gives valuable information about the administrative divisions and the earlier dominating noble families of Siwnik. The district of Zangezar was annexed to Karabagh during Panah Khan's reign and was a part of it until the mid-19th century. Nersesov provides reliable data on its ethnic-political situation as well³⁵⁶.

Numerous sovereign political units, such as the kingdom of Georgia, the khanates of Erevan, Karabagh, Nakhichevan, Maku, Karadagh, Urmia, Ganje, Quba, Baku, Shaki, Shirvan, Talish, Ardebil, Maragha, and Sovuj-bulag were formed after 1748, in consequence of weakening of the Persian State and the long struggle between various pretenders for its throne³⁵⁷. On the whole, *olka's*, the hereditary domains of the nomadic tribes' chiefs were the basis of the khanates.

Apart from the domains of the Armenian princely noblemen, there were several *olka's* of the tribal chiefs in Karabagh during the reign of the Safavi shahs of Persia. One of them was the *olka'* of the Otuziki tribal union leaders, extending to the south of Barda' in the Karabagh plain³⁵⁸. It became the basis for the rise of Kara-

³⁵³ The Ali Bali plain is in the southeast of the Martuni District, where grain is cultivated (Karta J-38-11-6, Martuni, 1973).

³⁵⁴ The river Qabartu or Kabartu flows in the valley between the Khachen and Tartar Rivers (see in *Karta Zakavkazskogo kraia do 1917g.* (A Map of the Transcaucasian Region up to 1917), Kabartu).

³⁵⁵ Now there is no wood in the area, however its land was covered with woods in the past (Sovetskii Azerbaidjan (Soviet Azerbaijan), Baku 1958, p. 38).

³⁵⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 79b.

³⁵⁷ Petrushevskii, *Ocherki*, p. 86.

³⁵⁸ *Ibid.*, p. 136.

bagh Khanate. Having received the khan authorities from Adel Shah, Panah 'Ali in the late forties of eighteenth century, and later his heir Ibrahim Khan struggled for the subjugation of Khamsa melikdoms.

Nersesov's statement, that the whole population of the *Khamsa melikdoms* was Christian⁵⁰⁹, is of great historical-political importance. Here, the author is somewhat exaggerating the facts, as there are indeed no large territories inhabited completely with only one nation. Still there are other researches asserting that the Armenians formed the 95% of the population of Karabagh's mountainous regions in 19th century⁵⁰⁰.

According to the available information, the Armenian population in Karabagh was about 100000 families in early 18th century⁵⁰¹, and 60000 in the mid-18th⁵⁰². Meanwhile, nomadic tribes (in the plains of Karabagh) were about 20000 tents⁵⁰³. Besides, the main part of the native Armenians of Transcaucasia lived in Karabagh⁵⁰⁴. The main cause of the diminution of the Armenian population was the result of Moslem khans' policy.

"Tarikh-e Safi" contains trustworthy information about Karabagh's territorial expansion at the expense of neighboring khanates⁵⁰⁵ and migrations of various tribes organized by khans to their country. For example, the Kolani tribe of Erevan Khanate, the Jinli and Demirchi-Hasanlu tribes, the subjects of Georgia and Kengerlu tribe of Nakhichevan were brought and settled down in Karabagh⁵⁰⁶. Nersesov's information about residing of Kolani tribe in Erevan Khanate in early 18th

⁵⁰⁹ Nersesov, *Tarikh*, p. 77b.

⁵⁰⁰ V. N. Khudakov, *Zakavkaz'e* (Transcaucasia: Historical-Economical Study of the Transcaucasian Province), Moscow-Leningrad 1926, p. 62.

⁵⁰¹ *Ezov, Snoshenia*, doc. 252, p. 388.

⁵⁰² *AKAK*, Vol. 2, Tiflis 1866, p. 623.

⁵⁰³ Petrushevskii, *Ocherki*, p. 110.

⁵⁰⁴ S. P. Zelinskii, *Plemennoi sostav, religia i proiskhozhdenie gosudarstvennykh krestian* (The Tribal Structure, Religion and Origin of the State Peasants), *Svod materialov po izucheniiu ekonomicheskogo byta gosudarstvennykh krestian Zakavkazia*, Vol. 2, Tiflis 1887, p. 13.

⁵⁰⁵ Panah Khan occupied the Meghri, Tatev, Sisian, Zangezour and Capon districts of Nakhichevan, Erevan, and Karadagh khanates in mid-18th century (M. Nersisian, *Iz istorii russko-armianskikh otoshenii* (On the History of Armeno-Russian Relations), Vol. 1, Erevan 1956, p. 265; A. Bakikhanov, *Gulistan-irani*, Baku 1926, p. 1258; *Armiano-russkie otoshenia v 18-m veke* (Armeno-Russian Relations in the Second Third of 18th Century: Collection of Documents), Vol. 4, Erevan 1990, p. 213; Chiribakyan, *Hayots patmutyun*, Vol. 6, p. 848).

⁵⁰⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 84b.

century is confirmed by other sources³⁶⁷. Hovsep Emin was a witness of the migration of the Kolani tribe to Karabagh and their submission to its khans³⁶⁸. The presence of Kengerlu³⁶⁹, Demirchi-Hasanlu³⁷⁰, Kolani and other tribes in various provinces of Transcaucasia in 18th century and in Karabagh in 19th century³⁷¹ is the evidence of the mentioned process.

Ahmed-Beg Jevanshir supplements Nersesov's report. According to him the Karabagh khans had Pusian, Safi-Kiurd, Qizil-Hajili, Boy-Ahmedli, Saatli, and other tribes moved to their country³⁷².

These facts included in the works of Nersesov and other historians indicate that the Moslem population had started increasing since the mid-18th century. Khans aimed at strengthening their social-political positions in this way.

The parts of "Tarikh-e Safi" dedicated to the building and ethnical situation of the fortress of Shushi³⁷³ are of a considerable scientific-historical value. The fortress of Shushi existed in the previous centuries³⁷⁴, so author is mistaken to refer its foundation to Panah Khan. The fact that "the Armenians formed the two-third and the Shiab-Moslems one-third of the town population in 1855", recorded by the author is of special importance³⁷⁵.

³⁶⁷ Simeon Erevantsi, *Djambir* (Archival Chamber), Moscow 1958, p. 106; I. Shopen, *Istoricheski pamiatnik armianskoi oblasti v epokhu eia prisoeдинenia k Rossiiskoi imperii* (A Historical Survey of the Condition of the Armenian Province at the Time of its Joining the Russian Empire: Containing the Russian Survey and the Records of the Persian Administration). St. Petersburg 1852, p. 318.

³⁶⁸ The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, London, Vol. 2, pp. 309-310.

³⁶⁹ Kengerlu was a branch of the Qizilbash Ustajlu tribe, chiefs of which had the district of Nakhichevan as their hereditary domain (*olka*) (Petrushevski, *Ocherki*, pp. 94, 127).

³⁷⁰ The Demirchi-Hasanlu tribe is recorded among the nomadic tribes in the northern regions of the Erevan Khanate, which supplied soldiers to the Georgian army (Melikset-beg, *Vrats aghbysurnere hayeri u haznyan muzin* (Georgian historical sources about Armenia and the Armenians), Vol. 3, Erevan 1955, pp. 132, 140).

³⁷¹ *Opizanie Karabagskoi provintsi* (A Description of the Province of Karabagh), compiled by Colonel Ermolov and Mogilevskii in 1823, Tiflis 1866, the estates of Mahdiqoli Khan. *Svod statisticheskikh dannykh o naselenii Zakavkazskogo kraia, izvlechenykh iz posemeinykh spiskov 1886*, (Statistic data extracted from the family lists), the District of Elizavetpol, Tiflis 1893.

³⁷² Akhmed-beg Jevanshir, *O politicheskoi*, p. 71.

³⁷³ Nersesov, *Tarikh*, 85a-86b.

³⁷⁴ P. A. Chobanian, *Shosh ev Karaglukh zghnakhneri meynatman hartsi shurdj* (About the problem of identification of the Shosh and Karaglukh Fortresses), P.B.H., 1994, No 1-2, pp. 183-187.

³⁷⁵ Nersesov, *Tarikh*, p. 86b.

The small sovereign principalities of 18th century Transcaucasia and Azerbaijan were in the endless war encounters against one another, reflected partially in the work of Nersesov. "Tarikh-e Safi" contains valuable details, which supplement and make more precise the information of the other sources.

There is a report about Ibrahim Khan's invasion of Khoy Khanate in A.H. 1203³⁷⁶, which is not recorded by other authors. There is no controversy on the accuracy of the event, which would allow us to question its authenticity.

Since 1780 Nakhichevan Khanate had been the object of Karabagh's Ibrahim Khan's pretensions. He fought a number of battles and organized invasions there. One of them was in 1791 and is described at length in "Tarikh-e Safi". Nersesov's report shows the participation of meliks' troops in the battles³⁷⁷.

At the end of 18th century the Khamsa meliks were Melik Jumshod Shahnazaryan of Varanda, Melik Abas Eganyan of Dizak, Melik Allaverdi Khachen, the son of Mirzakhan, Melik Rustam of Jraberd, the son of Yuzhashi Allaverdi and Melik Fridun Beglaryan of Gulistan³⁷⁸. The information about the participation of the military forces of the Armenian meliks in the invasions of Panah and Ibrahim Khans is confirmed by other sources³⁷⁹.

King Herakl in his letter addressed to the Russian government spoke about 7 Armenian principalities of Karabagh. Most likely, he meant also the landlords of the Siwnik's districts annexed to Karabagh. He mentioned that the "the Armenian forces contain 4500 warriors, whereas those of the Javanshir tribesmen are about 2500. But, as there is no consent among the Armenians, Javanshirs have subjugated them"³⁸⁰. Besides, there is information, that Panah Khan, after annexation of some regions of Nakhichevan, Sisian, and Capan, summoned 1000 warriors from each of those provinces in case of need³⁸¹.

Nersesov has recorded a detailed and trustworthy account of Aqa Muhammad Khan's invasion of Karabagh, and the siege of Shushi laid by his troops. The

³⁷⁶ Ibid, p. 91b.

³⁷⁷ Ibid, p. 91a.

³⁷⁸ AKAK, Vol. 2, p. 623; *Kavkazskaya starina* (Caucasian antiquity), Tiflis 1872, No 2, p. 35.

³⁷⁹ *Armenio-russkie otnosheniya*, Vol. 4, p. 213.

³⁸⁰ *Gramoty i drugie istoricheskie dokumenty otnosivshiesia do Gruzii* (Deeds and other Historical documents concerning Georgia), Vol. 1, St. Petersburg 1891, p. 434, Melik-set-beg, *Vrats aghbiurnere*, Vol. 3, p. 154.

³⁸¹ Nersisian, *Iz istorii*, p. 265.

author asserts the fact of the stubborn resistance rendered by the people of Karabagh to the Persian army, which was described in other historical works⁵⁸².

According to "Tarikh-e Safi" Aqa Muhammad Khan's army, after invading Karabagh, moved to Shushi and stopped in an area named Nabat-khan or Shah-yurt. The future shah "constructed fortifications there", the signs of which could be seen in the author's times⁵⁸³. Their construction was necessary for the defense of the Persian army from the frequent blows dealt to it by Karabagh inhabitants, described by Nersesov as well as other historians. Nersesov emphasized the decisive role of Armenians in the struggle against the troops of Aqa Muhammad Khan⁵⁸⁴.

The author provided important evidences about Aqa Muhammad Khan's obsolete troops and arms.

The right reflection of the events in 1796-1797 was given in "Tarikh-e Safi". Those are: the joint attack of Ibrahim Khan of Karabagh and Herakl, the king of Georgia on Javad khan of Ganje; the invasion of the Russian army under command of Valerian Zubov in Transcaucasia; the second invasion of Karabagh by the forces of Aqa Muhammad Shah and his murder there⁵⁸⁵.

The process of the Russian penetration into Transcaucasia is recorded in Nersesov's work. Russia conducted out an active policy in Transcaucasia since early 19th century. Georgia submitted to the power of Russia in 1801, the occupation of Jar and Baylakan followed it. Persia refused to reconcile itself to the idea of loosing the Transcaucasian provinces, which had been under its influence in the past. Thus, two wars (1804-1813 and 1826-1828) were waged between Russia and Persia, a part of the military operations happened in the territory of Karabagh. The most circumstantial and trustworthy interpretation of the events has been found in the Russian sources.

The palace historians of Iran also relate about some problems of Karabagh history of that period and offer a cautious approach⁵⁸⁶.

⁵⁸² *Gramoty i istoricheskie dokumenty*, Vol. 2, part 2, St. Petersburg 1902, p. 93; Mirza Jamal, *Istoriya*, p. 80; V. N. Leviatov, *Ocherki iz istorii Azerbaidzhan v 18-m veke* (Sketches on the History of Azerbaijan in 18th Century), Baku 1948, p. 168.

⁵⁸³ Nersesov, *Tarikh*, p. 93a.

⁵⁸⁴ *Ibid.*, p. 94a.

⁵⁸⁵ *Ibid.*, *Tarikh*, p. 97b-99a.

⁵⁸⁶ K. Kostikyan, *Abd-ar-Razzaq Ibn Nadjafkuli Dumbulii "Maaser-e Sultanie patmakon ashkhatutiane Arevelian Hoyaxtiani XIX dari skzbi kaghakakan iradardzutyueneri masin* ("Maaser-e Soltanie" of Abd-ar-Razzaq Ibn Najaf-qoli Donboli about the Political Events in Eastern Armenia at the Beginning of 19th Century), 20th Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, p. 15.

Having veracious information about the war-affairs and other events of 1804-1813 Nersesov recorded a detailed and objective account of them. The historical information, being authentic, contains facts of a unique significance.

Nersesov's evidences contain new facts about the fights in Dizak in 1805, in Soltanbud in February and in Aslanduz in October of 1812.

According to Nersesov, the murder of Karabagh's Ibrahim Khan and his retinue by the Russian troops under Major Lisanevich's command in the May of 1806, was the result of his treacherous actions³⁸⁷. The fact of the established correspondence between him and the Persian court and traitorous intentions were recorded in a number of sources of that period³⁸⁸.

The author, well aware of the events in Transcaucasia, has mentioned the precise time of the appointment and arrival of each Administrator-in-Chief.

"Tarikh-e Safi" contains no information on the robbery raids of Persian troops in Karabagh in the period from 1807 to 1811. This is encompassed in detail in the historical work of Abd-ar-Razzaq Donboli³⁸⁹.

Nersesov was the only Karabagh historian, who had provided the complete record of the 1826-1828 Russo-Persian war, with all significant military events occurred in Karabagh and the neighboring regions. He tried to study the causes of the outbreak, the plans of the Persian commander-staff and the difficulties aroused during its execution. Being with his superior Amir Khan in the army, which had invaded Karabagh, Nersesov was the witness of the events going on there. Owing to the job of a scribe, Nersesov was aware of the correspondence of Persian high-rank officials and even 'Abbas Mirza with his superior and quotes its copies.

These qualities of the work with not preconceived treatment of its author to the political events attach much value to his reports.

Among the causes of the war Nersesov took notice of the incentives of the English and their military assistance³⁹⁰ as well as the interests of Persian court and the suspicious situation occurred in Russia. Mirza Yusuf indicated the considerable role of the previous khans and pretenders to the rule of the Transcaucasian coun-

³⁸⁷ Nersesov, *Tarikh*, p. 112b.

³⁸⁸ *Utverzhenie russkogo vladychestva na Kavkaze* (Consolidation of the Russian Rule in Caucasus), Vol. 1; V. A. Potto, *Kavkazskaya voyna v otdel'nykh ocherkakh, epizodakh, legendakh i biografiakh* (The Caucasian War in Separate Sketches, Episodes, Legends, and Biographies), Vol. 1, part 3, p. 340; *Divan Hayots patmuryan* (Archives of Armenian History): Collection of Documents, vol. E, Tiflis 1902, pp. 494-495; Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safit*, Tehran 1339, Vol. 9, p. 421.

³⁸⁹ Abd-ar-Razzaq Ibn Najaf-qoli Donboli, *Ma'uzet-e Soltanie*, Tehran 1392, p. 160-255.

³⁹⁰ See in N. A. Kuznetsova, *Iran v pervoi polovine 19-ogo veka* (Iran in the First Half of 19th Century), Moscow 1983, p. 55; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 341, p. 178.

tries in the outbreak of war³⁹¹. They had to lead the revolt of the elements, discontent with the Russian rule, which played an important part in the first successes of the Persian side³⁹².

There were officials and noblemen in the Persian court, who did not approve the breach of the friendly peace relations with Russia. Although they were few, they tried to take opportunity and keep away the shah and the crown prince from this dangerous undertaking. Nersesov has mentioned about an unsuccessful attempt made by one of them, Heidar 'Ali Khan, 'Abbas Mirza's *sanduzdar*³⁹³.

He gives valuable information on the structure, the commanders, the number of the Persian troops, invaded the regions of Karabagh, Shaki, Shirvan and Talish, and the directions in which they moved.

According to the copies of 'Abbas Mirza's letters, quoted by Nersesov, the crown prince had to conquer Karabagh with a fast attack. But, beforehand Amir Khan Sardar and Mahdi-qoli Khan were to organize and head the revolt of its Moslem population, whereas 'Abbas Mirza was to fight against the Russian troops. The Persians intended to occupy all provinces of Transcaucasia, which had passed under the rule of Russia with a quick advancement.

The plans of the Persian command were frustrated thanks to the wise and cautious actions of General Reut. As soon as he received the news about the invasion, he hurried to transfer the Russian troops to Shushi. If 'Abbas Mirza followed his plan strictly he would reach Avetaranots (Chanakhchi) before the Russians could leave it. Still, the victory won over the Russian garrison of Goris under the command of Nazimka, produced intoxicating impression on the crown prince and his army. Therefore, he found it necessary to change the direction of his troops towards the village Kornidzor and visit the Russian prisoners and meet with Haji Aghalar, a Moslem beg joined the Persians, to enjoy of the first success³⁹⁴.

The author indicated that, typical to Persian army, both troops and their commanders lacked discipline. Thus, Muhammad Zaman Khan, instead of fighting, stopped at the village Shaber for wine-drinking³⁹⁵. Amir Khan Sardar himself showed another act of disobedience to 'Abbas Mirza's orders, and refused to organize the defense of the fortress of Ganje³⁹⁶. In fact, the successes of small Euro-

³⁹¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 121b.

³⁹² N. N. Dubrovin, *Istoriia voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze* (The History of the Wars and the Russian Rule in the Caucasus), Vol. 6, pp. 625-626.

³⁹³ Nersesov, *Tarikh*, pp. 122b-123a.

³⁹⁴ *Ibid.*, p. 125b.

³⁹⁵ *Ibid.*

³⁹⁶ *Ibid.*, 133b-134a.

pean troops against the huge Persian ones have been explained with the lack of organization and discipline in them⁵⁹⁷.

The defense of Shushi by its scanty Russian garrison and its Armenian population in July-August of 1826 is one of the heroic pages of its history. An eyewitness detailed record of the actions and behavior of the Persians during the siege of Shushi is available.

'Abbas Mirza tried to weaken the defense of Shushi through winning the Armenians over. With this purpose he sent the Armenians being in the Persian station to the foot of the fortress to convince them to betray the Russians. By order of 'Abbas Mirza convincing letters were written by Sarkis, the Catholicos of Gandzasar, Mahdi Qoli Khan and others, but all in vain⁵⁹⁸. Nersesov describes a few incidences demonstrating the general support of Russian forces by Armenians⁵⁹⁹. The Russian sources give detailed evidences of this⁶⁰⁰.

An answer to the Karabagh Armenians' loyalty to the Russians, were the ravages, devastation of the settlements, and the merciless massacre of many Armenian inhabitants, pursued according to 'Abbas Mirza's order. These facts have been recorded in "Tarikh-e Safi"⁶⁰¹, as well as in other historical works dealing with the events of that period of Karabagh history⁶⁰².

The salary of the Persian soldiers was very low and they had to earn their living through plunder and robbery⁶⁰³. The author witnesses the severe plunder and devastation done by them in Karabagh. Even the fact that 'Abbas Mirza wished to take the fortress through its peaceful surrender, meanwhile the soldiers wanted to capture it by force, the author explained with the different ways of mastering its wealth. Whenever Shushi surrendered, its whole fortune would fall in the hands of 'Abbas Mirza, otherwise the soldiers and officers would get their shares of it⁶⁰⁴.

"Tarikh-e Safi" provides an accurate information about the actions pursued by the Persian troops of Amir Khan in the territory of Ganje Khanate. The author de-

⁵⁹⁷ *Statisticheskoe obozrenie Persii sostavlennoe podpolkovnikom I. F. Blaransbergom v 1841 godu* (Statistical Review of Persia, compiled by I. F. Blaransberg), St. Petersburg 1853, p. 53.

⁵⁹⁸ *Kavkazskii sbornik* (Caucasian Collection), Vol. 24, pp. 71, 74, 79.

⁵⁹⁹ Nersesov, *Tarikh*, p. 128b, 131a-b.

⁶⁰⁰ *Uverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 107; *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, pp. 88, 93.

⁶⁰¹ Nersesov, *Tarikh*, 131b.

⁶⁰² Kostaneants, *Patmyayun*, Vol. 2, p. 74.

⁶⁰³ A. K. Artamonov, *Persia kak nash protivnik v Zakavkaz'e* (Persia as Our Adversary in Transcaucasia), Tiflis 1889, pp. 28-30.

⁶⁰⁴ Nersesov, *Tarikh*, p. 128b.

scribed their favorable reception by the Moslems living there and the submission of the Armenians living in the Kilisakend block of the town of Ganje⁶⁰⁵.

According to the Russian sources the Moslems of Ganje had revolted before the arrival of the Persian troops and forced its Russian garrison out of the town. Thus, the Persian army entered the town with no resistance⁶⁰⁶.

Nersesov provides some new details about the battles of Shamkhor on September 3rd, and 13th 1826 of Ganje⁶⁰⁷ and on July 5th, 1827 at Jevanbulaq⁶⁰⁸. The author supplies authentic facts about the Persian forces in the battles, the plans of its Commanders, their actions, and, at last, panic flight after the defeats.

Mirza Yusuf has given an account of the cheerful reception of Madatov by the inhabitants of Shushi, his care for the people of the territories under his government is notable⁶⁰⁹. Nersesov comments the latter's invasion of Karadagh to be organized with the same purpose.

The defeats of Persia in the Shamkhor and Ganje battles had thrown the army into defeatist moods⁶¹⁰. This is described in Nersesov's work in bright colors⁶¹¹.

Author gives more interesting information on the events in Nakhichevan, Khoy, Tabriz; the hopeless situation of Crown prince 'Abbas Mirza⁶¹².

"Tarikh-e Safi" is not devoid of shortcomings, that is, the records of wrong dates. For example, while telling about Omar Khan's campaign of 1785, Nersesov indicates the year 1205 of Hijra (1790/1791)⁶¹³, or the fights of Colonel Kariagin against the Persian troops in Karabagh in 1805 he dates 1806 instead⁶¹⁴.

In some cases, there are breaches in the succession of the events, which comes probably from the similar errors of the sources used by the author. Thus, the account of the events of 1752 concerning the treacherous imprisonment of the khans of Karabagh, Ganje, and Karadagh is recorded after Muhammad Hasan Khan Qajar's invasion of 1757 in Karabagh. The fights of Omar Khan of Avaria in Georgia and Erevan Khanate in 1785 and Ibrahim Khan's march to Khoy in 1789 are described after the latter's invasion of Nakhichevan in 1791.

⁶⁰⁵ Ibid, 132a.

⁶⁰⁶ Dubrovin, *Istoriia voïny*, Vol. 6, pp. 655-656.

⁶⁰⁷ Nersesov, *Tarikh*, pp. 135b-137b.

⁶⁰⁸ Ibid, pp. 142b-143b.

⁶⁰⁹ *Kavkazskii sbornik*, Vol. 26, pp. 51, 102.

⁶¹⁰ Putto, *Kavkazskia voïna*, Vol. 3, part 2, p. 249; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 704,

705, pp. 388, 389.

⁶¹¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 140a.

⁶¹² Ibid, p. 147b.

⁶¹³ Ibid, p. 92a.

⁶¹⁴ Ibid, p. 113a. About the other wrong dates see in corresponding places.

Often the two Hijra and Christian dates of the events do not correspond to each other. Thus, the time of setting up of the fortress of Bayat is dated back to 1162/1752⁶¹⁵, whereas 1162 of Hijra corresponds to 1748/1749 of Christian chronology⁶¹⁶.

The language of "Tarikh-e Safi" is beautiful and plain, rich in proverbs and verse quotations. The author avoids bombastic phrases, but his style bears on itself some features of the pompous style peculiar to the Persian historiography. In our opinion the long unnecessary descriptions of battles, as well as the characters of the outstanding persons such as commanders, meliks, and shahs have filled the narration.

The author has used Turkish proverbs and phrases in suitable places. He does not avoid from the frequent use of the Turkish words, such as "shenlik" (Turk.-crowd), "be taqribat" (Turk.-in a way). The author has used many Russian words and terms, such as: "saldar" (Russ.-soldier), "verst" (Russ.-a unit of length), plan (Russ.-plan), general (Russ.-general), shtab (Russ.-staff) and etc. Nersesov often uses Persian and Turkish variations of place-names and names of persons. Also, he has recorded nicknames given to some person by the people: "Ishbakhdar"- the nickname of Tsitsianov (the Persianized form of the Russian "inspector" meaning "chief"); "Qizil-ayaq" was the nickname given to V. Zubov because of his being one-legged.

The English translation of Mirza Yusuf Nersesov's "Tarikh Safi" contains some parts of its preface concerning the biography of the author, the major part of its 8th and 9th chapters except for some passages with no valuable information and lyrical digressions.

[] - The words added to the text to elucidate to the reader the author's ideas are written in square brackets.

The right forms of the geographical place-names and names used in the text have their Persian versions recorded by Nersesov put nearby in round () brackets. The Persian and other terms, written in Italics on the whole, are elucidated in the vocabulary placed after the translation.

The author's pleasant duty is to express deep gratitude to Arsen Jerejian, the President of "Annen and Bersabe Jerejian" Foundation, for covering the expenditures of this book.

⁶¹⁵ Ibid, p. 82a.

⁶¹⁶ The other mistakes see in corresponding places of the text.

PREFACE

(2b) The author of this praiseworthy and truthful history, your obedient servant Mirza Yusuf Karabaghi says: "Being a child, I found myself in Qizilbash⁶¹⁷ country, stayed there for seventeen years at Amir Khan's house and completely mastered their language. Then working in the office [of Amir Khan] and doing his correspondence, I studied "Histories", biographies and got acquainted with many tribes and peoples, their beliefs and religion".

When in 1828/1244 the government of powerful Russian State made peace again with Qizilbashes, your obedient servant returned from the Qizilbash Country to his native land, that is, to Karabagh.

During the reign of the celebrated emperor of Russia Nicolas I Pavlovich, who being very gracious oppressed nobody, and caused no harm to anybody because of their faith and treated fairly with everybody in the same way.

In short, I recorded the history of the period from the times of Adam down to the sermon of Jesus Christ, briefly, in consecutive order, devoid of long descriptions, to be useful to everybody.

Nevertheless, I was busy earning my living, and my intentions remained unfulfilled because of high cost of living and unfavorable time. The realization of my desire was deterred. As they say the time has the right to be unfavorable. I used to think of it until the fate became propitious and I was able to fulfil my aim.

In 1854/1271 according to the suggestion of the fair nobleman, merciful Lieutenant General Prince Grigori Orbeliani, the Commander-in-Chief of the army of the Caspian Sea and the governor of the northern districts of Daghestan, I was received in his audience and engaged in his office to do his correspondence. Then I was busy with finishing this book. So I completed it by his guidance and the hearty assistance of the Prince Dmitri Davidovich.

⁶¹⁷ Qizilbashes were the tribes, who composed the main part of the military power of the Safavi and Qajar shahs, that is why in Persian sources Iran was often called the state of Qizilbashes.

CHAPTER 8

THE EVENTS IN ARMENIAN KINGDOM AND MAHALS OF KHAMSA⁶¹⁸ AND ZANGEZUR⁶¹⁹, THE ORIGIN AND THE DESCENT OF THEIR MELIKS AND KHANS

It is known that the land of Karabagh belonged to Armenian kingdom...⁶²⁰

The territory of Karabagh belonged to... Eqim and in ancient times was divided into four regions:

1. Siwnik (Sunestan, Sisestan, Sisian or Beyond the Mounts⁶²¹), that stretched from the Lake Sevan (Giokcha) to Khoda-Aferin bridge [on the river Arax] and from Arax River down to the mountains of Mrav and Ayrum⁶²². This region is now called Beyond the Mounts or Zangezur.

2. Artsakh, now Karabagh, was located in the valley, that stretched from Kirs mountain to the Javad district, the confluence of Arax and Kur rivers, and from the bridge of Khoda-Aferin down to Khachen River.

3. Utik (Udi, Uti) that stretched from the mount Mrav to the bank of the Kur River, and from the Khachen River to the Kurak River of Ganje. Its biggest town was Barda⁶²³.

4. Paitakaran (Faidakaran) was an area between the rivers of Kur and Arax and stretched up to the Caspian (Khazar) Sea.

⁶¹⁸ "The Khamsa mahals" (Arab.- five districts) was one of the administrative units of Persia, consisted of five Armenian Melikdoms (principalities) of Karabagh (*Hay zhoghovrdi putunyan*, Vol. 4, p. 186).

⁶¹⁹ The main part of Siwnik, comprised in the province of Elizavetpol under the rule of Russian State, was called Zangezur (Alishan, *Sisakan*, p. 9).

⁶²⁰ The place-name Karabagh comprised the northeastern part of the Armenian Plateau bounded with the rivers of Kur and Arax and is recorded in the historical sources since 13th century (Hamdallah Kazvini, *Nuzhat-al-qulub*, Tehran, 1336, p. 61, (Pers.)).

⁶²¹ These are variations of the Armenian district of Siwnik (Alishan, *Sisakan*, p. 6).

⁶²² In 18th-19th centuries this was the name of the southern mountainous area of the district of Ganje, (S. Karapetian, *Ayrumner* (Historical Study of the Origin of Ayrum tribes), newspaper "Gardman", 1996, No 3).

⁶²³ Barda' was the biggest town of Arran and Transcaucasia in Middle Ages located on the bank of the Tartar River. It was founded by Sasanyan king Kavut I (488-531) at the beginning of 6th century and soon became the capital of the Aghvan Province (A. A. Akopian, *Albania-Aluank v greko-latiniskikh I drevnearmianskikh istochnikakh* (Albania and Aluank in the Greek-Latin Sources), Yerevan 1987, p. 122). Barda' located at the junction of commercial roads, was the chief town of the region under the sway of Arabs, too (V. V. Bartold, *Sochinenia* (Works), Vol. 7, Moscow 1971, p. 213).

The district of Ganje formed a part of Arran⁶²⁴...

These districts were called Armenia, which comes from Aram, the name of the fifth son of Noah (Nuh), one of the sons of Habeth. The denomination of Sisian is connected with the name Sis or Sisak the son of Gogam from the generation of Noah.

Aghuank or Aghuanestan was called because the same Sisak had been very handsome and pleasant, which means Aghu in Armenian.

This denomination spread all over the countries of Karabagh, Shamakhi, Shaki, etc.

Today, the western side of Mount Kirs is called Zangezur and Capan (Qapanat)⁶²⁵ whereas the northern side - Karabagh. Its climate is a little humid. Its people, though stubborn, are renowned for their courage and skill in all handicrafts...

(76a) There were several big towns in Karabagh: Mehr⁶²⁶, Babi⁶²⁷ and Barda'. They were destroyed during the invasions of foreign armies. Their inhabitants fearing for their lives escaped to the mountainous areas and settled there...

(76b) In ancient times a part of the Moslem people of Araq and Azerbaijan⁶²⁸ came to stay in Karabagh, Shamakhi, and Shaki up to Alazan River. During the period of the rule of Safavi dynasty a part of the Armenian population of Jugha (Julfa) was deported to a neighboring place of Isfahan, which is now called New

⁶²⁴ The toponym "Arran" was used instead of "Aghuank" in Armenian, as well as in Arabo-Persian Medieval Historiography. According to the Greek-Roman ancient and Armenian historians: "Aghuank stretched in the south down to the Kur River, in the west - to the Alazan River, in the north - to the Caucasian mountains and in the east - to the Caspian Sea. In the 5th century the Armenian regions of Utik and Artsakh were annexed to Aghuank, in consequence of which the same name was applied also to them (Akopian, *Albania*, p. 36, 110). The toponyms Arran and Karabagh were used since 14th century simultaneously, as "Karabagh of Arran", to indicate the same region (Enayat Olla Reza, *Azerbaijan and Aran (Study of the History and Location of the place-names Arran and Azerbaijan)*, Erevan 1993, p. 38).

⁶²⁵ Under Persian Safavis' rule the district of Capanat had a mountainous region extending from the Zangezur down to the Capan mountains within its boundaries. (Papazian, *Agrariane osovhenia*, p. 51).

⁶²⁶ There are records about the ruined city of Mil in the works of Armenian historians. (M. Barkhudariants, *Artsakh (A Study of the Artsakh Region)*, Bagu 1895, p. 68, 69; Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 364).

⁶²⁷ Babi was mentioned as a ruined city on the left bank of Arax River in the south of Dizak (Ar. Kostanyants, *Patvaryun Artsakhi*, Vol. 1, p. 36; Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 263; Alishan, *Artsakh*, p. 121; *Karta Armenii i pogranichnykh stran (A Map of Armenia and Neighboring Countries)* of Kh. F. Linch and F. Osval'd).

⁶²⁸ Azerbaijan and Araq are the northwestern and western neighboring districts of Iran.

Jugha. The majority of today's Karabagh inhabitants living in highlands have been city-dwellers, who could not endure the despotism of rulers and scattered in the almost inaccessible places. A part of Karabagh's inhabitants is from the town of Mehr, today termed Mil, and Ahar⁶²⁹, a town in Karadagh (Karajadagh)⁶³⁰. They say, there was a big Armenian commune in Ahar, consisted of mainly wealthy Armenians. During the reign of shahs from Safavi dynasty the Moslem inhabitants [of Ahar] conspired a plot against them and appealed to shah accusing the Armenians as if they had become very rich and refused to be Iranian subjects. They accused them of sending gunpowder and bullets to Avan Yuzbashi aiming at strengthening him: this will enable him to liberate them from Iranian rule. Therefore shah issued an order either to massacre the Armenians or convert them to the Moslem Religion. This resulted in slaughter of [Armenians], conversion of some of them to Islam and the migration of the others.

A part of the plain inhabitants migrated to Takhte Qapu⁶³¹ and highlands, a part dispersed to Qizliar, Astrakhan (Hashtarkhan) and Russia. So some regions and villages are now ruined, abandoned, and turned to waste lands. One of them is the district of Zaruzabil⁶³² in the middle of Karabagh and Ganje, the trays and ruins of some of its villages still can be seen. In short, fertile lands are left uncultivated and their greater part is inhabited by the nomadic tribes. During the reign of shahs of Safavi dynasty, the taxes [of Karabagh] were paid to the beglarbegs of Ganje.

THE STATE OF GANJE AND THE ORIGIN OF ITS GOVERNORS

In ancient times, during the conquest of Mongols, as well as during the reign of Seljuk Soltans and Turkoman khans, the great khans and beglarbegs resided in

⁶²⁹ Ahar is the capital town of Karadagh, on the northwest of the Sabalan Mountain and on the east of the Qushe Dagh, Agh Dagh and Ayri Dagh Mountains. It is at 117km distance from Tabriz and at 75km distance from Meshkin. Its history begins from the period before Islam.

⁶³⁰ Karadagh or Karajadagh mountain range stretches on the northern edge of Iranian Azerbaijan from Mount Ararat down to the mountains of Talish.

⁶³¹ The author uses this toponym for the indication of the Five (Khamsa) Melikdoms of Karabagh. We nowhere came across this toponym. It may be a peculiar translation done by Nersesov, of the Armenian name of Paitsakaran, which the old name of an Armenian district, later was a part of Karabagh.

⁶³² In 19th century Zaruzabil was the name of a village in the Giokcha district of the Erevan Province (Shopen, *Istoričeskii*, p. 599; G. Smbatyants, *Naragir azovazard govarin Gegharkunu* (A Description of the Region of Gegharkuni), Vagharshapat 1895, p. 630).

Ganje. However during Safavis' domination, when Shah 'Abbas repaired the town [of Ganje], its governors were chiefly Qajar⁶³³ Ziadoghli khans, who governed also in Karabagh. Ziadoghli khans were the constant adherents and retainers of Safavi shahs. They were exalted as Great *Amir-al-Umara*, *Beglarbeg* of Ganje and Karabagh. The territory, which extended from [the bridge of] Siniq⁶³⁴, the boundary between Tiflis and Ganje, down to the bridge of Khoda-Aferin was under their rule. Sometimes even Tiflis obeyed their power.

When in 1148 year of Hijra⁶³⁵ Nadir Shah summoned a great assembly in the Mughan Steppe with the purpose of choosing the king of Iran, a great number of people gathered there from every *velayet*. Khans of Ganje, not content with Nadir's accession, incited people to elect a successor to the throne only from Safavi dynasty. When Nadir came to the throne and became sovereign, being a rancorous king, he made every effort to do away with them. He gradually broke down their power: by subordinating the tribes of Qazakh⁶³⁶, Borchallu (Boshchallu)⁶³⁷ together with their chiefs to *Vall* of Georgia, by ordering the Karabagh tribes of Javanshir, Otuziki⁶³⁸, and Kiabirlu (77b) to move to Khorasan, as well as by appointing meliks from Armenian inhabitants in each *mahal* of Khamsa (Jraberd (Cheleberd)⁶³⁹, Khachen, Talish, Varanda and Dizak). He ordered them to obey nobody and send their appeals straight to shah's palace in case of need. As a result the power of the khans of Ganje vanished.

⁶³³ According to Abd ar-Razzak Donboli, the Qajar tribes were formed from the union of the three Turkish tribes of Salduz, Jelayir, and Tunghat (Donboli, *Ma'asir-e Soltaniye*, Tehran 1972, p. 4).

⁶³⁴ Siniq Kiorpu (Turk. – broken bridge) was the bridge on the Khran River.

⁶³⁵ 1148:1735/1736 year. Nadir Shah reigned 1735-1747.

⁶³⁶ The Qazakh tribe was a branch of the Mongol Uzbek tribe (V. V. Bartol'd, *Sochineniia* (Collected Works), Vol. 5, Moscow 1968, p. 212). A part of this tribe migrated to the northern regions of Armenia. It was one of the fifteen Qizilbash tribes (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 92, 134).

⁶³⁷ The Borchallu, Shamsaddinlu and Qazakh nomadic tribes, living in the northern regions of the Erevan Khanate, in the second half of the 18th century were naturalized by Georgia (Melikset-beg, *Vrats aglybiarnere*, Vol. 3, pp. 124, 132).

⁶³⁸ Otuziki was an artificial union of the 32 Kurdish and Turkish tribes. The Javanshir tribe was one of the tribes of that tribal union (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 96, 136).

⁶³⁹ The earlier names of Jraberd were Charaberd, Jaraberd, Chlberd, Chuberd, Jberd and Jermak (Alishan, *Artsakh*, Erevan 1993, p. 40).

THE MAHALS OF KHAMSA AND THE ORIGIN OF ITS MELIKS

The five mahals of Takht-e Qapu, with Christian population were called Khamsa, which means "five" in Arabic. [The districts] were the following:

The first was the district of Dizak. It extended from the river of Hagari and Mal-tape⁶⁴⁰ down to Giul-tape⁶⁴¹ and from the river of Arax to mount Khorhat⁶⁴². It was a fertile region, where cotton, rice, silk, grain and other cereals grew. It had several towns on the bank of Arax, which are now destroyed, but their ruins remain. Its meliks had come from Ottoman Turkey (Rum) in ancient times⁶⁴³. At the times of Nadir Shah there was a melik named Egan, who was very respectable. Nadir Shah treated him with a special benevolence. He was called "Shah's babaliq"⁶⁴⁴. The following extract is an evidence of it.

Once, in winter Nadir Shah's army stopped in Mughan. Melik Egan introduced himself to shah. The latter tempted him to bring field mushrooms.

Melik Egan said, - At Your service, - and departed.

His officials and village elders said to him: "Why did you agree to fulfil such a hard request?"

"This is none of your business. I have to give his answer": he answered.

⁶⁴⁰ Mal-tape was called a hill on the right bank of the Hagari River's middle course (*Karta Zakavkazskogo kraia*, see k. Mal-tapa).

⁶⁴¹ Giul-tape was on the south of the Kiondalan River, near to its mouth (*Karta Kavkazskogo kraia s pokazaniem gustom naseleniia* (A Map of Caucasian Region With Designation of the Density of Population), Baku 1908; *Dorozhnaiia karta Kavkazskogo kraia, sostavlena i litografirovana v voenno-topograficheskom otdete Kavkazskogo voennogo okruga* (A Map of the Roads of the Caucasian Province), Tiflis 1870 see p. Giul'tapinskii).

⁶⁴² Khorhat was called a mountain of the mountain chain stretching to the southeast from the Kirs Mountain (*Karta Zakavkazskogo kraia*, see m. Kurgat).

⁶⁴³ The information of various sources about the origin of the meliks of Dizak contradicts one another. In our opinion this is a result of an obscure handwriting of the passage of Mirza-Adigezal-Beg's "Karabagh-name". In the Russian publication of that book is mentioned that Melik-Eganyans of Dizak were from Lori (Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, p. 57). This is confirmed by Ar. Kostanyants ("Nyuter huy melikatsyoneri nazis" (Materials about the Armenian Melikdoms), Vol. I, St. Vagharshapat 1913, pp. 12-13). But its Armenian translation done in 19th century states that Melik-Eganyans had come from Urmia, a town in Persia (M.M., Manuscript 4463, p. 6). As the Arabic alphabet was used, the words Lori, Urmia, and Rum could easily be mixed (لوري رومي رومي). Since the evidences of Ar. Kostanyants and Mirza Adigezal-Beg coincide, most likely the right place of the origin of the meliks of Dizak was Lori.

⁶⁴⁴ "Babaliq" in Turkish "Father".

A few days later he came to H. M's presence (78a) and explained: "We sent a man to the highlands, but the places where the field-mushrooms grow, were covered with snow. So the order couldn't be done".

Nadir Shah was very pleased with his obedience and willingness to serve. He said:

"Father, I do know that there are no field-mushrooms in this frost, but I was trying to figure out how loyal and wise you are!

This is why he was addressed as "Shah's bubaliq". During Shah Nadir's reign he became the most respectable and the eldest among the meliks of Karabagh. Often he had the authority of province governor for his fairness and justice⁶⁴⁵.

They say: "One day Melik Egan's wife was asked to be the guest of Nadir Shah's harem. When she went there, various foods and refreshments were brought from the royal kitchen to treat the respectable guest. But she refused saying: "Today is a Lenten day and I can't eat".

Nadir Shah was pleased with her piety and ordered to make her presents.

The second was the district of Varanda, which extended from mount Kirs down to the valley of 'Ali Bali⁶⁴⁶, and from Khorbat mountain up to the rivers of Shushikend and Khalifalu⁶⁴⁷. It was also a fertile region, of cereals grain and other leguminous plants were common there. Its meliks were descendants of the noblemen of Gegharkuni (Giokcha) district⁶⁴⁸ and the village Zeiva, who came and settled down in the village of Avetaranots. They held the post of the meliks of Varanda District in the main. They were renowned as Melik-Shahnazarians (Shahnazarovs). However disagreements and conflicts between their descendents

⁶⁴⁵ According to the inscription at the portal of Melik Egan's house, in 1735 Nadir Shah appointed him to the post of the Administrator-in-Chief of the Armenian mahals of Artsakh and bestowed the title of "khan and beglarbeg" upon him (H. D. Paparyan, *Melik Egan endunaranı vınagir ardzonagrutyune* (The Inscription at the Portal of Melik Egan), *Lragir hasarakaban giryanneri*, Erevan 1985, No 5, p. 76).

⁶⁴⁶ The Ali Bali valley, a grain field is on the southeast of the Martuni district (*Kartu J-38-11-6*, Martuni, 1973).

⁶⁴⁷ Khalifalu (or Ghaybali) and Shushikend (or Karistak) are the old names of the branches of the Gargar River, flowing from the western and eastern sides of Shushi (Alishan, *Artsakh*, pp. 110-111).

⁶⁴⁸ According to K. Ter-Mikrtchyan, in 1603 a certain Mirzabek migrated from Gegharkuni to Varanda and established the melikdom of Melik-Shahnazaryans there (K. Ter-Mikrtchyan, *Dopyanq ev Melik-Shahnazaryanq* (The Princely Families of Dopians and Melik-Shahnazaryans), *Nyuster hay melikazaryaneri muzin*, part 2, Echmiadzin, 1914, p. 134).

were inevitable. Once Nadir Shah prescribed a crime upon one of these meliks and choked him, saying: "He is from the generation of Shirue".⁶⁰⁹

For a time the post of meliks was held by others, then, again, the descendants of Melik Shahnazar got it. Melik Shahnazar, being very wealthy, served Karabagh khans during their rule and gained much respect. At the beginning of his rule Panah Khan was greatly in need of money and Melik Shahnazar used to give him a hand. He and his son Jumshid (Jamshid) always served khans and were honored. He even gave his daughter Hurzad Khanum in marriage to Ibrahim Khan and established blood-ties with him to improve his situation and strengthen his position.

They say, once, (at the beginning of Panah Khan's rule) Melik Shahnazar said to him:

—Why are you so concerned? I have been supplying your army with rye for seven years.

Later under Russian rule some of the sons of Melik Shahnazar were still honorable men.

The third *mohal* was Khachen. It extended from the river of Gargar down to the river of Qabartu⁶¹⁰, and from the mountains of Qirkhqiz⁶¹¹ and Mikhtukian⁶¹² up to the woods of Bayat⁶¹³. Grain was abundant there, too and people gathered rich harvest, but no to such an extent and quality as in Varanda. Rice was cultivated at some areas here. The region was famous for its woods and forests. They say, (79a) there had been a fortress called Haterk in the estate of Khachen, which has become a small village now. Its *meliks* are the descendants of Hasan-Jalalians (Jalalovs). At the times of Panah Khan a Mirzakhani from Khuzistan⁶¹⁴ after their murder seized the post of meliks in return of his loyal services and assistance to the khan. His [Mirzakhani's] descendants also had held the post of meliks. The last was Qahraman at the times of Russian State's rule.

The fourth district was Jaberdi (Chelebird), which stretched from Qirkhqiz down to the woods of Bayat and Barda', and from the river of Khachen and the

⁶⁰⁹ Shirue known as Kavat II was a Sasanian Shah, who ascended the throne of Persia in 628 dethroning and killing his father, Shah Khsarav Parvis.

⁶¹⁰ The river Qabartu or Kabartu flows through the valley, located between the Khachen and Tartar Rivers (*Karta Zakavkazskogo kraia*, see Kobartu).

⁶¹¹ In 19th century Qirkhqiz was the name of a mountain range stretching from the Ghiz-kala village in the northwest down to the sources of the Khachen River (see Artamonov, *Persia*, p. 105; *Karta Zakavkazskogo kraia*).

⁶¹² The mountain range of Mikhtukian stretches from Hagari River up to Tartar, where joins the Karabagh chain. Mikhtukiand is a Mount of that range with a height of 3411m.

⁶¹³ Bayat- Now there is no wood in the area, but the quality of its ground affirms that it was woody in the past (*Soverskii Azerbaïdjan*, p. 38).

valley of Qabartu down to Tartar river. This was also a fertile region rich in corn and other cereals. Its meliks came from Maqavuz⁶⁵⁵. Its people were known for their courage and fortitude. The most part of this district was woodland and full of impregnable places. There was a fortress named Jermuk (Charmikh), which was very firm and inaccessible. Meliks had their seat there always performing many feats of valor. One of them Melik Allah-qoli Soltan, celebrated for his courage, accomplished feats of valor serving to Nadir in the war against [Turkish] commander Koprulu Oghli pasha. Nadir Shah ordered to confer the title of "soltan" on him instead of "melik" and call him Allah-qoli Soltan. They were from an old noble family, very respectable in Armenia.

The fifth district was Talish, which extended from the mountains of Mrav and flowery Gulistan down to the bank of Kur and from Tartar river up to the river of Geran. This was also a fertile region. Corn and other plants were cultivated there. Its meliks came from Shirvan and settled in the village of Talish. They were called Melik Beglarians (Boglarovs). After some generations of that family filling the post of meliks, Melik Hovsep (Yusup) the Great occupied the fortress of Gulistan and settled down there. Later, the descendants of this family served to the Russian State and were very respected.

THE MAHALS OF ZANGEZUR AND THEIR SITUATION

On the other side of mountains, where Zangezur, Capan (Qapanat) were located and the Kurds of Karachorlu, Haji-Samlu⁶⁵⁶, Kelbajar⁶⁵⁷ lived, there were several *minbash* units: Karachorlu, Haji-Samlu, Khndzorak (Khanzirak)⁶⁵⁸, Goris⁶⁵⁹,

⁶⁵⁴ Khnzirstan is a village in the district of Khachen, in the northwest of Hills (Barkhudariants, *Artsakh*, p. 160).

⁶⁵⁵ Maghavuz was called the Aghahejk (Kashatagh) District in the province of Siwnik (Karapetian, *Hay mshakatsi*, p. 127). There is information in another historical source confirming that the meliks of Jraber were the descendants of Melik Haykaz of Kashatagh (Maghavuz) (M. Barkhudariants, *Panmaryan Aghvanits (History of Aghvanik)*, Vol. 2, Tiflis 1907, p. 51).

⁶⁵⁶ In XIX century the Kurdish Shiah Moslem half-nomadic Karachorlu tribe lived in the region of Duralagiaz. Haji-Samlu was a branch of the Karachorlu Tribe (P. Lerkh, *Izledovanie ob iranskikh kurдах i ikh predkakh, severnykh khvaldeialkh (Researches about Iranian Kurds and the Ancestors)*, Vol. 1, St. Petersburg 1856, p. 89).

⁶⁵⁷ We have not come across any record about Kelbajar tribe. If Neresov is not mistaken, and such a tribe really existed, its name surely is derived from the place of its habitation - Kelbajar, which is the perverted variation of Kurvajar, a village in the Dsar District of Artsakh (Karapetian, *Hay mshakatsi*, p. 51).

⁶⁵⁸ A settlement in the Shohapanik district of Siwnik, to the north of Bjnagh.

Tatev⁶⁰³, Meghri Giuney⁶⁰⁴, Capan and Chavndur (Chuldur)⁶⁰⁵, which were governed by separate officials.

Beforehand Capan⁶⁰³ together with the districts of Meghri Giuney, Ajanan⁶⁰⁶ was under the rule of Azad-Jiran, Ordubad⁶⁰⁵, Sisian⁶⁰⁶ and some other villages were subordinated to Nakhichevan, Haji-Samla, Demirchi-Hasanlu⁶⁰⁷ and other tribes were the subjects of Georgia.

These places were always inhabited by Armenians. However some of them scattered not long ago and nomadic tribes occupied their settlements.

There lived many eminent and renowned men and meliks, whose descendants are now alive. For example, the descendants of Orbelians (Orbelianovs) now live in the Tatev Village. Their ancestors had been outstanding and respectable people at the times of former shahs. This is known from the contents of the *ruqams* given to them. Now there live Melik Musi, Melik Manuchehr, and Rustam Beg Orbelianovs from this family⁶⁰⁸.

⁶⁰³ Goris was densely populated settlement of Zangezur of 19th century (Alishan, *Sisakan*, p. 261).

⁶⁰⁴ Tatev, the ecclesiastical center of Siwnik, was on the bank of the southern tributary of the Bargushat in the Tatev District of the Karabagh Khanate in 19th century (*Hay zhoghovrdi patmutsiun*, Vol. 5, p. 15).

⁶⁰⁵ Meghri and Giuney are the translated Persian and Turkish variations of the same toponym of Azevik region of Siwnik. There is also another variation of that place-name Genaz (Alishan, *Sisakan*, p. 261).

⁶⁰⁶ Chavndur occupies the territory of the earlier district of Kovsakan in the valley of the Chavndur River. Nersesov calls that region Chuldur, which must not be confused with the Chelder Mountains and Chelder Lake on the boundary of the Eastern and Western Armenias.

⁶⁰⁷ According to Alishan, the region of Capan included the neighboring regions of Dzorik and Baghk (Alishan, *Sisakan*, pp. 8-9).

⁶⁰⁸ Ajanan was the western part of the region Baghk of Siwnik (*Ibid.*, pp. 315-344).

⁶⁰⁵ Azad-Djiran and Ordubad were the parts of the Goghtn region of Siwnik.

⁶⁰⁶ Sisian included in itself the neighboring regions of Haband and Tsgbuk (*Ibid.*, pp. 8-9).

⁶⁰⁷ The Demirchi-Hasanlu tribe is recorded as a nomadic tribe living in the northern regions of Erevan Khanate, that supplied the Georgian army with soldiers (Meliksetbeg, *Vrats agbhyurnere*, Vol. 3, pp.132, 140).

⁶⁰⁸ R. E. Smith and R. G. Dwight, who visited Siwnik at the beginning of 19th century, confirm, that the descendants of Orbelians were living in Tatev at that time (see, *Researches of R. E. Smith and R. G. Dwight in Armenia: including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia*, Vol. 2, Boston 1833, p. 24). Melik-Tangyans of Angeghakot and nearby Brnakot, and Melik-Paradanyans of Tatev and Bekh are referred as the descendants of the "Orbelians in Sisian" (Hewsen, R., *The Meliks of Eastern Armenia*, *Revue des etudes Armenians*, Paris 1975-1976, p. 224, 229). For details about the descendants of Orbelians, living in 18th-19th Centuries, see K.

(80a) The descendants of this family had always been celebrated and respectable, army-commanders in Georgia and other places during the reign of Turkoman as well as Safavi Shahs.

There also lived Melik Poghos, Melik Ghazar and Melik Aqabeg in the *mahal* of Sisian, who were its noblemen and had relations with the meliks of Tatev.

There had been distinguished and honorable meliks also in the villages of Goris, Khndzorak (Khanzirak), and Tegh⁶⁰⁹, who struggled long for their faith against malicious enemies. There lived powerful meliks, who were the lords of Khanazak and the land area of Hagari River. They were Melik Haykaz and his sons, who had *firman*s from Safavi and other shahs, witnessing of their high esteem⁶¹⁰. They had long quarrels and struggles for defending their faith, and never paid any tax to enemies...

In the end they were annihilated. But the ruins and trays of their buildings still remain, for instance in the villages Minkend⁶¹¹ and Bazarduz⁶¹², which are very nice and favorable summer quarters. Now they are abandoned ruins, only Kurdish and other nomadic tribes reside temporarily there.

Avan Yuzbashi was one of those outstanding persons, who gained power in Karabagh⁶¹³, made fortifications in the ravine of Khaznadarasi⁶¹⁴ and struggled against the enemies of his faith accomplishing feats. They say, when the Ottoman troops came and occupied Erevan, Tiflis and Ganje, the same Avan attacked the seven-thousand-soldier Turkish army in Capan near Chavodur, with his small group of men, smashed them and slew its most part.

Kostikian, *Siwniki Orbelianere XVIII-XIX dorerum* (Orbelians of Siwnik in 18th-19th Centuries), "The Countries and Peoples of the Near and Middle East", XIX, Erevan 2000, pp. 70-79.

⁶⁰⁹ A settlement on the left bank of the Hagari River in the Haband District of Siwnik.

⁶¹⁰ Some of these documents are read and published by H. D. Papazyan, (*Matenadarani Parsakakan suveragrere: Hrovartakner*, 15-17d. (The Persian Documents of Matenadaran: Decrees of the 15-17th Centuries). Vol. 2, Erevan 1959, doc. 9, 15, 32, pp. 67, 89, 99).

⁶¹¹ A settlement in the Kashatagh (Aghabejk) district of Siwnik on the bank of Eremos River, a tributary of the Hagari River (Alishan, *Sisakan*, pp. 101, 243).

⁶¹² Bazarduz was called the valley of the Ghorch-Chay River, the tributary of the Hagari River in Aqabejk district (Alishan, *Sisakan*, p. 270).

⁶¹³ Avan Yuzbashi was one of the Commanders of the Armenian *sghaq* troops waging war against Persian and Turkish aggressors in early 18th century.

⁶¹⁴ "Khaznadarasi" in Turkish "the Ravine of treasures". It was a deep ravine in the south of Shushi. According to Hakop Zakaryants, during Aqa Muhammad Khan's campaign in 1795, the Armenian inhabitants of Karabagh sought refuge "in a cave in the southern side of Shushi, which was so fortified that Ibrahim Khans transferred there

Also, David Beg sardar, who gained power in ... and with his scanty people and followers defeated many of his enemies and captured some strongholds...

THE ORIGIN OF THE KHANS OF KARABAGH AND THEIR RISE

They descend from sub-tribe Sarijallu⁶⁷⁵, an offshoot of Javanshir tribe. Others say they were from a Tatar tribe: one of the significant members of the tribe left his native land, came to Georgia and settled in the fortress of Lori. He served the khans of Ganje, when they were still powerful. Afterwards he came and joined the tribe of Javanshir in Karabagh. There he married and a son was born to him, who was named 'Ali. Since 'Ali was yellowish, he was called Sarije⁶⁷⁶ 'Ali. He was wealthy, therefore a great number of workers and servants gathered around him. Their group was also called Sarije 'Ali. His son Ibrahim Aqa⁶⁷⁷ inherited all his fortune and increased it. Their inheritance included the garden at Aghdam⁶⁷⁸, a land estate and pastures in Arasbar⁶⁷⁹ and a large number of cattle. The name of Ibrahim Khalil is inscribed at the summer quarter of Qalaa⁶⁸⁰.

When Nadir Shah conscripted a troop from Javanshir tribe, he took Fazl 'Ali beg, the eldest son of Ibrahim Khalil, named as a soldier of his *ishikaqazi*. Soon he was killed in a battle, so [Nadir] summoned his younger brother, Panah 'Ali and appointed him at the post of a herald. Some time afterwards Panah 'Ali left his service and ran away to Karabagh. He lived there hiding. The infuriated Nadir Shah ordered the *amirs* and *beglarbeks* of Azerbaijan, Shirvan, and other countries to catch him and send him back, but they failed to catch him. [Panah 'Ali stayed in

his treasures" (H. Zakaryants, *Panunivn*, p. 6). May be therefore the ravine was named Khaznadarsi.

⁶⁷⁵ The settlements of the Turkish Sarijallu tribe are recorded in the statistic data compiled by Russian officials (See in *Opisanie Karabaghskoi provincii*).

⁶⁷⁶ "Sarije" Turkish "yellowish".

⁶⁷⁷ The geneology of the khans of Karabagh, (see AKAK, Vol. 2, doc. 1415, p. 695).

⁶⁷⁸ Aghdam, a settlement on the left bank of the Gargar, founded at the second half of 17th century. Panah Khan and his successors made it their winter quarter (Karapetian, *Hay nishakryti*, p. 222).

⁶⁷⁹ The minbashi region of Arasbar was in the valley of Jebnil on the northern bank of the Arax (*Obocrenie Rossiiskikh vladonii za Kavkazom, v statisticheskom, etnographicheskome i finansovom otnosheniakh* (Statistical, Ethnographical and Financial Review of the Russian Domains Beyond Caucasus), Vol. 3, St. Petersburg 1836, p. 262).

⁶⁸⁰ Qalaa-tpa was one of the burial mounds near to Bayat (Karapetian, *Hay nishakryti*, p. 231). Nersesov might have meant this place.

this situation] until the year of 1161⁶⁸¹, when the news about Nadir Shah's murder spread. Panah 'Ali Beg came out of his refuge, surrounded by a crowd of his tribesmen and relatives and began committing unauthorized actions. He treated the Javanshir, Otuziki, Kiabirli tribes, returned from Khorasan together with the tribes of Georgia, well, gave them areas to live and kept under his protection. He gathered a group of eminent young men and started to skirmish with everybody.

'Ali-qoli Khan⁶⁸², Nadir Shah's nephew reigned after his uncle's death. He appointed Amir Aslan Khan Qirqullu⁶⁸³ to the post of governor and Commander-in-Chief of Azerbaijan. When the new governor heard of Panah 'Ali Beg, he wanted to see him. They met and he suggested to him (Panah 'Ali) to submit to 'Ali Shah. Panah 'Ali found it expedient to admit. Amir Aslan Khan reported about this to 'Ali Shah and brought him *khal'at*, swords and *ruqam* of khanate.

Then Panah Khan thought, that as he had just begun to rule, he needed a fortress to serve as a safe refuge in cases of danger. That is why, in 1752/1162⁶⁸⁴ he put up a fortress at Bayat⁶⁸⁵, fortified its walls and settled there. At the meantime, those who envied him: the people of Otuziki, Javanshir and Khamsa meliks of Karabagh, sent an appeal to Haji Chelebi⁶⁸⁶, the governor of Shirvan from Shirvanshahs' family. They explicated to him, that Panah Khan had become the ruler of Karabagh, was building a fortress and strengthening his hands. They incited war, warning him not lose the time or else he would not be able to resist him in future.

Responding to their appeal, Haji Chelebi recruited a big army from Jar, Baylakan (Balakan)⁶⁸⁷ and Shirvan, and began a campaign against Panah Khan⁶⁸⁸.

⁶⁸¹ 1161:1748, Nadir Shah was killed in 1747.

⁶⁸² Ali-qoli or Adil Shah reigned 1747-1748.

⁶⁸³ Qirqullu was a branch of a Turkoman Afshar tribe, which migrated from Turkestan to Azerbaijan. Amir Aslan Khan Qirqullu was appointed to the post of the governor of Azerbaijan by Nadir Shah in 1151:1737. Consequently Ali-qoli accessing to the Persian throne affirmed him at his post (Mirza Mahdi Khan Astarabadi, *Tarikh-e Alam araye Naderi* (History of Nadir Shah), pp 170, 171(pers.)). According to Butkov, Amir Aslan Khan besieged the fortress of Panah Khan and the latter submitted to him (P. G. Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god* (Sources for a New History of the Caucasus, 1722-1803), St. Petersburg, Vol. 1, p. 236).

⁶⁸⁴ 1162:1748. According to Mirza Adigezal-Beg the fortress of Bayat was built in 1161 (Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, Baku 1850, p. 53).

⁶⁸⁵ Bayat is a ruined fortress on the left bank of Gargar River, 26 km to the West of Aghjebedi.

⁶⁸⁶ Haji Chelebi was one of the famous khans, who revolted against Nadir Shah of Persia in 1745 and won independence (Leviatov, *Ocherki*, pp. 121-125).

⁶⁸⁷ The district of Jar "is located between the western rivers of Zakatala and Kakhavan, and the continuation of the Derbend wall and the Balasakan or Baylakan plain"

The latter demonstrated resistance with his men in the fortress of Bayat. It was a hard war and Haji Chelebi was unable to defeat Panah Khan, so he returned without attaining his aim. On his way back, he said the following: "Until now Panah Khan was merely a gold, we came and minted a coin of the gold".

These words turned to a proverb among the people.

Afterwards in 1165/1755⁶⁸⁸ Panah Khan found a better spot for new fortress Shabbulagh in Tarnakiut⁶⁸⁹ and came there to build it on the slope of a hill. He designed the project of its buildings, mosques, markets, and bathhouses, and built a safe refuge. Then started to find fault with the meliks of Jraberd and Talish and clashed with them.

At that time there were disagreements between the meliks of Khamsa on account of the election of their chief, to whom the others had to obey. Melik Shahnazar assassinated his Uncle Melik Huseyn seized from him the post of melik and became the head of Varanda district. Khamsa meliks, enraged by this, made their forces ready to attack him. Melik Shahnazar fortified himself in Avetaranots village: he fenced it off with walls to defend himself. Meliks being unable to seize Avetaranots, plundered the district of Varanda and came back with the intention to attack it the next year and punish Melik Shahnazar.

Melik Shahnazar felt his weakness against the united power of meliks and, to escape from meliks' rage, was compelled to rely on Panah Khan and submit to him.

(Barkhudaryants, *Aghyanits eskir*, p. 271). The Baylakan settlement, located in the district of Zakatala shouldn't be confused with the town of Baylakan in the Mil Steppe (For more details, see V. F. Minorskii, *Istoriia Shirvana i Derbenda* (History of Shirvan and Derbend), Moscow 1963, p. 33). In 19th century the communities of Jar, Baylakan, Tale, and Jinikh formed one administrative unit (*Istoriia, geografia i etnografiia Dagestana XVIII-XIX vekov, Arkhivnye materialy* (History, Geography and Ethnography of Daghestan: Archival Materials), Moscow 1958, p. 254).

⁶⁸⁸ For details about Haji Chelebi Khan's campaign in Karabagh see, K. Kostikian, *Gharabaghi XVIII dari pahnutlami est Mirza Yusuf Nersesovi "Tarikh-e Safi"* (The History of Karabagh in the 18th Century According to "Tarikh-e Safi" of Mirza Yusuf Nersesov), P.B.H., 1999, No 2-3, pp. 348-349).

⁶⁸⁹ 1165:1751/1752.

PANAH KHAN'S WAR AND BATTLES AGAINST THE MELIKS OF KHAMSA

Melik Esayi (Sa'i), the head of the *mahal* of Dizak, renowned for his courage, had numerous battles against Panah Khan⁶⁹¹. Once in a battle the latter was defeated by Melik Esayi: he destroyed his army and Khan fled to Bayat and spent almost a month in the woods, sleeping on grass and leaves. (83a) In a while, Panah Khan assembled his troops with the help of Haji Chelebi and proceeded with his war against Melik Esayi.

Soon, through the mediation of negotiators the hostility ended in a peaceful agreement. As Melik Esayi was a humble, honest, and self-confident man, he went to Panah Khan with some of his men from village elders, and Panah Khan insidiously arrested him and murdered⁶⁹². He persecuted and victimized all his sons and seized their wealth. Some of them [his sons] ran away, others adopted Islam to save their lives. Currently, some of his descendants are both of Moslem and some - of Christian faith⁶⁹³.

Also, there was misunderstanding between the grandson of Ulubab⁶⁹⁴ and Panah Khan. The former gathered his people from different villages in the fortress of Balluqaya⁶⁹⁵ and unleashed war against Panah Khan. Panah Khan attacked the fortress. There was a severe battle. He captured the fortress and massacring the majority of its defenders built a minaret with their heads. Afterwards Meliks' people submitted to Panah Khan served him and obeyed his orders.

At the beginning of Panah Khan's rule Melik Allah-qoli of Jraberd went to Amaras to meet him with the intention of improving his situation. At that time Heidar-qoli Khan, the governor of Nakhichevan, was Panah Khan's guest. Seeing Allah-qoli Soltan's sublimity and majestic carriage, he said to Panah Khan: "Such a celebrated person will not serve you and no two dukes should rule (83b) a

⁶⁹⁰ The fortress of Shahbulaq (Tarnakiut) was built at the southwestern foot of Vankasar Mount, in Aghdam District of Karabagh (Karapetian, *Hay mahakuyti*, p. 226).

⁶⁹¹ According to Ar. Kostaneants, the struggle between Panah Khan and Melik Esayi lasted for seven years ("Nysuter hay melikutyunneri masin", part 1, p. 44).

⁶⁹² Melik Esayi was killed in 1781 by Ibrahim Khan's order (*Divan hay simagrutyun* (Collection of Armenian epitaphs), Vol. 5, Artsakh, Erevan 1982, p. 179, Nersisyan, *It istorii*, Vol. 1, pp. 295, 306).

⁶⁹³ "Nysuter hay melikutyunneri masin", part. 1, p. 81.

⁶⁹⁴ The name of that melik of Khachen was Melik Allahverdi (Raffi, *Khamzayi melikutyunner*, p. 201), who was appointed to the post of melik at 1728, by Mustafa Pasha (A.C.M., file. 2b, doc. 169).

⁶⁹⁵ Balluqaya or Ballugaya is recorded as a village on the left bank of the Khachen, to the east of the Aradjdzor Village (Alishan, *Artsakh*, Erevan 1993, p. 74).

country. The way out is to stab him with your dagger and color the black land of Amaras red with his blood.

Panah Khan took Heidar-qoli Khan's counsel: he had Allah-qoli Soltan arrested and murdered⁶⁹⁶. As a result a struggle began between Allah-qoli Soltan's relatives and Panah Khan. His brother Hatam decided to take revenge on [khan] and unleashed war against [khan]. He fought with Melik Hovsep [of Talish], who had killed his Uncle Melik Hatam and seized the post of the melik. They had armed clashes and skirmishes with Panah Khan. They settled down in Jermuk, a fortress that turned to be their refuge. The repeated attacks of Panah Khan ended in failure. Nevertheless their harvests were destroyed and the fields trampled under the hoofs of passing cavalries. They fought and struggled in this way against Panah Khan for four or five years, sometimes alienating with his enemies and causing great damages to his power⁶⁹⁷.

A certain Arzuman is said to have a group of brave warriors around him and perform feats of valor there⁶⁹⁸. Once Panah Khan said to the father of Arzuman: "Why don't you counsel your son to calm down and give up his evil deeds?"

He answered: "He is not my son, because if he were, he would allow nobody to get out of the fortress of Shushi".

One day Panah Khan sent Cheragh Beg to capture Arzuman with a group of cavalry.

On hearing this, Arzuman attacked and defeated his cavalry and had him caught. The next day he made a target of him [Cheragh], saying: "Either admit, that Jesus is the only God or I'll shoot".

Cheragh admitted this and was set free. When he came to Panah Khan, he was reproached: "You should be ashamed to call Jesus the only God to save your life".

Cheragh explained: "Oh, Khan if you saw Arzuman in all his grandeur and sublimity you'd call him a god, too"⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ According to an evidence recorded in an Armenian chronology, Allah-qoli Soltan of Jraberd was killed in 1749 by Panah Khan's order (*Manr Zhamanakagrutyunner* (Short chronicles), Vol. 1, Erevan 1951, p. 396).

⁶⁹⁷ The Georgian historians also recorded about those events (See, Melikset-beg, *Vruts apbyumere*, pp. 107, 109).

⁶⁹⁸ The Armenians of Karabagh composed many legends about the struggle of Armenian people against the khans of Karabagh. Raffi has recorded the legends about Tyuli Arzuman, Dali Mahrasa and Chulaghan Yuzbashi, who fought against the Moslem khans (Raffi, *Khantsayi melikutyunner*, pp. 206-207).

⁶⁹⁹ Arzuman Yuzbashi, an Armenian army commander of Jraberd, died in 1796, his grave is in Ganje, in the yard of the church of St. Hovhannes-Mkrtich. (Barkhudariants, *Artsakh*, p. 98).

Thus despite the discrepancies among the Armenians, they fought for a long time until Panah and his son Ibrahim Khans could gradually strengthen their position and oppress them.

Melik Hatam and Melik Hovsep were forced to leave their native land and make their escape to Ganje. They had stayed in Shamkhor for seven years. During Aqa Muhammad Khan's invasion to Karabagh Melik Mejnun, Melik Hatam's son joined him and fought in the war against Ibrahim Khan.

PANAH KHAN'S COMING TO POWER AND HIS INFLUENCE UPON OTHER COUNTRIES

There was no sovereign governor in Iran after Nadir Shah. Every region and district had its own ruler. They fought with their troops against one another. One of them was Azad Khan with the tribe of Afghans³⁰⁰, the other - Kerim Khan, who occupied Fars, Lurestan, Arak, and the territory near to it, the third- Muhammad Hasan Khan Qajar- he conquered the districts of Astarabad and Mazandaran, and the last, Fath' Ali Khan Afshar - the governor of Urmia (Urumi)³⁰¹. None of them obeyed the other.

Panah Khan started to rule over Karabagh. He took advantage of the disagreements between Armenian meliks of Khamsa, brought them under his control and punished the rebellious ones. He seized from the governor of Nakhichevan the *mahals* of Meghri Giuney down to Bargushat. The mahals of Zangezur and Capon were captured from the *beglarbegs* of Tabriz, and also the territory from the river of Tartar and Ushachogh³⁰² down to the borders of Sevan

³⁰⁰ Afghans are the tribes living in the territory of today's Afghanistan. At the beginning of the 18th century some of the tribes invaded Persia and conquered most part of it. The struggle against them headed Nadir-qoli Khan, who after liberation from their yoke ascended the throne of Persia (Encyclopedie de l'Islam, Vol. 1, Paris 1960, pp. 247-248). In spite of the short duration of their predominance (1720-1730) some Afghan tribes managed to migrate to Azerbaijan. After Nadir Shah's death Azad Khan Afghan, their leader, exposed pretensions to the throne of Persia.

³⁰¹ Afshars were a Turkish tribe, recorded by M. Kashgari and Rashid-ed-din to be one of the 24 Oghuz tribes (Petrushevski, *Ocherki*, p. 122). During the period of Safavi shahs' rule the groups of this tribe lived in various regions of Persia. During the rule of Shah Abbas I some groups settled in the district of Urmia and played a significant role in the Persian army (Encyclopedie de l'Islam, Vol. 1, pp. 247-248).

³⁰² The river Ushachogh or Uznjigh falls into a tributary of the Tartar River to the northwest of Hatanris (Alishan, *Artsakh*, p. 43).

Lake (Giokcha)- the settlement of the Kolani tribe³⁰³ from the governor of Erevan. Thus, from 1755 through 1757 Panah Khan became the governor of the whole territory from the bridge of Khoda-Aferin (on Arax River) down to the river of Kurak, which had been the dominion of the *beglarbeks* of Ganje. Moreover, he brought groups of people ruled by one *minbashis* of Kengerlu tribe³⁰⁴, living in Nakhichevan, of Demirchi-Hasanlu³⁰⁵ and Jinlu³⁰⁶ tribes from Georgia to Karabagh and settled down. All of them were brought near and given places worthy for habitation. They served to him faithfully and never betrayed or disobeyed his will.

Javanshir, Otuziki and Kiabirli tribes had been Karabagh inhabitants. All of them served to him [Panah Khan], but, occasionally, the tribes of Javanshir and Otuziki betrayed him. [Panah Khan] subdued the khans and governors of Ganje, Karadagh, Ardebil, and Nakhichevan in a short time. He appointed his men and agents in some of them, took heirs and wives as hostages from every country and kept them in Tamakiut.

HOW SHUSHI WAS PUT UP, MUHAMMAD HASAN KHAN QAJAR'S ATTACK UPON IT AND HIS UNSUCCESSFUL RETREAT

Soon, the news about Muhammad Hasan Khan's power over Araq, Azerbaijan and Mazandaran spread. Panah Khan was anxious: after the death of Nadir Shah he had somehow established friendly relations with the latter's nephew 'Ali Shah and Amir Aslan Khan Sardar. Therefore he [Muhammad Hasan Khan] might open hostilities. He was not safe also from the aggressions of his old enemies- neighboring khans, and they might instigate him to invade Karabagh. In consequence, his people and tribes would suffer from ravages caused by enemy troops. Therefore, the way out of the situation was to be found before the accident happened. He consulted with his officials and experienced counselors about finding a firm and pleasant place for building a fortress, where they could find a safe

³⁰³ The Kurdish Shia Muslim Kolani tribe is recorded as a nomadic tribe living in Erevan Khanate in 18th-19th centuries. (Simeon Erevantsi, *Djambir*, p. 106, Shopen, *Istoricheski pamiatnik*, pp. 318, 528).

³⁰⁴ Kengerlu was a branch of the Qizilbash Ustajlu tribe, whose chiefs had the district of Nakhichevan as their hereditary domain (Petrusievski, *Ocherki*, pp. 94, 127).

³⁰⁵ The settlements of Demirchilars (Turk.- Demirchis) are recorded in the 19th century statistic data of Erevan and Karabagh provinces (Shopen, *Istoricheski pamiatnik*, p. 318, *Opisanie Karabaghskoi provintsi, vladenia Mehdi Kali khana*).

³⁰⁶ Jinlu tribe is recorded in the 19th century statistic data of Karabagh compiled by Russian officials (*Svod statisticheskikh dannyykh*, the district of Javanshir, sector 1).

refuge in case of troubles. After some searches, by Melik Shahnazar's indication and advice they found the place of Shushi, a big town now. Panah Khan went there, walked about and examined its environs with his own eyes and praised it in every aspect. Since the area lacked rivers, he ordered to dig wells at several spots and a lot of water sprang out. In the *Asad* of 1765/1171⁷⁰⁷ (85a) of Christian and Moslem chronology he founded the town of Shushi. From western, eastern and northwestern sides it is surrounded with high rocks; none could overcome them neither on foot nor on horseback. He decided to construct a wall with the help of village inhabitants, meliks of districts and tribe chiefs on the southern and the southeastern sides. It was built with stone and brick, walls having the height of five *zars* and a thickness of two and a half *zars*. No weapon could damage that. Four gates were also constructed: the two of them from western and northern sides, which were called the gates of Shushikend and Mokhtar, the other two - on the western and north-western, one was called the gate of Erevan, the other - of Ganje and Jraberd⁷⁰⁸. The fourth gate is destroyed now: a wall is built instead. After the completing the construction of Shushi Panah Khan had the inhabitants of Tarnakiut fortress (Shahbulagh), the population of some villages of Karabagh moved and settled down there. There he established a mint and minted the coin named Panahabad, its weight being over one *misqal*. "پناه‌آباد - Panahabad" was stamped (85b) on one side of the coin and the pious Mohammedan formula [لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ] ⁷⁰⁹, on the opposite side. Six of them were equal to a unit of Russian money and eight - to one *toman* of Karabagh⁷¹⁰.

A year after the construction of Shushi, the word about the unexpected approach of Muhammad Hasan Khan Qajar with a huge army spread very fast. He conscripted people from Araq, Azerbaijan, and other regions [of Iran] to attack Shushi⁷¹¹. (86a) Therefore Panah Khan summoned the brave young men and experienced warriors from his tribes and villages of Takhte Qapu to the fortress of Shushi, made preparations for its defense and the repulse [of the enemy].

⁷⁰⁷ 1171: 1757.

⁷⁰⁸ Compare with R. H. Ter-Gasparian, *Shushi*, Erevan 1993, p. 13.

⁷⁰⁹ The pious Mohammedan formula: "There is no God besides Allah and Mohammad is his prophet".

⁷¹⁰ Panahabad was one of the stable monetary units of Transcaucasia, which was in use beyond the borders of the Karabagh Khanate as well. The coin had been used by mid-nineteenth century, although it was depreciated. In 19th century it was equal to 10 *shahis* or a Russian coin (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa-e Naseri*, Vol. 9, p. 297; *Statisticheskoe obozrenie Perzii*, p. 60).

⁷¹¹ Muhammad Hasan Khan's invasion of Karabagh took place in 1757 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Vol. 9, p. 37; Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza s 1722 po 1803gg.*, Vol. 1, St. Petersburg 1869, pp. 243-244).

Muhammad Hasan Khan arrived with great army and stopped at Khatun Arkh⁷¹², near Shushi. He did not dare to go nearer. He tried long to negotiate with Panah Khan through deceitful tricks, but failed. The Karabagh people and cavalymen made several attacks upon his armed forces, robbed them and blocked the ways of its war supplies. Meanwhile, Muhammad Hasan Khan was informed about the rise and victories of Kerim Khan, his march to Araq and, therefore, he moved back to Araq. The two big cannons, brought by him from Tehran and called *hesar-topi*⁷¹³, were left there and then, after his departure, were taken to the fortress. There they remained until 1826/1242 and were used by its Russian garrison against Qizilbashes during the siege of Shushi.

As the population of Shushi increased rapidly, the old walls of the fortress, built at the times of Panah Khan, were destroyed in 1789/1204, during the rule of Ibrahim Khan and strengthening influence of the Russian State. New, more stable walls were built within a *verst* distance, according to the project of skillful architects. Its inhabitants were mostly Armenians. A part of them Panah Khan had brought from Meghri, Agulis, Ordubad, Kazanchi, the district of Jraberdi, as well as from various villages [of Karabagh] and settled there. A part also [of its inhabitants] Ibrahim Khan gathered there during his rule.

Although at the times of Panah Khan, when Shushi was just founded, its Moslem population prevailed: they were brought from Tabriz, Nakhichevan and Karabagh tribes. However owing to the impregnability of Shushi, the number of Armenians gradually increased. So that now, (1855/1271) at the age of the Russian great State's rule, the two thirds [of its population] are Armenians and the one thirds - Moslem Shiites⁷¹⁴. At first there were few buildings. And now there are numerous, the number of which increases day by day, and among which the nice ones are more and more.

The names of the Armenian blocks of the city of Shushi are: Meghrilu, Kazanchilu, Agulislu, Cheleberd and Daredabaqan. The lower and western blocks are the Moslem blocks with the names: Kurtlar, Julfa, Quilugh, Chokhur, Haji-Yuseflu, Mardinlu, Jhudlar, Sa'atlar, Mamaii, Khoja-Marjanlu, were located in lower and western areas⁷¹⁵.

⁷¹² M. Barkhudariants mentioned the village of Mar Khatun in Varanda district (Markhudariants, *Artsakh*, p. 87). The author most likely means the canal (Turk. - "Arkh") passing through it.

⁷¹³ "Hesartupi" Persian "fortress-cannon".

⁷¹⁴ For details about the changes in ethnical structure of Shushi's population see in Ter-Gasparian, *Shushi*, p. 70-84.

⁷¹⁵ Nersesov has not written down the names of all Armenian blocks of Shushi. The names of all blocks of Shushi, see in the Central State Historic Archive of AR, Dadyan fund 319, folder 1, file 1, p 52.

THE IMPRISONMENT OF PANAH AND OTHER KHANS BY HERAKL

When Muhammad Hasan Khan went away with no success, Panah Khan felt stronger. He consulted with Kazem Khan of Karadagh, Heidar-qoli Khan of Nakhichevan, Shahverdi Khan of Ganje and came to a decision to punish Haji Chelebi and awaken him from the sleep of ignorance because on becoming the sovereign of Shirvan and Daghestan, he took no notice of them and their friendship⁷⁰⁶.

They let Herakl (Arakli) Khan, the *Vali* of Georgia know about their intentions. He gave his consent and asked them to come (87a) and meet him on his territory, to consult and talk about their future struggle against him [Haji Chelebi]. The khans got ready and came to the place called Qizil-Qaye, near to the city of Ganje, and put up their tents there.

Vali imprisoned the four khans [Panah Khan, Kazem Khan, Heidar-qoli Khan and Shahverdi Khan]. One of Shahverdi Khan's servants immediately hastened to Haji Chelebi, who had come with a huge mob to the bank of Kur and stopped near the river-crossing of Mingechaur, on horseback to break the news. Haji Chelebi suggested him to cross the river and asked him:

—What has happened, youth?

The servant answered:

—My Lord, *Vali* deceived the khans.

Haji Chelebi said:

—Your Lord will go to their rescue.

Then he ordered his officials and retinue to take counsel and said:

—Whatever conclusion you are coming to, we must cross the river all the same⁷⁰⁷.

Those words became a proverb among people.

Soon after Haji Chelebi crossed the river with his big army and proceeded to *Vali*'s residence. *Vali* was afraid hearing this, because earlier he had already felt the power of Haji Chelebi's hard blow. Nevertheless *Vali* had to fight. The battle between the rivals took place not far from Sheikh Nizami's⁷⁰⁸ tomb. The Georgian army was defeated and gave the slip. *Vali* could not return to his camp and escaped

⁷⁰⁶ Those events happened in 1752 (Melikset-beg, *Vzrast aghywmeris*, Vol. 3, pp. 139, 169; Botkov, *Materialy*, Vol. 1, p. 239).

⁷⁰⁷ The dialogue is recorded in Turkish.

⁷⁰⁸ The Mausoleum of Nizami Ganjevi, at the neighborhood of the Ganje Town is in view. Mirza Adigezal-beg repaired it in 19th century, but at the beginning of 20th century it was ruined. (Mirza Adigezal-beg, *Korabigh-name*, pp. 21-22).

to Tiflis, leaving its whole wealth, tents and transport together with khans at Qizil Qaye. Haji Chelebi chased them three *farsakhs* beyond the bridge of Siniq and killed many of them.

Haji Chelebi constructed a fort at Baydar⁷¹⁹ (Paydar) and appointed his son Aqa Kishi Beg the governor of the Moslems living in the neighborhood of Tiflis. Also he dismissed the above mentioned khans and sent them to their countries.

Soon after *Vali* conscripted a huge army from Georgia, Bash Achoq and Circassians⁷²⁰ and attacked Aqa Kishi Beg. The latter was unable to resist and ran away. The advanced detachments of *Vali*'s troops reached him near to the river of Tovuz, and a battle was fought between them. After losing some of his men: some were killed, others- captured, [Aqa Kishi] crossed Kur and returned to Shaki safe and sound.

Vali's army reached the bridge of Khoda-Aferin and plundered the whole territory of Ganje and Karabagh on the way back, causing great harm and sufferings to its inhabitants.

THE INVASION OF KARABAGH BY THE TROOPS OF FATHALI KHAN AFSHAR, THE GOVERNOR OF URMIA, HIS WAR AND TAKING IBRAHIM KHALIL AQA HOSTAGE

Fath 'Ali Khan Afshar⁷²¹, one of Nadir Shah's famous commanders (the *charkhchi-bashi* of his army) occupied some regions of Azerbaijan and had no rival there apart from Panah Khan. He attacked Panah Khan's army several times and failed. Lastly he came with numerous troops and stopped on a big field beyond

⁷¹⁹ A Tatar commune between Khram and Kur (*Sbornik materialov dlya opisaniia Tiflisskoi gubernii* (Materials for the Description of the Province of Tiflis), Vol. I, part 1, Tiflis 1870, p. 159).

⁷²⁰ Circassians are of the northwestern branch of the Abosga-Adige tribes encompassed in Ibero-Caucasian group (*Encyclopedie de L'Islam*, Vol. 2, p. 22). In 19th century they lived on the northern slope of the Caucasian mountains occupying a vast area in Small Kabardia, the greater part of Kabardian plateau between the rivers Malka and Terek and the mountainous lands between the Teberda, Kuban, Laha, and Belaya Rivers (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 21, Tiflis 1900, p. 63).

⁷²¹ Fath 'Ali Khan Afshar was an army commander of Azat Khan, who subjugated the Khanates of Azerbaijan in 1758 (*Leviatov, Ocherki*, p. 156).

Askeran, between Balluje Qaya⁷²² and Khojalu (Khoja 'Alilu) river. He built fortifications on the edge of the road and settled down. Up to now the signs of its walls are seen and are known as "Fath 'Ali Khan Sangiar" with people.

(88a) He spent the winter there. At that time Melik Hatam and Melik Hovsep, the meliks of Jraberd and Talish, came and joined the armed forces of Fath 'Ali Khan⁷²³. They built another fortification near to the first one. The remains of its ruins are also available now. Fath 'Ali Khan stayed there for six months with no results. At last, with meliks' and his whole army he attacked Panah Khan. Panah Khan with a regiment of outstanding warriors of Karabagh fought a fierce battle. The rivals did not hesitate to slaughter each other...

On realizing his defeat Fath 'Ali Khan made every efforts to enter into negotiation with Panah Khan. (88b) Both sides were in favor of peace, and treaty was signed in Aq Korpi⁷²⁴. Fath 'Ali Khan, under the pretext of strengthening the friendly relations between each other, asked [Panah Khan] to send his son Ibrahim Khalil for several days to him, because he had great sympathy for him. He wished to bestow great honors upon him, show hospitality, after which he would be sent back with every respect.

Panah Khan relied upon his lying sweet speech and sent his son with some of his experienced men to Fath 'Ali Khan's residency. Fath 'Ali Khan sent his officials and army commanders to meet them. They accompanied [Ibrahim Khalil] to his camp with great respect. A few days later Ibrahim Khalil realized his real intentions and sent a man to his father telling him: "I have found out that Fath 'Ali Khan is going to take me away with him. Send me my fast horse so that I could somehow escape from this misfortune".

Unfortunately, Fath 'Ali Khan departed with Ibrahim Khalil before the message was received and the horse sent⁷²⁵. When the sad news reached to Panah Khan, the blue sky grew dark for him. He counseled with his men on the ways of saving his son.

(89a) At that time the news spread about the murder of Iskandar, the brother of Kerim Khan and the latter's arrival in Azerbaijan for taking vengeance. He offered Panah Khan to join him. The events went like this:

⁷²² Balluje or Balluje Qaya located on the northern bank of the Gargar in the district of Khachen must not confused with Balluqaya (Alishan, *Sisakan*, The Map of the Province, Venice 1893).

⁷²³ For details, see in "The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian". Vol. 2, p. 315".

⁷²⁴ A river flowing in the south of Shushi.

⁷²⁵ In reality the khan of Karabagh had given his son as a hostage to Fath Ali Khan (Bakikhanov, *Gulistan-e Iram*, p. 130; The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. Vol. 2, p. 315).

Kerim Khan, who was a fair nobleman and a great leader, had successfully occupied the regions of Araq, Fars and *Dar-al-Marz* by his forces⁷²⁶. When Fath 'Ali Khan returned to his domain, he [Kerim Khan] unleashed a war against him. Kerim Khan sent his brother against him. A battle took place between them at neighborhood of Isfahan. By God's will Iskandar Khan was killed, his army defeated and Fath 'Ali Khan occupied some regions of Araq. On hearing of this calamity Kerim Khan became enraged and decided to avenge him. He conscripted a big army and sent one of his respectable men to Panah Khan with a friendly message before arriving in Azerbaijan. He wrote: "Now Fath 'Ali Khan has become our vicious enemy. He has killed my brother and treacherously taken your son hostage. Every now and then he fights against someone. I swear to murder him and get my revenge for my brother. My friendly request is to hasten here with your troops (89b) to solve both problems: to free your son and have my brother's revenge".

Panah Khan, being on hostile terms with Fath 'Ali Khan, was biding his time and waiting a favorite opportunity to punish him. He immediately hurried to Kerim Khan's residency with numerous troops and cavalry. Kerim Khan received him with great honor and they started war against Fath 'Ali Khan. They met Fath 'Ali Khan's troops at Urmia. After a short fight [Fath 'Ali Khan] was defeated and retreated to his fortress. There, he was besieged. Soon he realized that he was unable to resist. He didn't find any other way out but for submitting to Kerim Khan relying on his promises and guarantees⁷²⁷.

Kerim Khan, who titled himself Shah's *vakil*, that is Shah's deputy, invited Ibrahim Khalil Khan to his residency and gave him robes of honor, a sword, a horse with a golden saddle, a *raquam* of Karabagh khanate. Afterwards let him to go to his country.

He asked Panah Khan to accompany him to Shiraz to have a good time and feast for several days. Panah agreed, and they together with Fath 'Ali Khan went to Shiraz⁷²⁸. Kerim Khan's mother pleaded her son to kill Fath 'Ali Khan, but he refused and kept his word (90a) until they reached to the place, where the battle between Fath 'Ali Khan and Iskandar had taken place. There Kerim Khan asked [Fath 'Ali]:

..What place is this?

Fath 'Ali Khan answered bravely:

⁷²⁶ Kerim Khan Vakil, Zand ruler (1750-1779).

⁷²⁷ Fath 'Ali Khan submitted to Kerim Khan Zand in 1762 (Bakikhanov, *Gulistan-e Iran*, p. 130).

...This is the stern place, where Iskandar Khan's life was taken.

Kerim Khan grew so furious with him as if he had gotten an apoplexy. He immediately ordered to murder Fath 'Ali Khan. Some days later they arrived in Shiraz and stayed there for a time. Panah Khan fell ill and died there. His body was sent back to Karabagh with every honor and buried in his family estate in Aghdam.

They say, as if Panah Khan pretended to be dead, beforehand ordering his retainers to take his body to Karabagh. This way he would make his escape from Shiraz, get back to Karabagh and assume power again.

Kerim understood his aim and said:

...He has been a good friend of mine and I must send his body back to Karabagh with great respect. He ordered to open his stomach and fill it with drugs, and, afterwards, to take him to Karabagh...

IBRAHIM KHALIL KHAN'S RULE IN KARABAGH AND OTHER PLACES, HIS RELATIONS WITH NEIGHBORING KHANS

Panah Khan's eldest son Ibrahim became the governor of Karabagh after his father's death in 1168/1762⁷²⁹. He refused to submit to anybody. Moreover, he was the chief of the governors and khans of Shaki, Shirvan, Ganje, Tabriz, Nakhichevan, Ardebil, Khoy, Maragha, Erevan, and the territory down the Qafankuh⁷³⁰ (Qaplankeh) mountains, which is the boundary of Araq and Azerbaijan. The appointments and dismissals of governors in most cases were complied according to his indications. He established friendly and blood relations with Omar Khan, the governor of Daghestan and Avaria⁷³¹ (Avar) by marrying his sister Aqa Bike. In case of need his [Omar Khan's] troops came to help him. So the detachments of Lezghin army were the frequent guests in the villages of Karabagh.

⁷²⁹ In reality Kerim Khan Zand took Panah Khan and other khans of Azerbaijan as hostages (Mirza Muhammad Sadeq Musevi, *Tarikh-e Giti Goshay*, Tehran 1323, p. 52 (Pers.); Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa-e Naseri*, Vol. 9, p. 74 (Pers.)).

⁷³⁰ 1168:1754/1755. As we have already mentioned, Panah Khan died at the beginning of 1760-s, after Fath 'Ali Khan's invasion of Karabagh.

⁷³¹ Qafankuh Mountain is in the southeastern part of the Miase district of Iranian Azerbaijan.

⁷³² In 18th-19th Avaria was named the mountainous country between the countries of Taulins, Circassians and Georgia (*Ishtoria, geografua i etnografua Dagestana*, p. 113).

The same troops assisted [Ibrahim Khan] to occupy Karadagh, destroy and raze to the ground the fortress Korusht, the seat of its governors, located at the bank of Arax River. Its inhabitants were deported and scattered in the other countries...⁷³²

Its governor Mustoufi Khan was taken prisoner, brought to Shushi and kept there. Some of its regions were presented to his [Ibrahim's] generals (91a).

IBRAHIM KHAN'S INVASION OF NAKHICHEVAN

At that time hostility and dissension arose between [Ibrahim] and Kialba'li khans. The latter was the governor of Nakhichevan. Ibrahim Khan summoned the Lesghins⁷³³ of Daghestan to help him. Omar Khan came to his aid. With the cavalry and *cherik* of Karabagh they invaded that region to punish Kialba'li Khan. They stopped at the village Karababa⁷³⁴, blocked it up and let their army rob and pillage.

Before that Kialba'li Khan had asked the governor of Erevan for assistance, and the latter sent a cavalry comprised of Kurdish and other tribesmen.

The rivals met at Karababa. Kialba'li, after some fight feigned an escape. On seeing this, Omar Khan started to pursue them though Ibrahim Khan forbade him to do that. At that time, Zilan Kurds and Qarapapakhs⁷³⁵, renowned for their courage, stopped their horses and turned their swords to attack the Lesghins. Lesghins escaped with no resistance. Ibrahim Khan, who had left the *cherik* in Karababa, was obliged to send a messenger to meliks and yuzbashiis and ordered them to return. He started peaceful negotiations and established friendly relations with Kialba'li Khan. Then he took his army and *cherik* and made for Karabagh.

⁷³² According to Butkov, Ibrahim Khan of Karabagh and Ahmed Khan of Khoy conquered Karadagh in 1783 and imprisoned its Mustoufi Khan (Butkov, *Materialy*, Vol. 2, p. 140).

⁷³³ According to Russian sources, Lesghins were the tribes of Daghestan, Qazigumakh, Avaria, Akusha, Kubench, Ruml, Suzgin, Darga, Antsukh, Dido, Jar, Baylakan and Elisu (O. Evetskii, *Statisticheskoe opisanie Zakavkazskovo kraja* (A Statistic Account of the Transcaucasian Province), St. Petersburg 1835, p. 30).

⁷³⁴ A settlement on the bank of the eastern tributary of the Nakhichevan River in the Shahapunik District of Siwnik.

⁷³⁵ Zilanis were Kurdish and Qarapapakhs a branch of the Turkish Qazakh tribe living in the Erevan Khanate in 18th century (Abd-ar-Razak Donboli, *Ma'arer-e Soltanie*, p. 182; Shopen, *Istoričeskii pamiatnik*, pp. 457, 535).

IBRAHIM KHAN'S INVASION OF KHOY

Having finished the affairs in Nakhichevan, Ibrahim Khan became more powerful. Aqa Muhammad Khan, though became successor to throne of Iran, but was not yet very strong. Being in Fars and Shiraz, [Ibrahim] decided to subdue the district of Khoi. Thus in 1203⁷³⁶ he invaded Khoi with a huge army comprised of Lesghins of Jar and Avaria, *cherik* of Karabagh, and Karadagh troops. Moving from one station to another, he reached Marand with his countless army. Ja'far-qoli Khan⁷³⁷, the governor of Khoi hurried to meet them with his troops. Molla Panah Vaqef, one of Ibrahim Khan's retainers, who was a good astrologist, foretold conquest of Khoi the next day.

The armies came across in the territory of Marand. During the battle the commander of Khoi's vanguard charged upon the rival army's commander and cut his head. [Ibrahim Khan's] troops could resist no longer and ran away. Its *cherik* infantry regiments laid down arms and were captured and robbed. The others ran back to their lands and homes. The whole of Ibrahim Khan's army and wealth was plundered.

(92a) Molla Panah, who had surmised of their conquest of Khoi, was also imprisoned and brought to Khoi with several other noblemen. There, Farzi Beg, one of the prisoners, told him angrily:

—You told that we should get into the city as conquerors not as prisoners.

The prisoners stayed there for a time, then Ibrahim Khan started negotiations: he made peace with Ja'far-qoli Khan and had him set his men free...

As Ibrahim Khan was the chief of many khans and governors, he took hostages their children and relations and kept them in Shushi. Herakl, the *Vali* of Georgia, was also a great governor and the head of some khans. At first they were in friendly relations and always consulted about their problems, considering each other's opinions. This was because [Ibrahim] Khan was in alliance with Omar Khan, the governor of Avaria and Daghestan. In case of disagreements, the leaders of Daghestan immediately invaded Georgia with their troops by [Ibrahim's] indication and plundered it.

Thus, in 1205⁷³⁸, taking advantage of the disagreements between the *Vali* and Ibrahim, Omar Khan invaded Georgia and had his army rob the country. [He]

⁷³⁶ 1203:1787/1788.

⁷³⁷ Jafar-qoli Khan Donboli became the khan of Khoi in 1786 (V. R. Grigoryan, *Erevani khavatyune XVIII dari verjin* (The Khanate of Erevan at the End of 18th Century), Erevan 1958, p. 125).

⁷³⁸ 1201:1790/1791, must be 1785 (Melikset-beg, *Vrats aghbyurnere*, Vol. 3, p. 227).

occupied the fort of Giumushkhane⁷⁹⁹, massacred the majority of its population, and the rest were held as prisoners. Then [Omar Khan] hurried to Soleyman Pasha, being in Akhalskha⁷⁴⁰ and spent the winter there. In spring came back and, again, invaded the land of Georgia. On the way he besieged the fortress Vahan (Vakhan)⁷⁴¹, which was the refuge of the prince Abashidze (Abashirza), his family and his retinue. After a battle, he captured it, killed its inhabitants, imprisoned some of them, married one of Abashidze's daughters and sent the other, Javahir Khanum, to Ibrahim Khan.

AQA MUHAMMAD KHAN'S UNSUCCESSFUL CAMPAIGN AGAINST SHUSHI AND HIS RETURN

Soon after Kerim Khan's death Aqa Muhammad Khan ran away from Shiraz and appeared among his tribesmen. He believed, the time of his reign had already come. So he occupied the regions of Arax and in 1785/1201⁷⁴² came to the throne of shahs in Tehran⁷⁴³ and made it the seat of his kingdom, *Dar-al-Khalife*. Soon afterwards he attacked Azerbaijan and occupied the territories on the southern bank of the Arax. Then he crossed it and although tried hard to conquer the regions of Talish, Lenkoran, and Erevan, he failed⁷⁴⁴. Meanwhile he sent [Ibrahim Khan] *khalaf* and a sword offering him to submit. As a result, formal relations were established between them.

(93a) The same year Aqa Muhammad Khan returned from Azerbaijan to punish his enemies: to suppress the rebellion roused in Fars and Kerman.

This was the time when hostility was opened between him and Ibrahim Khan. After the suppression of the revolts risen in those regions and their subjugation, in 1793/1209⁷⁴⁵ he [Aqa Muhammad] again invaded Azerbaijan with an innúmerable army and considerable preparations to conquer Georgia, Talish, and Erevan. He

⁷⁹⁹ The author means the big village of Akhtala in the Lalvar ravine, near Lori (Djalalian, *Janaparhorubayun*, Vol. 1, p. 85).

⁷⁴⁰ The fortress of Akhalskha was on the right bank of the Aragvi, to the north of Mtskhet.

⁷⁴¹ The earlier Tmogvi or Tirikberd fortress in the Upper district of Javakhi, now called Akhalkalak (Melikset-beg, *Vrats agbbyurnere*, Vol. 3, p. 236).

⁷⁴² 1201:1786/1787.

⁷⁴³ Aqa Muhammad Khan became the shah of Persia in 1796 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Vol. 9, p. 273).

⁷⁴⁴ These events occurred in 1791 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Vol. 9, p. 236).

⁷⁴⁵ 1209:1794/1795. Aqa Muhammad Khan's invasion of Karabagh took place in July-August of 1795.

sent his brother 'Ali-qoli, the Commander-in-Chief of his forces, to occupy Erevan. He himself with the troops of Araq, Fars, Khorasan and Azerbaijan, came to the fortress Shushi and stopped at a place called Nabat-khan⁷⁴⁶ or Yurt-shah, which is located between [the villages] Avetaranots and Shushikend. He made fortifications around his camp, the ruins of which are still seen. Then laid siege to the fortress Shushi⁷⁴⁷.

Herakl, the Vali of Georgia, Muhammad Khan, the governor of Erevan, Mustoufi Khan, the ruler of Talish entered into alliance with Ibrahim on not submitting to the rule of Aqa Muhammad Khan as well as helping one another to fight against him in case of need.

Shortly afterwards, Ibrahim Khan had some of his tribes moved to Georgia and some to Shirvan, to Mustoufi Khan. Others, with the Karabagh countrymen, sought refuge in the highlands and other inaccessible places. A part of them settled down in the fortress [of Shushi], where a number of cavalry and infantry warriors with their preparations gathered from the tribes and villages ready to fight.

On the whole, the cruel Aqa Muhammad Khan stayed in the vicinity of Shushi with his army for 33 days. He sent messengers and mediators to Ibrahim Khan trying to persuade him and the inhabitants of Karabagh to obey him. However, all his persuasions and dreadful menaces were useless.

Aqa Muhammad... ordered to fire from his flame-throws and cannons, bombard the people of Shushi, and attack it from four sides. They started a fierce battle.

Most part of Aqa Muhammad Khan's army consisted of the *tofangchis* of Mazandaran⁷⁴⁸, called Karachukha⁷⁴⁹. Their guns were without steels, they had only a flint and a slowmatch fastened to it, with the help of which the gun fired.

The battle was under way from the six o'clock in the morning until the sunset. The guns and cannons fired like lightening, and nobody deviated from the fight. Hillocks were formed from the heaps of dead bodies and rivers of blood flew. The Karabagh inhabitants both Moslems and Armenians stood firmly against the sea of [enemy] army and fought courageously accomplishing feats and fearless deeds. A

⁷⁴⁶ A plain in Varanda, near to Shushi.

⁷⁴⁷ For details about Aqa Muhammad Khan's two campaigns in Karabagh see K. Kostikian, *Karabaghi 18-rd dari verji qaghagakan panutyon ni qani hartzer* (Some Questions of the Political History of 18th Century), "The Counties and Peoples of the Near and Middle East", XVIII, Erevan 1999, pp. 123-129.

⁷⁴⁸ Aqa Muhammad Khan Qajar organized the troops of *tofangchis* of Mazandaran. It consisted of infantry and cavalry detachments, recruited from the people of Mazandaran. The number of its soldiers reached to 14000 (*Statisticheskoe obozrenie Persii*, p. 83).

⁷⁴⁹ "Karachukha" in Turkish "Black jacket".

great number of people both men and women were slain savagely from cannon bombs. There were innumerable deaths in Aqa Muhammad Khan's army warriors, too.

(94b) Aqa Muhammad Khan saw, that in spite of his great efforts, the fire of Nemrut⁷⁵⁰ caused no harm to Ibrahim Khalil Khan. The latter like Abraham (Ibrahim) Khalil [of Bible] was not afraid of its conflagration and even enjoyed it, fancying the hot coals and the cannon fire a nice valley for him. Though he tried hard and did his utmost in fighting, the collapse of his army was evident: they were not strong enough to withstand the hard blows and brave strikes of Karabagh warriors. Mostly they were slain, the rest depressed and defeated. Karabagh inhabitants went on striking, robing, and skirmishing with them.

Aqa Muhammad Khan realized, did he proceed with the war, his army would be dispersed and he would suffer a complete defeat. Therefore, he held counsel with his noblemen and army commanders, afterwards ordering to withdraw:

„Foreseeing wisely the end of affairs, we'd better stop on the halfway of misfortune, or else soon nobody will remain alive.

At that time Javad Khan of Ganje and Melik Mejrnan of Jraberđ, who had left Ibrahim Khan and joined Aqa Muhammad Khan, said to him:

„You hadn't any success in capturing the fortress Shushi and if you return without achieving your aim, the people of Iran will rebel (95a) and you won't be able to reign any more. The way out is to march on Tiflis, plunder it and take a great number of prisoners in order to raise the spirit of the army, so that it could fight when needed.

Aqa Muhammad Khan took their counsel and declared about his new military operation in Tiflis, Georgia.

AQA MUHAMMAD KHAN'S INVASION OF TIFLIS, THE FIGHT AGAINST HERAKL VALI, THE DEFEAT OF GEORGIAN ARMY AND THE PLUNDER OF TIFLIS

Ibrahim Khan informed [Herakl] about [Aqa Muhammad Khan's] preparations with a fast messenger. When Herakl Khan learned that Aqa Muhammad Khan has stopped his attempts to subjugate Karabagh and is moving towards Tiflis, asked his grandson Solomon Khan, the *Vali* of Bash Achogh, his sons and other relatives, to whom he had presented various regions of Georgia for help. Although Herakl was already old, over seventy, he was anxious to defeat his enemies. So he started to

assemble an army and get ready to war. However, there were misunderstandings between his sons, therefore they refused to support him, apart from Solomon Khan, who sent 4000 warriors from Bash Achogh. In spite of Vali's persuasions and demands sent through messengers, not a single regiment came to his aid: they were busy feasting and reveling. Therefore Herakl had to face the huge army of the enemy with his small number of people, some of his subjects, servants, and the group of Moslem tribe of Qazakh and wage a war, trying to prevent his [Aqa Muhammad Khan's] entrance to the land of Georgia. Herakl arrived at Inja-chay, an area in Qazakh and waited for his sons to send assistance, but it was not likely. When Aqa Muhammad reached to Ganje, Vali withdrew from Inja-chay and sent his wife Dedavalu⁷⁵³ to Dushet (Tushet)⁷⁵² out of caution. He stayed with his small group of people in Tiflis.

Aqa Muhammad Khan, moving from one station to another arrived at Soghanloq⁷⁵³, stopped there and in the morning made an assault upon Tiflis. Vali drew his small troops and cannons down to the river Mardanes (Kizrans), where there was a Quarantin station⁷⁵⁴. When [Aqa Muhammad Khan's] regiments advanced into the field, a fierce battle took place there. The Georgian artillerists fought so skillfully that they kept off the enemy's advancement. Aqa Muhammad Khan summoned Mustoufi Khan Davalu, the Commander-in-Chief of his army, the bravest of his warriors and ordered him, "You must conquer Tiflis!"

By chance the air was dimmed with dust and smoke and it was hard to see one another. The commander advanced forth with the army and the Qizilbashes unaware of the right way started climbing the mountain. When the mist and dust dispersed, the Vali and his army noticed that the Qizilbash troops were in their rear above blocks of the town. Therefore Vali had to flee, and there was no chance to return

⁷⁵⁰ According to the Old Testament Nembrot (Nemrut) was the legendary founder of Babelonian kingdom, who threw the prophet Abraham (Ibrahim) into the fire, which, nevertheless, did not harm him.

⁷⁵¹ "Dedavalu" in Georgian "mother of Vali". The author means queen Daria, the second wife of Herakl, the king of Georgia.

⁷⁵² Dushet was a settlement in the north of Kartli, which became a town in the result of the development of economic relations with Russia (Sh. A. Meskhia, *Goroda i gorodskoi stroi feodal'noi Gruzii* (Towns and the Town Structure of Feudal Georgia), Tbilisi 1959, pp. 112, 115).

⁷⁵³ Two settlements called Soghanloq are recorded on the right bank of the Kur in the statistic data of 19th century: one- inhabited by Armenians, the other- by Turks (*Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflisskoi gubernii*, Vol. 1, part 1, p. 133).

⁷⁵⁴ In the 18th-19th centuries epidemics were frequent guests in Transcaucasia. Therefore, the Russian government established karantin control areas and one of them was by that river.

his palace. Consequently he made for the highlands of Qaraqalhan⁷³⁵, crossed the bridge of Havlabar (Hellevar) with one of his cavalymen and a donkey rider.

The Qizilbash army invaded Dar-al-Sorur Tiflis⁷³⁶, plundered it, making it a house of grief and sorrow. Its churches were profaned and the church-plate was captured by that violent group of evildoers. The nice buildings were robbed and damaged by those devils...

The dark-hearted Aqa Muhammad Khan stayed there for seven days, demolished the city and filled it with grief. The fine buildings were forfeited of its beauty and wealth.

Afterwards [Aqa Muhammad Khan] returned, spent the winter in Mughan [plain], and in the spring advanced towards Arax and his country.

After the sack of Tiflis *Vali* called up his sons and *avads* and those, who escaped from death and warned them:

—My days have come to an end. So it doesn't befit me to be a wine-scooper in Aqa Muhammad Khan's gaieties and obey his orders...

—The way out is to have him take one of my sons a hostage.

At that time *Vali* was informed about Aqa Muhammad Khan's return. This made him happy and he calmed down.

COMMANDER-IN-CHIEF COUNT VALERIAN ZUBOV'S CAUCASIAN CAMPAIGN AND THE OCCUPATION OF ITS REGIONS⁷³⁷

After the calamity of Tiflis and Aqa Muhammad Khan's return to Iran, Herakl *Vali* of Georgia sent a detailed report about the events to H. M. Ekaterina, the empress of Russia. She appointed (97a) General Count Valerian Zubov, known as Qizil-ayagh⁷³⁸, with 40000 brave warriors to defend *Vali* from his enemies and save his people from the evil deeds of Aqa Muhammad Khan.

The general arrived at Derbend through the territory of Daghestan in 1796/1211. He made the field of Bab-al-Abvab⁷³⁹ his station⁷⁴⁰ and occupied the

⁷³⁵ Qaraqalhan or Karakalkhan were called the highlands to the northeast of the Araxgi (W. E. D. Allen, A history of the Georgian people, London 1932, p. 124).

⁷³⁶ The troops of Aqa Muhammad Khan entered Tiflis on September 12th, 1795.

⁷³⁷ For details about General Count V. Zubov's Caucasian campaign, see Dubrovin, *Istoriia voiny*, Vol. 3, St. Petersburg 1886, p. 96-209.

⁷³⁸ "Qizil-ayagh" Turkish "golden legged".

⁷³⁹ Bab-al-Abvab was the old Arabic name of Derbend, recorded as Jora-Pahak in Armenian historiography (for details, see H. Hovhannesean-Mkhitarcan, *Hayastani berdere* (The Fortresses of Armenia), Venice St. Ghazar 1970, p. 938).

regions on this side of the Caucasus. He overcame his foolish enemies and spent the winter of that year in Salian and Chehel⁷⁸⁰, near to the confluence of the Arax and Kur. He also occupied the khans' seat, located in the middle of Kur and Arax rivers. At the same time he sent a detailed message to Aqa Muhammad Khan saying, "You came and captured a great number of prisoners, I have the task to set them free. Either you must send them back or be ready to war".

Aqa Muhammad Khan felt himself unable to fight against him and dodged.

At the meantime Ibrahim Khan of Karabagh sent his son Abul Fath Khan with presents and thorough-bred horses to the great general to assure him of his obedience, loyalty and devotion to the powerful Russian State⁷⁸¹. Also he sent a benevolent letter to the palace of Her Majesty, the Empress Ekaterina.

In his return the noble general treated Abul Fath Khan with respect and courtesy, honoring him with innumerable compliments. He ordered to send Ibrahim Khan's application to the court of H. M. Empress through Derbend and Qizliar. He forwarded precious gifts to Ibrahim Khan with Prince [Abul Fath] with endless reassurance of royal kindness and sent his retainer Molla Panah a precious stick decorated with jaspers and pearls.

The other khans hearing of the events and Ibrahim Khan's submission to the powerful Russian State, sent messages and applications to the outstanding nobleman and also rendered obedience. Those were Mir Mustoufi Khan of Talish, Mustoufi Khan of Shirvan, Javad Khan of Ganje, the khans of Erevan, Nakhichevan, and Karadagh.

At that time the Empress H. M. Ekaterina, by God's will died that resulted in the great general Zubov's withdrawal of forces.

IBRAHIM KHAN'S CANPAIGN WITH VALI OF GEORGIA AGAINST GANJE AND MELIK MEJNUN'S MURDER

When Ibrahim Khan heard about general's return to Russia, wrote a letter to Herakl, explaining:

„As the cause of the destruction of Tiflis and all those misfortunes were Javad Khan of Ganje and Melik Mejnun of Jraberd, let's attack Ganje with your - the troops of Georgia and my - the troops of Karabagh from both sides to punish them.

⁷⁸⁰ Russian troops headed by General Zubov arrived at Derbend on May 10th, 1796 (Dubrovin, *Istoriia voiev*, Vol. 3, p. 115).

⁷⁸¹ Chehel or Chehel-Cubasi, a settlement in the Mughan Plain (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 26, *Materialy k istorii persidskoi voiev*, p. 14).

⁷⁸² Dubrovin, *Istoriia voiev*, Vol. 3, p. 153.

Soon afterwards Herakl with his uncountable army and Ibrahim Khan with his troops advanced towards the territory of Ganje. They laid siege to that fortress. After some time Melik Mejnun was killed. Javad Khan submitted to Ibrahim Khan and his son and sister were taken as hostages.

AQA MUHAMMAD KHAN'S SECOND CAMPAIGN AGAINST KARABAGH AND HIS MURDER

When Aqa Muhammad Khan got the news about Qizil Ayagh's return, recruited new forces and decided to conquer Karabagh. Two years later in spring he advanced towards Azerbaijan with his huge army. The last three-year celestial and terrestrial calamity made people face dearth and famine in the regions of Karabagh. The majority of the population dispersed to the districts of Shaki, Shirvan, Karadagh, to get food. Consequently, the lack of people to defend the fortress of Shushi was evident.

As soon as Aqa Muhammad Khan arrived with Qizilbash army at the bank of the Arax, Ibrahim Khan had to leave with his women, sons, retinue, and other officials for Jar and Baylakan. Others also, for example Nazir Khan Shahsevan, Ata Allah Meshkini, and begs of Karabagh joined him, and they moved towards the foreign land.

Hearing that, Aqa Muhammad Khan sent a regiment after them immediately. They came across by the Tartar River and a hard battle took place there. Still, they [the warriors of Aqa Muhammad Khan] lost the battle. Ibrahim Khan crossed the Kur River with his subjects safe and sound, and arrived in Jar and Baylakan. On the way some Lezgins by the indication of Aqa Muhammad Khan intended to attack him, capture and send him back. The rivals were nearly ready to fight, but the Khan's wife Aqa Bike, who was the sister of Omar Khan, the governor of Avaria, interfered to stop it and persuaded the Lezgins to follow their good custom of hospitality. During the events a messenger came from Shushi with the news about Aqa Muhammad Khan's murder. The details of the incident were as follows:

Hearing about Ibrahim Khan's flight to Jar and Baylakan, [Aqa Muhammad Khan] entered Shushi without any obstacle with a Pharaoh glory and full grandeur. He settled down in the house of Muhammad Hasan Aqa, the eldest son of Ibrahim Khan, which was in the lower part of the fortress, near the gate of Shushikend. He ordered to capture all the noblemen and officials, who had not left with Ibrahim Khan. Melik Jumshud³⁸³, the son of Melik Shahnazar, Molla Panah Vagel, and

³⁸³ Aqa Muhammad Shah confiscated from Melik Jumshud Melik-Shahnazaryan a sum of 70000 roubles (*Armaniо-ruzkіе otnosheniа v 18-om veke*. Vol. 4, Erevan 1990, p. 461).

many others were among the imprisoned. Aqa Muhammad Khan intended to take vengeance and kill all of them after getting ransoms from them. A few days later (99a) he grew angry with two of his servants, because of their misdeeds. He threatened them:

—Tomorrow in the morning, when the sun is seen in the horizon, I'll order to cut the heads of all Shushi prisoners, build a minaret with them and I'll put your heads on its top.

They say, while praying his *namaz*, he ordered a servant to call up one of his army commanders. The servant did not hear this. After finishing his pray, he asked him:

—Why didn't the commander come?

Apologizing him the servant answered:

—Because of Shah's praying, I was deprived of hearing his words.

Shah ordered at once to cut his ears saying:

—Its better cut the ears that do not hear Shah's order.

The other servant had also made a small delinquency. After hearing Shah's threats, they did not go to bed, because they knew that cruel Aqa Muhammad Khan never changed his mind and pardoned nobody. The same night they decided to murder him. Before dawn they entered his bedroom, stabbed the sharp dagger into his body and cut it into pieces like the armor of David⁷⁶⁴. Then they took his jewels, (99b) bracelet, crown, and armor⁷⁶⁵, and fled to the famous commander Sadeq Khan Shaqaqi⁷⁶⁶. They informed him about the incident. At first Sadeq Khan did not believe them, because he was always cautious about Shah's treatment. He thought that it was one of Shah's tricks played with the purpose of testing his fidelity. At last they the servants reassured him with solemn oaths and led him to Muhammad Hasan Aqa's house, which was Shah's shelter. Safar 'Ali Beg [one of the servants] was the first to enter Shah's bedroom and to take the blanket off Aqa Muhammad Shah's body. He once again stabbed his dagger into the latter's heart.

⁷⁶⁴ There is a legend in the Old Testament, in which the armor of David was cut into pieces.

⁷⁶⁵ These precious things were Royal ornaments and the fact that they were given to Sadeq Khan is the evidence of his pretensions for the throne of shah. Other historical sources contain information, that Sadeq Khan had organized the murder of Aqa Muhammad Shah (Butkov, *Materialy*, Vol. 2, p. 430; *Divan hayots patmuryan*, Vol. 1-2, Tiflis, 1893, p. 32; Vol. 10, *Maer Materagirk* (Short Historiographies), Tiflis 1912, p. 448; G. Shirmazanyants, *Janaparhordutyun Hayastanum* (A Journey in Armenia)), "Ararat", Echmiadzin, 1877, No. 10, p. 332).

⁷⁶⁶ Shaqaqi was a Kurdish tribe. Having lived between the area of Mughan plain and Sarab for a long time and neighboring the Shahsevan tribes, it adopted the Shiah

Seeing this Sadeq Khan became anxious. He took only the crown, bracelet, and the jewels, then returned to his house. Afterwards he announced, as if Shah had assigned him to capture Ibrahim Khan and his friends at all costs. Therefore, he took the Shaqaqi troops and safely departed from Shushi under that pretext, taking with him Abbas Beg, one of Shah's murderers. Safar 'Ali Beg stayed in Shushi.

After Sadeq Khan's departure the people of the fortress were unaware of the accident until noon. When at noon the news about Shah's murder spread in the town, Qizilbash khans were confused and embarrassed. They took their subjects and loads and retreated. The troops got out of the fortress with groups and made their way to their country in complete disorder.

The Karabagh inhabitants invaded Shah's quarters and started to plunder its gold-ware, and silverware, precious stones, and the royal set. Everywhere people robbed and killed Qizilbash prisoners. At that time Muhammad Beg, Ibrahim Khan's nephew also entered Shah's quarters and took the remainder of Shah's treasures to his house. Then he held the post of Karabagh's khan and governor, trying to install order in the country. He cut Aqa Muhammad Shah's crownless head off and made it a ball for child games, - a shah who, with utmost arrogance and haughtiness had considered many others' heads too heavy for their bodies and intended to cut them off. His body was thrown in the square of the town...

Aqa Muhammad Shah's rule lasted for twelve years. He was a very rough, cruel and blood-sucking king, hostile and vindictive to everybody. Most of his time he was busy hunting and feasting, because otherwise he would look for a pretext to kill or punish someone. In spite of being castrated, he loved rosy cheek beautiful ladies...

(101a) When Ibrahim Khan received the news about Aqa Muhammad Khan's death, first he sent his son Mahdi-qoli Aqa, then his eldest son Muhammad Hasan Aqa to Karabagh. After that he went and assumed his power.

VAQEF'S MURDER

During his rule in Karabagh Muhammad Beg seized the opportunity to put Vaqef and his son Ali Aqa to death, because of an old hostility existing between them.

They say, when they were going to the place of their execution, his son asked him, "Father where are they taking us?"

He answered, "To the place, where we have sent many others"...

THE DEATH OF HERAKL AND GEORGI'S (GORGIN KHAN'S) ACCESSION TO THE THRONE OF THE VALI OF TIFLIS AND GEORGIA

After the disaster of Tiflis Vali Herakl did not return to Dar-al-Sorur. He settled in Kakhet⁷⁶⁷ and died after two years, in 1798/1213. He held the post of Vali for ... years. After his death his eldest son Georgi ascended to the throne. His brothers Yulon Khan, Parnavaz, and Alexander Mirza⁷⁶⁸ were not content with this and revolted.

Alexander Mirza gained control over the districts of Qazakh, Borchalla, Shamsaddin (Shamsaddinlu), and ignored Georgi. The others also refused to join him and in this way kept away from him.

Consequently Vali had to send a messenger and hire [Lesghin] troops in his support. With Lesghin troops he and the Georgian army of Kakhet passed through *qishlagh* of Kesaman⁷⁶⁹ and invaded the land of Qazakh. Alexander Mirza was unable to resist him and fled to Karabagh. Thence, he went to the Qizilbashs' land. Vali punished some evildoers of Qazakh, Borchallu tribes and sent his troops to plunder the regions of Kars, from there he was back to Dar-al-Sorur, Tiflis.

(102a) CHAPTER IX

RUSSIA'S PENETRATION TO CAUCASIAN DISTRICTS, THEIR CONQUEST AND WARS UNLEASHED AGAINST QIZILBASHS

When Georgi ascended the throne and gained power, he punished and subdued the rebels in the country.

The nephew of the murdered Aqa Muhammad Khan Baba Khan, known as Fath 'Ali Shah⁷⁷⁰ subjugated and punished his enemies and rebels. He gained victory over revolted Sadeq Khan Shaqaqi and Ja'far-qoli Khan Donboli⁷⁷¹. He annihilated almost all his enemies.

⁷⁶⁷ Kakhet or Kakheti, a part of Georgia bounded on the west by the Aragvi and the Kur and on the east by the mountains of Daghestan.

⁷⁶⁸ Yulon was the eldest son of King Herakl and Queen Daria, Parnavaz was their sixth and Alexander - their fifth son (AKAK, Vol. 1, Tiflis 1866, doc. 161, p. 199).

⁷⁶⁹ Kesaman was in the Gegharkuni district, to the north of Oghrucha (Alishan, Sisakan, Map, Venice 1893).

⁷⁷⁰ Fath 'Ali Shah reigned 1798-1834.

⁷⁷¹ In 17th century the Kurdish Donboli tribe lived in the Sokmanabad region near to Khoy. First its religion was Yazidism, then they adopted the Sunnah Moslem faith

Ibrahim Khan of Karabagh knew that these are preparations for the campaign against his country and, in the end, he would be the scapegoat [for Aqa Muhammad Shah's death]. Fath' Ali Shah would not let him be free and quiet. So he laid the foundation of kindred relations with him and improved their interrelations. He gave his daughter Aqa Bike in marriage and his son Abul Fath Khan as hostage to Fath 'Ali Shah, sending them to Tehran. His age and weakness were the excuses made for not visiting.

Georgi, the *Vali* of Georgia, was cautious because of Ottoman Turkey (Rum) and Daghestan, his people's old enemies, as well as the increasing hostility of his brothers. Therefore, in 1798/1214 he sent his eldest son David (Davud) Mirza with pleading petitions to Russian government and the fair court of great Emperor of Russia Pavel Petrovich, asking him:

I am weak against so many faithless enemies. Every hour I apprehend their attacks and fear their violence. Your Majesty's officials are aware of my desperate situation, and it may be confirmed by witnesses on all the evils and harms caused by Aqa Muhammad Khan to us. Therefore, our request to the great king is to defend a co-religionist and weak nation from its enemies with his world-conquering banner, be our patron and protector.

Afterwards he sent his *ishikaqasibashi* Garsevan Beg Chavchavadze (Chapchavaze), one of the noblemen of Georgia, who was known to the royal court [of Russia].

Conformably, the royal grace was touched. In 1799/1214 he appointed and sent Major General Lazarev with a Russian army regiment of 5000 soldiers to defend the boundaries of Georgia, to ensure its tranquility and to do away with the evil harms of its enemies. Lieutenant General Knorring (Qnorinq)¹⁷² was appointed to the post of minister and inspector, who should organize the civil order and control the governing of the country. In the same year the high noblemen came to *Vali's* court in Tiflis and were engaged in settling the affairs of the region.

(*"Djikhān-niama"* i *"Fetleke"* Kistiāb Chelebi kak istochnik po istorii Armenii XVII veka ("Jihan-niama" and "Fetleke" of Kistiāb Chelebi as a Source for the History of Armenia in 17th Century), Erevan 1973, p. 68). In 16th-18th centuries the hereditary domains of its leaders were the *ofka's* of Khoy and Bargushat (Petruševskii, *Ocherki*, pp. 105, 127, 129). At present time, the tribe goes into the tribal union of Berazi N. KH. Makhmadov, *Kurd Zhoghovarde* (The Kurdish Nation), Erevan 1959, p. 48).

¹⁷² Karl Feodorovich Knorring (1799-1802) Lieutenant General, Commander of the Caucasian Line, was appointed the Commander-in-Chief of Georgia on September 12th, 1801 (*Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflisskoi gubernii*, Vol. 1, part 1, Tiflis 1870, pp. 22-23).

(103a) MAJOR GENERAL LAZAREV'S WAR AGAINST OMAR KHAN, THE GOVERNOR OF AVARIA AND DEFEAT OF THE LEZGHIN TROOPS

A year after the entrance of Russian army into the lands of Tiflis, in 1800/1216 Omar Khan, the governor of Avaria, recruited an army of 20000 men from Daghestan and other regions. Then under the motivation, that:

„As *Vali* has put aside our friendship and taken shelter under Russian State's protection, we shall go and push them [Russians] out. Then we shall plunder Tiflis as we did previously.

When *Vali* received these news, grew very anxious and quivered like a fish in a net. He and his people were scared and thought of flight, since they had experienced the abuses of Aqa Muhammad and his troops in Tiflis. They thought it better to run away and save their lives, seeking refuge at various places.

When General Lazarev was informed about this, he made every effort to convince and hold them back from unworthy actions. But *Vali* and the people refused to listen to him, because at that time they had not yet seen the skill of the Russian army. They did not believe that general Lazarev could overcome the Lesghin army of 20000 warriors with his few troops. The general soon understood that his persuasions would not be effective for the people. (103b) That is why he had to address them:

„Don't leave your town and your motherland. I will fight alone against the enemy. Whenever I gain a victory, I'll be praised by you and if, God forbid, I suffer a defeat, you all can make your escape.

The people of Georgia calmed down a little. Then general Lazarev with general Guliakov (Qulaqov) took the army and went to war against Omar Khan. The blood-sucking rival armies met at the place below the Saqarejo village⁷⁷³, near to the Iori (Qibir) River at sunset⁷⁷⁴. Seeing the small Russian regiment, the Lesghins were astonished:

„How do they dare to fight with such a small group?

Some of the Lesghin chiefs suggested to follow the proverb:

„The evil of the morning is better than the good of the night. Its better to wait the night until in the morning the Russians may withdraw.

⁷⁷³ Saqarejo is recorded as an Armenian settlement of 3000 inhabitants in the river basin of Iori, on the bank Gigolesht (Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflisskoï gubernii, Vol. 1, part 1, p. 162).

⁷⁷⁴ The battle took place on November 7th, 1800. The losses of the Daghestan troops were about 2000, whereas Russians lost 13 soldiers, (For details, see AKAK, Vol. 1, doc. 109, p. 168, doc. 111, pp. 168-175).

Omar Khan and other chiefs said:

„The Lord only knows, what tricks Fate will play with us tomorrow. So we'd better start the battle now and fight bravely, filling the battlefield with the noise of guns and cannons and dimming the daylight in the eyes of our enemy.

Then he ordered the half of his army to surround the Russian troops, so that nobody could escape, imprison all of them and bring to him.

The Daghestan army made efforts and sought to fulfil the order of its leader. When they approached the Russian regiment, General [Lasarev] ordered to fire from their dragon like cannons with utmost courage. So the brave Russian soldiers immediately attacked [the Lesghins]. Soon the Daghestan troops noticed that the noisy world was caught with the fire of the cannons and the heads of the Russian soldiers were red from their blood. They resisted no more, fled away leaving the battlefield. All their booty and baggage were left. The number of their killed was countless and out of imagination. Those who escaped and joined the other group [of Lesghin troops], told them about the accident, so that they fell in despair. They thought:

„We must protect our dignity. Let's ride on our horses to fight and smash our enemy with swords and guns...

The general took his victorious army to an assault upon the fortifications of that group and scattered its firm rows like the hair of a beauty. The great attempts made by Omar Khan and other commanders to rearrange and calm down their army to give a final battle and restore their dignity were useless. They were so frightened from the first blow of Russians, that only the name of Russians was enough to make them flee without any resistance. As the night drew near, the Lesghins escaped to the territory of Ganje without stopping at any place...

Thence they intended to go to Karabagh and spend the winter there, as the mountains were covered with snow and it was impossible to pass through them. Hearing this the population of Ganje, took their swords, which could kill only the weak, attacked them and murdered a greater part of them⁷⁷⁵. The Lesghins stopped nowhere and were forced to escape to Jar, which they made their winter camp⁷⁷⁶. These misfortunes made Omar Khan sick and he died⁷⁷⁷. His body was buried there.

General Lazarev sent a messenger to Tiflis with cheerful news. But nobody believed [him], until he sent a few heads of the murdered [Lesghins], and

⁷⁷⁵ For details about the attack of the inhabitants of Ganje, see AKAK, Vol. 1, doc. 127, p. 183.

⁷⁷⁶ About the stay of Lesghins at Jar, see AKAK, Vol. 1, doc. 132, p. 187; doc. 812, p. 606.

everybody calmed down. (105a) Some days later [Lazarev] himself arrived with triumph and victory at *Dar-al-Sorur* Tiflis. Its population celebrated the event with merry feasts and revelries. Their faith in the courage and power of the Russian army rose. H. M. the Emperor of Russia, graciously granted the regiment honor and numerous presents. In fact, it seldom happened and was very strange to have such a small detachment gain victory against a big army.

Thus, the honor of General Lazarev increased, and the fame of his army's courage and skill spread everywhere.

Two years later, in 1800/1216 King Georgi died⁷⁷⁸. David Mirza was appointed *Vali* instead...⁷⁷⁹

DAVID MIRZA'S RULE AND THE ORGANIZATION OF THE GOVERNMENT OF TIFLIS

After the death of Georgi, the *Vali* of Georgia, his brothers recruited troops from Kartli⁷⁸⁰ and proceeded to Tiflis, to make their eldest brother Yulon Mirza the *Vali* and the high commander of the State. They arrived at the village of Kelmechura (Halubala)⁷⁸¹, not far from Tiflis and stopped there. H. Ex. General Lazarev attacked them with his victorious troops and confused their groups. He defeated and chased them down to Bash Achogh. Then he returned and affirmed David Mirza, the son of Georgi Mirza, at the post of the *Vali*. This order remained unchanged until spring.

(105b) When the golden sun by God's command began warming the land and the spring of 1801/1217⁷⁸² arrived, the Inspector living on the [Caucasian] Line⁷⁸³,

⁷⁷⁷ Omar Khan died in Baylakan on March 10th, 1801 (AKAK, Vol. 1, doc. 424, p. 332).

⁷⁷⁸ King Georgi died on December 28th, 1800 (AKAK, Vol. 1, doc. 137, p. 188).

⁷⁷⁹ The Russian Emperor Pavel I signed the Manifest of the Annexation of Georgia to Russia on December 22th, 1800. Although David Mirza declared himself the king of Georgia and sent an embassy to St. Petersburg to be affirmed by the Emperor of Russia, he had no success (Dubrovin, *Itoriia voiny*, Vol. 3, p. 363).

⁷⁸⁰ Kartli was divided historically into three parts: (1) Zemo-K (upper K. comprising Santzkhe); (2) Shida-K (middle K. the country N. of the Kur, sometimes referred to also as Shigit or inner K.); (3) Kvemo-K (the country south of the Kur).

⁷⁸¹ For more details about those events, see AKAK, Vol. 1, doc. 473, 474, 475, pp. 363-364, doc. 484, p. 373.

⁷⁸² 1217:1802.

⁷⁸³ Caucasian Line was the stripe of the fortified Russian Cossack settlements stretching along the Kuban, Malka and Terek rivers (*Entsiklopedicheski slovar'* (Encyclopedie), ed. K. K. Arsen'eva, St. Petersburg 1894, Vol. 13-a).

General of the Infantry troops Knorring, according to His Majesty Emperor's decree, arrived in Tiflis⁷⁸⁴. He started establishing State offices and appointed four noblemen in the posts of *mlivanbegis*⁷⁸⁵, who should deal with the examination and solution of state problems and various applications under General Lazarev's supervision. This order lasted for a year. Then H. Ex. Prince Tsitsianov (Sisianov) was appointed to the post of the High Governor, came to Tiflis and ratified all Russian officials in their offices.

H. EX. GENERAL PRINCE TSITSIANOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THAT PERIOD

H. Ex. Lieutenant General Prince Tsitsianov was appointed to the post of the Administrator-in-Chief of Caucasian districts in 1803/1219⁷⁸⁶. He introduced the "guberny system" thus establishing five provinces (Gubernis) of Qizliar, Mozdok, Georgievsk, Aleksandrovsk and Stavropol⁷⁸⁷. He opened state offices in the provinces to implement Russian laws and order.

Similar to early days the princes of Georgia refused to agree with these changes and started to revolt. Though Prince Tsitsianov preached them and gave wise advices not to fall for useless ideas, they did not listen. (106a) Lastly, Prince [Tsitsianov] found them incorrigible and considered it better to send all of them to Russia⁷⁸⁸.

Among them was *Vali's* wife Dedavalu, who protested and rejected going to Russia. H. Ex. Prince [Tsitsianov] sent General Lazarev to convince her of the need to moving to Russia. The General went and admonished her long, but all was in vain. Ungratefully disregarding all the praiseful deeds done by General Lazarev

⁷⁸⁴ Lieutenant General Knorring came from his Caucasian Line station to Tiflis in the May of 1801 (AKAK, Vol. 1, doc. 536, p. 420).

⁷⁸⁵ In June of 1801 the Georgian government of 4 *mlivanbegis* was formed. They had control over the state's income and expenditure (AKAK, Vol. 1, doc. 542, p. 425).

⁷⁸⁶ 1219:1804. General of Infantry Prince Pavel Dmitrievich Tsitsianov (1802-1806) was appointed the Administrator-in-chief of Georgia on September 8th, 1802 (AKAK, Vol. 2, doc. 1, p. 3).

⁷⁸⁷ The fortified Cossack settlements were the central towns of those provinces: Qizliar founded in 1736, Mozdok - in 1763, Aleksandrovsk, Georgievsk and Stavropol - in 1777 (AKAK, Vol. 1, *Karta Kavkaza s pokazaniem politicheskogo ego sostoiانيا do 1801 goda* (A Map of Caucasus With a Designation of the Political Situation until 1801).

⁷⁸⁸ The princes Vakhtang and David were sent to St. Petersburg in February of 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 112, p. 69).

for Georgian people, she imperceptibly drew the dagger and wounded the General. And General Lazarev died there⁷⁸⁹. The Prince [Tsitsianov] ordered to take her to Russia by force⁷⁹⁰. Afterwards, not a single heir of *Vali* remained in Georgia. Then the affairs of Georgia became stable and the troubles raised in its regions calmed down.

PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN IN JAR AND BAYLAKAN, THE PUNISHMENT OF LESGHINS⁷⁹¹

At that time the Lesghins of Jar and Baylakan due to their old custom continued committing evil deeds and causing great harm to Georgia. They plundered a number of districts and took prisoners. H. Ex. Prince wrote preaching letters several times and advised them kindly:

„It has been the age of *Valis'* rule so far and now is the era of [Russia's] great empire. Stop your evil and harmful actions [against Georgia]!

(106b) But they did not calm down, the Prince took his army and decided to subdue them. He advanced towards Daghestan. On hearing this Lesghins assembled to defend themselves and came to the bank of the Alazan (Qaniq) to prevent their entrance. But the group did not know that it was impossible to fight with thorns against lightning. Man cannot avert the calamity sent by God. When the Russian army reached the bank of the Alazan and immediately started crossing it like a falcon hunting a pheasant. They assumed the noise of the cannons and guns firing upon them to be a lovely melody: [Russians] smashed the army and made the rest to retreat to Baylakan. They destroyed Baylakan - their safe refuge, too.

However, some were killed and some - taken prisoners. Since they received their utmost punishment, nobody dared to perform an evil action or capture booty from Georgia. A regiment, under the command of Major General Guliakov, was to stay in Jar and prevent the hostile actions of Lesghins. (107a) A year later the Prince returned to Georgia.

⁷⁸⁹ Major General Lazarev was killed on April 19th, 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 196, p. 114).

⁷⁹⁰ Queen Daria was taken to Russia on October 25th, 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 167, pp. 102, 103).

⁷⁹¹ The campaign of the Russian troops in Jar was carried out in April of 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 1387, p. 685-686).

RUSSIAN ARMY'S ADVANCEMENT TOWARDS GANJE AND THEIR CONQUEST

When prince Tsitsianov subjugated the rebels of Jar and returned Tiflis, he wrote a letter to Javad Khan of Ganje demanding his submission to the powerful Russian State and abstention from quarrel and war⁷⁹². Javad Khan refused to obey the High Commander's demand and revolted. Thus, the High Commander decided to invade Ganje with an army recruited from *tavads*, the cavalries of Qazakh and Shamshaddinlu⁷⁹³ tribes, conquer it, and punish Javad Khan. In 1803/1220⁷⁹⁴ he advanced with a huge army towards Ganje.

When Javad learned about Tsitsianov's advancement, he summoned his high noblemen and retainers to assemble. Everybody including *akhunds* and *seids* agreed to war, saying:

„How can Russians conquer the fortress of Ganje, when Nadir Shah himself, with all his courage and power, was unable to do that?

When the Russian army arrived at the vicinity of Ganje, Javad Khan saw that they were not great in number and proceeded with his troops to war. The rival troops met near Quluqubi and started the fight. After a short skirmish Javad Khan retreated and settled in his fortress. He fortified his position there and began defending himself. (107b) The Russian army entered the town and blocked up all the ways to and out of the fortress. Soon the gun cartridge and the dim became the only supplies of the fortress. After a month's siege, during which the inhabitants suffered a great deal, the Administrator-in-Chief made preparations for an attack. In the night of the festive occasion of Fet⁷⁹⁵, the Russian army by H. Ek.'s order attacked it from its four sides. The Russian victorious groups climbed up the stronghold from its two sides. Javad [Khan] defended himself with brave strikes and feats of valor giving a hard battle until Major Lisanevich, a Russian officer, killed him with the bullet of his gun⁷⁹⁶. Then the fortress was conquered: [Russian]

⁷⁹² See Tsitsianov's letters to Javad Khan in AKAK, Vol. 2, doc. 1172, p. 588; doc. 1175-1179, pp. 590-591.

⁷⁹³ The Shamshaddinlu tribe was a branch of the Qizilbash Zu'lqadar tribe (Petrushevskii, *Ocherki*, p. 94).

⁷⁹⁴ 1220:1805, but those events happened in 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1182, p. 592).

⁷⁹⁵ The day of Moslem Holiday, which opens the fasting.

⁷⁹⁶ According to Potto, Captain Kozlovskii killed Javad Khan of Ganje (*Uvverzhdenie*, Vol. 1, Tiflis 1901, p. 92).

soldiers invaded it from every side turning the holiday of Febr into the dark night of sacrifice⁷⁹⁷.

Commander [Tsitsianov] ordered to slaughter its population. Swords and lances were functioning for three hours. After three hours H. Ex. Commander ordered to stop the massacre. The prisoners were brought to his reception, Javad Khan's wives and sons, the whole family were taken to the Friday mosque to be kept under the guard of outposts. [Tsitsianov] organized the government of the region, appointed a commandant and opened law-courts there. Soon after he changed the name of the town Ganje into Elizavetpol after the respected Empress. (108a) [Tsitsianov] made other arrangements, too: he established good and acceptable rules. After regulating the affairs of Ganje and calming down the population of the country, he returned Georgia.

There are many verses composed on account of the events in Turkish and Armenian. Some of them I am going to note down on this page, so that the readers were aware of the hardships of the people of Ganje suffered before their submission to the Great Empire...

PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN AGAINST EREVAN⁷⁹⁸, HIS BATTLES WITH THE QIZILBASH TROOPS AND RETURN WITH NO RESULT

H. Ex. Prince Tsitsianov returned to Tiflis, spent the winter there and prepared his army for an invasion. The cause was that H. Ex. received frequent letters and applications from Muhammad Khan⁷⁹⁹, the governor of Erevan, reassuring him, that whenever he reached there with his forces, he would surrender him the keys of the fortress and become his subject.

Although Muhammad Khan was an independent governor, but in his state affairs he often followed the counsels and considerations of Kialba'li Khan, the governor of Nakhichevan, who resided in Erevan then. The latter also wrote an application [to Tsitsianov] expressing his loyalty and devotion [to Russian Empire]. Therefore, Prince Tsitsianov in the spring of 1804/1220⁸⁰⁰ advanced with

⁷⁹⁷ The Ganje fortress was conquered on February 3rd, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1182, p. 592).

⁷⁹⁸ The march of the Russian troops to Erevan was organized at the end of June of 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1232, p. 615).

⁷⁹⁹ Muhammad Khan's letters to Prince Tsitsianov see in AKAK, Vol. 2, doc. 1227, 1235, 1241, 1243, pp. 614, 616, 618, 619.

⁸⁰⁰ 1220:1805.

his victorious army towards Erevan. Moving from one station to another he reached to Echmiadzin (Uch Kilisa) and covered its territory with his fortunate tents. The fame of Tsitsianov's courage spread throughout the whole Qizilbash country. He was called "Ishbakhdar", which was a perversion of the word "Inspektor".

From Iran H. M. the Crown Prince 'Abbas Mirza, still a youth, was appointed the Commander-in-Chief of the [Persian] army and was sent to unleash war against Ishbakhdar with a huge army of 170000 warriors.

The adversaries met near Echmiadzin. A fierce battle took place there, that nobody had ever seen and heard of⁸⁰¹...

(109b) The terrible noise reached the blue sky...

The warriors fought fiercely, seizing the collar of the Death. They raged like a storm and seethed like a furious swarm of bees.

It was the beginning of the war between Qizilbashes and Russians: the formers had not yet seen the latter's fight and were not afraid of them. So Qizilbashes fought bravely, making great efforts. The majority of their noble khans and youths fought in the battle and collided with the rows of [Russian] soldiers cutting heads and accomplishing valiant deeds.

On that day the Commander-in-Chief of the Russian army divided his forces into three regiments. Qizilbashes attacked them with such a valor that the serene sky was dimmed by dust and smoke storm. The Russian soldiers could not see one another and everybody thought that he was the last to fight. H. Ex. Commander was rushing here and there like a furious lion or a tiger. When the air cleared up the Russians saw that they were all safe and sound, whereas the Qizilbashes noticed that all the dead bodies belonged them, (110a) and the grass in the field was colored with their blood. They fell in despair and took to flight. They even did not dare to approach Erevan. They moved further to a place called Kanaker (Ketiakir) and stopped there.

Prince Tsitsianov stayed there for a time and had his army have a rest. Two days later he again took his troops and artillery and went to chase them. In the evening they reached the Qizilbash troops. The latter attempted to encircle the Russians and to counter-attack. They arranged the forces and artillery on both sides of the road. Qizilbashes fought such a battle⁸⁰², that the previous one seemed a game compared with this. Nevertheless, they were unable to win and, finally, they were defeated. They left their tents and supplies, making their escape to Iran...

⁸⁰¹ The battle of Echmiadzin took place on June 21st, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1668, p. 809).

⁸⁰² The battle of Kanaker took place on June 30th, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1668, p. 809).

Russians became the owners of their things and booty. After the retreat of the army of 'Abbas Mirza, the Commander-in-Chief [Tsitsianov] came and blockaded Erevan⁸⁰³. Fath 'Ali Shah advanced with a huge army to help and assist him. The latter, after sending prince 'Abbas Mirza, recruited a great army and hurried to his assistance. (110b) On his way he received the news of defeat and hurried there. They joined at the place called Davalu⁸⁰⁴, and, thence, came to Erevan. There they fought a third hard battle, but, again, had no success. Therefore, they returned and blocked up Erevan cutting all lines of supply for the Russians.

Prince Tsitsianov completely occupied the gardens and suburbs of Erevan leaving only the walls of the town in the hands of the Qizilbashs. The Russian army encircled the town, whereas the Qizilbash troops immediately surrounded them blocking up their ways of supply and communication. In consequence, the Georgian princes, who had come there with Tsitsianov, tried to make their escape and were captured by Qizilbash troops⁸⁰⁵.

Fath 'Ali Shah sent *sardar* Pir-qoli Khan Qajar with Alexander Mirza, the *Vali*'s son of Georgia to Tiflis. [They] excited the Qazakh and Borchallu tribes and incited a general revolt against Russian State⁸⁰⁶. Only Nasib Beg, who had once rendered a good service to the Great [Russian] State in the battle for Ganje, thus proving his loyalty to it, refused to rebel. Major Lisanevich was with him. The Shamsaddinlu [tribe], the town Tiflis, all the other villages, and even the sons of *Vali*, who had run away to Bash Achogh joined the heir of *Vali*. All of them blew the trumpet of revolt and rose in rebellion. They rounded up several Russian soldiers, who had stopped near Qara-Kilisa (111a) with its inhabitants.

After a while Prince Tsitsianov realized that he was unable to capture their fortress. The army suffered food shortage. The prince sent Major Montrezor (Ghandavarov), known as Qara-Major⁸⁰⁷, with Rostam Beg, the son of Melik Abov, his followers, and a group of one hundred and fifty soldiers, to Georgia to bring food supplies for his army⁸⁰⁸.

⁸⁰³ Tsitsianov besieged Erevan on July 2nd, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1668, p. 810).

⁸⁰⁴ The village Davalu is recorded in 19th century at 30 miles distance from Erevan (Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, by Sir Ker Porter, London 1821, Vol. 1, p. 207).

⁸⁰⁵ The Georgian princes were imprisoned on August 7th, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1672, p. 811, doc. 1678, p. 813).

⁸⁰⁶ For details of the rebellion of the Georgia subject tribes, see AKAK, Vol. 2, doc. 1689, p. 821).

⁸⁰⁷ "Qara Major" in Turkish "Black Major".

⁸⁰⁸ For details about the actions of Major Montrezor's group and its tragic fate, see in AKAK, Vol. 3, doc. 1, p. 5; *Prisoedinenie Vostochnoi Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov, 1801-1830* (The Joining of Eastern Armenia to Russia: Collection of

On hearing this Qizilbashs chased them and fought three days. Reaching to Pambak they sent a message to Pir-qoli Sardar, who had besieged Qara Kilisa: "Its three days that we have been fighting against them [the Russians]. Not only they, but we are also already tired".

Pir-qoli Khan hurried to assist them and fought from morning until sunset. A great number of warriors were killed in both sides. Only when the major was wounded, the battle calmed down. The major got three bullet wounds and died. His regiment was defeated. The soldiers scattered, the Armenians escaped and took refuge in a nearby cave. They fortified their positions there, but soon all of them were imprisoned. Pir-qoli Khan got back and again besieged Qara Kilisa.

The governor [of Tiflis] sent a considerable amount of food-supplies with two hundred carriages and a few soldiers to the army of Commander-in-Chief. When they reached Ulu, the tribes living there came and cut their way intending to plunder them. The [Russian] soldiers had to construct a fortification from their carriages and defend themselves. (111b) In spite of their great efforts [Qizilbashs] were unable to overcome them. They informed about this Pir-qoli Khan Sardar. The latter hastened to attack the Russians. Although he tried hard, he could not conquer their dyke. He fell in despair, because he could not pursue his goal, and returned thence to the foot of the Gephama (Aghlaqan) Mountains.

When the news spread in Tiflis, its governor sent a general with four cannons and three hundred soldiers to convey the supplies to Sardar's army. When the general in question joined the previous regiment, nobody dared to lay obstacles them. Pir-qoli Khan he went away and supplies were completely delivered to Qara Kilisa. When prince Tsitsianov saw that supplies came and he had not yet captured the fortress of Erevan, and, besides, the epidemic of fever was spread in the army, he moved from Erevan to Qara Kilisa. There he distributed the supplies to soldiers. Pir-qoli Khan and the sons of Vali were back in complete despair. Borchallu and other tribes of Georgia, who had betrayed Russia, wished to move from their homeland to Karabagh from fright. Major Lisanevich learned this and with Nasib Beg tried to calm them down with wise advices. Meanwhile, Sardar [Tsitsianov] arrived in Georgia and summoned the chiefs of the tribes to the village of Sadaqlu⁸⁰⁹. He reproached them and asked them what the cause of their revolt and disobedience to the great [Russian] state was. (112a) They got nothing to answer and stood in silence. They admitted their guilt and apologized. H. Ex. Prince

Documents, 1801-1830). Vol. 1, Erevan 1972, doc. 195, p. 254; Potto, *Kavkazskaii voina*, Vol. 1, part. 3, St. Petersburg 1887, pp. 375-376.

⁸⁰⁹ Sadaqlu, is recorded in 19th century statistic data as an Armenian settlement with 3000 inhabitants on the right bank of Mashaveri, a tributary of the Khram (*Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflitzkoi gubernii*, p. 157).

Tsitsianov was a merciful man and ordered them: "As the cause of your deeds was your foolishness, I forgive your treachery to the great state. But you must return to their owners the whole wealth you have plundered".

Thence, he went to Tiflis and started pacifying the highland tribes. After settling them down, he spent the winter there, and in the spring made preparations to move to Ganje.

PRINCE TSITSIANOV'S ARRIVAL AT GANJE, THE SIGNING OF TREATIES WITH IBRAHIM KHAN OF KARABAGH AND SELIM KHAN [OF SHAKI], THE SUBMISSION OF KARABAGH AND NUKHI TO THE GREAT STATE OF RUSSIA

After returning from Erevan in 1806/1221 H. Ex. Prince Tsitsianov moved to Ganje. During his stay there he sent messengers to Ibrahim Khan of Karabagh and Selim Khan, the governor of Nukhi demanding their submission to the Great Empire of Russia. Ibrahim Khan came to the Kurak River from Karabagh⁸¹⁰, Selim Khan from Shaki, and Prince Tsitsianov from Ganje. They had a conversation and signed treaties⁸¹¹.

Afterwards H. Ex. Commander-in-Chief [Tsitsianov] sent five hundred soldiers with Major Lisanevich to Karabagh and, also, another group to Nukhi. Then he left for Georgia intending to settle the affairs in Bash Achogh.

THE MURDER OF IBRAHIM KHAN

Fath 'Ali Shah related to Ibrahim Khan and, therefore, was hopeful that Karabagh would submit to his rule. So, when he heard of Ibrahim Khan's submission to the Russian State, dispatched an army to Karabagh. His troops arrived at the bridge Khoda-Aferin and started plundering, causing destruction to Karabagh regions and waging a war there.

Abul Fath Khan, the son of Ibrahim Khan attacked the village Togh⁸¹² with a big regiment. The Armenian inhabitants had made fortifications to defend themselves. [The Qizilbashs] fought a hard battle there, but failed to overcome them.

⁸¹⁰ Prince Tsitsianov met with Ibrahim Khan of Karabagh and concluded treaty with him on May 14th, 1805 (AKAK, Vol. 2, doc. 1437, p. 705; doc. 1436, p. 705).

⁸¹¹ The treaty with Selim Khan of Shaki was signed on May 21st, 1805 (AKAK, Vol. 2, doc. 1437, p. 705).

⁸¹² The settlement and the fortress, called Togh, are in the Dizak District of Karabagh.

Mahdi-qoli Khan with a numerous group advanced towards and defeated Abul Fath Khan.

As Ibrahim Khan was very old, sometimes he had strange and useless ideas. At that time, after consulting with his retainers he decided to submit to the Qizilbash State. He left the fortress Shashi and stopped at the place called Sangiar-Khan, which was somewhat lower from it. He intended to betray the Russian State and to join the Qizilbash army, as soon as they arrived. With this in mind he wished to become a real subject [of Iran]. Word spread as if the invasion of Abul Fath Khan and his troops were pursued according to his appeal. So on the May 8 of 1806/1221 Major Lisanevich, known as Dalu Major⁸¹³ took a group of a hundred soldiers, came out of the fortress (113a), encircled them [Ibrahim Khan and his followers] and murdered the Khan with some of his retinue⁸¹⁴.

Then, according to the Russian Government's decree Mahdi-qoli Aqa was appointed to the post of khan and the governor of Karabagh. He had to control over the population due to Russian laws and order.

Ibrahim Khan's rule in Karabagh lasted fifty two years, the forty five of them he had passed before his departure to Baylakan and eight years after his return from there...⁸¹⁵

He was a lady chaser and always used stimulating drugs to have frequent love affairs with women...⁸¹⁶

THE INVASION OF THE QIZILBASH ARMY TO KARABAGH AND THE WAR AGAINST COLONEL KARIAGIN

At that time Qizilbashes thought: "As Ibrahim Khan was defending Karabagh and now he is dead, so we must go and conquer it".

Colonel Kariagin was dispatched from Tiflis to (113b) Karabagh with four hundred soldiers⁸¹⁷. He had a battle with the Qizilbash troops in the vicinity of

⁸¹³ "Dalu Major" in Turkish "Crazy Major".

⁸¹⁴ For details of Ibrahim Khan's murder, see AKAK, Vol. 3, pp. 334-335.

⁸¹⁵ The time of Ibrahim Khan's rule noted by the author is not right. Ibrahim Khan governed from 1762 until 1806, so his rule lasted for 44 years.

⁸¹⁶ 1) Khanum, the daughter of a minbashi of Jevanshir, 2) Khurshid Begum, the daughter of Shahvendi Khan of Ganje, 3) Bike Agha, the daughter of Lezghin Nurtsal Khan, 4) the daughter of Allahyar Beg Umumlu, 5) Javahir Khanum, the daughter of Prince Abashidze, 6) Shah-Nisa Khanum, the daughter of Badir Khan Shahsevan, were Ibrahim Khan's legitimate wives, and 7) Rugham, 8) Khatam Khanum, 9) Ana Khanum, 10) Sona Khanum, 11) Hadije Khanum were his temporary wives (AKAK, Vol. 2, d. 1415, p. 625).

Askeran. He could not move further from there, because of the counteractions of the huge Qizilbash forces. Therefore, he was back to Tarnakiut. However 'Abbas Mirza had sent a detachment of his army under the command of Amir Khan Jahanbiglu to the aforementioned fortress ahead of time to defend it. So when the Colonel reached the fortress Tarnakiut with his soldiers, he found the gates blocked. He ordered to open fire at the gate. It was destroyed. The Russian troop entered the fortress and murdered all the Qizilbashes there. Amir Khan Jahanbiglu, their Commander-in-Chief was so scared that threw himself down the fortress wall and died.

The Russians stayed there for several days, surrounded by Qizilbash army. They were short of food and Vani Atabegov of Iraberd provided them with food during the nights several times. Finally, they realized it was hard to get bread like that, and the Colonel with his hundred soldiers came out of the fortress at night and passed by the lane through the mountains towards the fortress of Jermak. There the Armenians provided them with food and they picked the way to Ganje, from there moved to Tiflis. Once again the Colonel took an army [from Ganje] and fought with 'Abbas Mirza by the Zagam River, defeated him and made him run away to Iran⁸¹⁸. At that time Fath 'Ali Shah had come (114a) with a huge army and stopped by the bank of the Arax. In August of the same year H. Ex. Prince Tsitsianov took an army and went to fight against him. He [Tsitsianov] smashed him and made him flee to Araq and Azerbaijan⁸¹⁹. Then again he returned to Georgia.

TSITSIANOV'S INVASION OF BAKU (BADKUBE) AND HIS MURDER THERE

The main aim of the Russian Government and Prince Tsitsianov was to occupy the territory between the Caspian (Khezz) and the Black (Asud) seas and their coasts for the purpose of opening easy trade routes. Therefore H. Ex. Prince Tsitsianov set up the fortress of Redut-Kale (Qoli)⁸²⁰ at the coast of the Black Sea and then marched to conquer Baku. After returning from *Dar-al-Sorur* [Tiflis] he made military preparations for a campaign, and in February of 1806/1221, with victorious troops made for Baku and its nearby areas. Mahdi-qoli Khan of Karabagh joined him to assist, whereas Mustoufi Khan of Shirvan refused to submit to him

⁸¹⁷ The fight of Colonel Kariagin's Russian detachment against the Qizilbash troops, which had invaded Karabagh took place in 1805 (For the details of those skirmishes, see Potto, *Kavkazskaii voina*, Vol. 1, part. 3, pp. 379-390).

⁸¹⁸ AKAK, Vol. 2, doc. 1467, p. 717.

⁸¹⁹ As soon as Prince Tsitsianov arrived in Karabagh, the Persian troops left that country for Azerbaijan (AKAK, Vol. 2, doc. 1462, p. 715; doc. 1464, p. 716):

⁸²⁰ A fort at the mouth of Khopis-taqali River in Mingrelia.

and revolted. H. Ex. Commander-in-Chief preferred to punish him first, then advanced towards Shamakhi. Hearing this Mustoufi Khan, was scared and escaped to the fortress Fit. He fortified it with his retinue and subject tribesmen. After the arrival of the Commander-in-Chief, a peace treaty was signed, which resulted in restoring order in the country⁸²¹. The Commander-in-Chief accompanied with only one convoy went to meet Mustoufi Khan several times. The latter warned him kindly of the danger he exposed himself to, being careless about his guard. The Commander answered him, "The celebrated Emperor of [Russia] has millions of soldiers like me. If I am killed, he'll lack only one and what difference does it make which one is killed?"

Completing his affairs there, H. Ex. Commander-in-Chief invaded Baku. He encircled the town from the sides of the sea, the land and the valley⁸²². After a while, Hoseyn-qoli Khan, the governor of Baku, started peace negotiations and expressed his will to submit to the Great State of Russia. The Commander-in-Chief believed in his words and soon friendly relations were established between them. Hoseyn-qoli Khan came out of the fortress and put up his tent in its vicinity. One day he sent a secret message to the Commander-in-Chief inviting him his tent for having consultation about problems. H. Ex., a frank and an honest man, did not care his life and did not anticipate the ulterior motive of the invitation. So, he came to Hoseyn-qoli Khan's tent, sat down to talk with him. Hoseyn-qoli Khan put the keys of the fortress on a silver tray in front of the Commander-in-Chief. At that time Ibrahim Khan, a relative of Hoseyn-qoli Khan, due to the order given to him beforehand, dishonorably fired at such a reverend Commander and wounded him. The Commander-in-Chief died at the same moment⁸²³.

No other commander ever excelled Prince Tsitsianov in courage, skill, and success. [He was] very painstaking, upright, kind, and pleasant. He never punished anyone without bringing him to reason beforehand...

Hoseyn-qoli Khan considered his action a worthy service to Qizilbash's State and sent Tsitsianov's head with Ibrahim Khan to them. Innumerable troops hit the plain of Baku, which looked like the Doomsday owing to a great number of pink-colored tents⁸²⁴.

⁸²¹ Mustoufi Khan of Shirvan submitted to Tsitsianov and signed a treaty with him on December 25th, 1805 (AKAK, Vol. 2, doc. 1359, 673).

⁸²² The detailed account on the siege of Baku by Tsitsianov's troops, see in AKAK, Vol. 2, doc. 1521, p. 745.

⁸²³ Prince Tsitsianov was killed on February 8th, 1806 (*Uverzhdenie*, Vol. 1, doc. 1521, p. 230-231).

⁸²⁴ According to Islam, on Doomsday, the ground will be red, like hot iron.

After this the Russian army could not dare to return by land and sailed their ships to Astrakhan. Then Iran assumed reins of government in the [East] Caucasian countries, and insurrections occurred everywhere.

H. Ex. Major General Nesvetaev (Nesvitaev), a Commander-in-Chief in Shaki, then became interim governor until (115b) Count Gudovich's (Ghudovich) arrival in Tiflis five months later.

THE RULE OF THE INFANTRY GENERAL COUNT GUDOVICH IN THE CAUCASIAN PROVINCE AND THE EVENTS OF THE PERIOD

In June of 1806/1222⁶²⁵ H. Ex. Count Gudovich⁶²⁶ was appointed governor of Georgia, and the Infantry General Bulgakov (Bulghakov) - Commander-in-Chief of the Caucasian province army. As soon as Count arrived in Tiflis, a war started against the Sultan of the Ottoman Turkey. He invaded Akhalkalak (Akharkalak) with well prepared big army. General Bulgakov was sent to the south of Daghestan to occupy Baku, Quba⁶²⁷, and its districts⁶²⁸. General Glazenap (Ghlazenap) captured Derhend and advanced towards Kabardia (Qubarda)⁶²⁹. After some fights he subdued its population. Major General Nesvetaev was sent to Giumri (Gomri).

Meanwhile, Humshi Zade Selim Pasha, the governor of Akhaltskha (Akhalske), received the news of the events. He was extremely frightened and sent a detachment to defend his dominion from Russian troops. H. Ex. Count hurried there with his martial warriors without delay at any place. At the end of the month he had already distributed his tents around the fortress and encircled it⁶³⁰. [They] constructed ladders and after a week, two hours before dawn, they attacked the town. The fight continued until the midday, [the Russians] lost the battle. They stayed

⁶²⁵ 1222:1805.

⁶²⁶ General-Field Marshal Count Ivan Vasil'evich Gudovich was appointed the Commander-in-Chief of the army of Caucasian Line and Georgia on June 2nd, 1806 (1806-1809), (Dubrovin, *Istoriia voiny*, Vol. 5, St. Petersburg 1887, p. 16).

⁶²⁷ Quba became the hereditary domain of the governor appointed by Persian Shah Sulayman. The seat of the governor was at Khudat at first, then at Quba, which was rebuilt in 1735. After its annexation to the Safavi Persia Baku was also governed by the representatives of shahs until 18th century. At mid-18th century Fathali Khan of Quba annexed the region of Baku to his khanate.

⁶²⁸ For details, see Dubrovin, *Istoriia voiny*, Vol. 5, pp. 65-80.

⁶²⁹ Kabardia is the country between the rivers Malka and Uruk, occupying the northern slopes of the Caucasus.

⁶³⁰ The fortress Akhalkalak was besieged by the Russian troops in the May of 1807 (AKAK, Vol. 3, doc. 942, p. 542).

there a night and on the other day made for Georgia. When the Count arrived at Tiflis, learned of Yusuf Pasha's appointment to the post of the Commander-in-Chief of the army and his advancement towards Kars (Qars) with intentions to war. Therefore, after some military preparations on June 17 of 1807/1223⁸³¹ [Gudovich] he left for Giumri. Both armies met by the river Arpa, not far from Giumri, now Aleksandropol. They fought from both sides of the river and oppressed each other with the fire of their cannons⁸³². Soon the Ottoman troops were crashed and started to retreat. The Russians owned the great spoils of this war left by Ottoman troops. Then the Commander-in-Chief returned to Tiflis.

In the bitter frost of the winter of 1808/1224⁸³³ the Count with considerable preparations made his way to Erevan⁸³⁴. At first he fought a battle with Qizilbash army at Karababa, smashing them⁸³⁵, he came and blocked up the fortress of Erevan. After some time he attacked the town, but failed to conquer it. Many of the [Russian] soldiers were murdered during the fight. At last, being unable to cope with the Qizilbash, he was back to Tiflis with no result.

THE CAVALRY GENERAL TORMASOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD

In 1809/1225⁸³⁶ Gudovich was called back to Russia and Cavalry General Tormasov was appointed due to the Russian State decree to the post of the governor of Georgia⁸³⁷. Sardar Tormasov made peace with Ottomans, but the war against Qizilbashs continued, and (116b) sometimes, even grew harder.

In August of 1809/1224 the Qizilbashs insidiously sent Muhammad 'Ali Mirza to Georgia to plunder the Borchallu tribes. He caused great damage to them and

⁸³¹ 1223:1808/1809.

⁸³² The battle by Arpa took place on June 18th, 1807 (AKAK, Vol. 3, doc. 875, p. 496). For details, see (*Prisoedinenie*, Vol. 1, doc. 364, pp. 415-416; doc. 382, p. 440):

⁸³³ 1224:1809/1810.

⁸³⁴ Count Gudovich's campaign in the Erevan Khanate began at the end of September of 1808 (*Prisoedinenie*, Vol. 1, doc. 414, p. 465). The fortress of Erevan was besieged by his troops in October of 1805 (AKAK, Vol. 3, doc. 875, p. 496).

⁸³⁵ The army of Major General Nebolsin fought a battle against the troops of Abbas Mirza and defeated them on October 28, 1808 (*Prisoedinenie*, Vol. 1, doc. 423, p. 480).

⁸³⁶ 1225:1810.

⁸³⁷ A. P. Tormasov, General of cavalry, was appointed the Governor and Commander-in-Chief of the Caucasian provinces and Georgia on March 5th, 1809, (*Dubrovni. Istorija voevy*, Vol. 5, pp. 227-228).

seized much booty³²⁸. Then the same year, Hoseyn Khan Sardar of Erevan appointed him with the sons of *Vali* to start rebellions from the whole territory of Akhaltskha to Georgia.

Tormasov heard of this passing by Shamkhor. He stopped at the bridge of Sadara and sent Lieutenant General Paulucci (Pavlovich) and General Lisanevich with their troops against Hoseyn Khan. The generals moved with glorious regiments and attacked the Qizilbash army unexpectedly at midnight, when the sanguinary world had put on the black clothes of 'Abbasids³²⁹ to mourn for the murdered Qizilbashs. They made a great carnage and plunder. The majority [of Qizilbashs] were murdered, the others - hardly escaped and saved their lives making for their country on foot. Bare and beaten by the Ottoman regiments, Qizilbashs got to the borders of Iran. Hoseyn Khan Sardar was ashamed, and fearing from the Qizilbash state, ran away to the fortress Kioroghli³³⁰. But some time later he was reassured and brought to his seat.

In November of the same year Major General Orbelianov smashed the Ottoman troops and (117a) occupied the beautiful fortress of Poti (Budi)³³¹. In January of 1810/1225 the same fortress was given in possession of the Prince.

In the same year the whole Georgia, including the province of Imeretia passed under the rule of Russian Empire and was put under its taxation. In 1811/1226 its government was formed and the district was called "Imeretinski Oblast". The town Kubansk became the center of the district. After these undertakings General Tormasov left for Russia leaving the government of Georgia under Lieutenant General Marquis Paulucci's disposal.

GENERAL LIEUTENANT PAULUCCT'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD

In September of 1811/1227³³² H. Ex. Lieutenant General Marquis Paulucci was appointed the governor of Georgia³³³ and came to Tiflis. Colonel Kotliarevskii was

³²⁸ For more details about Muhammad 'Ali Mirza's invasion of the district of Borchallu, see AKAK, Vol. 4, doc. 1075, p. 695.

³²⁹ Abbasid Caliphs wore black clothes.

³³⁰ Kioroghli was called the fortress of Ir-Abad in the district Darakend Parchenis of the Erevan Province (Sbopen, *Istoricheski pamiatnik*, p. 282).

³³¹ Poti was occupied on November 15th, 1809 (Dubrovin, *Istoriia voiny*, Vol. 5, p. 271).

³³² 1227:1812.

³³³ Lieutenant General Marquis Philip Osipovich Paulucci (1811-1812) was appointed to the post of the Commander of the Russian Army corps on July 6th, 1811 (AKAK, Vol. 5, doc. 1, p. 1, doc. 2, p. 1).

sent to Akhalkalak (Akharkalak). He attacked the fortress Akhalkalak in December and conquered it. General Marquis made for Baku and arrived at Ganje with a big army. There he set free Javad Khan's imprisoned family⁸⁴⁴ and other Qizilbash khans and departed for Baku⁸⁴⁵. At the meantime, the people of Kakhet and Qisiq⁸⁴⁶ were revolting. Major General Simonovich with Prince Orbelianov went to suppress them and soon, calmed them down⁸⁴⁷.

At that time, in 1812/1228⁸⁴⁸ Ja'far-qoli Aqa the grandson of Ibrahim Khan of Karabagh ran away to the Qizilbash State⁸⁴⁹. Afterwards, the Crown Prince 'Abbas Mirza attacked and crushed [the Russian] detachment (battalion) at Qorchi⁸⁵⁰. (117b) The detailed description of the events is the following:

Ja'far-qoli Aqa, the son of Muhammad Hasan Aqa, was always on bad terms with his uncle Mahdi-qoli Khan. On account of the inducement of the aforementioned Khan the Russian Government summoned him to Tiflis, then to Russia. When he was arrested and led away, reaching to the river Tartar, he asked an officers of his guard to allow him cross the river on horse, because he feared from passing it in a carriage. Then he mounted a horse and made his escape. He gathered around some of his subjects and left for Qizilbashes' State. At that time, 'Abbas Mirza had come with his army and stopped at a place called Aslanduz, by the bank of the Arax. In the winter of the same year [Ja'far-qoli Aqa] led Prince 'Abbas Mirza with his soldiers and artillery to fight against Mahdi-qoli Khan. The latter, at that time, had come to the place called Qorchi and was engaged in quietening the Tarakeme tribes⁸⁵¹. A severe battle continued two days, a great number of Qizilbashes were murdered there. At last the Tarakeme and other Moslem tribes, under the threat of Qizilbashes' plunder, were persuaded to come to the [Russian] camp. But when the women of the tribes, got in the rows of Russian troops, they put them

⁸⁴⁴ For details about the liberation of Javad Khan's family and the permission on their leaving for Iran, see AKAK, Vol. 5, doc. 167, p. 119, doc. 169, p. 119.

⁸⁴⁵ Marquis Paulucci was in Baku in the February of 1812 (AKAK, Vol. 5, doc. 88, p. 59).

⁸⁴⁶ According to a document of 19th century Kakheti was divided from Kartli by the Aragvi River and was contiguous to the territory of Circassians, the khanates of Avaria and Shaki. Qisiq was one of its three regions divided from the other two by the mountain range of Kalaur (AKAK, Vol. 1, doc. 151, 193).

⁸⁴⁷ For details about the rebellion in Kakhet, see AKAK, Vol. 5, doc. 97, pp. 81-82.

⁸⁴⁸ 1228:1813.

⁸⁴⁹ For details about the escape of Ja'far-qoli Aqa and the battle at Soltanbud-Qorchi see AKAK, Vol. 5, doc. 88, p. 59.

⁸⁵⁰ Qorchi is one of the right tributaries of Hagari River (Alishan, *Sisakan*, p. 4).

⁸⁵¹ Tarakeme is the plural of Turkmen, one of the Turkish Qizilbash tribes (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 91, 92). There were several settlements of Tarakeme in Karabagh (*Opisanie Karabaghskoj provintsiï*, p. 11).

into confusion. The enemy, in front of the army and the tribes behind it, smashed the Russians⁵³². Some of them yielded, the rest were murdered. Mahdi-qoli Khan, thence, escaped to the Shushi fortress.

In the same winter Ja'far-qoli Aqa with many of his tribes and subjects, moved (118a) to the Qizilbash [country]. He also stayed there until the year the peace treaty was signed. Then, again, returned to Karabagh.

When the news about the Qorchi got to General Marquis, he made for Karabagh and soon arrived at Shushi. He reproached some of his men for that, then getting a letter from his wife about the revolt risen by the Georgians in Kakhet and Qisiq, hastened to Tiflis. Although he had apprehensions from the Qazakh tribes, they met him on his way and conveyed with honor to Tiflis. He attacked the rebelled Georgians many times and robbed them. At that time word spread about the campaign of the French against Russia. General Marquis was relieved of his post and called back to Russia.

LIEUTENANT GENERAL RTISHCHEV'S RULE IN THE CAUCASIAN PROVINCES AND THE PEACE TREATY SIGNED WITH QIZILBASHS

In February of 1812/1228 Lieutenant General Rtishchev was appointed to the post of Administrator-in-Chief of Caucasus and Georgia⁵³³. Arriving in Tiflis he started regulating its affairs. In October of the same year Major General Kotliarevskii, named Aghzi pare⁵³⁴ General, made a night attack from Amaras upon 'Abbas Mirza, who was at Aslanduz, and crushed his army. The details of that event are as follows:

The General advanced with a blood-thirsty regiment, Qazakh cavalry (118b) and a group of brave warriors of Karabagh. With the guidance of Murad Khan Delaqarde (Deraghorde)⁵³⁵ they crossed the Arax by the light of a lamp and got to the

⁵³² In the February of 1812 a Russian regiment 500 strong was defeated at Soltanbud in a battle against the troops of Abbas Mirza 18000 strong (Potto, *Kavkazskaya voyna*, Vol. 1, part 3, p. 480).

⁵³³ Marquis Paulucci was recalled to Russia due to the Emperor Alexander I's decree of February 16th, 1812 and the General of infantry Nicolas Feodorovich Rtishchev was appointed instead (1812-1816) (AKAK, Vol. 5, doc. 269, p. 201), who received his post not earlier than the April of 1812 (AKAK, Vol. 5, doc. 40, p. 23).

⁵³⁴ "Aghzi Parc" in Turkish "A mouth piece".

⁵³⁵ Delaqarde was a Turkish tribe living in Karabagh and Talish in 18th-19th centuries. Being on hostile terms with Persia, this tribe assisted Russian troops in its war against Persia. They were renowned as good spies and thieves (*Obzrenie Rossiiskikh vladeniĭ*, Part 3, pp. 244-245, 274).

camp of 'Abbas Mirza. At sunrise they attacked him at Aslanduz⁸⁵⁶. When the artillery fired from a side upon his camp, the Qizilbashi leaped out from sleep, threw their tents and things aside and ran to the fortifications constructed on the Aslanduz hill. General occupied the camp and stopped there. In the next night they started the attack upon the fortifications. At dawn the soldiers made an assault from two sides. It was still dark and all the soldiers stayed at their places in a row. The [Qizilbash] warriors thinking that the [Russian] soldiers had already penetrated into the fortress, were confused and started fighting one against another. They killed their friends without recognizing them, and left the fortress continuing the fight. Many of them were captured by the Russians or killed. 'Abbas Mirza fell in a pit and remained there with dead bodies until one of his servants noticed him and brought a horse for him. ['Abbas] mounted the horse and escaped to Tabriz.

General Kotliarevskii returned with triumph and spoils of war to Karabagh. He stayed there for a while, then in January of 1813/1228 recruited an army again and marched on Lenkoran⁸⁵⁷ and Talish. The winter of that year was so cold that even the warm waters of the [Caspian] Sea were covered with ice. The General left the fortress Shushi to attack the Argevan fortress with no fear and doubt: he fought fierce battles there⁸⁵⁸. Although many people died there because of both the frost and the fight, and the General himself got several wounds, the fortress was captured. Later, after conquering the seat of the Talish Khan, General [Kotliarevskoi] was back⁸⁵⁹.

In October, 1813/1229 General Rtishchev started peace negotiations. Mirza Abul Hasan came with a group of people to the enemy land for parley. The peace treaty of Gulistan was signed⁸⁶⁰. Soon afterwards, the alarmed world calmed down a little. After some time General Rtishchev was relieved of his post and instead of him Ermolov was appointed to the post of Administrator-in-Chief.

⁸⁵⁶ For details about the battle at Aslanduz on October 19th-20th, 1812, see (*Uverzhdenie*, Vol. 2, p. 463-466; AKAK, Vol. 5, doc. 841, p. 683; doc. 844, pp. 689-690).

⁸⁵⁷ Lenkoran was the seat of the khans of Talish. The Talish Khanate was formed in the mid-18th century on the southwestern shore of the Caspian Sea. In 1802 the Talish Khanate was under Russian protection and in 1828 it was annexed to Russian State.

⁸⁵⁸ The army of Kotliarevskii conquered the Argevan fortress, fortified by the assistance of English engineers, on December 22nd, 1812 (*Uverzhdenie*, Vol. 2, pp. 479-480).

⁸⁵⁹ Kotliarevskii conquered the fortress of Lenkoran on January 1, 1813 (*Uverzhdenie*, Vol. 2, p. 487; AKAK, Vol. 5, doc. 853, p. 699).

⁸⁶⁰ The treaty of Gulistan was signed on October 1st, 1813 (AKAK, Vol. 5, doc. 877, doc. 734).

THE RULE OF LIEUTENANT GENERAL ERMOLOV AND THE PERIOD OF PEACE WITH QIZILBASHS

In October, 1816/1231 H. Ex. Lieutenant General Ermolov was appointed as Commander-in-Chief of the Caucasian provinces and Georgia and soon arrived in Tiflis⁸⁶¹. After regulating his affairs there, he made preparations, and in 1817/1232, with some of his well-known generals went to Soltanie⁸⁶². There he met with Fath 'Ali Shah and some Qizilbash high-rank officials. By the will of [Russian] Emperor, the Capan Mountain was designated as the frontier [of Persia and Russia] due to the peace treaty, signed by Rtishchev⁸⁶³. Ermolov found it appropriate to change it for the Arax River.

(1196) Then he started regulating the affairs in [the Caucasian] regions and organizing its government according to the new rules created by him. In case of need he established new order in some places. In that period the khans of Karabagh and Shirvan ran away to Qizilbashs' country. The first was Mustoufi Khan, who made his escape in 1822/1234⁸⁶⁴ and then Mahdi-qoli Khan - in 1823/1238⁸⁶⁵. The khan of Shaki died the same year⁸⁶⁶. These three Khanates were incorporated into the Russian State⁸⁶⁷. H. Ex. Ermolov opened courts and appointed Commandants, who

⁸⁶¹ General of Infantry Alexei Petrovich Ermolov was appointed Administrator-in-Chief and came to Tiflis on October 10th, of 1816 (AKAK, Vol. 6, Part 1, p. II).

⁸⁶² Soltanie 30 miles southeast of Zenjan, later on one of the most favored summer resorts of the Qajar rulers down to the middle of 19th century (History of Persia under Qajar Rule, Translated from Persian of Hasan-e Fasa'is Farsnama-ye Naseri, by Herbert Busse, New York-London 1972, p. 15). The town of Soltanie, founded by Muhammad Khudabanda (1304-1316), was the capital of Ilkhanid Persia (History of Persia, by Sir Percy Sykes, London 1921, p. 115).

⁸⁶³ The Russian historians confirm the fact that the Russian Emperor was inclined to compromise (Potto, *Kavkazskaya voyna*, Vol. 2, part 1, St. Petersburg p. 29). The boundaries were kept unchanged owing to the resoluteness of Ermolov (*Usvetshenie*, Vol. 4, part 1, p. 7).

⁸⁶⁴ 1236:1820/1821. Mustoufi Khan of Shirvan escaped to Persia on August 19th, 1820 (AKAK, Vol. 6, part 1, doc. 1212, p. 810).

⁸⁶⁵ 1238:1822/1823. Mahdi-qoli Khan of Karabagh ran away to Iran on November 21st, 1822 (AKAK, Vol. 6, part 1, doc. 1293, p. 848).

⁸⁶⁶ Isma'il Khan of Shaki died on July 24th, 1819 (AKAK, Vol. 6, part 1, doc. 1096, p. 738).

⁸⁶⁷ Potto mentions that "the far-sighted politicians realized that the first of all the sovereignty of the Khanates were to be abolished in order to establish a real predominance of the Russians in Transcaucasia". Thus the escape of khans was the

had at their head the Administrator-in-Chief (Okružnoi Nachalnik), having his seat in Shushi. Its government was set up by the order created by him. In 1818/1234 he gathered all experts and registered them. In 1819/1235 H. Ex. moved to Daghestan, where fought hard battles and won great victories. The encounters lasted for several years, which are described in detail in the other book on the events happened there. After the escape of the Karabagh and Shirvan khans, in 1823/1237³⁰⁸ the governor of Ghazi Qumuq³⁰⁹ with his son Nuh Khan and grandson Muhammed Khan ran away from Daghestan to Qizilbash. Since the forthcoming years were the period of the stable peace with Qizilbashs, and neither of the rivals violated it, H. Ex. Ermolov regulated the affairs establishing order in [Caucasian] districts.

Major General Prince Madatov was the Administrator-in-Chief of the Moslem provinces and the Talish Khanate. Madatov's courage was acknowledged everywhere. According to the concord and peace relations established between the rivals, correspondence and friendly ties were maintained by him [Madatov] and the Qizilbash high officials.

THE MEETING OF GENERAL MADATOV WITH 'ABBAS MIRZA

H. Ex. General Madatov, being very haughty and proud, treated equally with everybody apart from his immediate chief. In winter season the Crown prince 'Abbas Mirza came to the bank of the Arax for hunting and outing in the Mughan Plain. General Madatov, with the permission of [Russian] government, asked the prince to meet with him. With some eminent officials and noblemen of his provinces, Cossack cavalymen he went to the other side of the Arax, near to the bridge Khoda-Aferia to be admitted to the presence of the prince³¹⁰. The prince received him with great honor. The general asked the prince to allow him organize [in his camp] a festival and fireworks. Therefore, with prince's permission he arranged

result of a purposeful policy of Russia (Potto, *Kavkazskai voïno*, Vol. 2, part 4, St. Petersburg 1888, p. 669).

³⁰⁸ 1237:1821/1822.

³⁰⁹ In 19th Ghazi Qumuq Khanate century had within its borders the territory between the sources of the Koisu River. According to a legend the Laks living there didn't offer any resistance to the Arabs, who invaded their land. They adopted Islam and joined the Arabs, who fought against other tribes. Therefore, they got the name of a *Ghazj* (Potto, *Kavkazskai voïno*, Vol. 2, part 1, p. 153).

³¹⁰ About the results of Madatov's meeting with 'Abbas Mirza, see in AKAK, Vol. 6, part 2, Tiflis, 1875, doc. 504, p. 272.

such fireworks at night that most of army horses cut their bridles, rushed into the camp and scattered, so that many were not found until morning. All Qizilbashes were amazed at the firework and praised the fete.

During one of his talks with the prince, the general said to him, "You must relinquish from Giokcha and Sadarak in our favor, to have the tribes of Tiflis and Georgia had areas for their (120b) summer quarters".⁸⁷¹

The prince was astonished and grew angry upon his impudence and lack of culture. On the next day, when the general's Uncle Petros Beg Madatov had audience with the prince, the latter complained of him:

...Your sister's son is very ignorant and arrogant, he doesn't know his place. He is just a general and the Russian Emperor has thousands of the men like him, nevertheless, no one dares to speak of such matters, especially of problems like that. Although my father shah in Tehran and the Russian Emperor - in Petersburg, can present each other territories exceeding the mentioned one three times, we shouldn't talk of matters like that. You are an old and experienced man, you must teach him"...

THE VIOLATION OF THE PEACE, ESTABLISHED BETWEEN THE QIZILBASHS AND THE RUSSIANS, 'ABBAS MIRZA'S INVASION OF KARABAGH AND HIS DEFEAT

More than eleven years had passed since the signing of peace treaty between Russia and Qizilbash State. During the period the population and army of Iran lived in tranquility. Not a single strong enemy troubled its parts and the little insurrections and skirmishes, which occurred (121a) in that country were settled down with the help of small regiments. Thus [Qizilbashes] feeling themselves strengthened and more powerful, broke their friendly ties with Russia, violated the peace treaty and started war against them. The causes of the war were:

First – the aid of the English: they sent guns, cannons, and other arms to Iran annually, to strengthen the country and prevent the passage of the Russians through its territory towards their estates [in India]. 'Abbas Mirza, Fath 'Ali Shah's eldest son and heir-at-law, had reorganized the infantry *sarbaz* army and artillery in Azerbaijan under the control of an English military officer⁸⁷². During these few years

⁸⁷¹ In the period of peace 1813-1826 there were disagreements between Russia and Persia on account of the territories of Giokcha and Sadarak (For details, see *Kavkazskii sbornik*, Vol. 21, Tiflis 1900, pp. 1-2, 12, 14-42).

⁸⁷² Since the period of the Russo-Persian war of 1804-1813 Abbas Mirza began to reform the Persian Army with the help of European specialists. The influence of England in Iran increased from 1809 (N. A. Kuznetsova, *Iran v pervoi polovine 19-ogo*

a war and several battles were waged at various places against the Turkomans, Ottoman Turkey and other rivals, and victories were achieved. They thought that the fights against Russia would be the same and foolishly unleashed war against them...

Second - the existence of discords between the two states on account of the boundaries passing through Gekharkunik and Sadarak: both sides were intransigent and bided their time to solve the problems by armed forces.

Third - the rebellion risen by Ghazi Molla under the banner of *Ghazavat* in Daghestan, who incited encounters between the people of Daghestan and the Russian army. With this purpose the *mojtaheds* and *mullahs* wrote essays and proclamations about *Ghazavat* and *Jehad* in refined style inducing people to fight against the Russians³⁷³. Aqa Seid Mojtahed, living a life of an anchorite, wrote a letter to Fath 'Ali Shah, stating that:

...The war against the Russians should be considered a *Ghazavat*. I dreamt, that if His Majesty starts the campaign now, He will win victory in a month³⁷⁴.

People said as if Aqa has also told:

...I'll take the shell of the Russians' cannon and throw it back to their side.

People in those days and, especially the people of Iran believed in tales like that.

Fourth - for several years Alexander Mirza, the heir of Georgian *Vali* lived in the Iran State, entitled "*Vali* of honor". Some of the [Transcaucasian] khans, for example, Mustoufi Khan of Shirvan, Mahdi-qoli Khan of Karabagh, Oghurlu Khan Ziadoghli of Gonje and the sons of Selim Khan of Shaki had escaped from the powerful Russian State to Iran. [All of them] were biding their time to return to their countries and assume their power.

According to the mentioned circumstances in 1826/1242 Fath 'Ali Shah summoned his son, the Crown prince 'Abbas Mirza to Tehran, had a talk with him

veka (Iran in the First Half of 19th Century), Moscow-Leningrad 1983, p. 37). The European travellers as well as the Russian government were informed about military changes in the army of Iran (H. Hakopyan, *Ughegnutyaner* (Travel Notes), Vol. 6, Erevan 1934, p. 374; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 341, p. 178).

³⁷³ Ghazi Molla was one of the propagators of the *Ghazavat* against the Russian rule of Daghestan (For more details, see *Kavkazskii sbornik*, Vol. 23, Tiflis 1902, *Istoricheskaja zapiska o nachale i razvitiu islakhovnogo uchenia o nraivstvennom elemente cheloveku v Dagestane* (A Historical Report about the Beginning and the Development of the Doctrines about Human Morals in Daghestan), pp. 1-73).

³⁷⁴ The Moslem propagators played a major role in the enkindlement of the war. According to a Persian historian, Aqa Seid Muhammad addressed letters to the *mojtaheds* of Transcaucasia summoning them to the Holy War against the Russians. "Shah assigned the sum of 300000 *mans* to be spent on the Holy War" (History of Persia under Qajar rule, p. 174).

about (122a) the miter and gave him the task of waging a war against Russia. So 'Abbas Mirza, by his father's will, returned from Tehran. Arriving in Azerbaijan he recruited an army and made war preparations.

At that time the Russian Emperor, H. M. Alexander Pavlovich I, died and H. M. the celebrated Emperor Nicolas Pavlovich ascended the throne. This circumstance became one of the causes to violate the peaceful and friendly relations.

The Crown prince held counsel with his officials and experienced noblemen on the matter. Some of his wise retainers did not approve the war against the Russians: it would not bring any good to his state. They attempted to make shah give up his military intentions. Therefore, under the pretext of bringing money and making some preparations [they] sent *sandujdar* Heidar 'Ali Khan, an eloquent high-rank official and eminent khan.

After arriving in Tehran Heidar 'Ali Khan was honored with shah's reception. When talking, shah asked him about the state of the army, he said: "According to the decree of the Ka'abe⁸⁷⁵ of the world the Crown prince is recruiting the troops and making war preparations. He tries whole-heartedly to fulfil shah's will (122b). But when a thankful servant of shah knows something and conceals that, he acts like a traitor, so whenever, the World's Ka'abe allows I'll present Him some of my ideas".

So with shah's permission he told:

Although nobody can afford a resistance to shah's glorious army now and the victory will accompany all its enterprises, the breach of peace [treaty] and the war against Russia are not desirable and useful for the state now. Russia is an old country, hard in war and gentle in friendship. It harms nobody because of his faith. The war is especially inauspicious now, when they have given no ground for unfriendly deeds and besides their ruler has just died and a new sovereign ascended the throne. Let's keep an eye upon his actions and behavior, then conduct accordingly, or else, if we show our enmity now, the people will consider us harsh and cruel, which contradicts to His Royal favor.

Fath 'Ali Shah at once flared into a rage and commanded his little son named Mucheli Khan, who always stood nearby, armed with his decorated sword, to strike off the Heidar 'Ali (123a) Khan's head, because he was a traitor and had thoughts different from shah's. A wise man has told on such an occasion: "Its just a suicide expressing ideas against to shah".

When Mucheli Khan was going to strike off his head, shah, a very greedy man, ordered to Heidar 'Ali Khan to pay ransom and save his life. So, the latter immediately gave the hundred golden *ashrafi bajaghis*, which he had kept ready beforehand knowing shah's nature. Afterwards, he started talking in compliance with

⁸⁷⁵ Moslem sanctuary, the honorable title of Shah.

shah's opinion, approving all his suppositions. Shah assigned the prince 'Abbas Mirza to quicken the military preparations in the infantry, cavalry troops, and artillery to start the campaign against the Russians in Karabagh:

—We have lingered enough! In those days of idleness and rest we'd have occupied the most part of Caucasian regions down to its [upper] frontiers...

THE CAMPAIGN OF THE [QIZILBASH] ARMY IN KARABAGH AND OTHER DISTRICTS

The infantry troops of Azerbaijan, that were under the Crown prince 'Abbas Mirza's command, were termed *sarbaz*, whereas the infantry troops of Araq, serving to the shah - *janbaz*.

(123b) In short, after Heidar 'Ali Khan's return from Tehran and the reception of the urgent news with [shah's] decree, 'Abbas Mirza finished the military preparations, arranged the troops and sent them to the borders of Caucasian province to invade it from several sides.

First of all, 'Abbas Mirza himself took the foot and mounted regiments of Azerbaijan and moved with an army 60000 strong through Karadagh and the *yaylaqs* of Mushkambar and Golambar⁸⁷⁶ towards Karabagh⁸⁷⁷.

Another regiment of the infantry and cavalry troops of Khoy, Salmas, and Afshar of Urmia was led by Amir Khan *Sardar* and Mahdi-qoli Khan of Karabagh to the Shushi fortress through Nakhichevan and the Sisian mountains.

The infantry of Araq and the Chahardali⁸⁷⁸ cavalry under the command of Qajar high nobleman Ibrahim Khan *Sardar* and Mustoufi Khan of Shirvan, advanced towards Shirvan.

Hoseyn Khan *Sardar* of Erevan and his brother Haxan Khan called Saru Aslan⁸⁷⁹ were sent to Georgia with Alexander Mirza - son of the *Vali* of Georgia, and waged war against Prince Sevrazamidze at Qara Kilisa in the region of Pambak and Shoragial.

Mir Hasan Khan of Talish moved with his troops to Lenkoran and Argevan, Hoseyn Khan the son of Shaki's Selim Khan, moved to Ganje with his brother Haji

⁸⁷⁶ The plain of Golambar is 9000giaz far from the Vazzeqan settlement and 10000 giaz-from Tabriz on the way to Ahar (Dehkhoda, *Loghat-name*, Vol. 22).

⁸⁷⁷ See in *Uvverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 100).

⁸⁷⁸ The southeastern region of Maragha district (Dehkhoda, *Loghat-name*, Vol. 9). The Kurdish tribe, living in Kurdistan of Iran goes under this name (Makhmudov, *Kurd Zhoghovurde*, p. 47).

⁸⁷⁹ "Saru Aslan" in Turkish "light brown lion".

Khan. Thus, the sons of khans with their troops of ten-fifteen thousand soldiers stretched the banner of war and set out to conquer the regions.

In spite of (124a) the rumors, the Russian government believed in no way that Qizilbashs would violate the peace and start war without any real cause. At that time, the ambassador Prince Menshikov (Meshchikov) had been sent to Tehran with his interpreter Shahamir Beglarov³⁸⁰ to proclaim about the accession of the new sovereign and to strengthen friendly relations³⁸¹. He brought to Fath 'Ali Shah a crystal throne as a present from His Imperial Majesty³⁸².

When the ambassador arrived at Ujan³⁸³, he saw the innumerable troops and military preparations and could not inform the Russian State about that. Meanwhile, the Russians sighed with relief by ambassador's diplomatic mission: they were engaged in their affairs without making any military preparation. The ambassador was not given any distinct answer and arrested.

First Amir Khan *Sardar*, with Mahdi-qoli Khan, advanced from Khoy to Nakhichevan and stopped on the bank of the Arax³⁸⁴. They had consultation with one another and concluded that if they, according to the given order, proceed straightly to the Shushi fortress, its inhabitants, most likely, would not open the gates and join them. Then they would suffer a major set-back and the army would disperse. Therefore, they decided to write an application to 'Abbas Mirza and ask him to send two infantry *sarbaz* regiments and two cannons, so that they could defend themselves in case of need. 'Abbas Mirza answered them following:

"There are no infantry and cannons for you. The begs of Karabagh have written to me, that they will open the Khalifala gates and swear loyalty to our state as soon as our troops reach to the fortress. We order you to hurry straightly to the fortress of Shushi through Nakhichevan and Sisian Mountains without lingering at any place, because they are waiting for our arrival ready to serve us. If you take infantry troops and cannons you won't be able to move quickly, and, besides, it is too difficult to transport the cannons through mountains. I've to fight a great battle

³⁸⁰ Shahamir Khan Beglarov, the junior-officer of the Russian army was one of the skillful interpreters of his time, by whose translation often passed the Russo-Persian negotiations (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, *Materialy k istorii persidskoi voiny 1826-1828*, (Documents about the History of the Persian War 1826-1828), Tiflis 1901, p. 28).

³⁸¹ *Kavkazskii sbornik, Materialy*, Vol. 22, p. 51-52).

³⁸² The embassy of Menshikov reached the Khoda-Aferin Bridge on May 23rd, 1826 (*AKAK*, Vol. 6, part 2, doc. 620, p. 344).

³⁸³ Ujan is a district in Azerbaijan.

³⁸⁴ The documental facts recorded in the Russian sources confirm Nersesov's information about the directions in which the invaded Persian troops moved (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, *Opisanie vtorzheniia persian v Gruziiu* (A Description of the Persian Invasion into Georgia), p. 132).

against the Russian troops, and if I give the infantry and artillery to you I will be unable to overcome them".

He also wrote:

"Sardar, we have undertaken a great venture. As there are seas of fire in front, we have to strike and advance. If we strike them a hard blow, we'll rest for long, or else we'll suffer hardships and losses...

Willed by God, on Thursday we'll march accompanied with Shuh's good fortune, pass the Khoda-Aferin Bridge and stop in the gardens of Jebruil. On Friday we'll be at Amaras, and on Saturday - attack the Russian army (125a) in Avestar-nots. We'll fight against them and do away with both the affairs of the fortress and the Russians".

The khans, who had experienced the fight of the Russians frequently after acquaintance with the letter, lost hope of receiving infantry troops and cannons. They grew anxious with 'Abbas Mirza's thoughts and ideas.

At that time word spread about the existence of a battalion of yegerski saldats⁴⁸⁵, renowned for their courage, in the village of Goris to defend the Capan and Zangezur districts. Therefore, contrary to 'Abbas Mirza's intentions and commands, Amir Khan Sardar and Mahdi-qoli Khan moved very slowly, passing a day distance from Nakhichevan to Sarkoduk⁴⁸⁶ of Sisian in three-four days⁴⁸⁷. There they were informed that fifty Cossacks, who had come to the Bazar-chay River to fish and wash, were captured. This encouraged them a little and they began to move more bravely. They passed the mountain and stopped in the village Qara Kilisa⁴⁸⁸ at the bank of the Bazar-chay. In the night a messenger arrived from Haji Aqalar Beg of Karabagh, who had traitorously joined the Qizilbashes, with the news that the Russians of Goris had left the village at night and moved in an unknown direction. The Qizilbash army became panic stricken and in the same night marched to the nearby Parsang hill. There, they made fortifications and got ready to fight and flee. In the morning they got the news that the Russians had wended

⁴⁸⁵ The light infantry regiment of egers was formed of the cavalry Semionovskii and Izmailovskii detachments and of Gatchina's eger detachment in 1796 (*Enciklopedicheskiĭ slovar'*, published by F. A. Brokgauz and I. A. Efron, St. Petersburg 1893, Vol. XI ⁶, p. 511).

⁴⁸⁶ Sarkoduk or Sarkoghovk, a settlement in the valley of Gayledzor between Mogh and the deep ravine of Eghegeats (see, Alishan, *Sisakan*, p. 129).

⁴⁸⁷ The first Persian groups invaded the Russian territory from several points on July 15th, 1826 (Dubrovin, *Istorii voiny*, Vol. 6, St. Petersburg 1888, p. 617).

⁴⁸⁸ The Qara-Kilisa village of Siwnik province must not be confused with the Qara-Kilisa, which was located in the northern region of Erevan Khanate. This Qara-Kilisa was a settlement near to Brnakot in the Tsyhuk district belonging to Tatev eparchy (Alishan, *Sisakan*, p. 243).

their way to the Shushi fortress (125b) with the aim of joining the other [Russian] regiment. At midnight Amir Khan *Sardar* sent his nephew Muhammad Zaman Khan with a thousand cavalymen to pursue the Russians and attack them, before he could reach them with Mahdi-qoli Khan. Muhammad Zaman Khan, a drunkard, put the bottle aside, stopped at a place and sent a man to the nearby village *Shner*⁸⁹⁹ for some wine and getting the wine he arranged a feast.

At that time Haji Aqalar sent the news to 'Abbas Mirza, having stopped with his forces near to the Khoda-Aferin bridge. Thence, Kazem Khan Qollar aqasi was sent with the troops called *Ghulam-e Tofangchi* and two cannons through Qara-Aghach⁹⁰⁰. [The latter] reached the Russian regiment at the river Hagari and attacked it from every side. One side was the Qizilbash regiment, the other- the Haji-Samlu Kurds and Turkish tribes, the third - the heat and the difficulties of the lane hindered the [Russian] regiment reach the fortress and they scattered before getting to the river. Some of them were killed, some captured, and the rest escaped to the neighboring woods. There, with the help of the Armenian villagers, they saved their lives⁹⁰¹. 'Abbas Mirza learning of the cheerful news, left his camp and on the next day arrived at the vicinity of village Kornidzor (Korunzur)⁹⁰². There, the heads of the murdered Russian soldiers and prisoners, several high-rank officers among them, were brought to his presence (126a). After that ['Abbas Mirza], with the group [of prisoners], visited Haji Aqalar in Kornidzor. There Amir Khan *Sardar* and Mahdi-qoli Khan turned up before his presence, expressed their delight and enthusiasm about the success, praised and congratulated him.

Amir Khan was 'Abbas Mirza's uncle, and Mahdi-qoli, the brother of Aqa Bike, one of Fath 'Ali Shah's wives, was also his uncle. 'Abbas Mirza grew angry and reproached them:

„Why did you behave yourself so weakly. All these chasing and pursuing were because of your fault. If these soldiers reached the fortress of Shushi safe and sound, joined their friends, even if the whole world took up arms against them, they would not be overcome.

Amir Khan made excuses explaining:

„As it was the beginning of the war and no victory was gained anywhere, we feared that, God forbid, we would cause an ill omen to appear on the fate of the

⁸⁹⁹ *Shner* or *Shinuhayr* was one of the settlements in the Haband district of Siwnik, which belonged to Tatev eparchy (Alishan, *Siwnik*, p. 243).

⁹⁰⁰ A settlement to the northwest of Karaziaddin see in *Dorozhnaia karta kavkazskogo kraia*.

⁹⁰¹ For details about the defeat of the Russian regiment of Goris, see in AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 651, p. 357; *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, *Materialy k istorii persidskoi voyny*, Tiflis 1903, d. 76, p. 154, 131.

⁹⁰² A settlement of Siwnik, that belonged to Tatev eparchy (Alishan, *Siwnik*, p. 243).

glorious army. Thank God! The troops won a victory, so hence the triumph will be our leader and the success- our guide.

The words made the prince furious...

The prince took the troops being at their disposal and deprived them of their commissions. He said [to Amir Khan], "You are already old and cannot serve well, so You must retire and start teaching young men how to serve me and fulfill my will.

Then the heads of the murdered Russians and prisoners were sent (126b) to Fath 'Ali Shah who had at that time arrived in Karabagh and stopped at Tavila Sham⁸⁰³. As soon as 'Abbas Mirza conquered the Shushi fortress, he would come and settle there.

Qizilbashs, thence, advanced with their army and artillery through Amaras towards Shushi. 'Abbas Mirza himself picked the way to Avetaranots through the Kirs mountain with the purpose of fighting with the Russians. Meanwhile Colonel Reut, the Commander of the Russian troops hurriedly took his forces to the Shushi fortress. Their transport and carriages were left there and plundered by the Zargar, Delaqarde, and Jevanshir⁸⁰⁴ tribes.

Prince 'Abbas Mirza came and stopped at the place called Nabat-Khan, which was at a *farsakh* distance from Shushi. Once it was Aqa Muhammad Khan's camp. Afterwards, he put his troops in order and arranged its quarters at three places. Its biggest detachment was placed at Nabat-Khan. The troops of Amir Khan, Mahdi-qoli Khan, and Karabagh inhabitants, who had joined them were set in the woods of the slope of the Snaq mountain⁸⁰⁵, above the first camp. The regiment of Sheikh 'Ali Khan, the brother of 'Abbas Mirza encamped in Khojalu near to Askeran⁸⁰⁶.

THE BEGINNING OF THE WAR AND VICTORIES

Crown Prince solemnly besieged the Shushi fortress⁸⁰⁷. As some *begs* and *meliks* of Karabagh, lived far from the fortress and could not take refuge there, they humbly came to swear loyalty and serve to 'Abbas Mirza and Mahdi-qoli Khan.

⁸⁰³ Tavila Sham is a southern tributary of the Arax.

⁸⁰⁴ The nomadic tribes of Karabagh. In 19th century Zargar and Deraghorde settlements are recorded in the Jevanshir-Dizak district of Karabagh (A.C.M., folder 241, file 206, pp. 154-156).

⁸⁰⁵ Mountain to the south of Shushi.

⁸⁰⁶ The short information of the Russian sources about the positions of the Persian troops, besieging Shushi, confirm Nersesov's evidences (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, *Opisanie*, pp. 138-141).

Vani Atabegov of Jraberd³⁹⁸, Melik Aslan of Dizak, Sarkis Catholicos (Khalifa) of Gandzasar and the Tekellu³⁹⁹, Mughanlu⁴⁰⁰ tribes were among them. A great crowd of Karabagh inhabitants gathered there. When 'Abbas Mirza saw such a throng and multitude of subjects, which he never had dreamed of, called Amir Khan Sardar and Mahdi-qoli Khan, then told them:

—From this day on no one dares to argue with me and have ideas differing from those of mine. Thanks to God, this year we'll drive the Russians away from the Caucasian borders, spend the winter in Qizliar and go thence to conquer Russia.

And they had to agree and confirm:

—Undoubtedly we'll invade the Russian Empire and the poor men still in Caucasus will have to leave it.

When Melik [Vani] was honored with ['Abbas Mirza] reception, the latter appealed to him saying:

—Melik Vani, previously, when I had almost beaten the Russians in the battles of Askeran and Tarnakiut, You lent them a hand and saved them. So, I swore to punish you severely. But when you came by your will and swore an oath of loyalty, I pardon you.

Although 'Abbas Mirza spoke such pompous words he was uneasy that Russians of Shushi might attack at night and throw their army in confusion. Once he wrote to Amir Khan and asked him:

—Sardar, I need an advice, keep the transport and supplies near us, or send them to Avetaranots, and stay in our camps without them?

Sardar wrote him in answer:

—His Majesty better knows the Qizilbashes. They do not fight at night, but they fight bravely at daytime. If the carts stay in Avetaranots, whenever the Russians make a night attack, everybody will run to the loads, but if they have it with them, they will show fortitude and defend their possessions.

³⁹⁷ Shushi was besieged on July 25th, 1826 (*Uvverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 105).

³⁹⁸ Vani Atabegov had assisted greatly the Russian regiment of Colonel Kariagin during its fights in Karabagh in 1805. The Persian soldiers captured him and brought to their station (V. A. Potto, *Pervye dobrovol'tsy Karabaga v epokhu vodvoreniia russkogo vladychestva* (The First Volunteers of Karabagh in the era of the Establishment of the Russian Rule), Tiflis 1902, p. 65).

³⁹⁹ Tekellu tribe was a branch of the Turkoman Tekke tribe, one of the seven Qizilbash tribes, which because of its frequent revolts was annihilated by Shah Abbas I's decree, but some groups of it survived in various places of Azerbaijan (Petrushevskii, *Ocherki*, p. 90).

⁴⁰⁰ Mughanlu tribe was of Mongol origin. Its name comes from the area, where they lived, that is the Mughan plain. Some groups of this tribe lived in the provinces of Karabagh (*Svod statisticheskikh dannyykh o naselenii Zakavkazskogo kraia*, the district of Jevanshir, sector 2) and Erevan (Shopen, *Istoricheskiy pomiatnik*, p. 536).

Thus by *Sardar's* counsel [*'Abbas Mirza*] ordered to keep the loads nearby. [*Qizilbashs*] started raiding the country and plundering those, who had not joined them. After having robbed the things left by the Russians at Avetaranots, the crowd of [*Qizilbash*] army due to Mahdi-qoli Khan's instructions, set fire to the General [*Madatov's*] house and the buildings of Russian staff on the bank Chanakhchi. They destroyed it and outraged the graves of General's ancestors.

THE AMBUSH MADE BY QIZILBASH TROOPS AND THEIR FAILURE

A few days later, when the rival sides calmed down a little, groups of [*Qizilbashs*] cavalry and infantry troops were sent to raid the districts of Karabagh and its Russian subject neighboring regions. They caused severe harms and destructions to the regions, set on fire many villages revenging for the misfortunes they suffered because of Karabagh and its inhabitants previously. At that time, word spread that the inhabitants of Shushi were coming out of the fortress with the aim of getting food from various places and bringing the harvest there.

(128a) Therefore, Mahdi-qoli Khan and Amir Khan *Sardar* took counsel together and decided: "Since we committed an error and lingered in the affairs of Goris, we were worthy of reproaches, now the time has come to take advantage and serve. Let's take a regiment of the glorious army and make an ambush at night near the river Khalifalu, which is the passage from the impenetrable fortress. Thus, we'll try in a way to capture those, who are going to bring food as well as attack and capture the fortress".

They told *'Abbas Mirza* about their intentions and decided that after their departure for the ambush, the prince would draw the cannons nearer to the fortress, and in the morning they will attack and conquer it.

Afterwards, Amir Khan and Mahdi-qoli Khan went with four infantry *sarbaz* regiments and a Karabagh cavalry of two thousand men and laid an ambush nearby the Khalifalu river on the side of the Khachen gate⁹⁰¹.

Some of *'Abbas Mirza's* retainers, who were on hostile terms with these khans, took advantage to bring false ideas home after their departure. They told him that there were a few Russians in the fortress and if he assisted them a little, by sending cannons and arms, they would undoubtedly occupy the fortress and the soldiers would rob Aqa Muhammad Khan's treasures and the wealth of fortress inhabitants. In addition, they would be praised and glorified by Shah.

The words made an impression upon 'Abbas Mirza. He changed his mind and refused to send infantry and cannons. The khans, according to their yesterday's counsel made an assault in the same morning from the ambush (128b) upon the famishing men who went out for getting food. They made great noise, captured and killed some of them, then they attacked the fortress. Gianjom Agh Khandamirov⁹⁰², who at that time was *qalabeg* opened the fortified gate and came out to fight with two groups of Russian soldiers. Those in search of food took the occasion to enter the fortress. Then Gianjom Aqa returned to the fortress, fortified the gate and began to fight from above its walls and towers. Although the *sarbazs* tried to ascend the fortress, they were prevented and shot down.

The Armenians of the fortress also fought severely being unanimous with the Russians. They were given arms and sent to protect the fortress walls.

Since no aid was received from 'Abbas Mirza and the battle continued from sunrise until midday, 'Abbas Mirza sent a messenger ordering them to stop the battle and the attacks on the fortress and return back. The khans, unable to attain any result returned to their camp.

THE SUCCESSES, VICTORIES, AND GLORY

During the events some cheerful news was received about the victories and successes of the khans in various parts of the Caucasian province, which increased the pride and arrogance of Qizilbashs. One of them Mir Hasan Khan of Talish went and occupied Talish and Lenkoran easily driving the Russians out of the fortress of Argevan⁹⁰³. Ibrahim Khan *Sardar* with Mustoufi Khan conquered Shirvan down to Salian and Baku⁹⁰⁴. General Grabbe (Qrabbi), the commander of the Russian troops, which defended those regions left for Quba. Hoseyn Khan *Sardar* [conquered the territory] down to Pambak and Shoragial, destroyed the Russian constructions there. His brother Hasan Khan made raids and completely devastated the district of Borchallu, captured a great number of people. The [Russian] troops of those districts made for Tiflis⁹⁰⁵.

⁹⁰² For details about the events, which happened on June 30th, 1826, see in *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, Tiflis 1903, *Opisanie* p. 8; *Uverzhdenie*, Vol. 4, part 1, Tiflis 1906, p. 108.

⁹⁰³ Gianjom Aqa was one the wealthy Armenians of Shushi, who played a significant role in the defence of the fortress of Shushi (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, p. 109).

⁹⁰⁴ The khan of Talish attacked the guard posts of Caspian navy and caused great losses to them (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 681, p. 375).

⁹⁰⁵ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 661, p. 362; doc. 681, p. 375.

⁹⁰⁶ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 681, p. 375.

The Russian troops at Zurnabad⁹⁰⁶, wanted to enter the fortress of Ganje and then move to Tiflis, but they were interdicted by the inhabitants and they fled straight to Tiflis leaving their loads, cannons, and transport⁹⁰⁷.

'Abbas Mirza wrote in answer to the letter of Hoseyn Khan Sardar:

Here is the copy of His Majesty's raqam:

"To the illustrious Prince, amir of amirs Hoseyn Khan Sardar, the beglarbegi of Erevan and Chokhur Sa'ad, accompanied with God's benevolence and success.

Be aware that H. Ex.'s sincere letter with the news about His and His brother Hasan Khan Saru Aslan's victorious deeds was brought to Our gracious attention and honored with Our favor. There was written that His celebrated Excellency with glorious troops has conquered [the territory] down to Pambak and Shoragial. Prince Sevarzamidze, with all his vainglory, was put to flight and then besieged at Qara Kilisa (129b) by them.

By God's will, now the day upon our enemy is turned dark, he is too weak and Khosrov's royal fortune is glorious. Our rivals in Talish are beaten by the victorious troops. The whole area of Shirvan to Salian has come under our rule. The voice of the Qajar drums is heard in Shaki and Jar. The keys of the fate have opened the gates of Ganje. The inhabitants of Shushi are weakened and suffer from gun and cannon bullets. Thanks to Almighty, who has given all these successes and victories...

May His celebrated Excellency [Hoseyn Khan] and H. Ex. Hasan Khan Saru Aslan, being in shah's good grace and accompanied with all Royal glory and Fortune, make great efforts in the war against the enemy. Blessed by God we'll soon complete our encounters and capture the Shushi fortress and invade Tiflis".

THE EVENTS HAPPENED DURING THE SIEGE OF SHUSHI

The events at Shushi developed like this: No gates were being opened. The fortress and its people remained besieged by the army mobs. 'Abbas Mirza persisted and called them to surrender the fortress, but in vain. The inhabitants suffered a great deal and became weak because of lack of food and other supplies. There was a rumor that the Commander-in-Chief had ordered the Russians to leave the country [of Karabagh]. (130a) Therefore, Qizilbashs sent Bejan Khan to the fortress to meet Colonel Reut to solve the problem in peaceful way⁹⁰⁸.

⁹⁰⁶ An Armenian settlement near to the town of Ganje, where the Russian Garrison of Ganje spent the hot summer spell (Evetskiĭ, *Statisticheskoe opisanie*, p. 149).

⁹⁰⁷ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 661, p. 362.

⁹⁰⁸ For more details about the negotiations between 'Abbas Mirza and Colonel Reut, see in Dubrovĭn, *Istoriia voiny*, Vol. 6, pp. 637-639.

The people of the fortress, due to colonel's command, covered up khan's eyes and led him into the fortress to the colonel. They had a talk and agreed to give the fortress commandant Major Cheliaev and Captain Mirza Adigiozal⁹⁰⁹ as hostages and conclude a fortnight truce. At the meantime a representative of each side would go to Tiflis to meet with Ermolov and bring his orders. Thus Major Klugenzau (Funklughin) from the Russian side and a *yasavul* from its rival side were sent to Tiflis. There they described the situation and asked him whether he allows them to surrender the fortress or not. *Sardar's* answer was the following: "There isn't a word "capitulation" in Russian". The meaning of this foreign word is "to surrender".

At that time, General Madatov had returned from the [mineral] warm waters to Tiflis. When the *yasavul* appeared, the latter grew angry with him:

_Why have you come to me with a stick?

Then he threatened him:

_I'll beat 'Abbas Mirza with the same wooden stick.

The Crown prince hoped that the people of Shushi would submit to him and surrender the fortress, so that he could take possession of its whole wealth and not his warriors. Meanwhile the others wished to capture the fortress by force so that everyone would get his share of the booty.

Once 'Abbas Mirza (130b) said to his servants:

_All of you are expecting me to take the fortress of Shushi by force, so that you could plunder its wealth. But I'll go on besieging it until its inhabitants and surrender their fortress. Then, whoever possesses Father Shah's⁹¹⁰ treasures and wealth I'll seize them.

Although things about Shushi were not still completed, and the fortress was not taken, they had already decided who would own the possessions of its wealthy men. 'Abbas Mirza intended to seize the wealth of Zohrab Tarumian (Sohrab Aqa Tarimov) and Sheikhiovs', and Mahdi-qoli Khan – Agha Baba Hakhumian's (Mughdasi Baba Hakhimov)⁹¹¹ and Khandamirovs⁹¹².

Dear God! Don't cross the bridges before you come to them!

⁹⁰⁹ *Kavkazskii sbornik*, Vol 26, Tiflis 1907, *Materialy k istorii persidsko voevy*, p. 18.

⁹¹⁰ Abbas Mirza has in view his Uncle Aqa Muhammad shah, killed in Shushi in 1797.

⁹¹¹ M. Taghadian has recorded some information about the fortune and commercial activities of Shushi's wealthy merchant houses of Tarumians and Hakhumians (M. Taghadian, *Journeehordutsun i Hayk* (A Journey to Armenia), Vol. 1, Calcutta 1847, pp. 289-290, 292-293).

⁹¹² These were the rich men of Shushi, whose names were recorded in the list of the leaders, who headed the fights of town's Armenian population (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, Tiflis 1903, p. 108).

Amir Khan *Sardar* persisted more than anyone in attacking and capturing the fortress by force. He gave no rest to 'Abbas Mirza. Therefore, 'Abbas Mirza sent him to Ganje with his son Muhammad Mirza.

'Abbas Mirza realized that the affairs at Shushi were long drawn out with useless negotiations. Therefore he started sending secret messengers from his people to the fortress walls with the aim of enticing the Armenians to his side and convincing them of the need of stopping to defend the fortress and assist the Russians. Still, all was in vain.

Once he sent Sarukhan *Yuzbashi*, an Armenian village elder to the fortress to advise the people and impel them to submit to Iran. After reporting his message, *Yuzbashi* said in Armenian, "My sons, hold firmly, because they are weakening".

A Karabagh Turk, who knew Armenian, denounced this to Mahdi-qoli Khan. The latter grew angry with *Yuzbashi* and ordered to cut his tongue. Yet, another beg, who was on friendly terms with *Yuzbashi*, mediated and saved him from losing his tongue.

Mahdi-qoli Khan went to the foot of the fortress with other Qizilbash khans and called Aqabeg Kalantarov⁹¹³, a respectable man in the fortress. At first Aqabeg refused to come, since having once been one of the khans close retainers he feared from being upbraided. Finally, however by Colonel's command, he went to meet Mahdi-qoli Khan and Qizilbash khans with two officers knowing Turkish and dressed in the clothes of a servant. After greeting Mahdi-qoli Khan asked him, "Aqabeg, aren't you ashamed of being ungrateful and fire on me?"

Kalantarov answered:

"I never forget your grace and I don't fire on you. If you come to us, all of us will go barefooted to the Emperor and beg Him to pardon your sins. But you should be ashamed of leading here your old enemy, who has a blood lust for seizing our wealth, wives and lives in revenge.

(131b) Mahdi Khan was impressed and touched with the words. When he was back, he persisted no more on capturing the fortress. Hence, 'Abbas Mirza didn't take him into consideration and consulted every problem with Haji Aqalar.

The officials of the Russian State had prudently collected the arms from Moslem inhabitants [of Shushi]⁹¹⁴. But the Armenian part was always with Russians and devotedly served them. Especially, the Armenians of Shushikend and Karintak (Dash-alti-lu), who with their chief Safar *Yuzbashi* had fortified against Qizilbash

⁹¹³ Aqabeg Kalantarov was the governor of Shushi during the reign of Mahdi-qoli Khan. He led the fights of the Armenian inhabitants against the Persian troops besieging the town in 1826 (*Usvetzhdenie*, Vol. 4, Tiflis 1906, p. 107).

⁹¹⁴ For details, see in *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, doc. 21, p. 51.

troops in Khaznadarasi ravine, not far from the fortress, troubled them non-stop⁹¹⁵. This filled 'Abbas Mirza with such fury with the Armenians, that he issued a decree: whoever brought a head of an Armenian, he would be recompensed with ten *ashrafis*⁹¹⁶.

In consequence, great number of Armenians were captured and killed. In the end 'Abbas Mirza attacked the fortress several times and fought heavy battles incurring much losses and damages to his troops. They stayed there for a month and besieged it until 'Abbas Mirza received the news about General Madatov's arrival and his battle against Qizilbash troops at Shamkhor and the defeat of Amir Khan *Sardar*. With this news he moved to Ganje. The events went as follows:

"A month had passed since the siege of Shushi. Amir Khan *Sardar* continued persisting that the fortress (132a) had to be conquered by attack and a fight. Therefore, 'Abbas Mirza appointed him to go with the Chaharduli and other cavalry troops of 4000 warriors and settle together with Oghurlu Khan Ziadoghli in Ganje fortress. Whenever an army arrived from Tiflis they had to defend themselves and send the news to Him.

As Amir Khan *Sardar* was old and often pondered with much hesitation, 'Abbas Mirza made Muhammad Mirza, his eldest son his companion, to prevent him for being late and irresolute.

Amir Khan *Sardar* advanced towards Ganje with Muhammad Mirza and the army at their disposal. Oghurlu Khan, who had been sent earlier, joined them on the way. When they reached the river Kurak, they caught a messenger who carried a letter from Tiflis. It was General Madatov's address to Karabagh inhabitants with the intention to quieten them. Here is the copy of that letter.

The copy of Madatov's letter to the people of Karabagh written in Turkish

"I heard, that the ungrateful Qizilbashes have violated the peace and decided to wage a war against our Russian State. They invaded our countries with innumerable troops and besieged Shushi fortress...They deserve to be hurled with heavy reproaches. The black stigma of perfidy is on their fate.

Blessed by God, we'll march from Tiflis, attack and crash them. Then we'll de-struct their troops and put them in flight.

Be ready and calm down, don't pay any tribute to the enemy. Don't bend down before them and don't obey their orders because of troubles and hardships. I swear, soon we'll wage a bloody war and punish them, so that they'll have no

⁹¹⁵ For details, see *Ibid*, p. 93

⁹¹⁶ Ar. Kostaneants also has recorded about the facts of cruel actions with respect to the Armenian inhabitants of Karabagh during the siege of Shushi (M.M., Manuscript 7823, p. 74).

more desire to fight. They will remember it for many years, tell stories about it and fall in despair".

(132b) Everywhere the letter stirred up great fear among Qizilbashs. The name of Madatov was enough to frighten the Qizilbash troops.

[Amir Khan and his troops] moved making stops and finally arrived in Ganje. Its inhabitants went out into the gardens below the city to welcome prince Muhammad Mirza and the *Sardar* and to swear an oath of loyalty⁹¹⁷. Oghurli Khan went and settled in the citadel of Ganje. [He] quieted its people and reassured them. The army of the prince and *Sardar* stopped on the bank of the river and began settling the matters in the city and its vicinity. The leaders of all Airumlu⁹¹⁸ and Shamshaddinlu tribes, the high officials submitted and started serving to them. As the tribes of Ganje had a Qajar origin, they called Amir Khan and Muhammad Mirza "Uncle" and were on kindred terms with them. The Armenians of the Killisakend district⁹¹⁹ of Ganje also submitted and served to them⁹²⁰. Amir Khan *Sardar* (133a) sent his nephew Muhammad Zaman Khan with a thousand Chaharduli cavalrymen as a guardian regiment to the Hasan-su and Zagam rivers, being a boundary between Ganje and Tiflis. They had to stay there and get news about the events and affairs of Tiflis.

Two weeks later, suddenly, news came, that General Madatov had come from Tiflis to Akhstafa and was making military preparations in the army, artillery, and arms. Amir Khan *Sardar* informed 'Abbas Mirza about that and asked him:

"During the engagement at Shushi I volunteered to take the rule of the army and conquer the fortress, You refused to agree. My request again is that you could give me five or six sarbaz regiments and five cannons so that I could fight against Madatov. If I defeat him I'll march to Tiflis, otherwise I'll be murdered".

'Abbas Mirza didn't accept his appeal because he was given to understand that Madatov's army wasn't numerous. So, whenever he gave the *sarbaz* troops and cannons to Amir Khan *Sardar*, he would shatter Madatov and march until Tiflis and conquer it. At that time his name will be praised before shah.

⁹¹⁷ The Moslem inhabitants of Ganje had rebelled, massacred partially and driven the Russian soldiers out of the Town before the arrival of the Persian troops (Dubrovín, *Istoriia voiny*, Vol. 6, pp. 655-656).

⁹¹⁸ Airumlu tribe is supposed to be a group of Armenian apostates (For more details, see Karapetian, *Ayrumler*, p. 5).

⁹¹⁹ Killisakend was an Armenian district in the upper part of the town of Ganje, divided from the Moslem district with Ganje River (Burkhardarians, *Artsakh*, p. 35).

⁹²⁰ The Armenian population of Ganje wisely submitted to Amir Khan *Sardar*, made fortifications around their block and did not allow any Persian soldier enter it. Thus escaped a massacre (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, Tiflis 1901, *Materialy*, p. 150).

'Abbas Mirza was deceived with those words and refused to send the infantry and cannons, answering:

"I haven't sent you to fight against Madatov. You just settle in the fortress and fortify yourself there for defence. Take all cannons of the Russians left there, into the fortress, prepare bullets and gunpowder. (133b) Whenever Madatov arrives, sit there and defend it. I'll come and give Madatov the answer".

Then he wrote:

"Send some cavalry groups of your army to plunder the horses and the cannons of Madatov".

After receiving the commands, Amir Khan rejected to obey 'Abbas Mirza and to enter the citadel [of Ganje]. He wrote without concealing:

"I'm a sardar and my duty is to go and fight against the enemy, not sit in the fortress like a woman to let others come and block it up, then either imprison or kill me. I'll never go to the fortress.

Muhammad Mirza wrote to his father and described him the situation in detail, telling about Sardar's refuse to enter the fortress. 'Abbas Mirza got very excited with Sardar's disobedience. [He] wrote a letter bitter than the juice of aloe to his heir prince Muhammad Mirza, where he noted:

"My son had written that all preparations of artillery, gunpowder and food-stuffs needed for the defence are taken to Ganje, but Amir Khan refuses to enter the fortress. It doesn't matter. I'll send Nazar 'Ali Khan of Marand to settle down in the fortress and protect it with two infantry detachments. The defence of the fortress is not your task. I've imposed it upon Nazar 'Ali Khan.

Whenever I come I'll teach them, those females with beards, who are appointed to serve my son, a good lesson".

Besides, he wrote an upbraiding letter bearing the stamped with sarkhatt (134a) to Amir Khan, which goes like this:

"Amir Khan, I swear on shah's honor, I'll expose you to the fate of Amir Khan Jahanbeglu. Hey Man, Petros Beg is Madatov's uncle and you are mine. See how he, with the Armenians, defends the Shushi fortress, whereas you with such an army and artillery, don't protect [Ganje]. Hey man, its unworthy to run away because of a villager from Avetaranots. If you are afraid that your children will stay hungry after your death, don't worry. I'll not leave them hungry. If you fear from being captured, be quiet, I'll sell an earring of my wife and ransom you. Think of all this, be diligent and stay in peace."

The words made no impression on Amir Khan. On the contrary, they provoked his indignation⁹²¹. He stayed in the vicinity of the fortress until Nazar 'Ali Khan of Marand arrived with *sarbaz* infantry and settled there.

At that time a messenger came from Muhammad Zaman Khan. He wrote, that on the previous night General Madatov attacked him with his army. They fought and being unable to resist he fled away and took refuge in woody impenetrable places. He spent the night there. The next day he withdrew down to a *manzel* distance from Madatov. There he stopped, with the intentions to advance further.

Amir Khan took counsel with his officials and Qizilbash chiefs, because he considered Madatov to be a celebrated general known with the Russians for courage. Whenever he gave a battle with his Russian troops, they were unable to win with their small army and cavalry.

Some of his officials told:

„The Russians are like a locust. (134b) We may seek asylum on a mountain, defend ourselves there until 'Abbas Mirza comes with his infantry *sarbaz* and cavalry troops and gives an answering attack to him.

Others offered:

„Let's go to the bank of the Kur and stay in its bushes.

A few persons counseled to yield, the rest - to advance. However Muhammad Mirza said:

„I haven't yet seen how the Russians fight and I wish to see how they do that. Let's advance and give a battle. Whenever they win we can return to the Ganje fortress.

Amir Khan told:

„This is the war with the Russians, but not a game or a joke. When they win, they'll stop no more until they bring things to an end.

At that time, a detachment of four thousand *jambazs* of Araq and four cannons sent by 'Abbas Mirza were received. This encouraged them a little. [They] wrote a letter to Hoseyn Khan *Sardar* of Erevan, who at that time was at Giokcha near to Ganje:

„We intend to fight against Madatov. You, too, take your army and hasten here from beyond the mountain to assist us, since we could attack him from both sides.

Hoseyn Khan wrote in answer:

⁹²¹ Some circumstances are to be taken into consideration while appraising Amir Khan's behaviour. Cavalry formed a major part of his army, which was not useful during the defence of a fortress. Apart from this, the army besieging the fortress of Ganje could easily deprive it of water flowing through it, which would arouse great difficulties for the defenders of the fortress. They had not enough food-supplies, too (Dubrovín, *Istoriia voiny*, Vol. 6, p. 664).

_I also face a strong enemy, a celebrated commander like the prince [Sevarzamidze]. That is why I can't come.

Amir Khan *Sardar* summoned the author of this book, who was a clerk in his *divan* then and asked:

_You know better the number of the winner and the loser. Who will gain victory, Madatov or me?

The obedient servant told:

_The first name of Madatov is Rostam. This name is more outstanding than that of 'Abbas, Hoseyn, Ibrahim, etc. Your first name is Amir, which is equal to his name. So, if you attack him (135a) you'll win, if he attacks you, then he'll be the winner.

After this council Amir Khan took his troops and artillery and set out from Ganje to Shamkhor with great fear and doubts. Nazar 'Ali Khan was suggested to take another two *sarbaz* regiments and join them with the purpose of advancing and fighting against Madatov. If they won, so much the better, and if not, they'd return with the same *sarbaz* troops to Ganje to defend the fortress.

Nazar 'Ali Khan refused to give the *sarbaz* troops answering, "I am here to protect the fortress, not to support you with my forces, which would weaken me and make me unable to counteract in case of need".

Amir Khan and Muhammad Mirza moved with the same cavalry, *janbaz* troops, and four cannons, stopped at the bank of the Shamkhor River. A night later the news was received about Madatov's arrival with his army. In the second night Amir Khan sent his transport to Ganje, whereas he stayed with his army and artillery on this side of the Shamkhor. In the morning of the third day Muhammad Zaman fled to Amir Khan's camp with his guardian regiment. Soon afterwards, Madatov and his Russian forces turned up from behind the minaret on the other side of the river. The rivals were getting ready to fight³²². *Sardar's topchi* asked, who was the first to start - the enemy or they?

Sardar said: "Let's wait for the enemy to be the first".

At that time a Russian cannon fired, and, from the opposite, another cannon shot in answer to them (135b). Gradually the fire of the Russians increased to eighteen cannons at a time and, thus, the Qizilbashes were at a loss. The most astonishing was the fact that Qizilbashes had sent their transport to Ganje the previous night, whereas the Russians were both fighting and putting up their tents.

Amir Khan *Sardar* had dismounted by the river and watched the Russian army and its battle with a spyglass. Muhammad Mirza also stood on the bank at a place

³²² The battle at Shamkhor took place on September 3rd, 1826 (For details, see AKAK, Vol. 6, par 2, doc. 677, pp. 373-374).

higher than the battlefield and gazed at it. However, General Madatov whirled in his army on horseback and guided the fight.

When the Russian cannon bullets flew over Qizilbash troops and fell on it, killing many of the warriors, its rear-guard troops started yielding. Russian Cossacks and the cavalry began crossing the river from its shallow areas.

Sardar's ishikaqasi came and said:

_Why are you sitting, when the whole army is fleeing?

He answered:

_Where shall I go. I cannot look into 'Abbas Mirza's eyes any more. I'd rather be imprisoned or killed by the Russians than be alive and be ashamed.

Then he ordered to bring his horse. *Sardar* mounted it and ordered to ride and save the life of Muhammad Mirza saying, "If something happens with him we can't have an escape from 'Abbas Mirza".

[Amir Khan] himself went to prevent the Russian troops to seize the cannons. At that time his nephew Muhammad Zaman Khan came with two hundred cavalrymen, whereas the Cossack regiment crossed the river and arrived from another side. Still the Qizilbashes lost the battle. *Sardar* (136a) was wounded by a Cossack's bullet, fell from the horse and died. The same Cossack took his arms. When General Madatov learnt that it was *Sardar*, he was sorry, not have him alive. He took *Sardar's* horse and pocket Quran. As Madatov and Amir Khan *Sardar* were on friendly terms previously, General found it necessary to render homage to honorable men. He ordered to join his body with his head and bury him there at the edge of the road due to Moslem laws...

Amir Khan was a fat, thickset man. He was the son of Shah-qoli Aqa Qajar, the brother of Jan Muhammad Khan, from the sub-tribe of Yukhari-bash. Qajar shahs are from the sub-tribe of Ashaghe-bash⁹²³. When Muhammad Hasan Khan Qajar ascended the throne, disturbances occurred between the Qajars: they were divided into two groups, killing and imprisoning many people from each other. At last, with the aim of settling the disagreements and establishing blood relationship, the daughter of the same Shah-qoli, the brother of Jan Muhammad Khan, who was one of the respectable nobles of the Qajar Yukhari-bash tribe was given in marriage to Baba Khan, known as Fath 'Ali Shah. She gave birth to 'Abbas Mirza and thus 'Amir Khan became his uncle. He was fifty years old when he was murdered. He was shooting quite well.

⁹²³ The Qajars of Mazandaran consisted of two branches: Yukhari-bash and Ashaghe-bash. The former was considered to be the senior branch (Shopen, *Istoricheskiĭ pomiatnik*, p. 532).

On the whole, the Russians pursued the army of Muhammad Mirza up to Ganje, murdered a great number of soldiers⁹²⁴. The vast field was covered with dead bodies, which formed knolls lying one on the other. Many prisoners and war spoils fell in the hands [of the Russians]. The vanguard of the fleeing troops reached their transport, and all of them escaped from Ganje to Karabagh. During the flight they hurried so much, that the panic-stricken people (136b) set a lot of camels and mules free and ran away alone. So big were the wealth, plunder, and booty left in the field that the plain turned into a hill ... and there was no place to step on.

During the night flight, after passing by Ganje, Muhammad Mirza ordered to trumpet for stopping at several places, but nobody stopped from fear. Everyone tried to be the first to flee away. In short, the whole night until sunrise they fled leaving their things. From the fear they did not dare to stop at any place until at sunrise they got to the Tartar River, where they came to a stop and had a rest. They had passed twenty *farsakhs* in a night.

Nazar 'Ali Khan stayed in the fortress of Ganje until midnight, then being unable to overcome the boundless fear, left it and fled to Karabagh with *jarbuzs*. He joined the army of Muhammad Mirza by Tartar River.

Muhammad Mirza wrote about the events and described the situation to his father the Crown prince 'Abbas Mirza. Thus, the latter was forced to give in capturing the fortress of Shushi and set out for Ganje empty-handed.

THE BATTLE OF GENERAL MADATOV AGAINST 'ABBAS MIRZA AT GANJE AND THE LATTER'S DEFEAT

On the next day of the battle at Shamkhor General Madatov entered Ganje⁹²⁵ and started settling its affairs, consoling those, who had suffered. He liberated the besieged Armenians of Kilisakend (137a) who, fearing for their lives and possessions, had constructed fortifications in their district. The chiefs, nobles, and elders appeared before his presence to welcome him.

Two days later H. Ex. Count Paskevich arrived with a Russian army of fifteen thousand soldiers, five cannons and joined the forces of General Madatov. On the

⁹²⁴ According to the information of Russian sources, the Persians lost about 1500 warriors in the battle of Shamkhor (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, p. 23).

⁹²⁵ General Madatov entered the town of Ganje with Russian troops on September 4, 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 678, p. 374).

whole, there was a regular army of nineteen thousand, apart from the cavalry, the Cossack troops, and twenty-two cannons.

'Abbas Mirza took the whole of his troops near Shushi and that of Muhammad Mirza. As a result, it became an army of sixty thousand cavalry and *sarbaz* regiments, and twenty-five cannons plus the five cannons of Muhammad Mirza.

'Abbas Mirza ordered to shave Nazar 'Ali Khan of Marand's beard, to mount him on a donkey, facing its back and make a round in the army to be dishonored, because he had disobeyed his order: neither had he maintained the defence of the fortress nor gone to Muhammad Mirza's aid.

Meanwhile, it was announced in the army of Muhammad Mirza, that the troops, which would leave their commander and flee away, would be left between the enemy and their own troops to be massacred from both sides.

Thence, 'Abbas Mirza marched to Zaralu, a place located above Ganje and stayed there overnight. [They] could not sleep until the sunrise from fear and moved here and there. In the morning they did not attack Ganje, but came to the vicinity of Sheikh Nizami's mausoleum and arranged their army there. Major Samsun (Samsam) Khan⁹²⁶, who had betrayed the Russian State and was the commander of the group of new Moslem converts, said to 'Abbas Mirza:

—Once I have sworn, that I will never (137b) fight against the Russian Emperor and his army. But your salvation is to send your troops to fight from several points, for, if a side is pressed, an assistance will come from the other and prevent the destruction of your troops, as you have a huge army, and theirs' is small.

'Abbas Mirza refused to accept his counsel:

—Since you have sworn, your advice won't be useful.

The Crown prince arranged his troops in one row, stretching from Imam's grave down to the bank of the Kur. The small and big cannons were placed on an edge of a hillock, in front of the army and *sarbazs*. He himself settled above it to watch the troops and the encounter between the rivals⁹²⁷. The Russian army from the other side also got together and arranged a regiment.

General told:

—If Qizilbashs attack them from two, three points it will be a little hard to overcome them. If they fight from one point, they will be thrown back in an hour. Then,

⁹²⁶ Samsun Miakintsev was the commander of the group of Russian prisoners and deserters in the Persian army (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, p. 79). Such a group, called "bahadiran" (Mongolian – A hero, a giant) was formed during the Russo-Persian war of 1804-1813 (Donboli, *Ma'aser-e Solimie*, p. 255).

⁹²⁷ For details about the battle of Ganje on September 13th, 1826, see Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, pp. 676-680; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 686, p. 378.

the Commander-in-Chief Paskevich set in the heart of the army and put General Madatov in command of the troops⁹²⁸.

General ordered to fill the cannons with chains and gun bullets and hide them in a pit of the battlefield. [He] ordered three soldier regiments to make a firing-line.

From this side the bravest *sarbaz* detachment of Marand and Karadagh were ordered to be engaged in fight. They were immediately arranged in a group and assaulted fearlessly crying, "Ya Ali!" They skirmished with them, made them retreat.

(138a) At that time the Commander-in-Chief Paskevich wanted the drums of retreat to be beaten, until on the other day they could devise something. General Madatov did not agree:

...They are not like the European troops. As soon as you beat the drums of withdrawal, they will immediately mount their horses and scatter our troops.

Afterwards the Commander-in-Chief ordered: "You have your will".

Then general ordered to open a simultaneous fire from the cannons in the camp. The "dragon"[-like cannons] with huge mouths started firing from left and right, rushing like mad gypsies with yell and shouts to every side or circling like a violent lunatic with thousands of chains in the battlefield. A sudden turbulence occurred in 'Abbas Mirza's army and its brave warriors were thrown aback in a complete confusion. Dead bodies fell one after another. The violet sky hung over them, and the death slapped in the face of the fate. The battlefield was dimmed from the cloud of smoke. When the air was cleared from gun and cannon smoke, those, who hid themselves from fear and remained unharmed (138b) looked for their friends, and not finding them, took to flight. Some of them even had no time for using their arms, so they retreated with guns filled with bullets. On seeing this 'Abbas Mirza descended from the knoll, where he stood, mounted his horse and took to flight riding his horse until the bank of the Arax, without stopping at any place. All the [Qizilbash] troops turned off and fled away.

The battle lasted an hour and a half, whereas the fight at Shamkhor went on three - four hours. In the same night the fleeing troops of 'Abbas Mirza covered a distance from Ganje down to the Khoda-Aferin bridge⁹²⁹.

During the battle an army group under the command of Allabyar Khan, an outstanding captain, made fortifications on a hillock and settled down there. After the escape of 'Abbas Mirza's army, they fought until the sunset showing solidity and

⁹²⁸ According to Russian historical sources, the Russian army consisted of 10319 warriors whereas the Persian army had a cavalry 20000 and an infantry 15000 strong (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, p. 614). But these sources have no information about the troops of the rebelled Muslims, which had joined the Persian army.

courage. At the close of the day General [Madatov] sent a message to them, offering to stop the useless fight and submit, thus, saving their lives.

After 'Abbas Mirza's retreat his two cannons were left on the bank of the Tatar River in a rice field. Oghurlu Khan was sent after them, but he could not bring them back⁹⁰⁹. Therefore, they left it in its place and went away.

The retreating prince crossed the Arax in twenty-four hours, and, there he had Nazar 'Ali Khan of Mazand smothered with a cord. Soon afterwards, he went to meet shah, who had then come and stopped at Tavila Sham. He laid the whole blame of defeats and misfortunes on both Amir Khan *Sardar* and Nazar 'Ali Khan (139a) for weakness, treachery and breaking the back of Iran⁹¹⁰.

Thence, Fath 'Ali Shah made for Araq, while 'Abbas Mirza - for Tabriz...

After this significant victory, the name of General Madatov became very famous. He was called Madatov-Iranedof⁹¹¹ and many verses were made up to praise him...

VARIOUS EVENTS, WHICH HAPPENED AFTER FLIGHT OF QIZILBASHS

After enemy's eradication and the capture of its wealth and booty, Mustoufi Khan of Shirvan ran away to Karadagh with Ibrahim Khan *Sardar*⁹¹². (139b) Mir Hasan Khan left Talish for the Qizilbash country, but Hoseyn Khan of Nukhi stayed longer in Shaki. [He] dispossessed the wealth of the poor and merchants who came from various areas. [He] sent his brother Haji Khan with Lezghin troops to cross the Kur River and to plunder some of nomad camps in Karabagh. When H. Ex. Commander-in-Chief [Paskevich] came with his army to a place at three *far-sakhs*' distance from Nukhi, Hoseyn Khan and Haji Khan left Nukhi for the Qizil-

⁹⁰⁹ 2000 of the Persian soldiers were killed and 1000 imprisoned in the battle of Ganje (*Uvverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 175).

⁹¹⁰ The Russians captured Oghurlu Khan (Potto, *Kavkazskaiia voina*, Vol. 3, part 1, p. 173).

⁹¹¹ Count Simonovich, a commander of the Russian army, mentions in his memories that Nazar Ali Khan had a considerable military skill and talent to leave the fortress at the right moment and save his soldiers as well as the wealth of the army (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, Tiflis, 1901, *Materiialy*, p. 25).

⁹¹² "Iran-e dal" in Persian "The one who pursues Iran".

⁹¹³ Mustoufi Khan of Shirvan departed from Quba on September 24th, 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 694, p. 383).

bushs' country³³⁴. The Commander-in-Chief advanced with his forces to a place of Karabagh named Takhte Tovuz (Tavuz)³³⁵ and stopped there.

General Madatov entered the fortress of Shushi. Its Armenian and Moslem inhabitants were glad and cheerful to see and serve him. [He] soothed their hearts and gladdened those who had served and assisted the Great Russian State devotedly, who, with Russian warriors, had shown steadfastness and self-sacrifice in their fidelity. In the meantime, [he] reproached and threatened those who foolishly had betrayed them and joined the Qizilbashs. [He] quieted, reassured and had them settled down in the areas they had lived. He ordered to provide the population of Shushi with food-supplies from the royal stores hidden in the places, for they could relax after all sufferings and hardships of the siege time³³⁶. [Madatov] took retaliatory measures and got his revenge on Mahdi-qoli Khan for the violence done to his family graves at Avetaranots.

At that time, the Commander-in-Chief Paskevich crossed the Arax River and made raids in the region of Karadagh³³⁷. He calmed down its inhabitants, (140a) then took a big detachment and left for Tiflis.

In the winter of the same year H. Ex. General Madatov with the purpose of capturing some booty and wealth in response for the siege [of Shushi] recruited troops in Karabagh and Shirvan and went to raid the regions of Meshkin and Ahar³³⁸. He totally destructed the district of Meshkin taking a lot of booty for his people. There, he advised Shahsevan³³⁹ khans to submit to the Emperor and made them swear loyalty.

Ata Khan was among them. During the rule of Madatov he was one-eyed, famous for bravery, and scornful to life. He ignored the orders and commands of the Qizilbash officials. Although 'Abbas Mirza summoned him to Tabriz, he refused to go. Once 'Abbas Mirza gave a confidential order to 'Amir Khan *Savdar*, who was in Karadagh, to try to capture Ata Khan and send him to Tabriz. Amir Khan, under the pretext of giving his daughter in marriage to Ata Khan's son and establishing

³³⁴ Hoseyn and Haji Khans left Shaki on October 18th, 1826 (Ibid).

³³⁵ The author means the valley of Tovuz River in the district of Ganje. Abd-ul-Razzak Donboli also has used this geographical place-name, with an indication that it was 8 *farsakhs* (42km) far from Shushi (Donboli, *Ma'asef-e Soltanie*, p. 148).

³³⁶ *Kavkazskii sbornik*, Vol. 26, Tiflis 1907, *Materialy*, pp. 51, 102.

³³⁷ General Paskevich invaded Karadagh on 25th and returned on 31st October of 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 698, p. 385).

³³⁸ General Madatov's invasion of Karadagh began on December 26th, 1826 and ended on January 16th, 1827 (For details, see AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 703-705, pp. 387-389).

ties of relationship with him, wanted to capture him, but failed. When Mustoufi Khan of Shirvan escaped from Fit [dagh] to the Qizilbashi's State, Ata Khan took him as a guest, and thinking it to be an outstanding service to that country, convoyed him to Tabriz. On reaching there 'Abbas Mirza imprisoned him and bereft him of an eye.

(140b) General Madatov, indeed, forayed the territory from Meshkin to Ahar, the capital of Karadagh and captured much wealth and booty for the people of Karabagh. Then he returned. Meanwhile, the Qizilbashi's country was seized with great fear and alarm, so that if Madatov advanced towards Tabriz and Tehran, nobody would offer resistance³⁴⁰. Every district, where the news about Madatov's arrival was received, surrendered. Even Prince 'Abbas Mirza was ready to flee. Every day he ordered to saddle the horses in the courtyard, so that his wives and daughters would learn how to mount and ride a horse. Whenever they heard that Madatov was through Karadagh and approaching Tabriz they were ready to escape with a knapsack on their back. So they were gripped by such a great fear until the news came that Madatov went back from Ahar and they were cheered.

Madatov moved thence, to Tiflis. The Commander-in-Chief Ermolov appointed him to make considerable army preparations for another journey to Iran. Madatov returned with a new intention to cross the Khoda-Aferin Bridge. A crowd of Chelebians³⁴¹ and the other tribes came from the opposite side ready to fight. Meanwhile, Ermolov was removed and Count Paskevich was appointed instead to the post of the Commander-in-Chief³⁴². Paskevich (141a) appointed H. Ex. Prince Abkhazov instead of General Madatov to the post of the Administrator-in-Chief of the Gushtasi³⁴³ provinces and Karabagh. [Paskevich] put the army being under the

³³⁹ Shahsevan was the name of the Sil-sopjur tribal union, which migrated to Persia during the reign of Safavi shah, declared themselves loving of the shah (Turk-Shahsevan). But soon they started raiding his territory (Petrushevskii, *Ocherki*, p. 95).

³⁴⁰ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 704, p. 389.

³⁴¹ Chelebians were a Kurdish tribe, living in Karadagh (P. I. Aver'ianov, *Kurdy v voynakh Rossii s Persiei i Turtsiei v 19-om stolëtii* (The Kurds in the Wars of Russia against Persia and Turkey), Tiflis 1900, p. 23).

³⁴² General-Field Marshall Count Ivan Feodorovich Paskevich Varshavskii-Erevanskii (1827-1831) was appointed to the post of the Commander-in-Chief of the Caucasian separate corps and administrator of civilian part by Tsar Alexander I's decree of March 28th, 1827 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 2, p. 1).

³⁴³ Gushtasv or Geshtasv was a city founded by Sasanian king Geshtasf, stretching along the Kur, from the place of its junction with Arax, down to the Caspian Sea (Djalalian, *Janaparhordaryan*, Vol. 2, p. 364). It was the earlier name of Saliian. (Minorskii, *Istoriia Shirvana i Derbenda*, p. 108). The author means the provinces of Shirvan and Shaki.

command of Madatov in subordination to General Pankratev (Banqratov)⁵⁰⁴. Prince Abkhazov also was given the post of the chief of the military staff. In five days he came from Tiflis to Madatov's army, who had encamped near the Khodā-Aferin Bridge. There Madatov handed him his post and went to Tiflis. He [Abkhazov] drew his troops to Qozlu-chay and started ruling his provinces.

There are several hypotheses about General Madatov's dismissal. Some say Count Paskevich did not introduce himself as Commander-in-Chief when he came, and General [Madatov] objected to him and disobeyed to his commands.

Others say, as if Madatov's invasion of Meshkin and his return from Ahar were autonomous: there was no permission from the authorities. Some others say he was given another task to fulfil.

At anyway General Madatov went to Tiflis and thence was sent to Darshab.

PRINCE PASKEVICH'S INVASION OF IRAN, HIS BATTLE AGAINST 'ABBAS MIRZA AND THE CONQUEST OF THE 'ABASABAD, EREVAN AND OTHER FORTRESSES

In the March of 1827 H. Ex. Count Paskevich Erevanskii was appointed to the post of the Administrator-in-Chief of Caucasian province and the Commander-in-Chief of Caucasian army corps. He settled the affairs in the regions under his rule: put them in good order, dismissed the previous officials and appointed new ones. Soon after that, he advanced towards Iran with his victorious troops. Thus, he picked his way with a numerous army (141b) towards Erevan. Hearing of this Hoseyn Khan *Sardar*, the *beglarbeg* of Erevan ordered all the tribes of his country to migrate. He entrusted his brother Hasan Khan with the task of defending the fortresses of Sardarabad and Erevan and started roaming in his country. Crown prince 'Abbas Mirza also made military preparations and came with his *sarbaz*, cavalry troops, and artillery to assist Hoseyn and Hasan khans. He encamped at Karaziaddin near to the Arax and the Kejlar Mountain.

Meanwhile, Major General Mahdi-qoli Khan of Karabagh was in the valley of Daralagiaz (Dare-al-Gas) in Nakhichevan and sent a messenger to the Commander-in-Chief and expressed his will about rendering his loyalty to the Eternal State of Russia. By Commander-in-Chief's order Prince Abkhazov and General Pankratev with two infantry detachments were sent for the Khan and accompanied him and

⁵⁰⁴ In the May of 1827 Major General Pankratev already was the Commander of the Karabagh regiment of the Russian army (AKAK, Vol. 7, doc. 507, p. 542).

his subjects to Karabagh⁹⁴⁵. They were given an area for him and his subjects to settle down. This was the Commander-in-Chief's first venture.

Ehsan Khan of Nakhichevan, who was the Commander-in-Chief of Nakhichevan troops, a far-sighted and enlightened person, was entrusted with the task of defending the fortress of 'Abasabad. Anticipating the signs of decline of Qizilbashs' state, he sent a secret messenger to the Commander-in-Chief and informed him, that (142a) he would surrender the fortress of 'Abasabad⁹⁴⁶ as soon as Paskevich moved with his forces towards his estate⁹⁴⁷. When the Commander-in-Chief received the news he set out with his army to Nakhichevan.

The Qizilbash government learned about [Ehsan Khan's] intentions and sent Muhammad Amin Khan, a high-rank official and an army commander, also, Fakh 'Ali Shah's son-in-law, and a few others with a regiment of four thousand and the Bakhtiari infantry troop to defend the fortress of 'Abasabad⁹⁴⁸. H. Ex. Commander-in-Chief Paskevich laid a siege to the fortress of 'Abasabad and attacked it from both sides of the Arax.

THE BATTLE OF KEJLAR AND JEVANBULAGH, THE DEFEAT OF 'ABBAS MIRZA'S ARMY AND THE CAPTURE OF THE BANNER

At that time, 'Abbas Mirza was informed about severe assaults of the Russian army upon 'Abasabad as well as Cossack cavalry's raids crossing the Arax and clashing with the army of Ibrahim Khan *Sardar*. The latter was sent to the bank of the Arax, where he demonstrated great courage and fortitude in the encounters. 'Abbas Mirza decided to take several thousand cavalymen and at night lay an ambush at the foot of Kejlar Mountain, at a gunshot distance from the Arax. In the morning Ibrahim Khan would take to flight after some fight with the Cossacks,

⁹⁴⁵ For more details about Mahdi-qoli Khan's return see AKAK, Vol. 7, doc. 402, pp. 453, 454; Potto, *Kavkazskaya voyna*, Vol. 3, part 4, St. Petersburg 1887, pp. 407, 412.

⁹⁴⁶ The fortress of Abasabad was built according to the plan of the French architects on the bank of the Arax near to Astapat in 1810 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rousat-ar-Safa*, Vol. 9, p. 663, *Ad-ar-Razak Donboli*, *Mir'aser-e Sofmanie*, p. 135). The Persians praised its firmness, whereas J. Morier, an English traveller didn't think, that it was strong enough (H. Hakopyan, *Ughyegrytsumer*, Vol. 6, p. 309-311).

⁹⁴⁷ There is information about the betrayal of Ehsan Khan of Nakhichevan to Persia, both in the Russian and Persian historical sources (AKAK, Vol. 7, doc. 510, p. 545; Reza-qoli Khan Hedayat, *Rousat-al-Safa*, p. 664).

⁹⁴⁸ AKAK, Vol. 7, doc. 513, p. 550.

who would cross [the river] as usually, draw them to the ambush, and thus enable 'Abbas Mirza attack them and massacre.

Therefore at night 'Abbas Mirza, with five thousand warriors, (142b) waited in an ambush in the deep ravine of Jevanbulagh for the sunrise. In the morning when, by God's will, the yellow sun rose from the lake of crawfish and the army of stars fled away from its attack, news were received that the Cossack dragon⁵⁰⁹ troops have crossed the Arax and fought with Ibrahim Khan's forces⁵¹⁰. Ibrahim Khan, according to the previous night's decision feigned a defeat from Cossacks and escaped in the direction of the ambush. The Cossacks with two - three thousand soldiers, chased them keeping their troops in order and firing upon the enemy rows from huge cannons. 'Abbas Mirza's army came out of the ambush, merged with the running crowd [of Ibrahim Khan]. Qizilbash warriors thought that Cossacks would scatter because of pursuing them, so that they would turn their swords back and overcome them. But, alas, Cossacks kept themselves in order, were not confused: they reached them, fired from the cannons upon their rows crushing necks and heads of numerous horsemen. They chased 'Abbas Mirza and his troops four-five *farsakhs* murdering and imprisoning a lot of his warriors. Finally, 'Abbas Mirza himself rode on horseback to Kejlar Mountain, while his infantry and cavalry dispersed in various directions and were completely destroyed. They wanted to crash the Cossacks, but they themselves (143a) were scattered. Moreover, the Cossacks rode after them on horseback, killed, captured them excessively. [The Russians] seized even one of their banners and its holder and were back to the Commander-in-Chief with much booty and spoils. After this defeat 'Abbas Mirza left Karaziaddin and hurried to Khoy. The Commander-in-Chief sent the banner to show it to the defenders of 'Abasabad and advise them not waste their efforts for holding the fortress, since it was the banner of 'Abbas Mirza who had left it and escaped. The Russian army was ordered to block up the fortress and attack it severely from four sides. They drew near machines used for capturing fortresses and dug trenches. The people of the fortress lost hope in receiving 'Abbas Mirza's aid. In addition, they considered Ehsan Khan a traitor, because he had promised [Passevich] to surrender the fortress. This is why they agreed to submit and apologized for their former faults⁵¹¹.

⁵⁰⁹The cavalry regiment of Dragon Egers was formed in 1814 in Versal (*Enciklopedicheskiĭ slovar'*, publication of F. A. Brokgauz and I. A. Efron, Vol. 11, St. Petersburg 1893, p. 94).

⁵¹⁰For more details about the battle of Jevanbulagh, see AKAK, Vol. 7, doc. 515, p. 551.

⁵¹¹The fortress of 'Abasabad surrendered on July 7th, 1827 (AKAK, Vol. 7, doc. 515, p. 552).

The Commander-in-Chief seized the artillery and arms after the occupation of the fortress of 'Abasabad. Then he imprisoned Muhammad Amin Khan with other Qizilbash khans and officials and had them sent across Karabagh towards Tiflis with the prisoners of Kejlar battle.

Ehsan Khan was praised for his good service and honored by the appointment to the post of the governor of Nakhichevan (143b). In addition, he was bestowed with the highest position among the officials equal to him with their ranks.

The victory of 'Abasabad was won in July of 1827/1243. When Muhammad Amin Khan had been taken to Tiflis, he was kept in the fortress of Shushi several days. He was a short and bodily deficient person. He was one of Qajar noblemen. He had a big and solid horse and on it he looked like a child. 'Abbas Mirza removed him from his post and rank for his weakness and surrendering the ['Abasabad] stronghold. He appointed the eldest son of Amir Khan *Sardar* to his post. 'Abbas Mirza's sister, who was his wife, divorced him saying, "The man who surrenders a fortress is not worthy of being my husband".

H. Ex. Commander-in-Chief settled the matters in Nakhichevan and 'Abasabad. As it was summer, and the maddening heat drew in he appointed a commandant and a garrison to defense, moved, thence, to spend the hot spell in the mountainous area of Sisian and Karabagh.

'ABBAS MIRZA'S ADVANCEMENT TOWARDS EREVAN AND HIS BATTLE AGAINST THE RUSSIANS AT ABARAN

After the misfortunes and the loss of 'Abasabad 'Abbas Mirza wanted to do something to alleviate his fault and extirpate the malignant gossip of people. He was informed that the Commander-in-Chief Paskevich's army-brigade and the Russian army were in Abaran and, besides, big cannons were being delivered to destruct fortresses. So he decided (144a) to leave for Erevan to find a solution. He took his troops and artillery and marched by Aghri Dagh, a mount called Ararat, towards Erevan. After his arrival, he met with Hoseyn Khan *Sardar* and had a talk on several issues. Then he introduced proper order in the fortress of Erevan. Hoseyn considered it to be of no use attacking the transport of the Russians as well as their fortifications at Abaran, because their position was impregnable and big cannons would be received by them. 'Abbas Mirza took two hundred of his selected cavalymen and went to survey their fortifications and positions from a slope of the mountain in front of Abaran.

Soon afterwards, he returned, and moved to Echmiadzin (Uch Kilisa) and stopped at two *farzakh's* distance from Ashtarak (Hashtarak). He sent Zohrab (So-

hrab) Khan Gorji⁹⁰², with two *sarbaz* infantry troops and two cannons, to attack and block up the fortification of Echmiadzin. Five hundred soldiers had been left by Commander-in-Chief Paskevich in order to defend it. Zohrab Khan besieged Echmiadzin and fired from cannons upon it every day. Soon they were short of food. The monks wrote an appeal and sent it with a messenger to Krasovskii, who was at Abaran then. They asked him either to render assistance or recall his soldiers, thus preventing the temple be ruined from cannon fires because of secular matters.

(144b) As a result, General Krasovskii took four thousand soldiers, several cannons and picked the way leading from Abaran to Echmiadzin. In the evening the guards [of Qizilbashs] brought the news, that the Russians had come out from Abaran and were approaching. The Qizilbash army was gripped with an unspeakable fear. The warriors took their belongings, saddled their horses and waited through the whole night, ready to flee immediately after the Russians's arrival, because the Qizilbashs did not fight at night considering the life-saving their primary task. But the Russians delayed a little by repairing the bridge on their way, which the Qizilbashs had destroyed to prevent from the Russians' sudden night attacks. Two hours after the sunrise the news came about Russian army's arrival. 'Abbas Mirza sent all his cavalry to both sides of the road leading to Echmiadzin, placed his cannons and warriors on a hill, and set there. Although he had the fear, that, God forbid, the Russians attack them, nevertheless he ordered not descend from the hill without his permission.

Soon, the four Russian regular troops advancing serenely along the right road to Echmiadzin were in sight. The Qizilbash troops, with the cavalries of the Qazakh, Borchalla, Qarapapakh tribes attacked the Russians from various sides. (145a) They fought a hard battle that day⁹⁰³. The noise of guns and cannons went on from two o'clock until late at night. Both sides made efforts to overcome each other. When the Russians realized that the Qizilbash cavalry was suppressing them, they filled their carriages with clothes and other things, and left them behind while advancing. Thinking that the carriages were full of treasures and wealth, the Qizilbashs, gathered round them and started plundering them. The Russians started firing from the cannons filled with gun-bullets at once. As a result a number of them were killed.

⁹⁰² Zohrab Khan Ghulam Firakhednabashi was an Armenian official of the Persian court. For details about his biography, see G. Shermazanyan, *Nyater azgayin panutyun hamar, Erevell haykazank i Parskutan* (Materials on the National History: The High-Rank Armenians in Persia), Doni Rostov 1890, pp. 132-136.

⁹⁰³ The battle of Ashterek took place on August 17th, 1827 (AKAK, Vol. 7, doc. 517, p. 560).

At the meantime, when the Russian troops approached Echmiadzin, Zohrab Khan, hearing the voice of cannons, withdrew, thence, and moved his *sarbazs* and artillery towards 'Abbas Mirza's camp. On the way his detachment ran into the Russian vanguard and was attacked. They were forced back and had to withdraw to a hillock on the edge of the road. The Russians murdered most of them. Then the *sarbaz* detachment of Khoy, under the command of Ibrahim Khalil Beg, fortified on a hill nearby, hastened to assist them and saved the rest from the Russians. There Ibrahim Beg got the title of a khan, for having as he had, accomplished a deserving service without wasting time.

Thus, the Russians reached Echmiadzin fighting. The three troops (145b) got inside the fortifications. The fourth, reaching the river, broke its rows and started drinking water, because of the great heat and severe thirst. The Qizilbash cavalry immediately rushed in this direction and started to massacre the Russian soldiers. There, many of the Russians were killed and captured. On the whole, more than five hundred men were murdered and imprisoned in that dreadful battlefield. 'Abbas Mirza was very happy. He sent the prisoners to shah and, thence, moved to Erevan stopping on the way at Tokhmakh⁵⁰⁴ for several days. Suddenly, news was received that the Commander-in-Chief Paskevich had taken a Russian regiment of fifteen thousand men and was coming in great haste. Hearing of this 'Abbas Mirza was alarmed and moved from his station towards Khoy. At midday he passed beyond the fortress of Erevan, beforehand calling upon the inhabitants to show firmness and defend the fortress. Late in the evening he crossed the Arax, moved towards Ararat with his army and ammunition and stopped on the other bank of the river. When the warriors had just dispersed to find hay, suddenly word spread that the Russian army was coming. A bustle fell in the army, its people left their tents and seized their belongings. Then in the night a cannon fired (146a) to summon the dispersed people. However, they thought it was a Russian cannon and they started to fire. Many of them left their things, mounted their horses and fled alone. Some of them were so scared that they mixed their own horses with those of their friends and escaped. They spent in turmoil and flight till dawn. Nobody was aware of what was going on. At dawn they realized that no fight had taken place. Guards had seen a few horsemen and took them for the Russian vanguard and reported as if the Russian troops had arrived...

'Abbas Mirza went, thence, to Nakhichevan hoping to cause damage to the Commander-in-Chief and his men. But there he heard that the Commander-in-Chief had put Prince Eristov in command of the army ordering him to proceed

⁵⁰⁴ This toponym and the name of Tokhmakh-giol derives from the name of Muhammad Tokhmakh Khan, the governor of the province (velayet) of Erevan, 16th century (T. Kh. Hakopyan, *Erevani patmutyune 1500-1800tt* (History of Erevan, 1500-1800), Erevan 1971, p. 21).

across Nakhichevan to Tabriz. The courage of the general was known with the Qizilbash troops. 'Abbas Mirza delayed no more. He crossed the Arax River with great speed and hastened towards Khoy. He encamped at hereabouts of Evoghli⁹⁵⁵.

THE VICTORIES OF SARDARABAD AND EREVAN

Paskevich went to Erevan, drew his big cannons to Sardarabad. In September of the same year he began bombarding the fortress: he razed its walls and towers to the ground and conquered it capturing immense booty and food supplies⁹⁵⁶. (146b) Thence, in October of the same year he marched to the fortress of Erevan. Several days he fired on the northern wall of the town from his cannons, destroyed it and reduced to ashes. In spite of the efforts exerted by its inhabitants, the city was captured in the end. Hasan Khan and other officials were imprisoned⁹⁵⁷. After settling the matters there [Paskevich] headed for Khoy and waged war against 'Abbas Mirza.

PRINCE ERISTOV'S ATTACK UPON TABRIZ

When 'Abbas Mirza stopped at Evoghli near Khoy, he learned that Prince Eristov had passed by 'Abasabad and was heading across Marand towards Tabriz⁹⁵⁸. This was the Commander-in-Chief's order. So the prince ['Abbas Mirza] made for Marand, stopped at Harzand⁹⁵⁹, to attract [Eristov's] attention. The prince arrived at Harzand with his guard and found out that Prince Paskevich had already left it appointing soldiers to defend it. Again ['Abbas Mirza] was back to Evoghli. Meanwhile, the rumors reached to them that the Commander-in-Chief had completed his engagement in Sardarabad and Erevan and set out for Khoy.

⁹⁵⁵ Evoghli is a big village to the north of Khoy (see in *Dorozhnaia karta Kavkazskogo kraia*). According to Minorskii, its earlier name was I've, a village mentioned by Muhammad Nasavi in his book "The Life of Jalal-al-din", to the south of the road leading from Ardebil to Tabriz (Minorskii, *Suzeman-e Edari-e hukumat-e Safavi* (The Administrative Rule of Safavis), Tehran 1334, p. 253);

⁹⁵⁶ The fortress of Sardarabad was captured on September 19th, 1827, (AKAK, Vol. 7, doc. 518, p. 561).

⁹⁵⁷ The fortress of Erevan was conquered on October 1st, 1827 (AKAK, Vol. 7, doc. 523, p. 566).

⁹⁵⁸ Prince Eristov's regiment invaded the region of Marand on October 3rd, 1827 (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 28, Tiflis 1908, p. 214).

⁹⁵⁹ Harzand is on the southern bank of the Arax, to the north of Marand (see in *Karta Armenii i pogranichnykh stran*).

One evening a cloud of dust was seen from the other side of the Arax. The alarmed Qizilbash soldiers thought that it was risen by the Commander-in-Chief's army, which had crossed the river and was riding in their direction. All of them took their belongings and took to flight towards Khoy. When the scouts found out that it was the dust raised by a flock, which had come to the river to drink, (147a) 'Abbas Mirza was upset. He said, "It's stupid enough to war against Russians with an army, that takes to flight scared from the dust raised by a flock".

Then he added: "I'm one of the most unfortunate kings, because every king had an enemy equal to him and could either win a victory or escape and save his life. But my enemy is not equal to me. It's a powerful rival like the Russians. I can neither overcome nor escape from it".

Afterwards, ['Abbas Mirza] hurried to Tabriz through Guney and Tasudj⁹⁶⁰ to get there before the Russians' arrival. He aimed at starting peaceful negotiations with them. However, before he arrived at a *manzel* distance from Tabriz, he was informed that Prince Eristov had entered the town accompanied by Nazar 'Ali Khan of Marand's sons⁹⁶¹. The detailed account of the events is as follows: Prince Eristov, by order of Paskevich was assigned to take the troops, cross the Arax and march to Tabriz. Thus, Prince Eristov crossed the Arax with the troops being at his disposal and came to Marand. There the sons of Nazar 'Ali Khan of Marand, who grieved for their father's suffocation, had stepped aside from 'Abbas Mirza and sought an opportunity to avenge, rendered obedience and swore loyalty to the Prince [Eristov]⁹⁶². The Prince, on his behalf, reassured and quietened them. A few days later they incited and persuaded the prince to move to Tabriz. So, (147b) after some preparations H. Ex. Prince Eristov moved from Marand towards Tabriz guided and led by them.

As soon as Russian troops arrived at the neighborhood of Tabriz, its people opened the gates⁹⁶³. They, with the keys of the gates and some bread and salt, an evidence of their obedience, welcomed the Prince's arrival accompanied by high-

⁹⁶⁰ The district of Guney or Quney is in the north of Urmia Lake, Tasudj is one of its settlements (Hakobian, *Uphregnutiunner*, Vol. VI, Erevan 1934, p. 257-258), which is recorded in historical sources of 14th century (Hamdallah Qazvini, *Nuzhat-al-qulub*, Tehran 1336, p. 92).

⁹⁶¹ Tabriz was captured on October 13th, 1827 (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 28, Tiflis 1908, *Materialy*, p. 220; For more details see AKAK, Vol. 7, doc. 526, pp. 568-659).

⁹⁶² The khan of Marand had started his war against the troops of 'Abbas Mirza before the arrival of the Russian army (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 29, p. 17).

⁹⁶³ According to the Russian sources 'Abbas Mirza had given Allahyar Khan the task of defending Tabriz with a regiment of 2000 soldiers, but its inhabitants as well as the soldiers refused to defend it. (M. M. Shcherbatov, *General-Field Marshall Kutuz*

rank officials, noblemen, Fath 'Ali *beglarbeg* and Aqa Mir Fateh *mojtahed*. Still, before they met the prince a cannon fired from the gate. The Prince thought that they had the intention to fight, but soon he was explained that it was a fire of salutation. Thus, everybody was honored with the prince's reception, and the latter was taken to town with great respect.

On hearing of the unfortunate events, 'Abbas Mirza held consultation with his retainers and khans in the same night, where he expressed fears:

- I can't go to my father and brothers any more. To expect areas from their districts is worse than death for me. I'd rather go and kneel before the Russian Emperor. He is powerful and gracious. There are many kings and princes under his rule. Sure, he will consider me one of them or his generals and will give a piece of bread, so that I could stay in peace.

Therefore, he decided to go to the Russian Emperor with five hundred persons of his men. In the same night he wrote a letter about the matter and his intentions, sent it with Bejan Khan³⁶⁴ *sandugdar* to H. Ex. Commander-in-Chief Paskevich, who had stopped at Marand with his army. The Commander-in-Chief wrote in answer: "Let's put this problem aside now (148a) until I arrive in Tabriz these days. We can have a meeting there and decide what to do".

'Abbas Mirza ashamed and having lost the majority of his subjects and troops, left for Dehkharaqan³⁶⁵ with a few of them.

The Commander-in-Chief Paskevich arrived in Tabriz through Salmas and Maraga, and was engaged in settling the affairs in the district. Every governor and official was given a suitable job, rank, and, thus, calmed down. Some of the generals were sent to occupy the important towns. Major General Laptev (Lafetovin) took Urmia³⁶⁶, Major General Pankratev (Banqrativ) captured the town of Maraga and Lieutenant General Count Sukhtelen (Sukhdelin)- Ardebil³⁶⁷.

Soon afterwards, [Paskevich] and 'Abbas Mirza met at Dehkharaqan and started their negotiations. H. Ex. Commander-in-Chief made efforts to exalt him ['Abbas

Paskevich, ego vizn' i deiatel'nost' (Prince Paskevich: His Life and Work), Vol. 3, St. Petersburg 1891, p. 9).

³⁶⁴ Bejan or Haji Bejan Khan was an Armenian from the Dmanis village of Somkheti, who was captured by Moslems and presented to 'Abbas Mirza, when he was 14-15 years of age. He was converted to Islam and later he became one of the prince's court administrators (Shermazian, *Nisater*, pp. 172-175).

³⁶⁵ A town in the east of Urmia Lake, 54 km off Tabriz, now its renamed as Azarshahr (Mohammad 'Ali Mokhalasi, *Fehrest banahaye Tarikhi-e Azerbaijan-e shargi* (A List of the Historical Monuments of the Eastern Azerbaijan), Tehran 1371, p. 19).

³⁶⁶ Major General Laptev entered the town of Urmia on January 15th, 1828 (*Kavkazskii zhurnal*, Vol. 29, *Materialy*, p. 48).

³⁶⁷ Shcherbatov, *Kniaz' Paskevich*, Vol. 3, St. Petersburg, 1888, p. 9.

Mirza] and treat him with respect, not ignoring a detail of esteem. Negotiations lasted for a time, consolidating friendly ties and peaceful relations between them. The Commander spoke of the damages to be paid [by the Qizilbashs]. At first Fath 'Ali Shah drag out and refused to agree. Some time later the Commander-in-Chief entered Tabriz while 'Abbas Mirza returned to his districts. Still, friendly relations between them were strong and the Commander-in-Chief was sure that the cause of all the controversies and disagreements was H. M. Shah. Apart from His Royal Majesty nobody could hinder and disregard the peace treaty⁹⁶⁸. Therefore, the Commander-in-Chief decided to fight once more and issued an order (148b) to every district to prepare for an invasion of Tehran and Araq. [He] spread a rumor that he would march on Tehran and capture the capital. At the meantime, 'Abbas Mirza informed his father that soon the Commander-in-Chief Paskevich's visit would be like a sudden disaster. Just then Fath 'Ali Shah was forced to sign the peace treaty. The rival sides met at Turkoman-chay, carried on the negotiations and consolidated peace and friendly ties. The rivals gave guarantees and concluded a treaty. It was arranged to consider the Arax River as boundary of the two states. Iran was claimed seven *korurs*⁹⁶⁹ damages, a sum of money (one *korur* was equal to five hundred thousand *toṃan-e Babakhani*, one *toṃan* was less than four units of Russian currency, it was thirteen million). They signed a peace treaty of several paragraphs⁹⁷⁰. The district of Khoy was left as a deposit until the whole damage was paid. This peace was signed in February of 1828/1244, and after receiving the rest of the indemnity, the town *Dar-al-Safa* of Khoy was given to the government of Iran⁹⁷¹. H. Ex. General Count Paskevich Erevani took his army and made for *Dar-al-Sonur* Tiflis...

The description of some events, which happened before or after the peace treaty, would be given in the other book dedicated to the history of Daghestan, because most of the events took place there and, hence, there was no fight with Qizilbashs.

May God be our guardian and help!

⁹⁶⁸ The main cause of the delay in paying the tribute was the stinginess of Fath 'Ali Shah (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 29, p. 20).

⁹⁶⁹ Must be 10 Korurs (B. P. Balaian, *Diplomaticheskaya Istoriya russko-iranskikh boev i prisoedineniya Vostochnoi Armenii k Rossii* (The Diplomatic History of the Joining of the Eastern Armenia to Russia), Erevan 1988, p. 194), when one Korur was equal to 1million rubles in silver.

⁹⁷⁰ The peace-treaty of Turkmenchay was signed on February 10th, 1828 (AKAK, Vol. 7, doc. 554, p. 596):

⁹⁷¹ The Russian troops stayed on the territory of Urmia and Khoy district until the whole sum of the tribute was paid (AKAK, Vol. 7, doc. 579, p. 614).

Abbreviated Titles

- M.M. Mesrop Mashtots Matenadaran of Erevan.
A.C.M. Archive of the Catholicosate of Matenadaran.
AKAK Berzhe, A. p. et al., eds. *Akty sobranriye Kavkazskoiu Arkheograficheskoiu Kommissiiei.* (Acts Collected by the Caucasian Archeographic Commission).
12 vols. Tiflis 1866-1904.
P.B.H. Patma-banasirakan handes (Historical-Philological Quarterly).
Erevan, 1958-1999.

VOCABULARY Of the Tax, Social and other Terms

Abbasi - عباسي, silver coin, which was put into circulation by Shah Abbas I. One Abbasi was equal to 200 dinars and contained 4,66 grams of silver in 17th century, whereas during the reign of Shah 'Abbas I it had a weight of 7,7 grams.

Akhund- آخوند, mullah, religious teacher.

Amir - امير, high-rank military leader, commander of feudal troops. This title was given also to the landlords, who filled important posts in the government. Great amirs had also the title of a khan, wore a *khal'ar* and gold-brocaded hat granted by shah. Amirs were divided into two groups: "the frontier amirs" (*Vafi*, *beglarbeg*, *khan*, *soltan*) and palace amirs (*qorchi-bashi*, *qullaraqasi*, *ishikaqasi*).

Amir-al-umara - امير الامرا, title given to Commander-in-Chiefs and the governors of provinces. It's literal meaning is "amir of amirs" and it is the Arabic equivalent of the Turkish "beglarbeg".

Ashrafi - اشرفي, gold coin.

Bajaghi - باجاجي, gold coin struck in Holland.

Beg - بيگ, title given to the low-rank soldiers and small landlords. Often it turned into a part of name. There were two kinds of begs: sovereign landlords and begs in service. The sovereign begs were big landowners, who performed negligible jobs as a service. The court aristocracy and the officials formed the second group of the begs in service.

Beglarbeg - بيگلاربيگ, khan and amir of frontier province. There were thirteen beglarbegs in Iran in 16th - 17th centuries. The beglarbegs of the provinces of Azerbaijan, Karabagh, Shirvan and Erevan were on northwest of Iran. The

synonym to beglarbeg was amir-al-umara. Beglarbeg was the second high-rank official of the Persian administration in regions.

Charkhchi-bashi - چرخچیباشی, commander of advanced detachment of the Persian army.

Cherik - چریک, were called feudal troops of Safavi Persia recruited from the nomadic tribes.

Dar-al-Khalafe - دارالخلافه, center of Caliphate. Tehran was called so at the times of Qajars' rule.

Dar-al-Marz - دارالمرز, center of a province. This name was used to designate the towns of Khoy, Shiraz and Resht.

Dar-al-Saltane - دارالسلطنة, capital: synonym to Tabriz.

Dar-al-Sorur - دارالسرور, place of pleasure and merriment, paradise. So were called Tiflis, Lahor and Nishapur.

Divan - دیوان, ministry, office of administration. This term had a special meaning of the government and the highest institution of the state.

Farsakh - فرسخ, unit of length = 6 km.

Firman - فرمان, Royal decree.

Ghazavat - غزوات, Holy War of the Moslems against infidels,

Ghazi - غازی, fighter in the Holy War.

Ghulam - غلام, its literal meaning is "serve". "Ghulam" or "Ghul" were called the cavalymen, who had adopted Islam not long ago or whose parents had been Christians converted to the Moslem religion. They formed the personal guardian cavalry of shah, the quantity of which varied from 10000 to 30000.

Ishikaqasi - ایشیکاقاسی, chamberlain of the court of Safavi shahs.

Ishikaqasibashi - ایشیکاقاسیباشی, high-rank official of shah's administration, chief chamberlain.

Janbaz - جانباز, regular infantry of Fath 'Ali Shah reformed by 'Abbas Mirza and English specialists at the beginning of 19th century.

Jehad - جهاد, Holy War of the Moslems against infidels.

Konur - کورور, cardinal number, equal to 500000.

Khal'at - خلعت, robe of honor.

Khan - خان, honorable title of the high-rank military officials, Valis of Georgia and beglarbegs.

Mahal - محال, district, region, an administrative unit of Transcaucasia in 17th-19th centuries, which remained unchanged during the Russian rule.

Maliyye - مالییه, a version of the main income tax of *mal*, which was collected since 15th century and earlier times from every unit having income: orchard, field,

a mill and etc. This tax became more common in 18th century and took the place of *mal* and *malojahar*. In 19th century and it was used in Iran in its plural form *malyyat*.

Manzel - منزل, the distance between two stations was called "Manzel", which means "station, apartment" in Persian.

Mdivanbegi, Chief Judge, the Georgian variation of *divanbegi*, Persian official, performing the same functions.

Melik - ملک, its literal meaning is "king", "master". Meliks were district governors, princes, and in some cases even the elders of several villages in the age of Safavis' rule in Iran. In 17th-18th centuries meliks ruled whole districts of Karabagh. They had special privileges, juridical and military power in their domains.

Minbashi - مینباشی, in Turkish "the chief of the thousand". In the past *minbashis* were military leaders, having groups of thousand soldiers, who received areas for their service. Later the title of *he minbashi* passed also over their estates. As the Qizilbash troops consisted mainly of the nomadic tribes, in major cases *minbashis* were the tribe leaders, who attained lands in the Armenian districts and formed separate administrative units. This administrative situation was maintained for a long also under the Russian rule.

Mirza - میرزا, perversion of "amir-zade". When the term is used after the name, it means "prince", and when before - "scribe".

Misqal - مثقال, unit of weight for measuring precious stones and metals, which is equal to 24 nokhods (1 nokhod = 0,193 grammes, 1 misqal = 4,64 grammes).

Mojtahed - مجتهد, theologian issuing decisions on religious matters.

Mullah - مولّا, master, a title of Moslem religionist.

Olka - اولا, its literal meaning is "country". It was a kind of estate granted to the chiefs of the nomadic tribes and high-rank officers- *amirs*. The owners of *olka* had to supply the central government with a definite quantity of troops in case of need. *Amirs* having *olka* had the right to have a banner and special drums during festive marches.

Pishkhodmatbashi - پیشخدمت باشی, chief of the mounted butlers.

Qalabeg - قلعه بیک, chief of the fortress.

Qishlagh - قشلاق, winter camp of nomads.

Qollar aqasi - قوللراقاسی, commander of the pages.

Raqam - رقم, royal decree.

Sanduqdar - صندوقدار, treasurer.

Sarbaz - سرباز, regular infantry troops of 'Abbas Mirza trained according to the European standards at the beginning of 19th century.

Sardar - سردار, Commander-in-Chief of the provincial troops and the whole military forces of Qajar Iran.

Sarkhatti - سرخط, an office, which registered and kept control over the wages and various prizes given to landlords, clergy, high-rank officials and especially to the soldiers.

Seid - سيد, Moslem theologians, who were supposed to be the descendants of Ali.

Sqnaq - سقناق, a fortified place. So were called the centers of the Armenian liberation movements of Artsakh and Siwnik, where fortifications were set up and their military forces concentrated.

Shahi - a monetary unit equal to 50 dinars.

Shiah - a doctrine of Islam, which builds its dogmas on the special authority of the prophet Muhammed's family, whereas the orthodox Sunnis admitted also the evidences of the followers of the prophet. Shiites considered only Ali, the fourth Caliph and his descendant Imams to be lawful leaders of the Moslem society.

Soltan - سلطان, governor of an administrative unit, forming a part of the frontier provinces. Soltans were subordinated to *beglarbeks*, who appointed them to their posts and relieved them of.

Tabin - تابین, subordinate, private soldier, under command of some high-rank officer.

Ta'liq - تعلق, decree or charter of land-ownership, which freed from taxes and duties.

Tavad - Georgian noblemen.

Tofangchi - تفنگچی, musketeer

Topchi - توپچی, artillery

Topchi-bashi - توپچیباشی, Commander-in-Chief of artillery troops.

Toman - تومان, monetary unit, equal to 10000 dinars. The smallest monetary unit in 17th century was 5 dinars, called "Qazbegi". One para made 10 dinars, 20 dinars - "bisti", 50 dinars - "shahi", 100 dinars - "mahmudi" or "sannar", 200 dinars - "abasi", which was the main monetary unit.

Vakil - وکیل, deputy, vice-regent.

Vali - والی, governor of one of the four frontier *velayets* of Iran: Arabistan, Luristan, Georgia and Kurdistan. *Valis* were descendants of the hereditary rulers of the *velayets*. The income of those *velayets* usually did not enter shahs' treasury. *Valis* had to render shahs military assistance and send him *barkhane*. The *Vali* of Georgia received his wages from Iran in the form of the taxes collected in his domain. *Valis* were considered to be the highest noblemen of Persia.

Velayet- ولايت, country, province. This term is used in historical sources and documents with various meanings: sometimes it designates a whole country, sometimes – a large province and sometimes – a large region.

Vars – Versta, unit of distance, used in Russian in 19th century. It was equal to 1066,78 metres or 2/3 a mile, that is 1,067km.

Yasavol - يەساۋول, soldier of body-guard, who took part in the ceremonies at the court; herald, messenger.

Yaylaq- يايلاق, summer camp of nomadic tribe.

Yuzbashi – يۈزباشى, commander of regiment 100 strong.

Zar- ذرع, is equal to 1,4 metres.

NAMES OF PERSONS

- Abashidze Evg., prince, 232, 254
'Abbas, shah, 209, 221, 273
'Abbas Beg 240
Abbasid Caliphs, 259
'Abbas Mirza, 188, 200-203, 250-251, 255, 258, 260-262, 264-282, 284-294, 296-300
Abd-ar-Razzaq Donboli, 200, 209, 289
Abdu Samed-Beg Bahman Mirza, 187
Abkhazov I. N., Major-general, 290-291
Abraham, prophet, 234
Abul Fath Khan, Ibrahim Khan's son, 237, 242, 253-254
Adam, 205
Adel Shah or Ali Shah reigned 1747-1748, 195, 217, 222
Ahmed Khan of Khoy, 230
Ahmed-Beg Jevanshir, 187, 197
Alexander, Nersesov's son, 188
Alexander Mirza, 251, 266, 268
Alexander Pavlovich I, 261, 267, 290
Ali Aqa (the son of Vaqef), 240
Ali-qoli (Aqa Muhammad khan's brother), 233
Allahyar Beg Umutlu, 254
Allahyar Khan, 287, 298
Amir Aslan khan Qirqillu, 217, 222
Amir Khan Sardar, 201-202, 205, 268-271, 274, 278-284, 288-289, 294
Amir Khan Jahanbiglu, 255
Ana Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
Anna, Nersesov's daughter, 188
Aqa Begum, see Bike Agha
Aqa Bike (daughter of Ibrahim Khan), 242, 271
Aqa Kishi beg, the son of Haji Chelebi Khan of Shaki, 226
Aqa Mir Fatch, 299
Aqa Muhammad Khan, shah (1796-1797), 190, 198-199, 215, 221, 231-243, 272, 274, 277
Aqa Seid Mojtahed, 266
Aqabeg Kalantarov, 278
Arakel Kostaneants, 186, 210, 219, 279
Arzuman Yuzbashi, 210
Ata Allah Meshkini, 238
Ata Khan, 289-290
Avan Yuzbashi, 193-194, 208, 214-215
Azad Khan Afghan, 221, 227
Badir Khan Shahsevan, 254
Baghdasar Hasan-Jalalyan, 188
Barkhudariants, M., 224

Bejan Khan, 276
 Bejan Khan Sanduqdar, 299
 Bike Agha, Ibrahim Khan's wife, 229, 238, 254
 Bournoutian, G. A., 184
 Bulgakov S. A., 257
 Butkov P. G., 217
 Chalaghan Yuzbashi, 220
 Chamchian, M., 190, 193
 Cheliazov, major, 277
 Cheragh Beg, 220
 Duli Mahrasa, 220
 David, 239
 David Mirza, the eldest son of Georgi XII, 242, 255-256
 Davud Beg, 193, 216
 Daria, the queen of Georgia, (Dedavalu), 235, 241, 247
 Dwight, R. G., 214
 Ehsan Khan, 292, 293
 Ekaterina, Nersesov's daughter, 188
 Empress Ekaterina, 236-237
 Eristov G. E., count, Major General 296-298
 Ermolov Alexei Petrovich, General of Infantry, 263-264, 290
 Farzi Beg, 231
 Fath 'Ali Beglarbeg, 299
 Fath 'Ali Khan Afshar, 190, 221, 226-229
 Fath 'Ali Khan of Quba, 257
 Fath 'Ali Shah (Baba Khan, reigned 1798-1834), 193, 241-242, 251, 253, 255, 263, 265-267, 269, 271
 Fazl 'Ali Beg, 216
 Garsevan Beg Chavchavadze, 242
 Gegham, 207
 Dmitri Davidovich Georgadze, 189, 205
 Georgi, vali of Georgia, 241-242, 245
 Geshtasf, Sasanian king, 290
 Ghazi Molla, 266
 Ghevond Alishan, 193, 214
 Gianjom Aqa Khandamirov, 275
 Glazenap G. I., Major General, 257
 Grabbe K. K., Major General, 275
 Gudovich Ivan Vasil'evich, General-Field Marshal, 257-258
 Gulinkov V. S., Major General, 243, 247
 Hadije Khanam, Ibrahim Khan's wife, 254
 Haber 207
 Haji Aqalir Beg, 270-271
 Haji Chelebi of Shaki, 190, 217-219, 225-226
 Haji Khan of Shaki, 268, 288-289
 Hakop Zakareants, 186, 215

- Hakhumian Agha Baba, 277
 Hasan 'Ali Karadaghi, 187
 Hasan-Jalalyans, 212
 Hasan Khan Saru Aslan, 268, 275-276, 291, 297
 Heidar 'Ali Khan, 201, 267, 268
 Heidar-qoli Khan of Nakhichevan, 193, 219, 220, 225
 Herakl vali, the king of Georgia, 199, 225, 231, 233-237, 241
 Humshi Zade Selim Pasha, 257
 Hurzad Khanum, Melik Shahnazar's daughter, 212
 Hoseyn Khan sardar of Erevan, 258-259, 268, 275, 276, 282, 291, 294
 Hoseyn-qoli Khan of Baku, 256
 Hoseyn Khan of Shaki, 268, 288-289
 Hovsep Ermin, 197
 Hovhannosian R. G., 184
 Ibrahim Khalil Agha, see Ibrahim Khan,
 Ibrahim Khalil Beg of Karabagh, 216
 Ibrahim Khalil Beg 296
 Ibrahim Khan of Karabagh, 196, 198-200, 203, 212, 214, 219, 221, 224, 226-234, 237-
 238, 240, 242, 253, 254, 260
 Ibrahim Khan (a relative to Huseyn Khan of Baku), 256
 Ibrahim Khan sardar, 266, 275, 288, 292-293
 Iskandar Khan, Kerim Khan's brother, 228-229
 Isma'il Khan of Shaki, 263
 Ivan Karapet, 194
 Ja'far-qoli Aqa the grandson of Ibrahim Khan, 260-261
 Ja'far-qoli Khan of Khoy, 231, 241
 Jan Muhammad Khan, from the subtribe of Yukhari-bash, 284
 Javad Khan of Ganje, 199, 234, 237, 248-249, 260
 Javahir Khanum, 232, 254
 Jesus Christ, 205
 Kialba'li Khan of Nakhichevan, 230, 249
 Kariagin, Colonel, 203, 254, 273
 Kashgari M., 221
 Kavut II, Sasanian king, 206
 Kazem Khan of Karadagh, 225
 Kazem Khan Qullar-Aqasi, 271
 Kerim Khan Vakil, Zend ruler (1750-1779), 221, 224, 228-229, 232
 Khandamirovs, Avedik, Agha Ovanes, 277
 Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Khatam Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Khosrov Parvis, shah, 212
 Khurshid Begum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Kirakos Gundzaketsi, 187
 Kliugenau K., major, 277
 Knorring K. F., Lieutenant General, 242, 245-246
 Kozlovskii, captain, 248

Koprulu Oghli Pasha, 213
 Kotliarevskii P. S., colonel, 259, 261-262
 Krasovskii A. I., Lieutenant General, 295
 Lalayan, E., 193
 Laptev, Major General 299
 Lazarev, Major General, 242-247
 Leo 194
 Lisanevich, Major General, 200, 248, 251-254, 259
 Madatov Petros Beg, 265, 281
 Madatov V. G., Major General, 264, 277, 279-285, 287-292
 Mahdi -qoli Aqa, see Mahdi-qoli Khan
 Mahdi-qoli Khan, 201-202, 240, 253-255, 260-261, 263, 266, 268-274, 277-278, 280, 289, 291
 Melik Abas Eganyan, 198
 Melik Abov, 251
 Melik Allah-qoli Soltan, 213, 219-220
 Melik Allaverdi of Khachen, 198, 219
 Melik Aslan of Dizak, 273
 Melik-Barkhudaryans, 193
 Melik Beglaryans 213
 Melik Egan of Dizak, 211
 Melik-Eganyans, 210
 Melik Esayi of Dizak, 219
 Melik Fridun Beglaryan, 198
 Melik Ghazar of Sisian 193, 215
 Melik Hatam of Gulistan, 220, 227
 Melik Haykaz of Kashatagh, 213, 215
 Melik Hovsep of Gulistan, 213, 220-221, 227
 Melik Huseyn of Varanda, 218
 Melik-Huseynyans 193
 Melik Jumshud Shahnazaryan 198, 212, 238
 Melik Manuchehr Orbelianov, 192
 Melik Mejnun of Jraberd, 221, 234, 237
 Melik Mirzakhan of Khachen, 198, 212
 Melik Musi Orbelianov, 192, 214
 Melik Poghos 215
 Melik-Parsadanyans, 214
 Melik Qahraman of Khachen, 212
 Melik Rustam of Jraberd, 198
 Melik-Safrazyans, 193
 Melik Shahnazar 212, 218, 223, 238
 Melik Shahnazarians, 211
 Melik-Tangyans, 193, 214
 Menshikov A. S., count, Major General Russian ambassador in Iran, 269
 Minorskii V. F., 297
 Mir Hasan Khan of Talish, 268, 275

Mir Mustoufi Khan of Talish, 237
 Mir Mahdi Khazani, 186
 Mirzabek (from Gegharkuni), 211
 Mirza Abul Hasan, 262
 Mirza Adigiozal Beg, 186, 190, 210, 217, 225, 277
 Mirza Jamal Jevanshir, 186
 Mirza Yusuf Nersesov, 188-205, 208, 212-214, 224, 269, 272
 Molla Panah Vaqef, 231, 238, 240
 Montrezor, Major, 251
 Morier, J., 292
 Movses Kaghanlatvatsi, 187
 Mucheli Khan, Fath 'Ali Shah's son, 267
 Muhammad 'Ali Mirza, 258-259
 Muhammad Amin Khan Qajar, 292, 294
 Muhammad Beg, 240
 Muhammad Hasan Aqa, Ibrahim Khan's eldest son, 238-239, 260
 Muhammad Hasan Khan Qajar, 190, 203, 221-224, 284
 Muhammad Khan of Erevan, 233, 249
 Muhammad Khan of Ghazi Qumukh, 264
 Muhammad Khan Tokhmakh, 296
 Muhammad Khodabanda (1304-1316), 263
 Muhammad Mirza, 'Abbas Mirza's son, 279-281, 283-285
 Muhammad Zaman Khan, 201, 271, 283-284
 Murad Khan Delaquerde, 261
 Mustava Pasha, 219
 Mustoufi Khan Davala, 235
 Mustoufi Khan of Karadagh, 230
 Mustoufi Khan of Shirvan, 233, 255-256, 263, 266, 268, 288, 290
 Mustoufi Khan of Talish, 233
 Nadir Shah, 194, 209, 211-213, 216-217, 221-222, 226, 248
 Nasavi, Muhammad, 297
 Nasib Beg Shamsaddinlu, 252
 Nasir Khan Shahsevan, 238
 Nazar 'Ali Khan of Marand, 281-283, 285, 288, 298
 Nazirka, Lieutenant Colonel, 201
 Nebolsin, Major General, 258
 Nembrovt, 234
 Nerses, Nersesov's son, 188
 Nesvetaev P. D., Major General, 257
 Nicolas, Nersesov's son, 188
 Nicolas Pavlovich I, 205, 267
 Nizami Gianjevi, 225, 286
 Noah, 207
 Nuh Khan of Ghazi Qumukh, 264
 Nuntsal Khan, Lerzghin, 254
 Oghurlu Khan Ziadoghli, 266, 279, 280, 288

- Omar Khan of Avaria, 203, 229-231, 238, 243-244
 Orbeliani G., 189, 205
 Orbelians, 193, 214
 Orbelianov, Major General, 259-260
 Panah 'Ali, see Panah Khan
 Panah Khan of Karabagh, 195-198, 212, 216-229
 Pankratev N. P., Major General, 291, 299
 Papazyan, H. D., 191, 215
 Parnavaz Mirza, 241
 Paskevich I. F., General-Field Marshall, 285, 287, 289, 290-292, 294-300
 Paulucci O. P., Lieutenant General, 259-261
 Pavel I Petrovich, Emperor of Russia, 242, 245
 Petros Orbelianov, 193
 Pir-qoli khan Qajar, 251
 Potto V. A., 248, 263
 Raffi, 186, 194, 220
 Rashid-ed-din Fazlallah, 221
 Reza-qoli Beg Jamalovich, 187
 Reut S. A., colonel, 201, 272, 276
 Rostam Beg Orbelianov, 192-193, 214
 Rtsishev N. F., General, 261-263
 Rugham, Ibrahim Khan's wife, 254
 Sadeq Khan Shaqaqi, 239-241
 Safar 'Ali Beg, 239-240
 Safar Yuzbashi, 278
 Safavi shahs of Persia, 192, 195, 207-209, 215, 221, 290
 Samson Khan Miskintsev, 286
 Sarije 'Ali, 216
 Sarkis Catholicos of Gandzasar, 202, 273
 Sarukhan Yuzbashi, 278
 Seid-Zade, 188
 Selim Khan of Shaki, 253, 266, 268
 Sevarzamidze, colonel, 268, 276, 283
 Shahamir Beglarov, 269
 Shah-Nisa Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Shah-qoli Aqa Qajar, from the subtribe of Yukhari-bash, 284
 Shahverdi Khan of Ganje, 225, 254
 Sheikh 'Ali Khan, the brother of 'Abbas Mirza, 272
 Sheikhiyovs, 277
 Shirue, Sasanian king, 212
 Shirvanshahs, 217
 Shoghakat, Nersesov's wife, 188
 Simonovich, count, 260, 288
 Sisak, 207
 Smith, R. E., 214
 Solomon Khan, the vali of Bash Achogh, 234-235

Sona Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Soleyman Pasba, 232
 Soleyman, shah, 257
 Sukhtelen P. P., general, 299
 Taghiadian, M., 277
 Ter-Mkrchyan, K., 211
 Tormasov A. P., General of cavalry, 258
 Tsitsianov, Prince P. D. General, 204, 246-252, 254-256
 Tyuli Arzumian, 220
 Ulubab, melik of Khachen, 246
 Vakhtang Mirza, prince of Georgia, 246
 Vani Atabegov, 255, 273
 Vardan Odznetsi, 186
 Vorontsov M. S., the viceroy of Caucasian Province, 187
 Yesayi Hasan-Jalalian, 187
 Yulon Mirza, the son of Herakl, 241, 245
 Yusuf Pasba, 257
 Yuzbashi Allaverdi of Iraberd, 198
 Zohrab Aqa Tarumian, 277
 Zohrab Khan Georgi, 294-296
 Zubov, V., General, 199, 204, 236-237

NAMES OF PLACES

- Abaran, 294-295
Abusabad, 292-294
Afghanistan, 221
Agh Dagh mountain, 208
Aghdam, 216, 219, 229
Aghjabedi, 217
Aghvank or Aghvanestan, 192, 206-207
Agulis, 224
Ahar, 188, 194, 208
Ajanan, 214
Akhalkalak, 232, 257, 259
Akhaltshkha, 232, 257, 258
Akhstafa, 280
Akhtala (Giumushkhane), 232
Akusha, 230
Alazan River, 190, 207, 247
Aleksandropol, see Giumri
Aleksandrovsk, 246
'Ali Bali plain, 195, 211
Amaghu, 193
Amaras (Agh Oghlan), 220, 261
Angeghakot, 193, 214
Antsukh, 230
Aq Korpi, 227
Aradjadzor, 219
Aragvi river, 232, 236, 241, 260
Araq, 207, 221-224, 228-229, 232, 233, 236, 255, 268, 282, 288, 300
Ararat (Aghri Dagh), 191, 208, 294, 296
Arasbar, 216
Arax, 190-192, 195, 206-207, 216, 230, 232, 237, 255, 260-261, 263-264, 269, 272, 287-279, 291-293, 296-298, 300
Ardebil, 195, 222, 229, 299
Argevan, 262, 268, 275
Armenia, 191, 192, 207, 209, 213, 214
Armenian kingdom, 206
Armenian Plateau, 190, 206
Arpa-chay River, 258
Arran, 206-207
Artsakh, 186, 190-194, 206-207, 211-212
Ashtarak, 294-295
Asia Minor, 214
Askeran, 227, 255, 272, 273
Aslanduz, 200, 260-262

Astapat, 292
 Astarabad, 221
 Astrakhan, 208, 256
 Autonomous Republic of Mountainous Karabagh, 194
 Avaria, 203, 229-231, 238, 243
 Avetaranots (Chanakhchi), 201, 211, 218, 233, 260, 270, 273-274, 281, 289
 Ayri Dagh mountain 208
 Ayrum mountains, 206
 Azad-Jiran, 214
 Azerbaijan, Republic, of Transcaucasia, 186
 Azerbaijan (of Iran), 190, 198, 207, 208, 216-217, 221-223, 226-229, 232-233, 235, 255, 265, 268-269, 273
 Bab-al-Abwab, see Derbend
 Babi, 191-192, 195, 206-207, 212
 Baghk, 214
 Baku, 195, 255-257, 259-260, 275
 Balluje Qaya, 227
 Balluqaya, 219
 Barda', 191-192, 195, 206-207, 212
 Bargushat, 214, 221, 242
 Bash Achogh, 226, 234-235, 245, 251, 253
 Bayat, 204, 212, 216-217, 219
 Baydar, 226
 Baylakan, 217-218, 230, 238, 244, 247, 254
 Baylakan, in the Mil steppe, 218
 Bazar-chay River, 270
 Bazarduz, 215
 Bekh, 214
 Belaya River, 226
 Bijnagh, 212
 Black Sea, 255
 Bochallu, 241, 259, 275
 Brnakot, 193, 214, 270
 Capan, 192, 193, 196, 198, 207, 213-215, 221, 270
 Capan mountain 263
 Caspian Sea, 205-207, 255, 262, 290
 Caucasian Line, 242, 245-246, 256-257
 Caucasus, 207, 237, 257, 261
 Chavndur, 193, 214, 215
 Chavndur River, 214
 Chehel, 214, 237
 Chelder mountains, 214
 Chelder lake, 214
 Dad monastery, 192
 Daghestan, 189, 205, 225, 229-231, 236, 241-244, 264-266, 300
 Darakend Parchenis, district of Erevan Province, 259

Daralagioz, 213, 291
 Darga, 230
 Darshab, 291
 Davalu, 251
 Dehkharaqan, 299
 Demir-Khan-Shura, 189
 Derbend 217, 236-237
 Dido, 230
 Dizak, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 200, 207, 209-210, 219, 253, 273
 Dizak-Jevanshir district of Karabagh, 272
 Dmanis, 299
 Dsar, 191, 213
 Dushet, 235
 Dzork, 214
 Echmiadsin monastery, 249-250, 294-296
 Eghegeats ravine, 270
 Elisu, 230
 England, 265
 Erenes River, 215
 Erevan, the town, 193, 195, 258, 294, 297
 Erevan, the province 196-197, 203, 208-209, 214-215, 229-230, 233, 237, 249-251, 258-259, 268-, 270, 273, 276, 282, 291, 296
 Evoghli, 297
 Fars, 221, 228, 231-233
 Fath 'Ali Khan sangiar, 227
 Fit dagh, 255, 290
 Gandzasar, monastery, 273
 Ganje (Elizavetpol), 192-193, 195, 199, 201-203, 206-209, 215-216, 220-223, 225-226, 229, 234-235, 237, 244, 248-249, 251, 253-255, 259, 266-267, 276, 279-283, 285-289
 Ganje River, 280
 Gargar River, 195, 211-212, 216-217, 227
 Gayledzor, 270
 Geghama mountain range, 252
 Gegharkuni, 211, 241, 266
 Georgia, 189, 195-196, 199, 203, 209, 214-215, 217, 222, 225-226, 231-237, 241-243, 246-247, 251-253, 255, 257-259, 261, 263, 268
 Georgievsk, 246
 Geran river, 195, 213
 Ghazi Qumug, 230, 264
 Ghiz-kala, 212
 Ghorchi-Chay River, 215
 Gigolesht river, 243
 Gokcha, district of the Erevan province, 208, 265, 282
 Gul-tape, 210
 Giumri, 257
 Goghtn region of Siwnik, 214

Golambar, 268
 Goris, 193, 201-213-215, 270-271, 274
 Great Armenia, 190
 Gulistan, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 213, 262
 Guney, 298
 Gushtasv, 290
 Haband, district of Siwnik, 214-215, 271
 Hadrut, 188
 Hagari river, 195, 210, 212, 215, 260, 271
 Harzand, 297
 Hasanris, 221
 Hasan-su river, 280
 Haterk, 212
 Havlabar, 236
 Hilis, 213
 Imeretia, 259
 Inja-chay, 235
 Iori river, 243
 Irabad, see Kioroghli
 Iran, 188, 190, 192, 199, 207, 234, 250, 254, 256, 259-260, 263, 265-266, 278, 288, 290, 292, 300
 Isfahan, 228
 Ive, 297
 Jar, 217-218, 230-231, 238, 244, 247-248, 276
 Javad, 206
 Javahk, 232
 Jebrail, 216, 270
 Jermuk, 209, 213, 220, 255
 Jevanbulagh, 203, 292-293
 Jinih, 218
 Jraberd, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 209, 212, 219-220, 223-224, 227, 234, 237, 255, 273
 Jugha, 207
 Kabardia, 226, 257
 Kabardian plateau, 226
 Kakhavan, 217
 Kakhet, 241, 259-261
 Kalaur mountain range, 260
 Kanaker, 250
 Karababa, 230, 258
 Karabagh, 186-203, 205-209, 214-224, 226-234, 237, 240, 242, 244, 252- 255, 260-266, 268-270, 272-274, 279, 285, 289-292, 294
 Karabagh mountain range, 195, 212
 Karabagh plain, 195
 Karadagh, 195-196, 203, 208, 222, 225, 230-231, 272, 287-290
 Karaziaddin, 271, 293

Karintak, 278
 Kars, 257
 Kartli, 235, 245, 260
 Karvajar, 213
 Kashatagh, 192, 213, 215
 Kazanchi, 224
 Kejlar mountain, 291-293
 Kelmechura, 245
 Kerman, 232
 Kesaman, 241
 Khachen, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 209, 212-213, 219, 227
 Khachen river, 195, 206, 212, 219
 Khalifala river, 211, 274
 Khamsa melikdoms, 194-196, 206, 208-209
 Khanazak, 215
 Khanzirak, 193, 213, 215
 Khatun Arkh, 224
 Khaznadarsi, 215, 279
 Khnzirstan, 212-213
 Khoda-Aferin bridge, 206, 209, 222, 226, 253, 264, 269, 270, 271, 287, 290-291
 Khojalu, 227, 272
 Khopis-tsqali river, 255
 Khorasan, 209, 217, 233
 Khorbat mountain, 210-211
 Khoy, 191, 193, 198, 203, 229-231, 241, 242, 268, 269, 293, 296-298, 300
 Khran River, 209, 226, 252
 Khudat, 257
 Khutavan, 192
 Kilisakend, an Armenian district of Ganje, 203, 280, 285
 Kiondalan river, 195, 210
 Kioroghli, 259
 Kirs mountain, 195, 207, 210
 Koisu river, 264
 Komidzor, 201, 271
 Korusht, 230
 Kovsakan district of Siwnik, 214
 Kuban river, 226, 245
 Kubansk, 259
 Kubench, 230
 Kur river, 192, 195, 206, 207, 213, 225-226, 235, 237, 238, 241, 245, 282, 286, 288, 290
 Kurak river, 206, 222, 279
 Kurdistan of Iran, 268
 Laba river, 226
 Lalvar ravine, 232
 Lenkoran, 232, 262, 268, 275

Lori, 210, 216, 232
 Lurestan, 221
 Maghavuz district of Siwnik, 213
 Maku, 191, 195
 Malka river, 226, 245, 157
 Mal-tape, 210
 Maragha 195, 229, 268, 299
 Marand, 231, 281, 282, 287, 288, 297-299
 Mardanes river, 235
 Mar Khatun, 224
 Martuni District of Karabagh, 195, 211
 Mashaveri, a tributary of the Khram, 252
 Mazandaran 221-222, 233, 284
 Meghri, Guney (Arevik), a district of Siwnik, 196, 214, 221, 224
 Meshkin, 289-291
 Miane, 229
 Mihravan, 192
 Mikhtakian mountain, 212
 Mil, 191-192, 207-208
 Mil Steppe, 218
 Mingechar, 225
 Mingrelia, 255
 Minkend, 215
 Mogh, 270
 Moscow, 188
 Mozdok, 246
 Mrav mountain, 195
 Mtskhet, 232
 Mughan, steppe, 218
 Mushkambar, 268
 Nabat-khan or Yurt-shah, 199, 233, 272
 Nakhichevan, district, 191, 193, 195, 198, 203, 214, 219, 222, 224-225, 229-231, 237, 249, 268-270, 291-292, 296
 Nakhichevan river, 230
 New Jugha, 208
 Noravank, 193
 Nukhi, 253, 288
 Oghrucha, 214, 224
 Ordubad, 214, 224
 Ottoman Turkey, 193, 210, 242, 257-258, 266
 Paitakaran, 190, 206, 208
 Pambak, 252, 268, 275-276
 Parsang, 270
 Persia, 195, 199, 203, 210-212, 214, 217, 221, 232, 257, 261, 263, 265, 290, 292
 Poti, 259
 Qabartu river, 195, 212-213

- Qafankuh mountain, 229
 Qalaq-tapa, 216
 Qara-Aghach, 271
 Qara-Kilisa, 251-252, 268, 270, 276
 Qara Kilisa, at the bank of Bazar-chay, 270
 Qaraqalhan mountain, 236
 Qazakh, district of Erevan Khanate, 235, 241
 Qirkhqiz mountain range, 195, 212
 Qizil-Quye, 225-226
 Qisiq, 260-261
 Qizliar, 208, 237, 246, 273
 Qorchi, 260-261
 Qozlu-chay river, 291
 Quba, 195, 257, 275, 288
 Quluqubi, 248
 Qasbe Dugh, 208
 Redut-Kale, 255
 Russia, Russian State, 187, 190, 199-201, 205-206, 208, 212, 224, 235-237, 241-242, 245-249, 251-254, 256, 258-263, 265-266, 269, 273, 278-279, 289, 291
 Rutul, 230
 Sabalan mountain, 208
 Sadaqlu, 252
 Sadara, 259
 Sadarak, 265-266
 Salian, 237, 275
 Salmas, 191, 268, 299
 Sangiar Khan, 254
 Saqarejo, 243
 Sarah, 239
 Sardarabad, 297
 Sarkoduk, 270
 Sevan (Giokcha), 206, 221
 Shahapunik district of Siwnik, 213, 230
 Shabulagh, see Tarnakiut
 Shaki, 190, 195, 207, 226, 229, 253, 260, 263, 268, 276, 288-290
 Shamakhi, 207, 255
 Shamkhor, 203, 221, 279, 283, 285, 287
 Shamshaddin, 241
 Sharur, 191
 Shiraz, 228, 229, 231
 Shirvan, 190, 195, 213, 216-217, 225, 229, 233, 255-256, 263-264, 266, 268, 288-290
 Shirher, 201, 271
 Shoragint, 268, 275-276
 Shushi, 189, 197-198, 201-203, 211, 215, 220, 222-224, 227, 230-234, 238-240, 254, 261-262, 264, 268-269, 271-281, 285, 289, 294
 Shushikend, 211, 233, 238, 278

Simiq, 209
 Sisian, 192-193, 196, 198, 207, 214, 268-270, 294
 Siwnik, 190, 192-195, 198, 206, 213-215, 230, 270-271
 Soghanluq, 235
 Sokmanabad, 241
 Soltanbud, 200, 260-261
 Soltanie, 263
 Somkheti, 299
 Soviet Union, 195
 Sovuj-bulaq, 195
 Sqnaq mountain, 272
 Stavropol, 246
 St. Petersburg, 245-246
 Surgin, 230
 Tabriz, 193-194, 203, 208, 221, 224, 229, 262, 267, 288-290, 297-300
 Takhte Qapu, 208, 223
 Tale, 218
 Talish, village in Karabagh, 195, 209, 213, 227
 Talish Khanate, 208, 232, 261-262, 264, 268, 275-276, 288
 Tarnakiut (Shahbulagh), 219, 222-223, 255, 273
 Tartar river, 192, 195, 206, 212-213, 221, 238, 260, 285, 288
 Tasudj 298
 Tatev, 192, 196, 214, 215, 270-271
 Tavila Sham river, 272, 288
 Teberda river, 226
 Togh, 193, 215
 Tehran, 189, 232, 242, 265-268, , 290, 300
 Terek river, 226, 245
 Tiflis, 193, 209, 215, 226, 234, 235-237, 241-246, 248, 251-255, 257-261, 263, 275-277, 279-280, 289-291, 294, 300
 Tmogvi or Tmkaberd fortress, 232
 Togh, 253
 Tokhmakh, 296
 Tokhmakh giol, 296
 Tovuz river, 226, 289
 Tpei, 191
 Transcaucasia, 187, 193-194, 196-201, 206, 223, 235, 2653, 266
 Tsg huk, district of Siwnik, 214, 270
 Turkestan, 217
 Turkoman-chay, 188, 300
 Ujan, 269
 Ulu, 252
 Urmia, 190, 195, 210, 221, 226, 228, 268, 299
 Urmia lake, 298-299
 Uruk river, 257
 Ushachogh river, 221

Utiq, 190, 206, 207
Vahan, 232
Vankasar MOUNTAIN, 219
Varanda district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 209, 211-212, 218, 224, 233
Varzeghan, 268
Zagan river, 255, 280
Zakatala, 217-218
Zangezur, 195-196, 206-207, 213-214, 221, 270
Zaruzibil, 191, 208
Zazalu, 286
Zeiva, 211
Zenjan, 263
Zurabad, 276

GUU Chikupur Chin. Guu.

FL0066674

میرزا یوسف نرسسوف

تاریخ صافی

ایروان ۲۰۰۰